

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

BELÉNYI GYULA

**AZ IPARI MUNKÁSSÁG TÁRSADALMI ÁTALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON
1945–1965**

BUDAPEST, 2004

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	4.o.
I. fejezet	
AZ ELŐZMÉNYEK ÉS AZ 1945–1948 KÖZÖTTI ÁTMENETI IDŐSZAK	16. o.
1. <i>A magyarországi ipari munkásság 1945 előtt: az ipari munkásság történelmi pályája</i>	16. o.
2. <i>A háborút követő átmeneti időszak (1945-1948)</i>	30. o.
II. fejezet	
A SZOCIALISTA MUNKAERŐ-GAZDÁLKODÁSI POLITIKA ÉS A MUNKÁSSÁG SZÁMSZERŰ NÖVEKEDÉSE	58. o.
1. <i>Az állam szerepe a munkásság számának növekedésében: iparosítás és munkaerő-gazdálkodás</i>	60. o.
2. <i>A munkaerő-gazdálkodási politika következményei</i>	79. o.
a/ A számszerű növekedés	79. o.
b/ Társadalmi eredet és kilépés más rétegekbe. A munkanélküliség	90. o.
3. <i>A gyors növekedés következményei</i>	114. o.
a/ A szakmunkásság (a felső munkásság)	115. o.
b/ Az alsó munkásság	118. o.
c/ A mezőgazdasági eredet jegyei	130. o.
d/ A nőmunkások	134. o.
e/ Regionális és településtípusonkénti megoszlás; belső migráció	141. o.

III. fejezet

A MUNKA VILÁGA	160. o.
1. Személyi kötöttségek és állami ellenőrzés a munka világában	161. o.
a/ A munkaerő-piaci mozgásszabadság korlátozása	162. o.
b/ Az üzemeken belüli ellenőrzés, a munkásellenállás és a munkástanácsok	170. o.
2. A bérezés	202. o.
3. A normarendezések	225. o.
4. A munkaversenyek	235. o.
5. A munkakörülmények	243. o.
6. Szakképzettség és szakképzés	260. o.

IV. fejezet

ÉLETKÖRÜLMÉNYEK, FOGYASZTÁS, SZOCIÁLIS ELLÁTÁS	288. o.
1. A munkáscsaládok reáljövedelme és szociális ellátottsága	290. o.
2. A fogyasztás: étkezés, ruházkodás iparcikk-vásárlás	317. o.
3. A lakásviszonyok és a szabadidős tevékenységek	346. o.
a/ A lakáshelyzet a negyvenes évek második felében	346. o.
b/ A tulajdonviszonyok megváltoztatása	353. o.
c/ A lakással kapcsolatos kiadások	372. o.
d/ Lakásépítési politika, lakásszaporulat	377. o.
e/ Élet a lakásban	396. o.
f/ A szabadidős tevékenységek	402. o.

MELLÉKLETEK	410. o.
FELHASZNÁLT IRODALOM	411. o.
ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	421. o.
A GYAKRABBAN ELŐFORDULÓ LEVÉLTÁRI JELZETEK	422. o.

BEVEZETÉS

Írásunk a magyarországi ipari munkásságnak a második világháborút követő két évtizedben lezajlott társadalmi változásait kívánja az olvasó elé tárni. A vállalt feladat ma, a 2000-es évek első felében kételyt ébreszthet nem csak az olvasóban, de még a téma kutatójában is: mi teheti a szélesebb olvasóközönség előtt érdekessé és egyben a tudományos elemzés számára is érdemessé az ipari munkásság II. világháború utáni társadalomtörténetét, ha egyáltalán számot tarthat a közelmúlt történelme iránt érdeklődő olvasók figyelmére? Hiszen soraikban nem találunk olyan ismert személyiségeket, mint az elit, vagy a középosztály köreiben; ez a nagy társadalmi csoport inkább „névtelen” emberek százezreiből tevődik össze. Itt nincsenek sem nagy múltú, történelmi családok, sem az ország gazdaságában vezető szerepet játszó gazdag polgáremberek, akik felkelthetnék az olvasó figyelmét. Sőt, még egyéni képességeikkel a kultúra, a tudomány, a sport vagy az élet más területén híressé lett nagyságok is csak ritkán emelkedtek ki a munkásság soraiból. És ha tudunk is erre példát, azt is látnunk kell, hogy azok az emberek általában eltávolodtak eredeti társadalmi környezetüktől, életük a továbbiakban már nem munkásélet volt. Még az említetteken túl is marad ok a kételyre: nem diszkreditálódott-e túlságosan ez a téma a szocialista rendszer időszakában, amely oly gyakran hivatkozott a „munkásosztályra”, annak – vélt – sajátosságaiból vezetve le a hatalom, a „proletárdiktatúra” legitimációját. Mi több, ideológiailag nem kisebb szerepet, „történelmi hivatást” tulajdonított neki, mint az egész emberi történelem „végső”, pozitív fordulatának megvalósítását, a „kizsákmányolás” és az „osztálytársadalom” végleges megszüntetését.

Hogy az ipari munkásság társadalmi változásainak története a nem alaptalan kételyek ellenére is feltétlenül figyelmet érdemel, annak magyarázata elsősorban számának ugrásszerű növekedésében rejlik, hiszen korszakunkban a magyar társadalom legnagyobb foglalkozási csoportjává vált. Ezt tudva, rögtön vissza is kérdezhetünk: lehet-e érdektelen egy olyan társadalmi csoport múltja, amely eltartottjaival együtt történelmünk egy bizonyos periódusában a társadalom relatív többségét alkotta, és amelynek belső átalakulása sok tekintetben tükrözte, magába sűrítette a társadalom egészében lezajlott változásokat? Erre a kérdésre más válasz, mint tagadó, nem adható. A számszerű növekedés mellett ráadásul

látványos és a tudományos vizsgálat szempontjából fontos belső változások egész láncolata bontakozott ki, a hatalmas tömegeket érintő mobilitási folyamatoktól a tömegessé vált városba költözésen vagy a női munkavállalók számának gyors növekedésén át az életmód megváltozásáig. Egyidejűleg átalakult a munkások munkahelyi és munkahelyen kívüli világa is.

A téma feldolgozásával – a *pars pro toto* elvének megfelelően – hozzá kívántunk járulni Magyarország második világháború utáni történetének alaposabb megismeréséhez is. E törekvésünkben megerősített az, hogy bár a szocializmus korszaka nem számít érintetlen területnek a történettudományban, alaposan feldolgozottak sem mondható, különösen alapkutatásokon nyugvó, elemző művek által nem. A korszak még kevésbé tisztázott a közgondolkodásban, annak ellenére, hogy azoknak az éveknek, évtizedeknek lenyomatait homlokunk ráncáiban, arcunk barázdáiban, netán egyesek derűs tekintetében ma is magunkon viseljük. Társadalmunk anélkül hagyta maga mögött a világháborút követő közel négy és fél évtizedes időszakot, hogy megpróbálta volna – akár csupán ki-ki a maga személyes használatára – tisztázni, mi is történt velünk azokban az években. Mintha az 1990 utáni új kihívások túlságosan nagy próbatételt jelentettek volna számunkra, amely nem hagyott időt az előző korszak ilyesfajta tisztázására. Munkánk megírását a szakmai kihívások mellett ilyen motívumok is ösztönözték tehát: szigorúan a tudomány eszközeire és elveire támaszkodva hozzájárulni a jobb múlt- és önismerethez.

Az ipari munkások társadalmi változásainak módszeres, lépésről-lépésre történő feltárására vállalkozva először is tisztáznunk kellett az ipari munkások szédtően gyors számszerű növekedésének okait. Úgy találtuk, hogy annak két, azonos irányba ható, de határozottan különmemű oka volt. Az egyik a világgazdasági változások nyomán zajló foglalkozási átrétegződés egyetemes tendenciája, amely az ipari forradalom óta a földkerekség valamennyi nagyobb régióját jellemezte bizonyos időbeli eltolódással. A másik ok kevésbé egyetemes, a kelet-közép-európai térségre és a második világháború utáni évtizedekre korlátozódik: ebben a korszakban a térség néhány más, szintén szovjet befolyás alá került országához hasonlóan Magyarországon is olyan rendszer épült ki, amelyben az állam erőszakos eszközökkel, a végletekig felgyorsította az iparfejlődést és általa a foglalkozási átrétegződés folyamatát is, nem törődve azzal, milyen áldozatokat követel az a társadalomtól. A gyors növekedés okainak feltárása után figyelmünket elsősorban arra összpontosítottuk, hogy a társadalmi mobilitás fő gyűjtőmedencéjévé váló ipari munkásság belső sajátosságait hogyan változtatták meg a beáramló új munkavállalók. A legnagyobb teret mindazonáltal nem ezeknek a viszonylag ismertebb kérdésköröknek, hanem a munkások munkahelyi világa bemutatásának szenteltük,

mert az jószerével fehér foltnak számít a történettudományi művekben. A munkásember, a XX. századi bérből és fizetésből élők jó részéhez hasonlóan, ideje jelentős részét munkahelyén tölti, emberi aktivitásának pedig egyenesen nagyobbik része kötődik oda. Ezért egész személyiségére hatással lévő munkavégző tevékenysége, a munkahelyhez, mint jogi személyhez és sajátos szervezethez fűződő kapcsolata, ottani társas kapcsolatai és fizikai (tárgyi) környezete nagyon jelentős szerepet játszanak életében. Következésképpen társadalmi viszonyait nem ismerhetnénk meg kellő alaposággal és sokoldalúsággal, különösen a szocialista rendszer első korszakában nem, ha azt csak a magánélet, a táplálkozás, az öltözködés, a lakásviszonyok és a szabadidős tevékenységek – egyébként nagyon fontos – világának ábrázolására szűkítenénk, s nem tennénk kísérletet a munka világának bemutatására is. Ettől a felismeréstől vezettetve foglalkozunk részletekbe menően egyebek mellett a bérezés, a normarendezések, a munkaversenyek, a munkakörülmények, a munkások feletti állami ellenőrzési rendszer kiépítésének és működésének történetével. A mondottak nem úgy értendők persze, hogy a munkavégzésen túli, munkahelyen kívüli világa érdektelen lenne, ellenkezőleg! Munkánk befejező részében éppen ezért szemügyre vesszük az anyagi fogyasztás, a lakásviszonyok és a szociális biztosítás alakulását is: mit ettek, ittak, hogyan laktak és öltözködtek, mivel töltötték szabadidejüket, milyen ellátásra számíthattak betegség esetén, majd aktív életpályájuk befejeztével, nyugdíjasként.

Az ipari munkásság átalakulását a maga történelmi meghatározottságaival együtt és nem azoktól függetlenül, elvont elveket követve törekedtünk bemutatni. A szocialista rendszer első korszakában a társadalmi folyamatokra például különösen nagy hatást gyakoroltak a politika világából érkező hatások. (Korszakunkban a politikai akarat még olyan új társadalmi képződmények kialakulását is el tudta érni, amilyen a sokszázvezres termelőszövetkezeti parasztság volt). Következésképpen előbbi alapos megismerése nem is lehetséges utóbbi bizonyos mélységű ismerete nélkül. Ez az oka annak, hogy célunknak tekintettük azoknak az intézkedéseknek, döntéseknek rövid – néha csak jelzésszerű – bemutatását is, amelyek egyes változási folyamatokat elindítottak, másokat felgyorsítottak vagy lelassítottak a társadalomban. (Ha maguk a folyamatok sokszor az eredeti politikai szándéktól eltérő, sőt nem ritkán azzal ellentétes irányba haladtak is, hiszen a kettő közötti kapcsolat nem egyszerű ok-okozati viszony volt. Ez azonban nem változtat azon, hogy a mozgásfolyamatok elindítói gyakran voltak állami döntések.) Ezt a szempontot a számszerű növekedés egyes összetevőinek feltárásánál ugyanúgy figyelembe kellett vennünk, mint a munkaviszonyok elemzése során. Sőt, a munkahelyeken belüli világ bemutatását egyenesen a munkások feletti állami-vállalati ellenőrzési rendszerrel kellett kezdenünk, beleértve ebbe a vállalati

személyzeti osztályok ún. káderezési munkáját, az üzemi párt- és szakszervezetek működését és egyáltalán nem utolsó sorban az ÁVH gyáron belüli tevékenységét. Ehhez a tárgykörhöz azután logikusan kapcsolódott az állami elnyomással és egyéb munkahelyi problémákkal szembeni munkásellenállás történetének felvázolása is. A politika- és a társadalomtörténet közötti áthatásról mondtak a kellő változtatásokkal érvényesek a munkások munkahelyen kívüli világára is, hiszen az anyagi fogyasztás, a szociális ellátás és a mindennapi élet több más területe szintén erősen függött az állami akarattól. Ez, mint alapvető adottság jórészt determinálta munkánk megírását a forrásfeltárástól a következtetéseink levonásáig. A vizsgált tárgy természetének megfelelő kutatási és elemzési szempontok érvényesítése viszont szükségképpen vonták maguk után, hogy nem írhattunk „steril” társadalomtörténeti művet, amely tárgyát teljesen függetleníti a politika- és a gazdaságtörténeti változásoktól.

Már kutatásaink megkezdésekor számot kellett vetnünk azzal, hogy a témát a társadalmi átalakulás szempontjából sem lehet leszűkítetten értelmezni, hanem figyelmet kellett fordítanunk a magyar társadalom más rétegei körében lezajlott változásokra is. Elsősorban azért, mert a második világháborút követő két évtizedben hasonló jelentőségű változások mentek végbe a magyar társadalom egészében, azaz a nagy tömegeket érintő és gyakran súlyos megrázkódtatásokkal és emberi drámákkal is terhelt, ritkábban gyors egyéni karriereket eredményező átalakulás egyáltalán nem korlátozódott csak a munkásságra, a társadalom egészét érintette. Ez a változássorozat csak a földrengéseket kiváltó kéregmozgásokhoz hasonlítható, amelynek fő feszültségforrását a szocialista politikai és gazdasági rendszer kiépítése képezte. A negyvenes évek végétől kezdetét vette a korábban gazdagon tagolt, bonyolult szerveződésű társadalom szerkezetének leegyszerűsödése, nagy homogén tömbökbe szorítása, részben a gazdasági változások következtében, részben az erre irányuló közvetlen hatalmi szándéknak megfelelően. (A szocializmusban a társadalom túlnyomó többsége állami alkalmazottá, elsősorban bér munkássá kell váljon – állította a marxista-leninista ideológia). A magyar társadalom heves tektonikus mozgásai következtében egyes társadalmi csoportok lesüllyedtek, sőt némelyek egyenesen megsemmisültek, mások pedig felemelkedtek, emellett pedig teljesen új társadalmi képződmények is keletkeztek, amilyenek például a vezető pozíciókat elfoglaló káderréteg vagy a termelészövetkezeti parasztság voltak. A lesüllyedés és a megsemmisülés döntően a hatalmi viszonyok gyökeres megváltozása következtében lépett elő a II. világháborút követő egy-másfél évtized társadalmi átalakulásának egyik legfontosabb, legdrámaibb mozzanatává, és döntően az 1945 előtti elitet és a középrétegeket érintette (utóbbiak közé számítva a kistulajdonosok különböző csoportjait, az értelmiséget és a tisztviselőréteget is). A változások azonban nem merültek ki

ebben, volt más dimenziójuk is. Másfél-két évtized alatt gyökeresen átalakult az ország társadalmának hierarchiája, elmozdulás következett be az egyes nagy csoportok egymáshoz való viszonyában és az egészen belüli súlyában; egyidejűleg módosult az ország hagyomány- és szokásrendszere is. Nem utolsósorban pedig milliós tömegeket érintő foglalkozási átrétegződési és sokszázezres belső migrációs folyamatok vették kezdetüket.

Gondolatmenetünket e ponton meg kell szakítanunk, hogy tisztázhassuk, mit értünk ipari munkáson, milyen jellemzők alapján sorolunk valakit ebbe a társadalmi csoportba? Legáltalánosabb értelemben az ipari munkásság olyan nagy (makro) foglalkozási csoportnak tekinthető, amelynek tagjai a modernkor talán legdinamikusabb gazdasági ágában, a tág értelemben vett iparban dolgoztak, ide számítva a feldolgozóipart, a bányászatot és az építőipart; munkájukat elsősorban a fizikai erő kifejtése jellemezte, amelyért meghatározott időközönként munkabért kaptak. Ezt még ki kell egészítenünk azzal, hogy az írásunkban vizsgált korszakban, a szocialista rendszer első másfél-két évtizedében túlnyomó többségük állami tulajdonú vállalatok alkalmazottja volt, ami a korábbi történelmi korszakokhoz képest új szint kölcsönzött vonásainak, mert 1945 előtt a többség magánalkalmazásban állt. A mai értelemben vett munkásság csírái az európai történelemben a XVI–XVIII. században, a modern világgazdasági rendszer kialakulásának időszakában jelentek meg, bár az a korszak még Nyugat-Európa országaiban is a rurális társadalmak kora volt. Dinamikus fejlődési szakaszba az ipari forradalom kezdetével lépett, virágkora pedig a XIX–XX. századra (utóbbinak inkább az első felére) tehető. A XX. század második felétől a legfejlettebb országokban már megkezdődött relatív térvesztése, hogy helyébe más, a gazdaság harmadik, majd negyedik szektorában dolgozó társadalmi csoportok lépjenek. Magyarországon e folyamatok bizonyos késéssel, a XIX. század második felében kezdtek kibontakozni, majd a gyors ütemű iparfejlődés következtében a XX. század közepére az ipari munkásság már a társadalom egyik meghatározó csoportjává lépett elő.

Az ipari munkásságot természetesen nem tekintjük zárt csoportnak, amelybe kívülről ne lehetett volna bekerülni, illetve onnan a társadalom más rétegeibe átkerülni. Sőt, ez a fajta mozgékonyság, ha úgy tetszik fluiditás nem csak a nemzedékek egymásutánjában, hanem egy-egy életpályán belül is gyakori volt. Abban az értelemben sem volt zárt és éles vonalakkal határolt továbbá, hogy „szélein” átmeneti helyzetű csoportok helyezkedtek el: a foglalkozási szempontból vegyes családok életmódja és kultúrája például a házastárs foglalkozásától függően egyszerre mutatható fel az ipari munkásokra és az alkalmazottakra (egyszerű szellemi dolgozókra) vagy a munkásokra és a parasztokra jellemző vonásokat, hogy csak a foglalkozási szempontból „vegyesnek” tekintett házasságok két leggyakoribb típusát említsük.

Voltak továbbá olyan kisebb csoportjai is, amelyek tagjai családjuk összetételétől függetlenül, saját személyükben is átmeneti helyzetű emberek voltak. Egyesek munkájának jellege olyan volt, hogy különösebb zökkenő nélkül mehettek át egyik gazdasági ágból, illetve foglalkozási csoportból a másikba, amire jó példát szolgáltatnak a földmunkások, akik ugyanúgy lehettek mezőgazdasági dolgozók az állami gazdaságok gyalogmunkásaként, mint ipariak, például építőipari segédmunkásként vagy közlekedésiek, vasúti pályamunkásként. Miközben mindennapi életük csak keveset változott, és munkájuk jellege sem sokat. A munkások egy része csak életének egy szakaszában volt az: előtte más foglalkozása volt, és később esetleg megint más rétegbe került át. És akkor még nem is említettük azokat, akik munkájuk jellege és szakképzettségük alapján egyaránt az ipari munkások körébe tartoztak volna, ha nem egy másik gazdasági ágban végzik munkájukat, mint példának okáért a MÁV nagy járműjavító műhelyeinek szakmunkásai. Az átmenetiséget, az éles körvonalak hiányát mindazonáltal nem valamilyen anomáliának, ellenkezőleg: teljesen természetes jelenségnek kell tekintenünk a társadalomtörténetben.

Vajon azok, akiket a fent említett főbb jellemzők alapján ipari munkásnak nevezünk, egységes társadalmi csoportot alkottak-e, vagy inkább különmemű csoportok laza halmazát csupán? Azt a tényt természetesen senki sem tagadhatja, hogy az ipari munkásság egyáltalán nem homogén társadalmi képződmény, hiszen még a nála számban sokkal kisebb közösségek sem azok. Gondoljunk csak arra, hogy egy néhány fős család is nemek, korosztályok, gyakran foglalkozás szerint is eltérő helyzetű emberekből áll össze egészszé, hát még egy milliós tömeg! A munkások is különböztek egymástól életkor, nem, családi és lakóhelyi környezet, társadalmi eredet, valamint világnézet, kulturáltság és iskolázottság szempontjából egyaránt, mint ahogy jelentős eltérések voltak közöttük munkahelyük nagysága és iparági hovatartozása, szakképzettségük, jövedelmük és munkájuk jellege stb. tekintetében is. Ennek ellenére e sorok írója inkább az első álláspont elfogadására hajlik: nem tagadva sokszínűségét és a kisebb-nagyobb csoportjai közötti, olykor jelentős különbségeket, a fent felsorolt közös vonásokat (azt, hogy az iparban fizikai munkát végző bér munkások voltak) elég lényegesnek, meghatározónak tartjuk ahhoz, hogy egységes egészként is felfoghassuk az ipari munkásságot.

Talán már az eddigiek alapján is feltűnt a tisztelt olvasónak, hogy a „munkásság” és nem a „munkásosztály” terminológiáját használjuk. Az „osztály” kifejezés használatának mellőzése tudatos, munkánk egészére érvényes törekvésünk volt. Tettük ezt azért, mert ahhoz a fogalomhoz a második világháború utáni évtizedekben olyan politikai és ideológiai jelentéstartalmak tapadtak hozzá, amelyek társadalomtörténeti szempontból vagy

értelmezhetetlennek, vagy irrelevánsnak tekinthetők. (Csak néhány példát említve: „osztály önmagában – osztály önmagáért”; „a munkásosztály osztállyá szerveződése és forradalmi pártja”; „osztályöntudat”; „osztálypolitika”; „osztályharc”; „az osztályharc állandó éleződése”, „a munkásosztály államhatalma” vagy egyszerűbben: „munkásállam” és a sort még folytathatnánk). Mivel ezekkel a kérdésekkel nem célunk foglalkozni, jobbnak láttuk az ideológiai szempontból semlegesebb, sajátos asszociációkat nem elindító „munkásság” kifejezést használni.

A témaválasztás és a feldolgozás módja tekintetében egyaránt számolnunk kellett a félreértés vagy a félreértelmezés nem kellemes eshetőségeivel. Az egyik az, hogy az olvasó esetleg az 1990 előtti idők „munkásmozgalom-történeti” feldolgozásainak folytatását feltételezi írásunk láttán, holott ez a fajta megközelítésmód távol áll tőlünk. Figyelmünket a társadalmi átalakulás történetére összpontosítjuk, és egyáltalán nem foglalkozunk a hatalmi viszonyok, a politikai változások, a pártpolitika (a „mozgalom”) problematikáival. Beleértve az olyan, inkább a második világháború után kialakult hatalom legitimációjával és nem a fizikai dolgozók társadalmi változásaival kapcsolatos kérdéseket is, hogy vajon a szocialista politikai rendszer valóban a „munkásosztály államhatalma” volt-e vagy sem. Lehetséges egy teljesen más természetű félreértelmezés is. Ez inkább szakmai körökből eredhet, és a történelemszemlélettel, valamint a múlt feltárásának módszereivel kapcsolatos. Az egyre jelentősebb iskolává fejlődő magyarországi társadalomtörténet-írás sokat merít a rokontudományok, főleg a néprajz (a kulturális antropológia) és a történeti szociológia elveiből és módszereiből, s ezáltal közeledik is azokhoz. Jelen munka viszont ettől eltérően a történetírás sok évtizede kipróbált, „klasszikus” elveit, terminológiáját és kutatási módszereit követve, illetve alkalmazva készült, ami a másféle felfogás híveiből esetleg ellenérzést, vagy elutasítást válthat ki. Holott jórészt a téma makrotörténeti jellege követelte meg ezeknek a hagyományos módszereknek az alkalmazását, bár azt sem tagadjuk, hogy múltszemléletünk és – az olvasó ne vegye szerénytelenségnek, hogy megemlítjük – saját, több évtizedes történész gyakorlatunk is inkább az említett klasszikus elvekhez áll közel. (Legszemléletesebben talán egy kitalált példával világíthatjuk meg a két felfogás közötti különbséget. Az életszínvonallal, az anyagi fogyasztással kapcsolatban a magunk részéről magának a fogyasztásnak a konkrét leírását és jellemzését, azon belül egyebek mellett a szegénységre vonatkozó tények feltárását tartottuk fontosnak, és nem – a példánál maradva – a szegénység „megéléstörténetét”. Azaz elsősorban a dolgot magát szándékoztunk bemutatni, és kevésbé annak megélését). Mindazonáltal az első ok a sokkal fontosabb: ha valaki egy nagy társadalmi csoportnak, mint egésznek múltját kívánja feltárni, akkor nem vállalkozhat

száz- és százezer egymástól különböző életút egyenkénti feltárására. Az nem csupán lehetetlen, de makrotörténeti megközelítésben felesleges is lenne. Disszertációnkban persze figyelmet szentelünk egyes életpályáknak, egyéni sorsoknak is, ám azokban az egésze jellemzőt, az általánosíthatót kerestük. A kis csoportok, olykor csak néhány ember múltját vizsgáló, mikrotörténetihez képest a makrotörténeti témaválasztásnak természetesen egyaránt voltak előnyei és hátrányai. Előnyének tekinthető, hogy a tudományos megállapítások nem csak néhány emberre vagy egy kisebb közösségre, hanem egy nagy, témánk esetében milliósnál is nagyobb csoportra érvényesek. Ezzel szemben ez a megközelítés jóval kevesebb alkalmat nyújt egyes emberi sorsok, a „személyes történelem” és a hétköznapiak bemutatására, mint a kis csoportok vizsgálata. Tulajdonképpen a múlt tanulmányozásának kétféle megközelítési módjáról van szó: az egyik kevés ember múltjáról mond el viszonylag sokat, a másik sok emberéről viszonylag kevesebbet. A múlt feltárásának ez kétféle módja egyformán értékes tudományos eredményekkel szolgálhat, és ilyen értelemben feltétlenül egyenértékűeknek tekinthetők.

Disszertációnk időhatárainak kijelölése természetesen nem önkényesen történt, hanem tartalmi ismérvek alapján, tudva persze, hogy társadalomtörténeti téma esetében azok nem élesek, hanem szükségképpen elmosódtak. Ehhez képest a kezdő időpont megtalálása nem is volt olyan nehéz, szinte magától adódott: egybeesett második világháború befejezésével. Aligha igényel külön bizonyítást, hogy az 1945-ös esztendő nem csak politikatörténeti, hanem társadalomtörténeti szempontból is határvonal a magyar történelemben, elég ha a földosztásnak a felső és az alsó rétegekre gyakorolt hatására, vagy az életkörülményeknek a háborús pusztítás következtében keletkezett súlyos visszaesésére utalunk. A háborút követő átmeneti időszak (1945–1948), illetve a tulajdonképpeni szocialista rendszer sajátos társadalmi folyamatai közötti cezúrát szintén viszonylag könnyen fel lehetett ismerni, mert a negyvenes évek végén a foglalkozási átrétegződéstől kezdve a munkahelyi viszonyok átalakulásán keresztül az anyagi fogyasztásig addig ismeretlen, új folyamatok vették kezdetüket. Bár a záró időpontot már nem lehetett ilyen egyértelműen kijelölni, a hatvanas évek közepe mégis meglehetősen markáns szakaszhatárnak tűnt. Az évtized derekára mérséklődött a társadalom korábban nagyon heves foglalkozási átrétegződése, amelyet a mezőgazdaság kollektivizálása és a „szocialista iparosítás” meglehetősen doktriner politikai koncepciója együttesen váltottak ki. Nyugodtabbá váltak a gyárakon (és más munkahelyeken) belüli viszonyok is, és az évtized derekán új fejlődési folyamatok bontakoztak ki a fogyasztási szerkezet és az életmód átalakulása terén is. Mindazonáltal ezt a záró időpontot nem értelmeztük mereven, ha szükségesnek látszott, akkor átléptük, és a hatvanas évek második

felének fejleményeiről is szót ejtettünk. Egyes esetekben ezt a rendelkezésünkre álló források követelték meg, gondolunk itt elsősorban a 10 évenként készült népszámlálási statisztikákra, mert semmiképpen sem mondhattunk le az 1970. évi népszámlálás egyes adatainak felhasználásáról. Más esetekben pedig egy adott kérdéskör szakaszhatára tolódott el az évtized vége felé; erre a legjobb példát a gyermekgondozási segély 1967-ben történt bevezetése szolgáltatta, amely új szakaszt nyitott a szociálpolitika egy meghatározott területén. Munkánkban végig fokozott figyelmet szenteltünk az ötvenes években, pontosabban az 1949–1956 között lezajlott változásoknak. Erre elsősorban az ösztönzött, hogy a szocialista rendszer czeekben az években alakult ki Magyarországon. Később ugyan többször is módosult az eredeti modell, de alapjait, ha úgy tetszik genetikai programját illetően ugyanaz maradt, mint amilyennek az 1940-es és az 1950-es évek fordulóján megszületett (legfeljebb a későbbi mutációk már jobban működtek, mint az első, a sztálinista változat). Nos, történettudományi szempontból ez teszi különösen fontossá a szocialista rendszer első éveit: már a rómaiak is tudták, hogy egyes jelenségeket akkor érthetünk meg a legjobban, ha keletkezésük, kialakulásuk idején – *in statu nascendi* – tanulmányozzuk azokat. Határozottan erre ösztönzött az is, hogy a történettudományi publikációk tudományos jelentőségéhez képest viszonylag ritkán elemzik az „ötvenes évek”, különösen az 1948 és 1953 közötti négy-öt év társadalmi változásainak történetét.

A szakaszhatárok megállapítása bizonyos mértékig írásunk szerkezetét is meghatározta, mert munkánk részben kronologikus felépítésű, amennyiben az 1945–1948 közötti, illetve az 1949 és a hatvanas évek közepe közötti, időben és problematikában egyaránt jól elkülönülő korszakot külön tárgyaljuk. A szocialista korszakban bekövetkezett változásokat pedig első megközelítésben tematikus felosztásban, majd az egyes témakörökön belül – a klasszikus történetfelfogásnak megfelelően – az időbeli egymásutániség elvét szem előtt tartva, folyamatában elemezzük. A folyamatok nyomon követése lehetővé tette, hogy meghúzzuk a változások ívét is; ne csak statikus időbeli metszeteket rajzoljunk, hanem a dinamikát is ábrázoljuk. (Jó példa erre a társadalombiztosítási rendszer gyakori módosításainak története.) Az elv érvényesítését emellett maga a téma is megkövetelte, mert egyes jelenségek csak egyes rövidebb szakaszokra voltak jellemzőek, másokra nem, ezért a kronologikus tárgyalásmód bizonyos mértékű (semmiképpen sem túlhajtott) figyelembe vétele tartalmi pontatlanságokat és egyoldalúságokat segített megelőzni. A munkások életszínvonalának bemutatása alkalmával feltétlenül meg kellett említenünk például, hogy az ötvenes évek elejétől komoly reáljövedelem-csökkentő tényező volt a békekölcsönjegyzés és a gyermektelenségi adó, de

ugyanilyen fontos volt tudatni az olvasóval azt is, hogy 1957-től mindkettőt megszüntették – és a példákat még hosszan sorolhatnánk.

Munkánk megírása során végig nagy gondot fordítottunk arra, hogy állításaink jól dokumentáltak, bizonyítékokkal alátámasztottak legyenek. Hasonlóan fontosnak tartottuk az eredetiséget, azt, hogy a bizonyító anyag saját alapkutatásokon, azon belül is elsősorban levéltári forrásfeltáráson nyugodjon. Erre jó lehetőséget nyújtott, hogy korszakunkban – a szocialista rendszer bürokratikus jellege miatt – rendkívül sok irat keletkezett. A nagy mennyiségű iratanyag hasznosítása ugyanakkor egyáltalán nem volt könnyű feladat, több okból sem. A hivatalnoksereg erős politikai és világnézeti elkötelezettsége sokszor kerekedett felül a szakszerűség követelményén, amit tetézett az új tisztviselői gárda iskolázatlansága és képzetlensége. (Az irányítás felső szintjén soha annyi rosszul, szabálytalanul szerkesztett, pocsékul fogalmazott irat nem keletkezett Magyarországon, mint az ötvenes években). Mégis, a kutatóban egyébként szellemi izgalmat csak ritkán kiváltó iratrengetegben kitartó, több évtizedes munkával meg lehetett találni – ha néha csak egy terjedelmes irat egyetlen elejetett mondata formájában is – azokat az információkat, amelyek bázisát képezhetik egy társadalomtörténeti műnek. Sőt, a kitartó kutatóra olykor a szerencse is rámosolyog, és néha a legváratlanabb helyeken bukkan értékes forrásokra, amelyek addig megválaszolhatatlannak hitt kérdésekre adnak választ. Eddig például keveset tudtunk arról, hogy 1951-ben a jobb helyzetű budapesti munkáscsaládok mit fogyasztottak egy hónapban vagy arról, hogy az 1951. évi nagy központi áremelés nyomán pontosan mennyivel emelkedtek egyes fontos cikkek fogyasztói árai. Ugyancsak keveset tudtunk arról, milyen körülmények között éltek a hatvanas években a munkásszállások lakói vagy a napi ingázók. Ezek részletekbe menő bemutatását egy-egy értékes, új forrás nem várt felbukkanása tette lehetővé. Célunk elérése érdekében az ország hét levéltárában folytattunk kutatásokat, ahol több mint tíz iratképző szerv ipari munkásságra vonatkozó anyagát tártuk fel. Kutattuk többek között az MDP és az MSZMP több különböző központi, illetve budapesti szerve (Politikai Bizottság, Központi Vezetőség, illetve Központi Bizottság, az Államgazdasági [Gazdasági] Osztály, a Párt- és Tömegszervezetek Osztálya, az Agitációs és Propaganda Osztály stb.), az Országos Tervhivatal, a Munkerőtartalékok Hivatala, a Munkaügyi Minisztérium, a szakszervezetek, a munkástanácsok, a politikai rendőrség és egyes megyei szervek iratait. A túlnyomó részben levéltári iratokra hivatkozó jegyzetek esetében főleg azt tartottuk szem előtt, hogy minden hivatkozás visszakereshető legyen. Ezért a fond (állag, csoport) és a dobozszám (őrzési egység) jelölése mellett általában olyan rövid, az irat jellegére (pl. „jelentés”, „előterjesztés” stb.) és keletkezésének pontos idejére is utaló jegyzetezést alkalmaztunk, amelyek

megkönnyíthetik az esetleges visszakeresést. Az iratok tárgyának az eredetiben gyakran igen hosszú megnevezését vagy címét (ha volt ilyen) viszont általában elhagytuk, mert feleslegesen növelték volna a jegyzetek terjedelmét. Mivel a levéltári jelzeteken csak a profi levéltárosok igazodnak el első ránézésre, írásunk végén, a rövidítések jegyzékében megadjuk minden egyes (általában szám és betűk kombinációjából álló) jelzet pontos feloldását, azt, hogy milyen szerv, milyen iratát takarja. Haszonnal forgattuk a statisztikákat is, amelyeknek egy kisebb része archív anyag, nagy többsége a KSH által megjelentetett kiadvány volt. Kiegészítő jelleggel a Magyar Közlönyben közzétett törvényeket, törvényerejű rendeleteket és kormányrendeleteket, illetve saját vagy mások által készített életút interjúkat is felhasználtunk.

Jelen munka egyik fő célja, hogy ideológiai és politikai prekoncepciótól mentesen mutassa be az olvasónak a munkások világát. Tárgyilagosságra és a tények tiszteletére törekedtünk, és semmilyen értelemben nem tekintettük írásunkat politikai szolgálatnak, „az osztályharc egyik ütközetének”. Tudjuk persze, hogy a múltat kutató történész sem lebeg teljesen függetlenül és szabadon a világ felett; saját meghatározottságai, világlátása mindenképpen befolyásolják ítéletalkotását. Ennek tudomásul vétele azonban nem jelent egyet az objektív, elfogulatlan ábrázolás szándékának, vagy ha úgy tetszik etikai követelményének a feladásával. Maga szándék nem lehet más, mint a legteljesebb ténytisztelet és objektivitásra törekvés, különben a történetírás a politika vagy más külső, nem-tudományos erők és igények szolgátlányává silányul.

Disszertációnk nem készülhetett volna el, ha nem kapunk sokoldalú segítséget egyes intézményektől és személyektől. Köszönet illeti volt és jelenlegi munkahelyemet, a Szegedi Tudományegyetemet és a Károli Gáspár Református Egyetemet, továbbá a tudományos kutatásokat pályázati juttatásokon keresztül anyagilag támogató akadémiai, minisztériumi és egyéb szerveket. Név szerint is köszönetet mondok Izsák Lajosnak és Gyáni Gábornak sokoldalú segítségükért, Erdmann Gyulának a kéziratra tett hasznos megjegyzéseirért, valamint a Magyar Országos Levéltárban, a Politikatörténeti Intézet Levéltárában, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában és más levéltárakban dolgozó kollégáknak a forrásfeltáráshoz nyújtott önzetlen segítségükért. Külön köszönet illeti volt és jelenlegi tanítványaimat (doktoranduszokat és egyetemi hallgatókat), akik disszertációikkal, műhelytanulmányaikkal és szakdolgozataikkal segítették munkám elkészültét. Név szerint is köszönet Sváby Enikőnek, Kocsis Péternek; Dani Zitának, Jónás Dánielnek, Kárgli Ritának, Márkus Imrének, Németh Andrásnak és Váczi Miklósnak.

I. fejezet

AZ ELŐZMÉNYEK ÉS AZ 1945–1948 KÖZÖTTI ÁTMENETI IDŐSZAK

1. A magyarországi ipari munkásság történelmi pályája a reformkortól 1945-ig

A modern munkásság a 19. század második felében jelent meg a magyar társadalomban. Kialakulásának politikai és jogi feltételeit az 1848-as polgári forradalom, majd a kiegyezés, gazdasági alapját pedig az 1848, s főleg az 1867 után felgyorsult kapitalizálódás teremtették meg. A forradalmat követő egy és negyed század – amelynek utolsó két évtizedéről kíván írásunk részletesebb képet festeni – a munkásság társadalomtörténete szempontjából is három nagy korszakra osztható. Az első a XIX. század közepétől az első világháború végéig tartó mintegy hét évtized, a kialakulás és a gyors fejlődés kora. A második a két világháború közötti korszak, amely az igazságtalan trianoni béke következtében az ország népességének és területének összezsugorodása, valamint a gazdasági viszonyok alapvető átalakulása következtében a társadalomtörténeti szempontból is feltétlenül külön szakasznak tekinthető. A harmadik pedig a második világháború utáni időszak, amikor egy rövid átmeneti periódus után, az 1940-es évek végétől teljesen új feltételek közé került a munkásság, és ebből következően több, alapvető társadalmi jellemzője is megváltozott.

(Reformkori előzmények) Mindennek persze voltak a XIX. század első feléből eredő előzményei is. Ekkor az iparból élő népességnek nagyjából négy, egymástól jelentős mértékben különböző csoportja létezett a magyar társadalomban. A valószínűleg legnépesebb, de számszerűen nem meghatározható csoport a falusi, háziipari tevékenységgel foglalkozóké volt. Ebből, az egyébként Európa-szerte elterjedt kézművesipari tevékenységből azonban a magyar társadalomtörténetben nem vezetett út a később kialakuló gyáripari munkásság irányába, a modern gyáripari munkásság (és maga a gyáripar) nem ezekre a túlnyomóan önellátási célokat szolgáló, háziipari alapokra támaszkodva, hanem azoktól lényegében

függetlenül jött létre Magyarországon.¹ A munkásság másik, nagy múltú csoportját a városi céhes ipar legényei alkották. Az 1830–1840-es évekre már számottevő változások történtek a céhlegények társadalmi kapcsolataiban: a korábban erősen patriarchális céhmester-céhlegény viszony kezdett személytelenebbé válni, s egyre inkább a munkaadó-munkavállaló közötti viszony jellemvonásait vette fel, anélkül azonban, hogy kifejlett tőkés-bérmunkás viszonyná alakult volna át. A paraszti háziipari tevékenységhez hasonlóan ugyanis a céhes ipar sem vált a később kialakuló tőkés gyáripari termelés valaminő elrugaszkodási pontjává.

A háziipar és a céhes ipar mellett már a XIX. század első felében megjelent a magyar gazdaságban is a manufaktúra- és a gyáripar is, bár ezekben az üzemszerűen, térben egy helyre összpontosulva működő, a munkafolyamatokat elemekre bontottan, specializáltan végző (kezdetleges) gyárakban és manufaktúrákban a hazai ipari munkásságnak csak egy kisebb része dolgozott. Fényes Elek statisztikai becslése szerint 1846-ban a Magyar Királyság (Erdély nélkül) mintegy százezer főre tehető ipari munkássága úgy oszlott meg, hogy $\frac{3}{4}$ részük az iparos segédek és inasok társadalmi csoportjához tartozott, s csupán a maradék $\frac{1}{4}$ rész dolgozott a gyárak és a manufaktúrák munkásaként.² Végül egy sajátos, de jövőbeli szerepét, a majdani modern munkásságba történő integrálódását tekintve inkább az utóbb említett csoporthoz hasonlító munkásrétegről kell említést tennünk, s ez a bányamunkásság. E meglehetősen nagy létszámú réteg az egyik legnagyobb múltú munkáscsoport volt Magyarországon, amely a reformkorban már igen heterogén volt. Munkavállalói státusa és társadalmi emelkedési (mobilitási) lehetőségei tekintetében közelebb állt a gyári és a manufaktúra-munkássághoz, s jóval távolabb a céhlegényektől, s még inkább a falusi iparosoktól.

(A modern munkásság kialakulásának kezdetei) Az 1848-as polgári forradalom következtében alapvetően átalakultak a társadalomfejlődés feltételei is, megkezdődött a rendi társadalom polgári társadalommá alakulásának szükségképpen hosszabb, több évtizeden át

¹ Ennek okairól a magyar történettudományban már évtizedekkel ezelőtt is és újabban is megoszlottak, megoszlanak a vélemények. A vitát Tolnai György: *A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840–1849)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. c. munkája váltotta ki, s mások mellett részvételre ösztönözte Berend T. Ivánt, Gyimesi Sándort, Katus Lászlót és Ránki Györgyöt. Megjegyezzük, hogy a vitát indukáló Tolnai messze nem merítette ki érvelési lehetőségeit, s így bírálói a kelletténél is könnyebben szoríthatták sarokba.

Újabban a magyar társadalom- és gazdaságfejlődés ún. protoindusztrializációs korszakáról és annak folytatás nélkül maradásáról értekezik Kövér György. – Gyáni Gábor-Kövé György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 74–75. o.

² Idézi: *Magyarország története 1790–1848*. Főszerk.: Mérei Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 574. o. A társadalomtörténeti fejezet Vörös Károly munkája. – A munkások számában nem szerepel a bányászoké.

tartó folyamata.³ Ez a folyamat megteremtette a jogi hátterét és a gazdasági alapját a modern, gyárban (mint legjellegzetesebb munkahelyen) dolgozó és városban (mint legjellegzetesebb lakóhelyen) élő ipari bérmunkás réteg kialakulásának. Ami nem egyszerűen következménye volt a társadalom polgárosodásának, de egyben feltétele is. A rendi világ polgárivá alakulása ugyanis nem csak a szó szoros értelmében vett polgárság társadalmi súlyának növekedését, hanem egyúttal a munkásság felemelkedését is magával kellett hozza, hiszen ez a társadalmi csoport is végső soron a polgári világ szülötte volt. Az egyik a társadalom felső és középső, a másik pedig az alsó régiókban testesítette meg a rendi világ fokozatos felbomlásával párhuzamosan kialakuló polgári viszonyokat.

A munkásság gyors számszerű növekedése és egyúttal társadalmi helyzetének alapvető átalakulása, lényegében modern munkássá válása már az önkényuralom korszakában, a magyar kapitalizálódás hajnalán megkezdődött. Úgy becsülhető, hogy ebben a nem egészen két évtizedes időszakban a gazdasági változásokkal, a gyáralapításokkal párhuzamosan megduplázódott az ipari munkások száma. Noha nagy részük változatlanul a kézműiparban dolgozott, a korszakos változást jelzi például a szakképzettség szerinti differenciálódás előrehaladása: egyrészt a városi alkalmi munkás réteg számszerű növekedése, másrészt a kezdetben főleg külföldről érkező szakmunkások csoportjának erősödése; felgyorsult továbbá a belső vándorlás, és ennek nyomán emelkedett az urbanizáltság szintje is.⁴

Mégis, a nagy felfutás kora nem ez a két évtized, hanem a kiegyezést követő fél évszázad, s annak is inkább a második fele volt a magyarországi munkásság társadalomtörténetében, hiszen ebben a korszakban látványos változások sora bontakozott ki. Felgyorsult a foglalkozási átrétegződés és ennek következtében a faluból városba (túlnyomó részben Budapestre) áramlás is, és egyidejűleg az alsó néposztályok körében (is) újfajta kulturális minták és életmód kialakulása kezdődött meg.

A dualizmus kori társadalmi változások közül talán a foglalkozási szerkezet átalakulása volt a leglátványosabb: az újkori társadalomfejlődés általános tendenciájának megfelelően Magyarországon is csökkenni kezdett a mezőgazdaságból élők aránya és gyorsan növekedett

³ Ezért fenntartással vagyunk azzal, a korábbi évtizedek történetírásában oly gyakran felbukkanó nézettel szemben, amely a magyarországi polgári átalakulás „tökéletlenségét”, „csökevényességét” hangsúlyozva nem is rendi, hanem – terminológiai zavarral – a magyar társadalom „feudális” „maradványairól” beszél az 1848–1945 közötti korszakban. A rendi társadalom átalakulása polgári társadalommá minden esetben és szükségképpen egy hosszabb időszakban lezajló folyamat eredménye lehet csupán, amikor a társadalom rendi jellegű, elsősorban a jogi szabályozáson alapuló társadalomszerveződését a polgári, elsősorban a tulajdonviszonyoktól függő szerveződése váltja fel. És ahogyan rendi korszak végén egyre több, bár összességében alárendelt szerepű polgári társadalmi képződmény alakul ki és fejlődik, ugyanúgy természetes az is, hogy a polgári forradalom utáni korszakban is fellelhetők a rendi korszak egyes társadalmi jellemzői.

⁴ Részletesebben ld.: Magyarország története 1848–1890. Főszerk.: Kovács Endre. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 599–601. o. A társadalomtörténeti fejezet Szabad György munkája.

az iparból élőké. Bár az ipari munkásság számának pontos megállapítása nehéz feladat, s a vonatkozó szakirodalomban, illetve magukban a forrásokban nincs is egység e tekintetben, de abban általános az egyetértés, hogy a növekedés üteme gyors volt. (A számszerű eltérések a munkásság fogalmának különböző értelmezésére vezethetők vissza: ha például az ún. tulajdonképpeni ipar „segédszemélyzetét” vesszük alapul, akkor 1910-ben a munkásság számát kb. 3/4 millióra tehetjük, ellenben ha a bányászokat, továbbá a mellékfoglalkozású ipari munkásokat is számításba vesszük, akkor 900 ezerre.⁵ Hosszú időn át szinte egyeduralkodó volt az az álláspont, amely közelebbi megjelölés nélküli foglalkozásstatisztikai adatokra hivatkozva 1910-ben kereken 1 millióra tette az ipari munkásokat, hozzájuk számítva a szolgáltató ipar fizikai dolgozóit is.⁶)

(A társadalmi eredet) A kialakuló ipari munkásság társadalmi eredete szerint igen sokszínű réteg volt, hiszen kibocsátó csoportjait eltérő történelmi hagyományok és sajátosságok jellemezték. Nemzetiségi eredetéről elmondható, hogy az fő vonalaiban megfelelt az ország nemzetiségi összetételének, amennyiben maga is több nemzetiségből tevődött össze, de nem volt hű mása annak. Mint jól ismert, a magyarországi munkásság, pontosabban a szakmunkásság a kezdeti néhány évtizedben jelentős mértékben származott külföldről bevándorolt, elsősorban német ajkú munkásokból. A magyarországi nemzetiségek közül pedig szembetűnő a szlovák eredetűek viszonylag magas száma, összehasonlítva más hazai nemzetiségekkel, például a legnagyobb létszámú románssággal.

A századfordulóra az ipari munkások társadalmi eredete tekintetében számottevő változások történtek. A szakmunkás réteg körében a kezdeti időszakot jellemző nagyarányú külföldi bevándorlással szemben ekkorra már egyre nagyobb arányú önreprodukción figyelhető meg, a munkások gyermekei nagy valószínűséggel saját társadalmi csoportjukba kerültek. Mivel azonban munkások száma gyorsabban növekedett, mint amennyit az önreprodukción fedezhetett, a más rétegekből érkezők – közöttük egyre nagyobb számban magyar nemzetiségűek – előtt sem vált zárttá. Utóbbiak eredeti társadalmi csoportjukat tekintve gyakran származtak a hazai iparos népekből, továbbá birtokos paraszti, esetleg más kistulajdonos családból úgy, hogy maguk már munkásként kezdték meg életpályájukat. 1910-

⁵ Gyáni Gábor-Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig I. m. 88., és 294. o.

⁶ Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1968. 14. o.

ben a magyar anyanyelvű városi munkások összmunkásságon belüli 64,7%-os aránya jelentősen meghaladta az egész népességen belüli hányadot, az 54,5%-ot.⁷

(Képzettségi szintek, üzemi koncentráció) Iparfejlődésünk szerkezeti sajátosságaiból következően a nagyipar igen sok segédmunkást alkalmazott, akik elsősorban a mezőgazdasági népesség legalsó rétegéből származtak, ami igen sajátos viszonyok kialakulásához vezetett, elsősorban az életkörülmények tekintetében. Ez a munkaerő ugyanis rendkívül olcsó és a munkaadókkal szemben nagyon védtelen volt. Ha a nyugat-európai korai kapitalizálódás időszakában a női és a gyermekmunka alkalmazása, kíméletlen kihasználása tekinthető az őket foglalkoztató polgárság (burzsoázia) „nagy morális botrány”-ának,⁸ akkor a hazai kapitalizálódás esetében ez egyrészt a mezőgazdasági proletárok, másrészt az onnan származó városi segédmunkások nyomorúságos életfeltételeiről és munkakörülményeiről mondható el. Ennek a mezőgazdaságból az iparba vándorolt, de oda még időnként, például aratás idején visszatérő rétegnek a csekély bér következtében rendkívül alacsony volt fogyasztási szintje, ami a munkavállalói érdekvédelem úgyszólván teljes hiányával párosult. (A kialakuló szakszervezetek sem sokat törődtek velük, sőt kibocsátó társadalmi közegükkel, a parasztsággal szemben meglehetősen ellenségesen viselkedtek).

A munkásság üzemi koncentrációját sajátos kettősség jellemezte a századforduló tájékán. Az egyik oldalon kialakult egy jelentős nagyüzemi munkásréteg (1910-ben 50 olyan üzem működött Magyarországon, amelynek 1000 főnél több alkalmazottja volt),⁹ a másikon viszont magas maradt a néhány fős kisipari üzemekben dolgozó, kisüzemi munkások száma is. Ezzel szemben aránylag szűk volt a középüzemi munkásság aránya. Ennek oka – mint ismert – elsősorban a magyar textilipar fejletlensége volt, ami más vonatkozásokban is sajátos arculatot adott a munkásságnak. Ezzel magyarázható például az is, hogy nyugat-európai összehasonlításban alacsony volt a nőmunkások száma Magyarországon. A magyarországi gazdaságfejlődés egyik fontos sajátossága volt, hogy az ipar területileg rendkívül egyoldalúan, túlnyomóan egy városba koncentrálódva fejlődött. Ennek következtében a századfordulón a feldolgozó ipari munkásság abszolút többsége Budapesten és a székesfőváros agglomerációjában, későbbi fogalommal élve: Nagy-Budapesten dolgozott.

⁷ Gyáni Gábor: A városi munkásság szerkezeti változásai 1910–1940 között. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk.: Angi János és Barta János. Multiplex Media – DUP. Debrecen, 2000. 338. o. – Gyáni a városi munkásságon lényegében a nem-mezőgazdasági bér munkásokat érti, tehát a vizsgált kör szélesebb, mint az ipari munkásoké. A tendencia azonban azonos volt a két csoport esetében.

⁸ J-F. Bergier: The Industrial Bourgeoisie and the Rise of the Working Class 1700–1914. The Fontana Economic History of Europe. The Industrial Revolution. Editor: Carlo M. Cipolla. Collins/ Fontana Books. [1973] 431. o.

⁹ Lackó Miklós: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949. Kossuth Kiadó. Budapest, 1961. 73. o.

(Érdekvédelem, szociális törvénykezés) Azoknak a társadalmi kiegyenlítő mechanizmusoknak a megteremtéséhez, amelyek a jóléti államok majdani kialakulásához vezettek Európában, szükség volt a munkásság gazdasági és politikai szervezkedésére is, hogy a munkaadó és a munkavállaló közötti erőviszonyok kiegyenlítettebbé válhassanak. Ennek megfelelően, a munkásság számszerű növekedésével párhuzamosan, jelentős mértékben külföldi példát követve, mi több, kezdetben túlnyomóan a külföldről bevándoroltak részvételével, Magyarországon is korán megkezdődött a szervezkedése. Mind szakmai-érdekvédelmi, mind politikai szervezetei több korai kísérletet után a XIX. század végén szilárdultak meg. Mint közismert, 1890-ben alakult meg a Magyarországi Szociáldemokrata Párt,¹⁰ s az ezt követő negyedszázad alatt jelentősen szélesedett az MSZDP-vel egyébként szorosan összefonódott szakszervezetek befolyása is. Mindazonáltal a kedvezőtlen feltételek, a szűk körű, magas cenzushoz kötött választójog mellett politikai szervezkedése nem volt kellő erejű ahhoz, hogy a nagypolitikának is tényezőjévé válhasson, azaz parlamenti párt lehessen. Ezzel szemben más természetű politikai jogokkal, például az egyesülési és gyülekezési joggal már a kezdetektől élhetett a munkásság. Ha az évtizedekkel később ráragódott politikai felhangoktól mentesen tekintünk tehát e kérdésre, elsősorban azt szükséges kiemelni, hogy ez a szervezkedés a munkásság fejlődése szempontjából volt fontos, mert a korábban nagyon egyoldalú munkaadó-munkavállaló viszonyban bizonyos javulást eredményezett.

A dualizmus korában megkezdődött és számottevő eredményeket hozott a munkások gazdasági helyzetét (munkaviszonyait) szabályozó jogalkotás is. Ezek közül a legátfogóbbak az 1872. és az 1884. évi ipartörvények voltak. Mint Rézler Gyula a nagyipari munkásságról szóló, először az 1930-as években megjelent nagybecsű könyvében összefoglalta¹¹, ezek a törvények a munkaadók és a munkavállalók közötti viszony néhány általános és több részletkérdését érintették. Rendelkeztek például a munkakönyvek bevezetéséről azzal a megszorítással, hogy a munkakönyvbe a munkaadó nem tehetett erkölcsi vagy politikai tartalmú bejegyzést. Szabályozták továbbá a munkaerőmozgást is, kétheti kötelező felmondási időt rendelve el a munkások számára. Ha ezt a munkás nem tartotta be, büntetést lehetett kiszabni rá, de egyébként a munkavállaló szabadon mozoghatott a munkaerőpiacon. Még a századforduló előtt rendelkezések születtek a munkaidő hosszáról, kezdetben igen magasan vonva meg a felső határt; a gyakorlatban egy munkás az 1880-as években napi 12–13, 2–3

¹⁰ Történetére ld.: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Főszerk.: Varga Lajos. Napvilág Kiadó. Budapest, 1999.

¹¹ Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. 2. kiadás. Faust Könyvkiadó. Budapest, 1945.

évtizeddel később 10 órát dolgozott általában. Ugyancsak rendelkeztek a bérfizetés módjáról (összegéről természetesen nem): általában hetente és készpénzben kellett a fizetést biztosítani. Szabályozták továbbá a gyermekmunka igénybevételét, 10 éves kor alatt teljesen tiltva, 12 éves kor alatt iparhatósági engedélyhez kötve azt. A 12–14 évesek pedig naponta maximum 8, a 14–16 évesek 10 órát dolgozhattak. 1891-ben törvények születtek a betegbiztosítással és a heti kötelező munkaszüneti nappal kapcsolatban, két évvel később pedig hasonló módon rendezték a balesetbiztosítást, majd 1907-ben egy jóval átfogóbb, mintegy egy millió embert érintő¹² törvény született az ipari (és a kereskedelmi) alkalmazottak kötelező beteg- és balesetbiztosításáról.¹³ Maguk a valóságos viszonyok persze gyakran eltértek attól, amit a jogszabályok rögzítettek. Megszegték például a gyermekmunka alkalmazására, vagy a bér készpénzben történő fizetésére vonatkozó előírásokat, bár előbbi nem túl gyakran történt, hiszen Magyarországon a gyermekek alkalmazása nem volt széles körben elterjedt.

(Fogyasztás) A fogyasztás szintjére, az életkörülményekre és az életmódra vonatkozóan csak kevés adattal rendelkezünk. (A jövedelmi viszonyok változásának tendenciáját illetően fontos megjegyeznünk, hogy a dualizmus utolsó negyedszázadában jelentősen differenciálódtak a munkásjövedelmek, miközben az átlag stagnált, egyes vélemények¹⁴ szerint a század első évtizedében egyenesen csökkent. E csökkenés mögött azonban az húzódtott meg, hogy az iparba tömegesen kerültek be új munkások, akik az átlagnál rosszabbul kerestek). Az 1880-as évek derekán egy vasmunkás, közelebbről egy vasöntő, egy bádogos vagy egy kazánkovács átlagos napibéréből¹⁵ mintegy 2,5–3 kg marhahúst, nem egészen 0,2 öl tűzifát vásárolhatott, és körülbelül 4 napi bére volt elég a havi lakbér kifizetésére egy szegényes lakás esetében.¹⁶ A lakásviszonyok már ebben a korszakban is a munkásélet legproblematikusabb részének bizonyultak. A munkásság egy része ugyanis mai fogalmaink szerinti lakáshoz nem tudott hozzájutni, ehelyett pincékben, mosókonyhákban, nyomortelepeken volt kénytelen élni. A jobb helyzetben levők lakhattak csak szegényes lakásokban a főváros külső kerületeinek bérházaiban, ott is persze a hátsó udvari lakásokban. Ebben a korszakban létesültek továbbá a munkáskolóniák, ahol a nagyvállalat által kialakított, igen egyszerű, de egyszerűségében is elfogadható életfeltételeket nyújtó lakásokban élhettek a munkások a bányavidékeken, vagy más nagyüzemek környékén (pl. Ózdon). A kolóniák és

¹² A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. I. m. 231. o.

¹³ 1907. évi XIX. tc.

¹⁴ Gyáni Gábor-Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. I. m. 89. o.

¹⁵ A hetibér 1/6-od részével számolva.

¹⁶ Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. I. m. 166–167. o.

velük az ún. kolonizált munkások súlyát jelzi, hogy a Rimamurány–Salgótarján Vasmű Rt. a XIX. század végéig 19 telephelyen összesen 2979 munkáslakást épített.¹⁷

(Az I. világháború után) 1920 és 1944 között alapvető változások zajlottak le az ipari munkások körében is. Az ország területét megcsonkító és népességének számát radikálisan csökkentő 1920-as békeszerződés következtében csökkent az ipari munkások száma is: az 1910. évi 900 ezerről 1920-ra 465 ezerre.¹⁸ A csökkenés mértéke azonban kisebb volt, mint az össznépességé, ennek következtében 1910-hez képest 1920-ra növekedett az ipari munkások aránya az ország társadalmán belül. A következő 21 esztendőben a munkások száma gyorsan emelkedett, az 1941. évi népszámlálás idején már elérte a 820–830 ezret,¹⁹ azaz alig több mint két évtized alatt 77–78%-kal növekedett.²⁰ A háború alatt nem csak folytatódott, de jelentősen felgyorsult a számszerű növekedés. 1938 és 1943 között csak a 20 főnél többet foglalkoztató üzemek munkásainak száma 35%-kal (330 ezerről 450 ezerre) emelkedett.²¹ A munkások számának növekedése a magyar társadalom foglalkozási szerkezetének általános és igen élénk átalakulási folyamatába illeszkedett, hiszen egyidejűleg nőtt például a magyar társadalmon belül a szellemi foglalkozásúak aránya is, mégpedig jelentős mértékben, 4-ről 9%-ra,²² másrészt 1941-ben süllyedt a magyar történelemben először a mezőgazdasági keresők (illetve a mezőgazdasági népesség) aránya 50% alá. (1. sz. ábra)

¹⁷ Réti R. László: Egy tőkés nagyvállalat munkáspolitikája. In: Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Szerk.: Sipos Levente. Győr, 1985.

¹⁸ Lackó Miklós: Ipari munkásságunk összetételének alakulása. I. m. 70. o. és Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. I. m. 32. o.

¹⁹ 1941. évi népszámlálás. KSH. Budapest 1943–1946. és Gyáni Gábor: A városi munkáság szerkezeti változásai. I. m. 326. o.

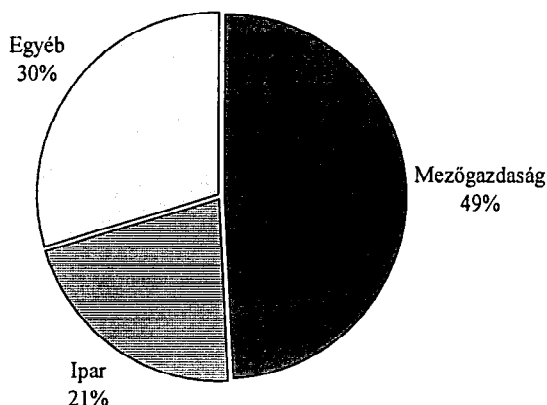
²⁰ 1920-at véve 100%-nak.

²¹ Sipos Péter: Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezetsége Magyarországon. In: Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. I. m. 45–60. o.

²² Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat. Budapest, 1982. 56. o. – A megjelenése idején – méltán – általános elismerést keltett könyv konkrét elemzései kiállták az idő próbáját. Ugyanakkor a kor ideológiai kényszerei elől még olyan kitűnő tudós, mint Andorka sem térhetett ki. Ezzel magyarázható, hogy a két világháború közötti időszakokkal kapcsolatban „a magyar társadalmi mobilitás csekély voltá”-ról beszél (58. o.). Konkrét elemzései és az abból levont következtetések azonban ellentmondanak ennek.

1. sz. ábra

A keresők megoszlása a fő foglalkozási csoportok között
1941-ben

FORRÁS: 1941. évi népszámlálás Foglalkozási adatok községek szerint. KSH. Budapest, 1975. 24–25. o.²³

(Demográfiai és a strukturális változások) Ebben a korszakban megváltozott több demográfiai jellemző is. Bár az ipari munkások nagy többsége a két világháború között is férfi volt, ám arányuk fokozatosan csökkent, s ennek megfelelően emelkedett a nőké: a korábbi elsőprő férfi többség túlnyomó férfi többséggé módosult. Ez egyrészt az iparszerkezet átalakulásával, a sok női munkást igénylő textil- és ruházati ipar gyors növekedésével, másrészt a társadalom felfogásának, szemléletének bizonyos fokú megváltozásával és persze szociális kényszerrel (is) magyarázható. (A női munkával kapcsolatos társadalmi felfogás módosulása úgy értendő, hogy ebben a korban már kevésbé volt uralkodó az a nézet, miszerint, ha egy nő férjhez megy, ne dolgozzon, annak „otthon a helye”). Fontos demográfiai változás volt továbbá az is, hogy emelkedett a munkások átlagos életkora, bár még mindig a fiatal társadalmi csoportnak számított. Jelentős változás történt a nemzetiségi összetétel tekintetében is, hiszen a XX. század eleji 60% körüli aránnyal szemben a magyar

²³ Ha egy ábra vagy egy táblázat adatainak forrása könyvészeti anyag, azt alatta tüntetjük fel, ha azonban levéltári forrás, akkor minden esetben lábjegyzetben adjuk meg a lelőhelyet.

nemzetiségűek túlnyomó, 9/10-es többségbe kerültek. Sajátos jelenség ugyanakkor, hogy míg 1910-ben az ipari munkásokon belül a magukat magyar nemzetiségűnek vallók aránya meghaladta az egész társadalom akkori átlagát, az 54,5%-ot, addig ebben a korszakban megegyezett azzal.²⁴

A munkásság regionális elhelyezkedésében kialakult nagyfokú egyenlőtlenség tovább élt az 1920–1930-as években is, és számos társadalmi probléma okává vált (a rossz lakáshelyzet, az infrastruktúra túlterheltsége, a szülőföldről elszakadt emberek magas aránya említendő az egyik, nagy vidéki régiók iparosodásának és polgárosodásának korlátozottsága a másik oldalon). Budapesten kívül viszonylag nagyobb ipari központtá csak néhány város válhatott, azok is elsősorban a nyersanyaglelőhelyek közelségének köszönhetően relatív fejlettségüket. Mindazonáltal hiba lenne azt feltételezni, hogy a bányászat és az esetleg arra közvetlenül rátelepített feldolgozóipar kivül vidéken nem is alakult ki említésre érdemes ipari munkásság. Egy olyan, az akkori nyersanyaglelőhelyektől távol fekvő – bár népesnek számító – város, mint Szeged ipari fizikai dolgozóinak száma tekintetében lényegében azonos szinten állt a köztudatban „iparvárosként” számon tartott Győrrel és Péccsel. Csak Miskolc mögött maradt le valamelyest, de csak abban az esetben, ha elfogadjuk az adatokat közlő 1941. évi népszámlálási statisztika nagyon is vitatható elvét, és az 1941-es helyzetet az 1950 utáni közigazgatási beosztás alapján ábrázoljuk, egyébként nem.²⁵

A századforduló időszakához képest a társadalmi eredet tekintetében is fontos módosulások történtek. Mivel rétegünk gyorsan növekedett, szinte természetes, hogy igen magas, 1930-ban mintegy 2/3-os volt a városi (azaz a nem mezőgazdasági) munkások között azoknak az aránya, akik nem ipari munkás, hanem más foglalkozású apától származtak.²⁶ A mobilitás talapzata a mezőgazdasági népesség, s azon belül is elsősorban a mezőgazdasági munkásság volt, innen származott a városi munkások mintegy 40%-a.²⁷ Utóbbiak csekély kivételtől eltekintve e réteg legalsó csoportjaiba tudtak csak kerülni: általában segédmunkások

²⁴ Gyáni Gábor: A városi munkásság szerkezeti változásai. I. m. 328–331. o.

²⁵ Az 1941. évi népszámlálás anyagát – mint ismert – a háborús állapotok következtében csak töredékesen jelentették meg. Ezt pótlandó, az 1970-es évek derekán publikáltak egy demográfiai és egy foglalkozásstatisztikai kötetet. E kötetekben az adatok közigazgatási beosztás szerinti csoportosítása sajnálatos módon ahistorikus: nem az 1941-es, hanem a kötet kiadásakor, az 1970-es évek derekán érvényes közigazgatási viszonyok szerint csoportosították a megyék és a városok (községek) adatait. (Ezért olvashatjuk például az 1941-ben nem létező Bács-Kiskun megye adatait, viszont hiába keressük az akkor élő valóságot jelentő Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéjét. Arról nem is beszélve, hogy az 1941-es tényleges országterületre vonatkozó egyetlen árva adatot sem közölnek a kötetek.) A fentiek miatt Szeged adatai valamivel kisebbek a ténylegesnél, hiszen a háború után területének nagy, lakosságának jelentős részét elcsatolták, ellenben Miskolc jóval nagyobbak, hiszen a város a háború után – Szegeddel, Debrecennel, Kecskeméttel stb. szöges ellentétben – jelentősen megnagyobbodott. (Nála nagyobb ilyen jellegű növekedést csak Budapest könyvelhetett el az 1950-es átszervezés következtében.)

²⁶ Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. I. m. 60. o.

²⁷ Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. I. m. 56. o.

lettek a szűkebb értelemben vett ipar, a bányászat és az építőipar különböző munkahelyein. Míg a szakképzetlen segédmunkássá válás a mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok mobilitásának volt a fő csatornája, addig a szakmunkások utánpótlása sokkal nagyobb mértékben származott magából a szakmunkásságból (a századforduló óta folyamatosan növekedett a többgenerációs ipari munkás családok száma).²⁸ Az önreprodukció mellett a kistulajdonos (kisiparos, kiskereskedő és – az agrárproletároktól erősen eltérő mobilitási jellegzetességeket felmutató – birtokos paraszti) családból származók száma is számottevő volt, hiszen maga a szakmunkás réteg is gyorsan növekedett, ezért több forrásból is viszonylag jelentős számú utánpótlása volt. A nem mezőgazdasági munkások között társadalmi eredet tekintetében számottevő különbségek fedezhetők fel nemek szerint. A nőmunkásoknak sokkal kisebb hányada származott mezőgazdasági apától, s jóval nagyobb munkás, vagy városi kistulajdonos családból.²⁹ Forrásaink nem adnak a férjezett munkásnők házastársaira vonatkozó információkat, ezért csak feltételezhetjük, hogy közülük sokan éltek munkáscsaládban.

A két világháború között jelentős előrelépés történt a szociálpolitika és az ezzel kapcsolatos törvényalkotás terén, ami – párosulva az oktatás és az egészségügyi ellátás színvonalának emelkedésével – az ipari munkásság életkörülményeinek javulását eredményezte.³⁰ Az 1920-as évek második felében fontos törvények születtek a beteg- és a balesetbiztosítás kiterjesztéséről,³¹ valamint a nyugellátásról³² (megjegyezzük, hogy a törvény értelmében a nyugdíjjárulékot a munkáltató kellett fizesse). Ezzel, valamint az Országos Társadalombiztosítási Intézet 1928-ban történt felállításával a városi keresők, közéjük számítva természetesen a munkásokat, túlnyomó többsége már részesült a társadalombiztosítás különböző formáinak áldásaiban. Az 1930-as években törvényileg heti 48 órára korlátozták a munkaidőt,³³ s az évtized végén meglehetősen széles rétegek számára biztosították a munkáltató által kötelezően fizetett családi pótlékot, valamint a fizetett

²⁸ Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. I. m. – Megjegyezzük, hogy Lackó mintha túlbecsülné az „örökletes”-ség, továbbá a politikai meggyőződés társadalmi értékét és jelentőségét. Mindazonáltal feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a témával kapcsolatos írásai 30–40 évvel ezelőtt születtek, szigorú ideológiai és politikai „elvárások” nyomása alatt, s még így is színvonalasabbak, igényesebbek voltak az egykorú, hasonló témájú írásoknál.

²⁹ Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. I. m.

³⁰ A kor szociálpolitikájának összefoglaló elemzését ld.: Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon. Budapest, 1994.; Gyáni Gábor-Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig I. m. 324–331. o.; A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. I. m. 240–241. o. és Gergely Jenő-Izsák Lajos: A huszadik század története. Pannonic Kiadó. Budapest, 2000. 187–191. o.;

³¹ 1927. évi XIX. tc.

³² 1928. évi XL. tc.

³³ 1937. évi XXI. tc.

szabadságot.³⁴ A második világháború éveiben, a hadigazdálkodás szerepének növekedésével párhuzamosan viszont bizonyos jogi korlátozások léptek életbe, más hadviselő államokhoz hasonlóan felfüggesztve a szociálpolitikai törvényeket, az 1939. évi II. tc. pedig korlátozta a szabad munkaerőmozgást is.³⁵ (E korlátozásokat azonban jórészt ellensúlyozta az életkörülmények javulása és a munkaalkalmak számának jelentős növekedése, a munkanélküliség csökkenése).

(Az anyagi fogyasztás) Ebben a negyedszázados időszakban a munkások anyagi fogyasztásának színvonala erősen hullámzott. A 20-as évek elején, a háború utóhatásaként és a gazdasági rekonstrukció feladatai következtében mélyre süllyedt a munkások életszínvonala is, legalsó rétegei nyomorúságos körülmények között élhettek csupán. A gazdasági konszolidáció eredményeképpen az évtized második felében számottevő javulás, majd a válság éveiben – amely a növekvő számú munkanélkülit sújtotta a legjobban – újabb visszaesés következett. A Gömbös miniszterelnöksége alatti gyors gazdasági növekedés bázisán, majd a hadikonjunktúra időszakában újabb javulás következett, amelynek eredményeként az ipari munkások életszínvonala jelentős mértékben túlszárnyalta a 20-as évek végi szintet. A II. világháború éveiben, egészen 1944-ig nem csak a munkáslétszám nőtt rendkívül gyorsan, hanem az anyagi fogyasztás szintje is jelentősen javult, a munkanélküliség pedig csökkent.

A munkások átlagos élelmiszerfogyasztása, táplálkozása, mint a létfenntartás legelemibb feltétele, a két világháború között megfelelő volt, nem feledve persze, hogy az átlagos fogyasztási szint mögött nagy különbségek húzódtak meg. Ez elsősorban a fogyasztott élelmiszerek összetételében mutatható ki: Illyefalvi statisztikai összeállítása szerint 1929-ben az általa megvizsgált 50, eltérő jövedelmű budapesti munkáscsalád közül a legalacsonyabb (évi 1502 = havi 125 pengő) jövedelemmel rendelkező, 5 tagú család költötte relatíve, az általa fogyasztott más állati eredetű élelmiszerekhez képest a legtöbbet és abszolút értékben is a második legtöbbet sertésszírra (évi 128 pengőt, amiért 52 kg zsírt vásárolt). Ezzel szemben tökehuszt keveset fogyasztott, az egyébként országosan legkedveltebb friss sertéshúst például csak 11,7 pengőért vásárolt, azaz 8 kilogrammot.³⁶ Az Illyefalvi által megvizsgált legtehetősebb, évi 5376 (havi 448) pengő jövedelemmel rendelkező, szintén öttagú munkáscsalád viszont sertésszírra alig költött (zsiradékigényét túlnyomóan háj vásárlásából fedezte), ugyanakkor friss sertéshúst évi 356 pengő értékben vásárolt (azaz 121 kg-t), és igen

³⁴ 1938. évi XXXVI. tc.

³⁵ A magyarországi szociáldemokrácia kézikönyve. I. m. 243. o.

³⁶ A szövegben említett fenti és alábbi adatok forrása: Dr. Illyefalvi Lajos: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest székesfőváros Statisztikai Hivatalának kiadása. Budapest, 1930. 410–437.

sokat költött a drágának számító hentesárukra is. A zöldség és az élvezeti cikkek tekintetében hasonlóak voltak a különbségek a magas és az alacsony jövedelműek között, nem feledve persze, hogy az egyéni ízlés, a sajátos szokások következtében a fogyasztott élelmiszerek értékessége és a jövedelmi színvonal között nem volt teljesen mechanikus a megfelelés.

A fogyasztás pénzben, illetve természetben kifejezett mértéke mellett természetesen ugyanilyen értékes információkat nyújt a fogyasztás szerkezete is. Ennek ábrázolására az Illyefalvi által az éves bevételek nagysága szerinti sorrendbe állított 50 családból egy középen elhelyezkedőt választottunk, mert ez állhat a legközelebb a statisztikai átlaghoz. A sorból kiválasztott 25. család négytagú volt: a szülőkkel két 10 év alatti gyermek élt együtt. A családfő mellett csekély jövedelemmel rendelkezett a feleség is (ám a család lényegében egykeresősnek tekinthető³⁷), továbbá szerény összegű más jellegű bevételük is volt. Így az éves jövedelem 2779 (havi átlag: 232) pengőre rúgott, egy főre számítva ez 695 pengőnek (havi átlagban, fejenként 58-nak) felelt meg. 1929-ben a család éves kiadásai az alábbiak szerint oszlottak meg³⁸:

Élelmiszer:	43,18%
Ruházat:	11,68%
Lakás:	30,38%
Egészségápolás, művelődés:	4,35%
Közlekedés:	2,54%
Egyéb:	7,87%

A két világháború közötti korszakot jellemző nagy társadalmi távolságok a lakásviszonyokban öltöttek talán a legszemléletesebben testet. Ám nem csak abban a sokat hangoztatott értelemben, hogy milyen mély szakadék volt az arisztokrata kastély és a cselédsor lakásai között – az volt –, hanem abban is, hogy mekkora távolság választotta el a nagypolgári palotát és a városi nyomornegyedek lakásait. Az ipari munkásság mindennapi életében ugyanis változatlanul a lakáshelyzet okozta a legtöbb gondot. A fővárosban például

³⁷ A feleség évi keresete 275 P volt, havi átlagban mindössze 23 P. Dr. Illyefalvi Lajos: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. I. m. 413. o.

³⁸ Dr. Illyefalvi Lajos: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. I. m. 410. és 427. o. „Élelmiszer” címen nyolc fogyasztási tételt vontunk össze: tej és tejtermék; tojás; állati zsiradékok; hús- és húsneműek; liszt- és liszttermékek; egyéb növényi élelmiszerek; egyéb élelmiszerek; italok és élvezeti cikkek. „Lakás” címen az alábbi kiadásokat összegeztük: lakbér (boltbér); lakásberendezés; fűtés és világítás; lakás- és ruhatisztítás.

csak egy kisebbségnek jutott osztályrészül két szoba, konyhás lakás, a többség komfort nélküli szobakonyhással kellett beérje valamelyik külső kerület bérházában.³⁹ A nagyobb ipari központokban változatlanul fontos szerepet játszottak a gyári kolóniák. A legnyomorúságosabb a helyzet a nyomortelepeken volt, ahol általában minimális alapterületen, funkcionálisan nem tagolt, azaz lényegében egyetlen helyiségből álló lakásokban éltek az emberek. A lakáshelyzet javítására a kormányok és az önkormányzatok jelentősnek mondható, főként az alsó néposztályok támogatását célzó lakásépítési akciókat és programokat indítottak, amelyek egyes időszakokban számottevő eredményeket hoztak ugyan városon és a falun egyaránt (a városi szegénység részére kisebb lakótelepek építése Budapesten, a korszak vége felé pedig a jól ismert, kisebb részben munkásokat is érintő falusi ONCSA telepek építése), de alapvető fordulatról nem beszélhetünk.⁴⁰

Az anyagi fogyasztás emelkedését kiegészítette az iskolázottság javulása. Ebben a korban általánosnak mondható, hogy a fiatalabb korosztályok legalább hat elemi végeztek (gyakran azonban többet: négy polgárit, vagy négy középiskolai osztályt). Az ipari munkások iskolázottsága folyamatosan javult, az átlagot csak az idősebb munkások alacsonyabb, rendszerint 4 elemi végzettsége rontotta le. Javult a szakképzés szintje is, amelynek bázisa hagyományosan elsősorban a kisipar volt, ahol alapos, sokoldalúan felhasználható szakismereteket lehetett szerezni. Hasonlóképpen javította az életminőséget az egészségügyi ellátás színvonalának emelkedése is. A történeti irodalom joggal mutatott rá továbbá arra is, hogy a kultúra és a szórakozás átalakulása folytatódott, elsősorban azért, hogy a munkásság soraiban is gyorsan terjedt a polgári tömegkultúra.⁴¹

Összefoglalóan megállapíthatjuk: az 1848. évi polgári forradalmat követő közel egy évszázad alatt az ipari munkásság, mint az ún. városi munkásság legjelentősebb csoportja nagy ívű fejlődési pályát futott be. Az első gyáralapítások idején még kis létszámú és belsőleg is kevésbé tagolt bér munkás rétegétől a XX. század közepére eljutott a nagy- és középüzemek szakképzettség, kulturáltság, jövedelem és életmód szempontjából tagolt munkásságához, amely számban a mezőgazdasági népesség utáni második legnagyobb foglalkozási csoporttá vált. A nagy- és középüzemi munkásság mellett jelentős változáson ment keresztül a korábbi évtizedek történetírása és politikai felfogása által meglehetősen lebecsült, ám szaktudás tekintetében az átlag felett álló, modern kisipari munkásréteg is. Ebben a hosszú időszakban

³⁹ Dr. Illyefalvi Lajos: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. I. m. 137–145. o. – A lakáshelyzetre ld.: Gyáni Gábor: Bérkaszánya és nyomortelep. Magvető Kiadó. Budapest, 1992.

⁴⁰ Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. I. m. 314. o.

⁴¹ Sipos Péter: Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezethez Magyarországon. I. m. 59. o.

jelentős mértékben növekedett az ipari munkásság munkájának nemzetgazdasági szerepe is, hiszen maga az ipar is egyre fontosabb részét képezte a gazdaságnak. Ezekben az évtizedekben az ipari munkásság belsőleg, szociológiai minőségében is mélyen átalakult. Nagymértékben növekedett iskolázottsága, átalakult szakmai képzettsége. Bár egyáltalán nem egyenletes ütemben, de hosszú távon javult anyagi fogyasztásának szintje is. Míg a szakmunkások körében kezdetben, az 1870-es és az 1880-as években még igen gyakori volt az idegen, elsősorban német szó, fél évszázaddal később anyanyelvében túlnyomóan magyarrá vált. Egyes csoportjainak idegen eredetét nyelvi szempontból az egyes szakmák szakkifejezései őrizték meg leginkább. Kultúrája a két világháború között már egyre határozottabban a polgári tömegkultúra hatása alá került, egyik legfőbb fogyasztójává válván annak. Politikai szervezkedése is jelentősen előrehaladt, hiszen a két világháború között (1922-ben) története során először az MSZDP bejutott a parlamentbe, és annak ellenére, hogy parlamenten belüli súlya két évtized alatt fokozatosan csökkent, Magyarország német megszállásáig parlamenti párt maradt.

Így tehát a közel egy évszázados változási folyamat végén már nem ugyanaz a társadalmi csoport az ipari munkásság, mint a kapitalizálódás, az iparosodás hajnalán.

2. A háborút követő átmeneti időszak (1945–1948)

(Az átmenet okai) Az ipari munkásság helyzetében a XX. század harmadik negyedében végbement korszakos változások nem közvetlenül a háború után bontakoztak ki, hanem egy 3–4 esztendő átmeneti időszakot követően.⁴² E néhány év a társadalomfejlődés szempontjából persze nem tekinthető a háború előtti korszak folytatásának, de még a szocialista korszak oly jellegzetes vonásait sem viselte magán, hanem egy kivételes történelmi helyzet által kialakított, átmeneti jellegű és lényegükből következően nem stabil társadalmi viszonyok keletkeztek. Ennek okai közül elsőként a háborúnak a magyar társadalomra gyakorolt hatása említhető, amely közvetlenül, az emberveszteség és a hadifogság, illetve közvetve a gazdaság összeomlása révén változtatta meg a társadalom és benne a munkások életét. Másodikként pedig az, hogy Sztálin intencióinak megfelelően, más kelet-közép-európai

⁴² Magyarország második világháború utáni történetét összefoglalóan tárgyalják (a megjelenés sorrendjében): Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris. Budapest, 1999. 269–535. o.; Gergely Jenő-Izsák Lajos: A huszadik század története. I. m. 225–451. o., és Lajos Izsák: A Political History of Hungary 1944–1990. Eötvös University Press. Budapest, 2002.

államokhoz hasonlóan az ország szovjetizálása csak néhány éves átmeneti időszak után, a gyakorlatban 1948-tól kezdődött meg. Mielőtt tehát a munkásságnak a szocializmus korszakában kialakult, legfontosabb társadalmi jellemzőit megkísérelnénk az olvasó elé tárni, külön szükséges szólnunk az 1945–1948 közötti időszakról, amely a társadalmi viszonyok tekintetében is különbözik mind az 1945 előttről, mind az 1948 utánról. E néhány év jelentőségét a szörnyű háborús pusztítás utáni sikeres újjáépítés adta meg történelmünkben. A siker értékét növeli, hogy az ország nehéz és nem javuló nemzetközi feltételek mellett érte el, s még inkább az, hogy az egész magyar társadalom összefogásának gyümölcse volt, messze felette állva pártpolitikai és világnézeti csatározásoknak.

A katonai vereség és az ország szovjet megszállása következtében a magyar gazdaság, beleértve természetesen a magyar ipart is, példátlan mértékű veszteségeket szenvedett. Ennek következtében a következő 3–4 évben kivételes viszonyok alakultak ki a gazdaság munkaerő-ellátottsága tekintetében is, ami persze döntően befolyásolta az ipari munkásság háború utáni helyzetét is. Talán a legfontosabb következménynek az tekinthető, hogy az ipari foglalkoztatottak számának növekedési üteme megtört, sőt átmenetileg csökkenésbe fordult át. Míg 1941-ben az iparban összesen (munkás, alkalmazott, önálló, segítő családtag) 1,04 millió, addig 1949-ben csak 0,96 millió keresőt alkalmaztak. A csökkenés elsősorban a könnyű- és az élelmiszeripart érintette, a ruházati iparban dolgozó keresők száma például 177 ezerről 137 ezerre zuhant. A gazdasági rekonstrukció sajátosságaiból következően viszont a nehézipari foglalkoztatottak száma jóval kisebb mértékben esett vissza, sőt a kohászat, a vas- és fémipar, és még néhány iparág egyenesen növelte foglalkoztatottjainak a számát 1941-hez képest.⁴³

Ez a mindössze néhány éves időszak munkaügyi szempontból két teljesen ellentétes szakaszra oszlott, amelyek kis túlzással csak abban hasonlítottak egymásra, hogy a gazdaság normál állapotának munkaügyi viszonyaitól egyaránt nagymértékben különböztek. Az első, lényegében 1945-re korlátozódó időszakot a súlyos munkaerőhiány jellemezte. A romeltakarítás, az infrastruktúra helyreállításának megkezdése és számos más sürgős teendő nagy tömegű élőmunka felhasználását feltételezte, ám a feladat nagyságához mérten messze-messze nem állt rendelkezésre elegendő munkaerő. Ezzel szemben az 1946-tól számítható második szakasz fő sajátossága a magyar történelem legnagyobb mértékű munkanélküliségének kialakulása és egészen 1949–1950-ig megfigyelhető makacs fennmaradása volt.

⁴³ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatistikai eredmények. KSH. Budapest, 1950. 24–25. o.

(A munkaerőhelyzet 1945-ben) A háborús emberveszteséggel, továbbá a hadifoglyokkal és a menekültekkel foglalkozó tudományos irodalom kevés támpontot nyújt e sokszázezres csoportok társadalmi eredetének és kivált foglalkozási összetételének megállapításához. Jóllehet a katonai emberveszteségen belül csakúgy, mint a hadifoglyok között az átlagnál jóval többen voltak a mezőgazdaságból élők (a történelemben mindig is elsősorban a földműves volt az ágyútöltelék), nem lebecsülendő a fronton hősi halált halt, vagy a hadifogságba esett ipari munkások száma sem. A háború alatt a nem közvetlenül katonai célokat szolgáló üzemek munkásait ugyanis folyamatosan hívták be katonai szolgálatra. A háború utolsó szakaszában elrendelt totális mozgósítás, majd a tömeges németországi kivezénylés, illetve a civilekre vonatkozó kiürítési parancs természetesen a társadalom minden nagyobb foglalkozási csoportját, közöttük az ipari munkásságot is érintette. Ezt tetézte, hogy a kiemelkedően legnagyobb munkáscentrum, a főváros területén az ostromot követően a szovjet alakulatok sok tízezer (egyes vélemények szerint közel százezer) foglyot ejtettek,⁴⁴ akik között nyilvánvalóan magas számban voltak munkások is. Szórványosan készültek feljegyzések továbbá a munkások internálásáról is, akik hosszabb-rövidebb időre szintén kikerültek a munkaerő-kínálatból.⁴⁵ A munkaerőhiány olyan súlyossá vált, hogy 1945 júniusában kormányrendeletet kellett kiadni a lakosság közmunkavégzési kötelezettségéről.⁴⁶ A következő hónapban pedig egy újabb, ezúttal miniszteri rendelet látott napvilágot a munkaképes korú szakmunkások, betanított- és segédmunkások kötelező nyilvántartásba vételéről (a rendelet 18 és 60 közötti férfiakra és 18 és 42 év közötti nőkre vonatkozott).⁴⁷ Ezek a rendeletek azonban nem oldhatták meg a kivételesen súlyos munkaerő-ellátási problémákat, ezért augusztusban a kormány közérdekű munkakötelezettséget volt kénytelen elrendelni. A romeltakarítás, a lakásállomány részleges helyreállítása, az infrastruktúra szintén csak részleges rekonstrukciója, a jóvátételi szállítások megkezdése, illetve az 1945-

⁴⁴ A legújabb történeti irodalom a Budapest ostromát követően fogságba ejtett polgári személyek számát 88–98 ezer közöttire becsüli. – Bognár Zsolt: Egy csata utóélete. *Studia Caroliensia*. 2000/1. sz. 82. o.

⁴⁵ Törökszentmiklósi építőmunkások levele, 1945. április 4. – Közli: A magyar szakszervezeti mozgalom dokumentumai. 6. köt. Talpraállás és megújulás 1944–1945. Szerk.: Karsai Elek. Népszava kiadás. Budapest, 1986. (A további hivatkozásokban: Dokumentumok 1944–1945). 112. o.

⁴⁶ 4000/1945. M. E. sz. rendelet, 1945. jún. 28.

⁴⁷ Az újjáépítési miniszter 22 100/1945. sz. rendelete. – A 40-es évek második felének munkaerőhelyzetét részletesen elemzi: Baksay Zoltán: A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983. c. műve. Ld. még: Belényi Gyula: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzetét az 1950-es években. In: Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949. Szerk.: Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor. Napvilág Kiadó. Budapest, 2000. 161–182. o.

ben még hatalmas létszámú megszálló hadsereg munkaerőigénye⁴⁸ kielégítésének feladatai ugyanis másként nem voltak megoldhatók.⁴⁹ Míg a romeltakarítás és több más feladat nem igényelt szakképzett munkaerőt, hanem egyszerűen dolgos kezeket a társadalom bármely rétegéből, addig az ipar újraindítása érdekében az első pillanattól szakképzett munkásokat is kerestek a gazdasági vezetők és a hatóságok egyaránt, de gyakran hiába. A szakmunkáshiány olyan méreteket öltött, hogy a magyar hatóságok a szakszervezetekkel együtt már 1945 februárjában azzal próbálkoztak, hogy elérjék: a szovjet katonai alakulatok bocsássák szabadon a fogságukba került, de el nem szállított, hanem még magyarországi fogolytáborokban őrzött magyar szakmunkások egy részét⁵⁰, hogy ezzel is hozzájárulhassanak éppen a szovjet hatóságok (ismeretlen célú) szakmunkás igényének kielégítéséhez, valamint az újjáépítési és egyéb feladatok megoldásához. A szabadítási kísérletek azonban nem jártak értékelhető eredménnyel, hiszen február hó végéig mindössze 45 szakmunkást tudtak kihozni a fogolytáborokból.⁵¹ A kezdeti nagyarányú munkaerőhiány a fent felsorolt okok mellett azzal is magyarázható, hogy a gazdaság rövid idő alatt a dezorganizálódott, és ezért még az országban tartózkodó munkaerő egy része sem volt fellelhető.

(Fordulat a munkaerőpiacon) 1946-tól alapvetően megváltozott az ország munkaerőhelyzete. A munkaerőhiány megszűnt, sőt egyre növekvő mértékű munkanélküliségbe csapott át, amely a munkaerőpiac egyes szegmentumaiban, például a kubikusok, a mezőgazdasági munkások, valamint egyes vidékek építőipari és élelmiszeripari munkásai körében különösen súlyos volt. Ennek okai összetettek voltak. A nyugati hadifoglyok és általában az ún. nyugatosok tömeges hazatérése 1946 folyamán mindenképpen szerepet játszott benne. Hozzájárult továbbá a gazdaság végletes leromlása, dezorganizálódása, valamint prioritásainak átalakulása, amelynek során a szovjet jóvátételi igények kielégítése vált a mindent megelőző gazdasági feladattá, hátrányos helyzetbe hozva ezzel más gazdasági ágakat, ami természetesen nem maradt következmény nélkül ezen ágak munkaerő-felhasználására sem. 1947-ben a már államosított vállalatoknál történt nagyarányú elbocsátások is felzárkóztak a munkanélküliség okai sorába.⁵² Ebben az új helyzetben az 1945-ben még a munkaerőhiány enyhítésére hozott rendelkezések funkciója fokozatosan

⁴⁸ Az egyik 1945 nyári főispáni jelentés arról számol be például, hogy „a megye területén tartózkodó orosz katonai alakulatok állandóan nagy számú munkaerő kiállítását követelik”. – Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), 274. f. 15/55. ö. e. Csongrád vármegye főispánja jelentése a belügyminiszternek. 1945. aug. 30.

⁴⁹ 7000/1945. M. E. sz. rendelet a közérdekű munkakötelezettségről.

⁵⁰ A Szakszervezeti Tanács 1945. febr. 27-i ülésének jegyzőkönyve. – Dokumentumok 1944–1945. 63. o.

⁵¹ U. o.

⁵² Nagyarányú elbocsátásokra, sőt egész üzemszempontok felszámolására került sor a bányászatban 1947-ben. Ld.: A magyar szakszervezeti mozgalom dokumentumai 1945–1948. Szerk.: Végh Oszkár. Budapest, 1987. (A további hivatkozásokban: Dokumentumok 1945–1948.) 99–101. és 188. o.

átalakult, az állam fő célja immár a munkanélküliség enyhítése lett. Az Újjáépítési Minisztérium egyik osztályaként ekkor felállított Országos Közmunkahivatal a munkaerő országos szintű számbavétele és nyilvántartása mellett például elsősorban ezzel a kérdéssel kellett foglalkozzék, és 1946-tól kezdve már a közmunkák szervezése is elsősorban ezt a célt szolgálta. A pénzügyi stabilizáció megteremtése után – különböző, itt nem érinthető okokból – a munkanélküliség tovább súlyosbodott, és egészen 1949–1950-ig a munkaügy, illetve a magyar társadalom egyik legfőbb problémája maradt.

(A munkanélküliség) A munkanélküliekre vonatkozóan többféle forrással is rendelkezünk ugyan, számuk mégsem tisztázható pontosan. Annyi bizonyos azonban, hogy a modernkori gazdaság- és társadalomtörténetünkben ez volt a legtömegesebb munkanélküliség. A helyzetet súlyosbította, hogy tartósan, a negyvenes évek végéig fennállt, sőt a munkát hiába keresők 1946 és 1948 között folyamatosan növekedett. 1946 végén 300, egy évvel később 350–370 ezer fő volt a munkanélküliek száma, 1948-ban pedig megközelítette, más források szerint meg is haladta a 400 ezret,⁵³ majd 1949-ben és 1950-ben jelentősen csökkent, de még mindig számottevő maradt. (Még 1950 első felében is csupán a fővárosban 55 ezer munkanélkülről⁵⁴ beszéltek az illetékesek – persze nem a nyilvánosság előtt. Ezzel az adattal lényegében egybevág egy 1950. januári, s az ország egészére vonatkozó kimutatás, mely szerint a foglalkoztatást eredménytelenül keresők száma országosan 118 ezer volt.)⁵⁵

A 40-es évek második felében kialakult tömeges munkanélküliség egyik fontos sajátossága volt, hogy elsősorban a mezőgazdaságot sújtotta, 1947 őszén például a 370 ezer munkanélküli 52,3%-a volt mezőgazdasági dolgozó. (2. sz. ábra)

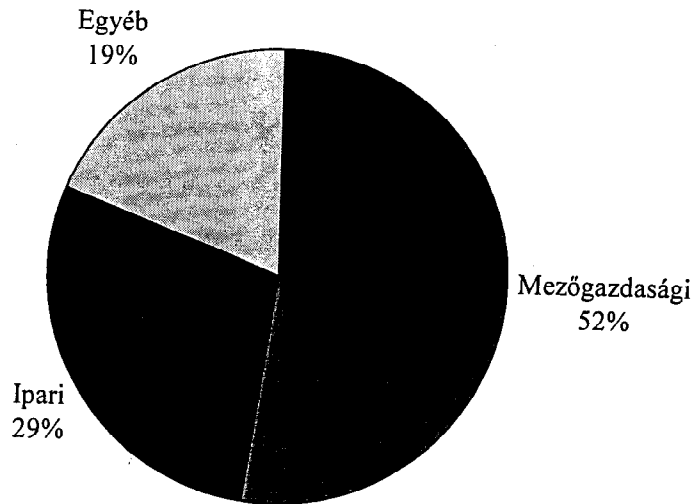
⁵³ Baksay Zoltán: A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949) I. m. 88–97. o.

⁵⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL) A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának iratai (M-Bp.) 95. fond (a további hivatkozásokban: f.) 4/412. őrzési egység (a további hivatkozásokban: ő. e.). Jelentés Biszku elvtársnak, 1950. II. 1. – A jelentést készítő Friss Istvánné Sásdi Nándortól, a Munkaerőtartalékok Hivatala elnökétől kapott információra hivatkozott az 55 ezer fővárosi munkanélküli kapcsán.

⁵⁵ MOL 276. f. 116/6. ő. e. A Munkaerőtartalékok Hivatala jelentése az 1950. januári munkaközvetítésekről (táblázat).

2. sz. ábra

A munkanélküliek gazdasági áganként, 1947

FORRÁS: Baksay Zoltán: A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949) I. m. 89. o.

A mezőgazdasági munkanélküliség problémája áttételesen érintette az ipari munkásságot is. Közöttük ugyanis sok olyan ember volt, aki a hadikonjunktúra idején már dolgozott az iparban, és csak a háború utáni gazdasági helyzet kényszerítette vissza őket a mezőgazdaságba. Sokuknak a munkája is átmeneti jellegű volt a mezőgazdasági és az ipari tevékenység között; ilyen munkát végeztek például az építkezéseken dolgozó fölmunkások. A mezőgazdasági munkanélküliség kérdése tárgyunk szempontjából azért is fontos továbbá, mert a pár évvel később megkezdett extenzív iparosítás során ők képezik majd az egyik legfontosabb munkaerőforrást az új nagyberuházásokon. A fentiek értelmében tehát érdemes e réteg helyzetét kissé alaposabban szemügyre vennünk.

(A mezőgazdasági munkanélküliség okai) A hatalmas mezőgazdasági munkanélküliség részben a földreform hatására, részben a mezőgazdaság hátrányos gazdasági helyzete miatt alakult ki. Jelentősen hozzájárult továbbá az is, hogy a kilépési mobilitás lehetőségei 1949-ig

nagyon korlátozottak voltak. A földreform során a juttatásból kimaradt mintegy 350 ezer fős⁵⁶ (eltartottakkal közel egymillió) agrárproletár réteg helyzete az 1945 előtti viszonyokhoz képest is rosszabbodott. Számukra a földosztás előtti – általában idényjellegű – munkavállalási lehetőségek is nagyrészt megszűntek annak következtében, hogy a nagybirtokokat szétosztották szerencsésebb társaik között. Utóbbiak ugyanis kistulajdonossá válva földjük megművelését természetesen saját munkacerejükkel oldották meg, hiszen sok újbirtokos jószerivel mással sem rendelkezett, mint a munkacerejével, idegen munkaerőt nem alkalmaztak. Ennek következtében viszont az agrárproletárok munkavállalási lehetőségei csökkentek, százezrek maradtak munka nélkül, akiknek emiatt súlyos megélhetési gondokkal kellett szembenézniük. 1947 végén a Földművelésügyi Minisztérium (FM) arról tájékoztatta az Országos Tervhivatalt (OT), hogy „súlyos a helyzet Csongrád, Heves, Borsod, Békés, Szabolcs, Hajdú, Szolnok és Zemplén vármegyékben”, sok családnak nincs gabonája a téli hónapokra.⁵⁷ Elsősorban az ő helyzetük enyhítésére adtak új tartalmat a fent említett kormányrendeleteknek, és kezdtek közmunkákat szervezni. Mivel azonban az erre fordított központi költségvetési források csekélyek voltak, 1948 tavaszán havi 2–7 millió Ft között mozogtak csupán,⁵⁸ a közmunkák csak némileg enyhíthették a munkanélküliséget, noha egyébként egyes időszakokban mintegy 80–100 ezer ember vehetett részt a közmunkában, de gyakran úgy, hogy minden második napon dolgozhattak csupán, hogy több embernek jusson kereset. (1946 ősze és 1947 tavasza között az ilyen munkát végzők napszámára 7 Ft 60 fillér volt).⁵⁹ E réteg munkanélküliségének enyhítésére 1947-től kezdődően az állami szervek és a szakszervezetek külföldi munkavállalási lehetőségek biztosításával is kísérleteztek. Főleg Jugoszlávia és Svédország jöttek számításba – sőt, rövid időre még Franciaország neve is felmerült – mint olyan országok, amelyek magyar építőipari munkásokat fogadhatnak. 1947 nyarán a Gazdasági Főtanács 4000 építőipari munkás Jugoszláviában történő alkalmazását

⁵⁶ 1949. évi népszámlálás. 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. KSH. Budapest, 1950. 12. o. Az állandó mezőgazdasági munkások, az időszakos mezőgazdasági munkások és a 0–1 kat. hold szántóval rendelkezők együtt.

⁵⁷ MOL XIX-A-16-a 36. d. (rég.) Az FM átirata az OT-nak. 1947. dec. 15. – Az Országos Tervhivatal iratait az 1980-as évek második felében átrendezték, emiatt egyes iratok dobozszáma megváltozott. Annak következtében, hogy e sorok írója ebben a tárgykörben már az említett átrendezés előtt is, az 1970-es évek második felétől kezdve folytatott forrásfeltárást, egyes iratok lelőhelyét csak a régi számozás szerint tudja megadni. A régi és az új őrzési hely ugyanis – noha az 1945 utáni korszak levéltári forrásainak olyan kiváló szakértője, mint G. Vass István főlevéltáros, az ÚMKL igazgatója próbált segítségemre lenni – nem feleltethető meg egymásnak. Ilyen iratok esetében, mást nem tehetvén, a dobozsám után zárójelben jelezzük, hogy a régi, az átrendezés előtti számozásról van szó.

⁵⁸ MOL XIX-A-16-a 36. d. (rég.) Összesítő közmunkaterv 1948. április hóra. – MOL XIX-A-16-a 223. d. (rég.) Feljegyzés Vajda elnök úr részére. 1949. jan. 17.

⁵⁹ Zala Ferenc: A munkanélküliség kérdése. Gazdaság. 1947. nov. 1.

hagyta jóvá,⁶⁰ emellett a szakszervezetek 3–5 ezer mezőgazdasági munkás svédországi munkavállalását is igyekeztek elérni.⁶¹ Az akció nem volt különösebben népszerű⁶², annak ellenére sem, hogy a külföldi munkavállalás operatív irányítását kézben tartó szakszervezetek hamis ígéretekkel igyekeztek rábírní az építőipari munkásokat a jugoszláviai munkavállalásra. (Propagandájukban például azt hangoztatták, hogy „a kiutazó építőmunkások keresetének hazaküldhető része legalább annyit fog kitenni, mint amennyit az itthoni összkeresetük tenni ki, ha állandóan dolgozhatnak a szakmájukban”.⁶³ Ezzel szemben szeptemberben a MÉMOSZ-nak már azért kellett akciót indítania, hogy a Jugoszláviában dolgozók itthoni hozzátartozóinak biztosítsák a kenyérgabona fejadagot és a tűzrevalót.⁶⁴) Végül a világpolitikában az 1940-es évek végén bekövetkezett radikális változások tettek pontot a néhány ezer főt érintő külföldi munkavállalás végére, mert 1949-ben a Külügyminisztérium hazarendelte a munkásokat. Ezzel egy időben, 1949. március 31-ig a közmunkákat is megszüntették. Az OT mezőgazdasági osztálya csak annyit tett ehhez hozzá, hogy a „munka nélkül lévő földmunkásokat és az egyéb vidéki munkanélkülieket, akik szükségképpen földmunkát is végeztek a jövőben tervmunkánál kell foglalkoztatni”.⁶⁵

A mezőgazdasági és azzal szorosan összefüggő építőipari munkanélküliségnek a földreform nyomán kialakult foglalkoztatási helyzet mellett a másik fontos oka a gazdaság általános visszaesésében és emiatt az ipari és az építőipari segédmunkások iránti kereslet csökkenésében keresendő, miáltal a kilépési mobilitás legfontosabb csatornája is szűkült e réteg tagjai számára. 1946 és 1949 között forrásaink nem csak a munkaalkalmak hiányáról, de ennek vonzataként súlyos szociális problémákról, éhezéssről, elemi lakásgondokról tudósítanak. Egyes vidékeken olyan reménytelen volt a helyzet, hogy a nincstelenek már a közraktárak feltörését követelték,⁶⁶ Debrecenben pedig a háború utáni esztendő legnagyobb munkanélküli tüntetése robbant ki, kommunista-ellenes jelszavakkal, munkaalkalmak teremtését követelve.⁶⁷ 1947 tavaszán a hódmezővásárhelyi főispán is tömegmegmozdulásról

⁶⁰ A GF határozata magyar építőmunkások jugoszláviai munkavállalásáról. 1947. jún. 11. – Dokumentumok 1945–1948. 184. o.

⁶¹ A Szakszervezeti Tanács 1947. júl. 7-i ülésének jegyzőkönyve. – Dokumentumok 1945–1948. 189. o.

⁶² A Szakszervezeti Tanács 1947. szept. 27-i ülésén Apró Antal arra figyelmeztette a vezetés többi tagját, hogy a munkanélküliek „külföldre történő exportálása elvi kérdés, melyet politikai agitációra használnak ellenünk”. Dokumentumok 1945–1948. 92. o.

⁶³ A MÉMOSZ vezetőség körlevele a helyi csoportoknak, 1947. július 1. – Dokumentumok 1945–1948. 186. o.

⁶⁴ A MÉMOSZ vezetőség körlevele a helyi csoportoknak, 1947. szept. 15. – Dokumentumok 1945–1948. 201. o.

⁶⁵ MOL XIX-A-16-a 223. d. Az OT mezőgazdasági osztálya 1949. febr. 4-i feljegyzése.

⁶⁶ Hajdú, Bihar megyék felszabadulása és a népi demokratikus átalakulás kezdetei 1944. október–1945. november. Válogatott dokumentumok Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának felszabadulás utáni történetéből. Szerk.: Fehér András és Tokody Gyula. Debrecen, 1980. 197. és 259. o.

⁶⁷ A mezőgazdasági munkanélküliség következtében kialakult szociális problémákkal részletesebben foglalkozunk egyik korábbi könyvünkben: Belényi Gyula: Az alföldi városok és a településpolitikai 1945–1963.

tájékoztatta a belügyminisztert,⁶⁸ a szomszédos Csanád megyében pedig még a munkaalkalomhoz jutók is olyan elégedetlenek voltak, hogy sorozatosan aratósztrájkokat szerveztek.⁶⁹ A mezőgazdasági munkásság súlyos munkanélkülisége, és az ebből következő elemi megélhetési gondok egyúttal arra is rávilágítanak, hogy az erősen tagolt, gazdasági ágak, földrajzi régiók, képzettségi szintek stb. szerint felszeletelt országos munkaerőpiac végső soron egyfajta egységet is képezett. Egységet képezett abban az értelemben, hogy az egyik nagy gazdasági ág, a mezőgazdaság súlyos munkanélkülisége csak más gazdasági ágak, főleg az ipar új munkaerő iránti igényének növekedésével volt enyhíthető.

A nem-mezőgazdasági munkanélküliek nagyobb része az iparban, kisebb része a gazdaság harmadik szektorában keresett munkát. 1947-es adatok szerint utóbbiak a munkanélküliek közel ötöd részét tették ki, akik között sok volt a politikai okokból deklaszált, főleg B-listázott tisztviselő és értelmiségi. Ennek a rétegnek az aránya 1949 augusztusáig folyamatosan növekedett, akkor az összes munkanélküli 25%-át tartották nyilván „értelmiségiként”, ahogyan forrásunk ezt a réteget leegyszerűsítve nevezte.⁷⁰ Mellettük a szállítás bizonyos területein dolgozókat is erősen sújtotta a munkanélküliség.⁷¹

(Az ipari munkások munkanélkülisége). Az iparban foglalkoztatást hiába kereső, munkanélküli fizikai dolgozók száma 1946 és 1950 között 70 és 130 ezer között hullámozott. E magas szám mutatja, hogy munkanélküliség a társadalom más rétegeihez hasonlóan az ipari munkásság számára is a háborút követő évek egyik legsúlyosabb problémájává vált. Az 1946–1948 közötti helyi szakszervezeti jelentések például folyamatosan számoltak be munkanélküliekről az ipar úgyszólván minden ágában. Az átlagosnál jobb helyzetben voltak azok az üzemek, amelyek jóvátételi szállításokat végeztek vagy a gazdasági rekonstrukció szempontjából nélkülözhetetlen tevékenységet (pl. energiatermelés vagy a közlekedési infrastruktúra helyreállítása stb.) folytattak. Az ott dolgozó ipari munkások a fővárosi hidak helyreállításától kezdve a vasúti gördülőállomány rekonstrukcióján át a lakosság és a közületek energiaellátásáig és a jóvátételi szállítások teljesítéséig – másokkal együtt – kiemelkedő szerepet játszottak az ország gazdaságának helyreállításában és az élet fokozatos

Szeged, 1996. 69–71. o. – A debreceni tüntetésről a Szabad Nép 1947. április 18-i számában úgy tudósított, hogy „fasiszta provokátorok” szervezték azt, de a „hatalmas méretű” munkanélküliség tényét – 1947-ben vagyunk – még elismerte. – A valóságban persze nem fasiszta provokátorok álltak a tüntetés mögött, hanem a munkanélküliek maguk érzékelték azt, hogy a vidéki régiók lemaradtak a gazdasági rekonstrukció terén, s azt is, hogy e gazdaságpolitika mögött elsősorban az MKP állt.

⁶⁸ PIL 274. f. 15/68. ö. e. 1947. márc. 6-i főispáni jelentés.

⁶⁹ Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből. Szerk.: Káposztás István. Kossuth Kiadó. Budapest, 1977. 702. o.

⁷⁰ MOL-M-KS-276. f. 116/6. ö. e. Az Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatal (OMH) jelentése, 1949. aug. 16.

⁷¹ Zala Ferenc: A munkanélküliség kérdése. I. m. – A cikk szerint 1946–1947 fordulóján a szállításban eredménytelenül munkát keresők száma megközelítette a 20 ezret.

normalizálásában. Más üzemek munkásait szakképzettségre, nemre és regionális elhelyezkedésre való tekintet nélkül, Zalától Szabolcsig, Orosházától Budapestig erősen sújtotta a munkanélküliség. A kezdeti időszakban, 1946–1947-ben az ipari munkanélküliek zöme olyan munkás volt, aki korábbi munkahelyét veszítette el, és jóval kevesebben voltak azok, akik életükben először akartak munkát vállalni, de nem jártak sikerrel (ők elsősorban a most munkaképes korba lépett fiatalok közül kerültek ki). Az ipari munkanélküliek között mindvégig a segédmunkások voltak többségben, iparág szerint pedig átlag felett voltak az építőipari munkások.

Másik fontos jellegzetesség, hogy az inflációs időszak után a gazdasági rekonstrukció olyan irányt vett, amely inkább kedvezett a budapesti, mint a vidéki telephelyű vállalatoknak, s ezért 1947–1948-ban vidéken az ipari munkanélküliek aránya magasabb volt, mint a fővárosban. Ezt a tendenciát erősítette, hogy a baloldali pártok és a szakszervezetek hagyományosan inkább a fővárosi érdekeket képviselték a vidékiekkel szemben, ha a kettő nem volt összeegyeztethető. Igen jellemző például, hogy 1945-ben a szakszervezeti vezetők meglehetősen parancsoló modorban szólították fel a vidéki építőipari munkásokat, hogy az egyébként vitathatatlanul fontos és sürgős budapesti újjáépítési munkákban vegyenek részt, mondván: „Elvárunk a vidéki szaktársaktól annyi közösségi érzést az ország fővárosával és dolgozóival szemben, hogy igyekezni fognak minél nagyobb számban Budapestre jönni dolgozni...”⁷² Ám amikor megváltozott a helyzet, a romeltakarítás és egyéb helyreállítási munkák már nem igényeltek annyi munkáskezet, ellenben egyidejűleg vidéken nagyon súlyossá vált az építőipari munkanélküliség, akkor megtiltották, hogy „az építőmunkások Pestre menjenek munkakeresés céljából. A szaktársak ebben vélni látják (sic!), hogy a Központi Vezetőség a vidéki munkásságot másodrendűen kezeli” – állapították meg a szentesi építőmunkások 1946 szeptemberében.⁷³ A fővárosba felvándorolt, munkát kereső emberek – szállásuk nem lévén – Budapest különböző pontjain, például a Városligetben, az Aréna úton, a munkaközvetítő irodák környékén és a pályaudvarokon verődtek össze munkaalkalomra várva. Később kísérlet történt az éjszakai elhelyezésükre, előbb iskolák tornatermeiben, majd kezdetleges munkásszállásokon.⁷⁴

Az egyre befolyásosabb szakszervezetek az elbocsátások, illetve a munkásfelvételek során politikai szempontokat is érvényesítettek, miként azt belső pártanyagokban a munkaügy irányítói, mint betartandó elvet, hangsúlyozták is. 1950 elején például a Munkaerőtartalékok

⁷² A MÉMOSZ ún. IV. sz. körlevele, 1945. júl. 14. – Dokumentumok 1944–1945. 257. o.

⁷³ A szentesi építőmunkások 1946. szeptember 3-i vezetőségi ülése. – Dokumentumok 1945–1948. 84. o.

⁷⁴ Szakszervezetek Központi Levéltára [a további hivatkozásokban: PIL (SZKL)] MÉMOSZ ir. 1949. 6. d. A MÉMOSZ levele az Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatalnak. 1949. márc. 24.

Hivatala (MTH) elnöke a fővárosi pártbizottság egyik munkatársának kijelentette: „a kiközvetítésnél természetesen van olyan szempont, hogy elsősorban a párttagot kell elhelyezni...” (a pártonkívülivel szemben).⁷⁵ A munkanélküliek helyzetét súlyosbította, hogy nem volt intézményesen bevezetett munkanélküli segély, helyenként kaptak ugyan egyesek, de nem járt alanyi jogon. 1946 szeptemberében szentesi építőipari munkások javasolták is, hogy „tekintettel a nagy munkanélküliségre, [a szakszervezet helyi vezetősége] szükségesnek tartaná, hogy a munka nélkül lévő szaktársak részére bevezetnék a munkanélküli járulékot...”⁷⁶ Akik segély nélkül maradtak, azoknak a súlyos megélhetési gondokkal, az éhezéssel, a fűtés hiányával stb. kellett szembenézniük. Ebből a szempontból természetesen azok voltak a legrosszabb helyzetben, akik hosszú ideig nem kaptak munkát. Márpedig a munkanélküliség időtartamára vonatkozó, az ipari munkanélküliek mintegy négyötödét felölelő számításaink szerint igen sokakat sújtott tartósan a munkanélküliség: az állástalanoknak csak alig kevesebb, mint fele keresett 2 hónapnál rövidebb ideje munkát, s közel fele már 3 hónapja vagy még régebben.⁷⁷ Ez a magas arány a gazdasági rekonstrukció elhúzódását és egyszersmind az 1945 utáni gazdasági változások egyfajta szelektivitását jelzik, amennyiben bizonyos iparágakban ekkor már alig tapasztalni munkanélküliséget, sőt 1948-ban egyes szakmákban a munkaerőhiány jelei is mutatkoztak, mint alább visszatérünk rá. Másokban viszont az előző néhány évhez képest egyáltalán nem enyhült, sőt olykor növekedett a munkanélküliség.

(A munkanélküliség iparáganként, életkor és nemek szerint) Az iparban dolgozó fizikai munkás munkanélküliek iparágak szerinti megoszlását csak bizonyos hibahatáron belül lehet megállapítani, a népszámlálási statisztika következtlen adatcsoportosítása miatt. A nem kiemelt foglalkozásokat ugyanis 15 iparcsoportra, ellenben a kiemelt foglalkozásokat csupán 11 csoportba osztotta (utóbbiakon belül további bontást alkalmazva különböztetett meg 131

⁷⁵ MOL M-BP 95. f. 4/212. ő. e. Jelentés Biszku elvtársnak (Frissné). 1950. febr. 1.

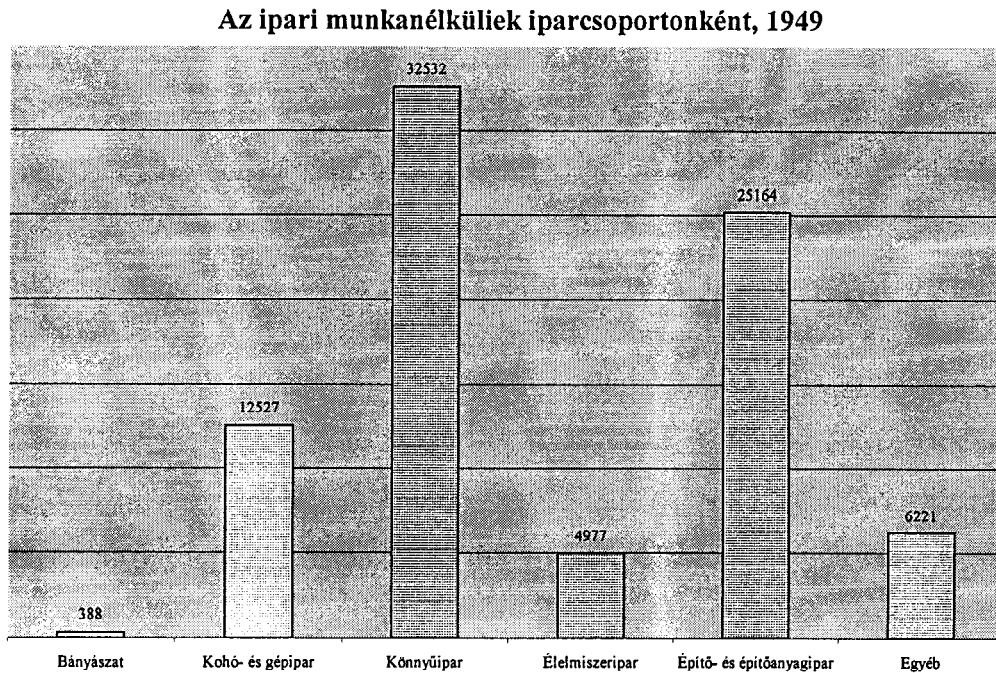
⁷⁶ Dokumentumok 1945–1948. 84. o.

⁷⁷ 1949. évi népszámlálás 7/a. Munkanélküliek adatai. Kiegészítés a foglalkozási statisztika országos eredményei c. kiadványhoz. KSH Budapest 1950. 20–28. o. – A megvizsgált 65 422 fő 51,6%-a volt 2 hónapja, vagy annál rövidebb ideje munka nélkül, 48,4%-a pedig több mint 2 hónapja, ezen belül közel 30% több mint 5 hónapja nem talált munkát. (A „kiemelt foglalkozás”-ba soroltak közül a kőművesek, a szabók, az asztalosok, a cipészek és a géplakatosok adatait összegeztük a „nem kiemelt foglalkozások” összes munkanélkülijeivel.)

A hivatkozott, 28 oldalas füzet mindössze 150 számozott példányban, szigorúan bizalmas kiadványként készült, mint az alcím is elárulja, a foglalkozási statisztika kiegészítő köteteként. (Ld.: 1949. évi népszámlálás. 7.köt. I. m.) Megjegyezzük, hogy nem csak az eredeti szándéktól nyilvánvalóan eltérő megoldás, a 7. kötetben közölt foglalkozásstatisztikai adatoktól történt erőszakolt elkülönítés jelent problémát a XX. század közepi munkanélküliség tényei iránt érdeklődőknek, hanem elsősorban az, hogy az adatokat mesterkéltén ún. kiemelt és ún. nem kiemelt foglalkozásokra csoportosították, elválasztva egymástól ugyanazon iparág (gazdasági ág) dolgozóit. Ráadásul az említett két fő csoport adatainak összevonása csak a fő összegek tekintetében lehetséges. Míg ugyanis az egyiknél elkülöníti a szak- és betanított munkásokat a segédmunkásoktól, a másiknál egyáltalán nem differenciál. (Arról már nem is beszélve, hogy az ún. kiemelt foglalkozások adatait egyáltalán nem összegzi, holott csak az ipar területén 131, együttesen 172 ilyen foglalkozást vettek számba.)

szakmát). Mi a kétféle csoportosítást úgy próbáltuk homogenizálni, hogy a 15, illetve a 11 csoportot hat nagyobbba vontuk össze, s ezeket külön-külön összegeztük. Eszerint a munkanélküli ipari munkások iparcsoportonként az alábbiak szerint oszlottak meg:⁷⁸

3. sz. ábra

FORRÁS: 1949. évi népszámlálás 7/a. Munkanélküliek adatai. I. m. 20–28. o.

Az ipari munkások 1949. évi munkanélkülisége hű tükörképe volt az akkori történelmi helyzetnek: még olyan jellegzetességek is felfedezhetők benne, amelyek a háború utáni gazdasági és társadalmi viszonyok következtében alakultak ki, de már a bontakozó szocialista gazdaságpolitika, a „sztálini iparosítás” jegyeit is magán viselte. Előbbire az évek óta tartó súlyos építőipari munkanélküliség szolgáltatta a legjobb példát: még 1949-ben is több mint tízezer építőmunkás keresett eredménytelenül munkát, mert a beruházási tevékenység még

⁷⁸ A „Bányászat” oszlopban mind a kiemelt, mind a nem kiemelt foglalkozások esetében a statisztika „bányászat” sorait összegeztük. Még egyszerűbb volt a helyzet diagramunk 4. oszlopa esetében, mert az élelmiszeripar csak a nem kiemelt foglalkozások csoportjában szerepelt. Az 5. oszlop az építő- és az építőanyagipar mellett mindkét esetben magában foglalta az üvegipart is. A második a kohó- és gépipar mellett a nem kiemelt iparok esetében – jobb megoldás híján – tartalmazza a villamos energia- és a vegyipart is (a kiemelt foglalkozásoknál egyik sem szerepelt). Végül a 3. oszlop, a könnyűipar a legösszetettebb képlet: mindkét foglalkozási típus esetében tartalmazza a fa-, a bőr-, a gumi-, a textil-, a ruházati-, a papír- és a nyomdaipar munkanélkülijeit.

sok területen igen visszafogott volt, annak ellenére is, hogy egyes új nagyberuházások már ekkor megkezdődtek. Ellenben az, hogy a munkanélküliség azokban a szakmákban és iparágakban volt a legsúlyosabb, amelyekben sok, egy-két alkalmazottat tartó kisiparos dolgozott, már a szocialista iparosítási politika következményének tekinthető, hiszen éppen ekkor kezdődött meg a kisipar gyors ütemű, erőszakos felszámolása, és annak következtében a kisipari munkásság tömeges elbocsátása. Ugyancsak ezzel magyarázható az élelmiszeripar és a könnyűipar magas munkanélküliségi rátája, mert az az ipar nagyarányú, jórészt erőszakos eszközökkel végrehajtott szerkezetváltásának volt a következménye. (Ugyanezen okból viszont a bányászatban, valamint a kohó- és gépiparban már ekkor minimális szintre csökkent a munkanélküliség). 1949-ben a statisztikailag nyomon követhető ún. kiemelt foglalkozások esetében az alábbi szakmák munkanélkülisége volt a legtömegesebb:⁷⁹

kőműves.....	10 109 fő
szabómester és szabósegéd....	9152 fő
cipész és cipészsegéd.....	7936 fő
asztalos.....	4019 fő
géplakatos.....	2852 fő.

A statisztikailag nem kiemelt foglalkozások esetében pedig a „szocialista iparosítás” következtében gyorsan leépülő iparágakban nőtt a munkanélküliség: a már említett élelmiszeriparban (4977) és a szolgáltatóiparban (6642).⁸⁰

A munkanélkülivé válás okairól forrásaink meglehetősen keveset árulnak el, az 1949-es népszámlálás például egyáltalán nem közöl ilyen adatot. Egy 1949 derekán, az Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatal (OMH) által készített adatfelvétel segítségével azonban mégis választ kaphatunk erre a kérdésre is. Eszerint az akkor hivatalosan nyilvántartott összes (ipari és nem ipari) munkanélküli az alábbiak következtében vált munkanélkülivé.⁸¹

⁷⁹ 1949. évi népszámlálás 7/a. Munkanélküliek adatai. I. m. 20–24. o.

⁸⁰ 1949. évi népszámlálás 7/a. Munkanélküliek adatai. I. m. 25–28. o. – A szak-, a betanított- és a segédmunkások adatai együtt.

⁸¹ MOL XIX-A-16-b 138. d. Az MTH átírtja az OT-nak. 1950. jan. 18. „A munkanélkülivé válás okának statisztikája” c. táblázat.

Elbocsátották.....	45,5%
Eddig még nem dolgozott egyéb okból.....	26,8%
Eddig még nem dolgozott fiatal kora miatt...	14,0%
Önálló volt.....	5,8%
Önként kilépett.....	5,6%
Fegyelmi úton elbocsátották vagy B-listázták	2,3%

A fenti adatsorból elsősorban az „egyéb okból” eddig még nem dolgozottak magas aránya érdemel figyelmet, mert ők olyan felnőtt, a pályakezdő életkornál idősebb férfiak és főleg nők voltak, akik életükben akkor kerestek először munkát. 26,8%-os arányuk a magyar társadalom széles köreiben tapasztalható megélhetési nehézségeket jelzi, amely elsősorban felnőtt nőket kényszerítette egyre nagyobb számban munkavállalásra.

A munkanélküliség az átlagnál jobban sújtotta a fiatalokat: az MTH egyik kimutatása szerint 1949–1950 fordulóján a 30 év alattiak aránya bizonyos időpontokban elérte az 50%-ot.⁸² Az egyes korosztályok és az egyes szakmák munkanélkülisége között jelenlegi ismereteink szerint nem volt lényegi összefüggés. A szabók körében például különösen magas volt a fiatal korosztályok aránya, mert itt a 29 évesek vagy annál fiatalabbak alkották a valamivel több mint 9000 munkanélküli kétharmadát (65,9%-át), ellenben a kőműves munkanélküliek között éppen fordított volt a fiatalok és az idősebbek aránya.⁸³

A munkanélküliek nemek szerinti megoszlásáról az 1949. évi népszámlálás úgy tájékoztat, hogy a nőket az összes ipari munkáson belüli arányuknál kisebb mértékben sújtotta volna a munkanélküliség, hiszen az összes munkanélküli között arányuk (17%) kisebb volt, mint a nőmunkásoké az összes, tág értelemben vett⁸⁴ ipari fizikai dolgozón belül, hiszen az valamelyest meghaladta az egyötödöt.⁸⁵ Más források azonban nem erősítik meg ezt. Egy 1949. nyári állapotot rögzítő jelentés arról tudósít például, hogy a munkanélküliek valamivel

⁸² MOL XIX-A-16-b 138. d. Az MTH jelentése a Országos Tervhivatalnak, 1950. jan. 18. „A munkanélküliek kortagozódása” c. táblázat. Eszerint az 1920–1929 között születettek aránya 31,7%, az 1930-ban vagy később születetteké pedig 19,8%, együttesen 51,5% volt.

⁸³ 1949. évi népszámlálás 7/a. köt. I. m. 20–24. o.

⁸⁴ Az ipar, az építőipar és a bányászat adatai együtt.

⁸⁵ 1949. évi népszámlálás 7/a. köt. Munkanélküliek adatai. I. m. 13–18. o. és 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 4–5. o. alapján. A 734 886 ipari fizikai dolgozó közül 155 674 tartozott a női nemhez (211,2%).

több, mint fele (!) nő volt⁸⁶. Ha ez az arány nem is hihető, a nők átlag alatti munkanélküliségéről tájékoztató népszámlálási adatok is igencsak megkérdőjelezhetők, mert 1949-ben már egyre több felnőtt nő keresett – életében először – munkát. A nők foglalkoztatás iránti növekvő igényét a 40-es évek végi sajátos történelmi helyzet magyarázza. Nevezetesen, hogy nagyon sok asszony maradt özvegyen a háború következtében, továbbá ha nem is özvegyült meg, de a férj hadifogsága vagy megrokkánása következtében családja tartósan kenyérkereső nélkül maradt, s így nekik kellett munkát vállalniuk, hogy családjuk megélhetését biztosítsák. Persze ha házastársa itthon volt és dolgozott is, az életszínvonal 1949-től kezdődő zuhanása is sokakat késztett arra, hogy felkeressék a munkaközvetítő irodákat.

(A bérezés 1946 nyaráig) A háború után az elvek és a gyakorlat tekintetében egyaránt alapvető változás történt a magyar ipar bérezési viszonyaiban. A háború előttihez képest a bérmegállapítás rendszere országosan egységesebbé és egyben központosítottabbá vált. 1945 folyamán az ipari miniszter egyik rendelete értelmében előbb Budapesten, majd néhány hónappal később az ország többi részén is munkabér megállapító bizottságokat állítottak fel, amelyekben a szakszervezetek is képviseltették magukat. A szakszervezetekkel szoros kapcsolatban álló baloldali pártok politikai befolyásának nagyarányú növekedése maga után vonta a gyári munkásság más rétegekhez viszonyított érdekérvényesítő képességének növekedését, így bérezési pozícióinak relatív javulását is. A műszaki és adminisztratív alkalmazottakhoz képest például bizonyos előnyökhöz juthattak a bérmegállapításnál, a központi élelmiszerelosztásnál és még néhány más területen is. Ez azonban természetesen csak a pozíciók más csoportokhoz viszonyított, azaz relatív javulását eredményezhette, hiszen a háború utáni években az ipari munkások fogyasztási szintje is drámaian, becslésünk szerint 50–75%-kal csökkent. Sajátos helyzet alakult ki viszont abban az esetben, ha a munkaadó az állam volt. Az állami vállalatoknál a baloldali kézben lévő gazdaságirányítás ugyanis már ekkor is keményebben bánt a munkásokkal, mint a magánvállalatok, legyen szó akár elbocsátásokról, akár a bérekről. Az sem volt véletlen továbbá, hogy 1945–1948 között a GYOSZ és a tőkések több alkalommal magasabb bért, vagy más, bérjellegű juttatást ígértek a munkásoknak, mint amekkorát a szakszervezetek javasoltak!⁸⁷

⁸⁶ MOL- M-KS-276. f. 116/6. ö. e. Az OMH jelentése az 1949. júliusi havi munkaközvetítésről, 1949. aug. 16. A „Női munkaerők” c. táblázat.

⁸⁷ 1947-ben a gyárak egy része előleget vagy gyorssegélyt fizetett a fizikai munkásoknak. Ezt a szakszervezeti vezérkar a leghatározottabban ellenezte, mert szerintük ez „árfronton” veszélyt idéz elő, ellenben a GYOSZ támogatta. – Dokumentumok 1945–1948. 196–198. o. – A MÉMOSZ vezetőség levele a pécsi építőmunkás szakszervezethez, 1945. ápr. 12. – Dokumentumok 1944–1945. 106. o.

A száguldó infláció miatt nem lehetséges valamennyire is reális összehasonlítást készíteni a háború előtti és a háború végétől 1946 augusztusáig tartó időszak reálbérei között. De ez nem is lenne indokolt, hiszen az 1945–1946-os időszak életszínvonala nem mutatható be azokkal az eszközökkel, amelyekkel konszolidált időszakok fogyasztási szintjét jellemezni lehet. Amit összefoglalóan megállapíthatunk, az az, hogy a XX. század során ilyen nehézségekkel és megpróbáltatásokkal egyszer sem kellett szembenéznie az ország lakosságának, beleértve természetesen az ipari munkásságot is. Elemi megélhetési nehézségek, a táplálkozás, a lakás, a fűtés minimális szintű biztosítása jelentettek száz és százak számára napi gondot, amihez képest például a közlekedési infrastruktúra megbénulása, de még az egészség- és oktatásügy terén bekövetkezett súlyos leromlás is másodrendű kérdésnek számítottak. Ezt tetézte az ország idegen megszállása, s a jövőtől, a jövő politikai viszonyaitól és társadalmi berendezkedésétől való, elsősorban a középosztályra jellemző, de egyes munkásokat is meglegyintő félelem.⁸⁸

(A bérfizetés elveinek módosulása) A pénzügyi stabilizáció megteremtéséig a jövedelmi viszonyok alakulásában, a nominálbérek csekély szerepet játszottak, ezért részletesebb vizsgálatuk nem is szolgálna tartalmas információkkal. Ezzel szemben a bérezési elvek átalakulása igencsak figyelmet érdemel. Már az 1945-ben megkötött, a háború utáni első kollektív szerződés jelentős változást hozott azzal, hogy az egyes bérezési kategóriák, a bér csoportok közötti különbségeket jelentős mértékben csökkentette. Ez részben azzal magyarázható, hogy a romeltakarítási munkák és más hasonló újjáépítési feladatok során átmenetileg elhalványultak a munkavégzők szakképzettségében meglévő különbségek, s ez tükröződött a bérekben is, részben azzal, hogy a politikai befolyását ugrásszerűen megnövelő baloldal, ide számítva természetesen a szakszervezeteket is, elvi okokból sem pártolta a bérskála nagyobb mértékű széthúzását. Nem utolsó sorban az is szerepet játszott benne, hogy az életszínvonal zuhanása következtében a korábbi bérarányok fenntartása a legrosszabbul keresők legsúlyosabb elnyomódását, egzisztenciális ellehetetlenülését vonta volna maga után. A bérskála összehúzását jelzi, hogy 1945-ben a szakmunkások legjobban fizetett csoportjának 8, míg a segédmunkásoknak 5 pengő volt az órábére.⁸⁹ Hasonló jelentőségű változás volt, hogy a háború előttihez képest már 1945-ben nagymértékben egységesült az ipar bérezési rendszere. A fontosabb bérkérdésekről egy 1945 elején felállított külön állami szerv, az Országos Munkabér Bizottság (OMB) és a szakszervezetek együttesen határoztak.

⁸⁸ Ezt a kollektív lelki állapotot igen pontosan jellemezte Bibó István: A magyar demokrácia válsága c. cikkében. Valóság, 1945. december.

⁸⁹ MOL XIX-A-16-b 1527. d. Bérpolitika III. c. elemzés

Ekkortól fokozatosan tért hódított az a besorolás, amely szakképzettség szerint három fő csoportba sorolta a munkásokat, mégpedig a szak-, a betanított- és a segédmunkások csoportjába. Az akkordbérezés szélesebb körű alkalmazásával kísérlet történt a teljesítménybérezés új területekre és ezáltal új munkáscsoportokra történő kiterjesztésére is. Ezeknek a szabályozási téren végrehajtott változtatásoknak gyakorlati következményük azonban alig volt, mert az infláció és a súlyosan romló reálbér miatt a bérezés célja nem lehetett más, mint a megélhetés minimális szintű biztosítása, és szükségképpen háttérbe szorult abban a teljesítmény és a szakképzettség szerepe. Az 1946 januárjában megkötött kollektív szerződésekre már egyértelműen ez a körülmény nyomta rá a bélyegét. Ekkortól a béreket két részre osztották: pénzben és természetben kifizetett juttatásokra (utóbbit „kalóriának” nevezték). A vállalatok a bér nagyobb részét élelmiszerben kellett fizessék, ha esetleg pénzben kívánták megváltani azt, akkor csak a pillanatnyi élelmiszer áraknak megfelelően fizethettek. Ezzel az intézkedéssel, ha nem is zökkenőmentesen, de sikerült a gyári munkások és családtagjaik minimális szintű élelmiszerellátását biztosítani.⁹⁰ Ugyanakkor ebben a helyzetben a bérezés elvesztette ösztönző hatását – állapította meg az OMB Titkársága egy visszatekintő elemzésében, ezért „sok üzemben a pénzbeli bért... elhagyták és csak természetben, árucikkekben, gyári termékekben adták ki a bért”.⁹¹ A pénzben fizetett bér szerepének erőteljes csökkenését jelzi az is, hogy 1946 februárjától a munkaadók a munkaidő letelte után fél órával kötelesek voltak kifizetni a bért,⁹² hogy azért még aznap vásárolni lehessen valamit. Egyébként az inflációs bérek kiszámításánál a legnélkülözhetetlenebb élelmiszerek egyikének, a kenyérnek az árát vették általában alapul, s ahhoz mérten állapították meg a pengőben kifejezett bért is.⁹³ Emellett a fogyasztási cikkek közvetlen, a kiskereskedelem helyett a gyárakon keresztül történő szétosztása is meglehetősen elterjedt volt. Nem csupán az élelmiszereket, de lábbelit, ruházati cikkeket és tüzelőanyagot is jutattak ezen az úton a munkásoknak. Mint sajátos fizetési módra, érdemes egy pillantást vetnünk arra, miből is tevődött össze egy ilyen természetbeni bér. 1946 júliusában a Ganz Vagongyár vezetése egy hétre, tehát hetibéreként egyedülálló alkalmazottaknak 2, családos alkalmazottaknak 3 kg lisztet juttatott, továbbá dolgozónként kb. ½ liter étolajat, s ami a legnagyobb szó volt, ½ kg marhahúst, meghatározatlan mennyiségű zöldsézeléket, 0,3 liter eszencet,⁹⁴ 1 db ¼ kg-os mosószappant, 1 db pipereszappant és ¼ kg vegyes gyümölcsíz.⁹⁵

⁹⁰ Részletesebben ld.: Gergely Jenő-Izsák Lajos: A huszadik század története. I. m. 284. o.

⁹¹ MOL XIX-A-16-b 1527. d. Bérpolitika III. c. elemzés.

⁹² A Zsolnay Gyár munkásgyűlése. 1946. febr. 23. – Dokumentumok 1944–1945. 53. o.

⁹³ Szakszervezeti elnökök és vezető titkárok értekezlete, 1945. márc. 5. – Dokumentumok 1944–1945. 75. o.

⁹⁴ Az ecethez hasonló savanyító szer.

Ezeknek a sokszor nélkülözhetetlen cikkeknek az elosztásában a szakszervezeteknek kitüntetett szerep jutott, hiszen a központi gazdaságirányító szervektől gyakran közvetlenül hozzájuk juttatták el az említett fogyasztási cikkeket.

(Bérezés a stabilizáció után) A pénzügyi stabilizáció megteremtése után a természetbeni javadalmazást megszüntették, a béreket pénzben fizették. Egyidejűleg jelentősen növelték a bérezési kategóriák számát, azaz kiszélesítették ún. nomenklatúrát, amely 1945-ben csak alig több mint kétszáz munkakört határozott meg, ekkor viszont ez a szám már megközelítette a háromszázat. Az új kollektív szerződések az egyes munkakörök, illetve a különböző képzettségű munkások javadalmazásában olyan kis különbségeket állapítottak meg, hogy azok nem ösztönöztek a termelékenység javítására és a képzettebb munkások esetében a magasabb teljesítményre sem, inkább egy lefelé egyenlősítő bérezési (és társadalmi) eszmény irányába mutattak. 1947-ben a legjobban és leggyengébben fizetett munkások közötti bérkülönbség 2,17-szeres volt. (Hozzá kell azonban tenni, hogy a társadalom általános elszegényedése miatt jelentős mértékű bérdifferentiálást nem is lehetett volna megvalósítani). Ugyanakkor a gyakorlat sokszor eltért ezektől az elvektől. 1946-tól kezdve például az állami bérmegállapító szervek, elsősorban a koalíciós alapon működő OMB (ennek viszonylag nagy cselekvési szabadsággal rendelkező Titkársága – hasonlóan a Gazdasági Főtanácséhoz – egyértelműen kommunista befolyás alatt állt) és a szakszervezetek már ekkor azon az elvi állásponton voltak, hogy növelni kell a teljesítménybérezés arányát az ún. akkordbérek és az ún. „mutatószámok bérek” elterjesztése révén. Egyidejűleg jelentősen növelni kívánták a teljesítmények normák szerinti mérésének szerepét, ami az elkövetkező években oly jellegzetessé és nagyon népszerűtlenné vált.⁹⁵

Az 1945–1948 közötti bérezési viszonyok áttekintését természetesen nem zárhatjuk anélkül, hogy ne tennénk kísérletet a pénzügyi stabilizáció utáni nominálbérek bemutatására, hiszen a bérarányok önmagukban nem adnak elegendő támpontot a munkásjövedelmek alakulására. Az alábbiakban a stabilizációt követő hónap, 1946 szeptembere és a „szocialista iparosítás” kezdete előtti hónapok, 1948 júniusa közötti időszakból választottunk ki három

⁹⁵ A Ganz Vagongyár élelmezési tervezete. 1946. júl. 15. – Dokumentumok 1945–1948. 71. o. – Ugyanebben a hónapban a nagymányoki bányászok az állami és szakszervezeti elosztó rendszeren keresztül az alább felsorolt, alkalmi (egyszeri) juttatást kapták (természetesen nem személyenként, hanem együttesen): 49 férfiinget, 57 férfi pulóvert, 5 munkaruhát, 195 pár új és 24 pár használt bakancsot, 17 méter lepedővásznat, 77 méter flanelt. Mivel a kapott mennyiség „oly csekély, hogy nem elegendő arra, hogy a dolgozóknak abból egyaránt lehessen juttatni”, azt az elosztási elvet alkalmazták, hogy „mindenki csak egy darabot kaphat, így például, aki bakancsot kap, textiljuttatásban nem részesülhet”. – A nagymányoki bányászok szakszervezeti ülésének jegyzőkönyve, 1946. júl. 24. – Dokumentumok 1945–1948. 75–76. o.

⁹⁶ MOL XIX-A-16-b 1527. d. Bérpolitika III.

metszetet. (1. sz. táblázat) Ezek szerint a jelzett időszakban a nominálbérek viszonylag gyorsan, az inflációt meghaladó ütemben növekedtek.

1. sz. táblázat

**Az ipari munkások napi nominálbérének alakulása 1946–1948
(forintban)⁹⁷**

Iparág	1946. IX. hó napi bér (Ft)	1947. IX. hó napi bér (Ft)	1948. VI. hó napi bér (Ft)
1. Vas-, fém- és gépipar	10,76	19,89	22,81
2. Villamosenergia- termelés	9,33	17,95	21,25
3. Faipar	8,13	13,77	15,89
4. Fonó- és szövőipar	11,03	19,58	21,42
5. Ruházati ipar	7,38	10,88	11,65
6. Élelmezési ipar	9,68	13,79	16,42
7. Vegyészeti ipar	10,69	20,69	22,79
8. Építőipar	10,09	19,14	19,98
Ipar együtt (18 iparág)	10,14	17,89	19,75

⁹⁷ MOL XIX-A-16-b 1527. d. Bérpolitika III. A „Fizikai munkavállalók átlagos napi keresete szakmánként, az OTI bérstatisztikája alapján.” c. táblázat. – A táblázat 18 iparág háromhavonkénti adatait tartalmazza, azaz hét időbeli metszetet. Az iparra vonatkozó összesített adatot, mint legértékesebb információt természetesen változtatlanul közöljük, noha mi csak a legfontosabbnak tartott iparágak adatait vettük fel a táblázatunkba, ezért annak utolsó sora nem átlaga a felette szereplő nyolcnak.

Noha ismételten megállapíthatjuk, hogy egy szélsőségesen alacsony mélyponthoz képest a nominálbér 21 hónap alatt jelentős mértékben növekedett és számottevő reálbér emelkedést is magában rejtett, azt is ki kell emelnünk, hogy a negyvenes évek második felében az átlagos jövedelmi szint még messze elmaradt a háború alattitól (az 1942–1943-astól), de még a háború előttitől (az 1938-astól) is. Ha a táblázatban megadott, az ipar egészére vonatkozó („ipar együtt”) napi béreket a ma embere számára kifejezőbb havi bérre, átlag 25 munkanapra számítjuk át, akkor 1946 szeptemberében mindössze 254 és 1948 júniusában is csupán 494 Ft havi fizetést kapunk. Mindez természetesen döntően a háború utáni gazdasági helyzet, a jóvátételi szállítások, a Magyarországnak soha meg nem fizetett német tartozások, továbbá a gazdaság egésze gyökeres átszervezésének és számos hasonló oknak a számlájára írható. Mindazonáltal az is megállapítható, hogy 3–4 évvel a háború befejezése után a magyar társadalom, s benne az ipari munkásság egyre inkább várta és igényelte életkörülményeinek jobbra fordulását. Azt, hogy a napi betevő biztosításán túl esetleg már egy-egy tartós fogyasztási cikk vásárlására is gondolhasson: netán egy ágyat, egy asztalt négy székkal vagy egy ruhásszekrényt vehessen, esetleg egy komolyabb darabbal egészíthesse ki szegényes ruhatárát. A második világháború utáni bérrendszer igen igazságtalan intézkedése volt a területi bércsoportok felállításával, amelyet már 1945-ben bevezettek és módosításokkal az ötvenes években is meghagytak. Eszerint ugyanazért a munkáért két teljesen azonos adottságokkal rendelkező munkás eltérő bért kapott annak függvényében, hogy munkahelye milyen területi kategóriához tartozó településen volt. Kezdetben négy kategóriát állítottak fel, és a legfelső (ide Budapest és néhány vidéki iparváros tartozott), illetve a legalsó (ebbe pedig általában a mezőgazdasági régiók ipari üzemeinek munkásai kerültek) között 15%-os különbséget állapítottak meg teljesen azonos munkateljesítmény és azonos szakképzettség esetén. 1947 őszén a kategóriák számát háromra csökkentették, de a felső és az alsó kategória közötti 15%-os különbség meghagyták.⁹⁸ A „vidéki” munkások gyengébb bérezésének elvével a szakszervezetek teljes mértékben egyet értettek, sőt kezdeményező szerepet játszottak annak bevezetésében. Az egyik szakszervezeti vezető már 1945 tavaszán az általuk egyébként oly sokat hangoztatott „egyenlő munkáért egyenlő bért” elvével szemben úgy foglalt állást, hogy „ahány százalékkal olcsóbb a vidéki megélhetés, ugyanannyi százalékkal lesznek kisebbek a munkabérek is”.⁹⁹

⁹⁸ MOL XIX-A-16-b 1527. d. Bérpolitika. III.

⁹⁹ A MÉMOSZ főtítkárnak levele Hajnal Ferenchez. 1945. ápr. 13. – Dokumentumok 1944–1945. 114. o. – Egyébként azt magunk is vitathatatlanak tartjuk, hogy az ostrom után Budapesten rendkívül rossz volt a közellátás, ám annak színvonalán más eszközökkel, például a központi készletezéssel és elosztással már egyébként is javítani igyekeztek. A begyűjtési rendszer (egyébként elengedhetetlen) működtetése a terhek

(A fogyasztás néhány jellemzője) Már a fent mondottak alapján is látható, hogy a lakosság egészéhez hasonlóan a munkásemberek élete is megpróbáltatásokkal volt teli a háború utáni években. E megpróbáltatások csak bizonyos mértékben jellemezhetők a munkanélküliségre vagy a reálbérre vonatkozó adatokkal, mert magukban a piaci viszonyokban is olyan anomáliák keletkeztek, hogy azok önmagukban is döntő mértékben hatottak az életminőségre. Általánossá vált az áruhiány. 1944–1945 fordulóján a leállt gyárak jórészt szétszéledt munkásai olyan alapvető cikkek hiányában, mint a liszt, vagy a burgonya a szó szoros értelmében éheztek. A bajt tetézte, hogy tűzifa hiányában gyakran fűteni sem lehetett. 1945 tavaszán a napi zsíros kenyér (25–35 dkg kenyér és 1 dkg zsír) biztosítása már elfogadható mennyiségű tápláléknak számított.¹⁰⁰ A háborút követően kialakult helyzetet jól jellemzi, hogy olykor csak valami fontos apróság, például az élesztő hiányzott a kenyérsütéshez.¹⁰¹ Az élelmiszerhiány miatt általában a lakosság körében, így a lassan újrainduló gyárak munkásai körében is komoly elégedetlenség keletkezett; rémhírek kaptak lábra, sőt egyes szakszervezeti funkcionáriusok szerint „izgatás” is folyt. Az újpesti Wolfner Gyár üzemi bizottságának funkcionáriusai például egy 1945. februári jelentésükben „felelőtlen és követelőző szaktársak”-ról tettek jelentést, akiknek a szakszervezet és a gyári vezetés kénytelen volt megengedni, hogy a gyári élelmiszerartalékokat bármikor ellenőrizhessék.¹⁰²

A front elvonulását követő hónapokban az alapvető fogyasztási cikkek, az élelmiszer, a tűzifa beszerzése nagy egyéni leleményt és kitartást meg persze bizonyos kapcsolatokat igényelt. Az egyéni erőfeszítések szigorú állami kényszerintézkedésekkel egészültek ki. Ilyen volt például a jegyrendszer és a központi élelmiszeradagolás és elosztás bevezetése 1945-ben. Az élelmiszerjegyek részben állampolgári jogon jártak, ám ezen az úton csak kis mennyiséghez lehetett jutni: 1945. évinél már sokkal jobb helyzetben, 1947. október 1-től például a napi kenyérfejadag 20 dkg volt. Erre, mint alapra a munkaviszonyban állók bizonyos mennyiségű kiegészítést kaptak, amely a nehéz testi munkát végzők esetében volt a legnagyobb. Hasonlóképpen többletjutatásban részesültek a terhes anyák, illetve az eltartott gyermekekkel rendelkezők.¹⁰³ A kenyérhiány még 1947-ben is érezhető volt, ezért heti két

nagyobb részét a mezőgazdasági termelőkre hárította. Vö.: Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Gyula, 1992.

¹⁰⁰ A Szakszervezeti Tanács ülése. 1945. máj. 4. – Dokumentumok 1944–1945. 156. o.

¹⁰¹ Szegedre Aradról kellett élesztőt hozatni, hogy kenyeret lehessen sütni. A Csongrád megyei szakszervezeti titkár jelentése, 1948. aug. 23. – Dokumentumok 1944–1945. 9. o.

¹⁰² A Wolfner Gyár üzemi bizottságának körlevele, 1945. febr. 27. – Dokumentumok 1944–1945. 59. o.

¹⁰³ A Közellátástügyi miniszter 102.690/1947 K. M. sz. rendelete a kenyérfejadag újabb megállapítása tárgyában.

„kukoricanapot” kellett tartani, ami alól csak a nehéz testi munkát végzők mentesültek.¹⁰⁴ Az élelmiszerek és a legfontosabb ruházati cikkek központi elosztásában végső soron a legfelső szintű gazdaságirányító szerveknek, például a Közellátásügyi Minisztériumnak és még inkább a Gazdasági Főtanácsnak volt döntő szava. Az elosztó központokból azután leggyakrabban az üzemi bizottságokhoz és a gyári szakszervezetekhez juttatták az élelmiszert, majd a bizalmi férfiakon keresztül jutott el az a munkásokhoz (és más dolgozókhöz). Ezen az úton oldották meg az üzemi étkeztetéshez szükséges nyersanyagellátást is, már ahol volt egyáltalán üzemi étkeztetés. Egyébként 1945–1946-ban sok munkás számára ez volt a legfontosabb táplálékforrás, bár objektív mérce szerint igencsak szegényesnek tűnik például egy 0,5 dl savanyúkáposzta-főzelékből és 0,05 dl szaftból álló ebéd.¹⁰⁵ A lakásállomány háborús kárai következtében a lakáshelyzet semmivel sem volt jobb az élelmiszerellátásénál. Az ipari munkások lakásait, pontosabban egyes lakóövezeteit az átlagosnál is több kár érte. A főváros lakásállományában bekövetkezett nagyarányú pusztulás már önmagában is erre enged következtetni, hiszen a feldolgozó ipari munkásság többsége Budapesten élt. Különösen a hadiüzemek közelében épült munkásnegyedek szenvedtek el olykor szörnyű pusztulást: a háború alatt mintegy 10 ezer foglalkoztatottal dolgozó Dunai Repülőgépgyárat ért bombázások például nem csak az üzemet semmisítették meg, hanem a közelben elhelyezkedő gyári munkáslakásokat is.¹⁰⁶

Tény ugyanakkor, hogy 1945 és 1949 között az ipari munkások életszínvonala, anyagi fogyasztása, életkörülményei az átlagosnál gyorsabban javultak. Az 1946. augusztusi stabilizáció alkalmával például az ipari munkások reálbérét úgy állapították meg, hogy 1938. évi reálbérüknek az éppen 50%-a legyen, ezzel szemben az alkalmazotti réteg reálbérét 1938. évi reálbérük 24%-ában rögzítették.¹⁰⁷ Más rétegekhez képest további előnyt jelentett, hogy a vállalatok, a jó politikai kapcsolatokkal rendelkező vállalati szakszervezetek és az üzemi bizottságok segítségével a központi készletekből könnyebben tudtak megszerezni fontos fogyasztási cikkeket (pl. élelmiszereket, tüzelőanyagot és ruházatot). 1947 első felében, különösen az 1947. augusztusi választások előtti kampány időszakában tovább javult a

¹⁰⁴ A Szent László Kórház üzemi bizottságának levele a közellátási miniszterhez. 1947. okt. 25. – Dokumentumok 1945–1948. 208. o.

¹⁰⁵ Jelentés a Ganz-Mávag egy napi ebédjéről. 1946. okt. 22. – Dokumentumok 1945–1948. 105. o. A jelentés készítője hozzátette még: „A kerületi tiszt... főorvos úr megízlelte az ebédet, jóízűnek, az ebéd mennyiségét és olaj kiutalását elegendőnek találta”. – Nem lehetetlen, hogy a forrás a mennyiségeket (0,5 dl és 0,05 dl) tévesen adta meg. A szaft sertésszárban pirított hagymából és őrölt paprikából készült.

¹⁰⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL). 3.1.9. V-113 448. Csepel Autógyár. Jelentés. 1949. jún. 27.

¹⁰⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ö. e. A lakosság életszínvonalának jelenlegi helyzete ...” „A II. ötéves tervben foganatosítandó fogyasztói érintkezések ...” 1959. ápr. 18.

munkások helyzete, amelyben legalább olyan fontos szerepet játszott az áruellátás javulása, mint a – fentebb bemutatott – béremelkedések. Ez a javuló tendencia 1947 őszén átmenetileg megtört, az ipari munkások többségének – más városi munkavállalókhoz hasonlóan – visszaesett az életszínvonala.¹⁰⁸ Bár ez komoly elégedetlenséget váltott ki egyes nagyüzemek munkásai körében (ld. alább!), az 1945 előtti arányokhoz képest az ipari munkásság őrizte relatív előnyét a társadalomban, különösen egyes értelmiségi és tisztviselő rétegekkel szemben. A történeti irodalomban már sok évtizede elterjedt az a nézet,¹⁰⁹ hogy a munkások fogyasztásának színvonala 1949-re elérte a háború előtti (1938-as) szintet. Ezt a magunk részéről nem látjuk egyértelműen bizonyítottnak (igaz, egyértelműen cáfolhatónak sem). Véleményünk szerint az említett álláspont azért kérdéses, mert az összehasonlítás inkább csak mennyiségi adatokon nyugszik, és nem vesz figyelembe minőségi tényezőket, márpedig az életszínvonal alakulásában annak ugyanolyan fontos szerep lehet, mint a pusztán statisztikailag megállapított – mennyiségi tényezőknek. Ez a probléma elsősorban a lakásviszonyok és az étel- és fogyasztás terén jelentkezett. Előbbinél maradva: a háború okozta károk helyreállítása – egyébként teljesen érthetően – inkább csak mennyiségi szempontból, az újra lakhatóvá tett lakások száma tekintetében fejeződött be, ebben a tekintetben megközelítve a háború előtti szintet, de minőségi értelemben egyáltalán nem. Márpedig jobb körülmények között élt egy szobakonyhás lakás bérlője, ha a lakóépület statikai szempontból teljesen stabil, megfelelő tetőzetű volt, illetve, ha ugyanaz a lakás sebtében helyreállított, aládúcolt épületben helyezkedett el, amelynek megsérült tetőzetét – teszem azt – egyszerű bádoglemezzel, megrongálódott lépcsőházának egyes lépcsőfokait egymásra rakott téglákkal pótolták. Márpedig ilyen lakásokat tömegével lehetett találni elsősorban a fővárosban, de Debrecenről Győrig a nagyobb vidéki városok egy részében is. Nehezíti a két időpont fogyasztási szintjének összehasonlítását az is, hogy a fogyasztási cikkek kiskereskedelmi, piaci kínálata 1949-ben egyáltalán nem volt olyan sokoldalú és széleskörű, mint 1938-ban.

(A tulajdonviszonyok megváltozása) 1945–1948 között alapvető változások történtek a tulajdonviszonyokban. A bányák 1945 decemberében történt állami kezelésbe vétele, majd nem sokkal később történt államosítása után gyakorlatilag a munkásoknak már 22%-a állt állami alkalmazásban. Ezt követően – mint ismert – előbb a legnagyobb iparvállalatokat, majd

¹⁰⁸ Gyarmati György: A társadalom közérzete a fordulat évében. In: Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949. I. m. 134. o.

¹⁰⁹ Újabb: Magyarország 1944–1953. A kommunista hatalomátvétel 1946–1949. [1956-os Intézet, 2000.]. Internet cím: <http://www.rev.hu/sulinet45/ora3/index.htm> – Megjegyezzük, hogy a rövid, tömör szöveg számos lényeges, találó megállapítást is tesz a munkásság helyzetével kapcsolatban.

1947 végén a bankokat és gazdasági érdekeltségeiket, öt hónappal később, 1948 márciusában a száznál több alkalmazottal rendelkező üzemeket államosították.¹¹⁰ Ennek következtében 1948 tavaszán a gyáripari munkásoknak már mintegy 80%-a állami tulajdonú vállalat dolgozója volt. Ha a szovjet-magyar vegyes tulajdonba került, illetve a még külföldi tulajdonban megmaradt üzemeket is tekintetbe vesszük, akkor 1948 nyári adatok szerint a hazai magánvállalatok az ipari foglalkoztatottaknak már csak 12,7%-át alkalmazták.¹¹¹ A „szocialista iparosítás” egyik legdöntőbb feltétele, az állam tulajdonosi szerepének egyeduralkodóvá válása, tehát már a tulajdonképpeni „szocialista iparosítás” kezdetére megvalósult.

(Szakszervezetek, érdekvédelem) 1945 után alapvető változás történt az ipari munkavállalók érdekvédelmi szervezetei, a szakszervezetek tevékenységében is. A háború utáni években tulajdonképpen kettős fordulat zajlott le, mert szakmai, érdekvédelmi funkciókat ellátó szervezetből egyre inkább politikai, sőt hatalmi tényezővé alakultak át. Vezetőik már 1945-től ezt, és nem a hagyományos érdekvédelmi funkciót tartották a fontosabb feladatuknak. Ennek következtében a szakszervezetek sokkal nagyobb mértékben lettek a nagypolitika függvényei, mint voltak 1945 előtt, ami az érdekvédelmi funkció háttérbe szorulásához, egyes helyzetekben egyenesen alárendelődéséhez vezetett. Fordulat történt másrészt olyan értelemben is, hogy a megalakulásuk óta hagyományosan szociáldemokrata befolyás alatt álló szakszervezetek egyre inkább a kommunisták politikai irányítása alá kerültek.

A szakszervezetek megnövekedett hatalmáról árulkodik például az élelmiszerek elosztásában és a bérmegállapításban játszott szerepük. Emellett lényegében kizárólagos jogot szereztek a munkaközvetítésben is. Már 1945 tavaszán elérték, hogy egyes gyárak, üzemek csak szakszervezeti tagokat vehettek fel munkára.¹¹² Bár a munkások kritikus szemmel figyelték ezt a fajta szakszervezeti politikát, egyrészt hatékonyabb, a párttaktikától független érdekvédelmet követelve, másrészt egyedül a szakképzettség, a felkészültség értékmérő szerepét ismerve el, és nem a szervezeti hovatartozását,¹¹³ a szakszervezetek kivételezett helyzete az anyagi juttatások elosztásánál és még inkább az állások betöltésénél mégis oda vezetett, hogy taglétszámuk megsokszorozódott. Később ugyan nyíltan nem hirdették a

¹¹⁰ Pető Iván-Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1985. 76–82. o.

¹¹¹ Baksay Zoltán: A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949) I. m. 93. o. és Ránki György: Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1963. 110. o.

¹¹² A Magyar Bauxitbánya Rt. üzemi bizottsági ülése. 1946. márc. 27. – Dokumentumok 1945–1948. 63. o.

¹¹³ A Sajtó menti bányászok levele. 1947. nov. 7. – Dokumentumok 1945–1948. 220. o.

„szakszervezeti kényszerszert” mint a munkásfelvétel egyik elvét, de lényegében ugyanarra törekedtek, mondván: „senkit sem kényszerítünk szakszervezeti tagságra, de ugyanakkor senki sem veheti rosszszéven tőlünk, ha elsősorban tagjainkról gondoskodunk, ha munkanélküliség van, vagy bármilyen előnyt harcoltunk ki”.¹¹⁴

A hatalmi szempont előtérbe kerülése a szakszervezetek tevékenységében más vonatkozásokban is felismerhető. A háború utáni kivételes helyzetnek megfelelően, 1945 őszéig tartózkodtak például a nagyobb érdekvédelmi akcióktól, ami az újjáépítés sikere szempontjából feltétlenül indokolt volt. A nyomorúságos helyzetben lévő munkások szemében ez a magatartás azonban szerepzavarnak tűnt, ezért ezekben a hónapokban a szakszervezetek bérpolitikája szembekerült a munkásokkal, mint azt a textiles szakszervezet vezetője maga is megállapította.¹¹⁵ Ellenben a polgári erők 1945. őszi választási győzelme után a vezetés hirtelen felhagyott a leszerelő taktikával, és a munkások elégedetlenségét a választáson győztes polgári erők ellen fordította. 1945–1946 fordulóján ezért szaporodtak meg hirtelen a sztrájkok, radikalizálódtak a bérkövetelések és a Kisgazdapárt ellen irányuló politikai akciók.¹¹⁶ Ezzel szemben 1947-ben, amikor rohamosan nőtt a baloldal politikai befolyása, a munkanélküliség miatt súlyos helyzetbe került alföldi földmunkások, építőmunkások és más munkáscsoportok követeléseit már nem karolták fel. Ennek következtében viszont olyan, nem a szakszervezetek által szervezett tüntetések robbantak ki, mint a korábban már említett, debreceni tüntetés.

Az új hatalmi apparátus kádereit jelentős részben szintén a szakszervezetek biztosították. Amikor 1945-ben a rendőrség „politikailag megbízható elvtársakat” kért állománya feltöltésére, a kérésnek azonnal eleget tettek: „Nagyon fontos volna – írta Kossa István főtitkár –, hogy közülünk megfelelő számban legyenek a rendőrség szolgálatában”.¹¹⁷ Egyidejűleg gyári fegyveres őrsegek felállítását is kezdeményezték,¹¹⁸ ellenőrizték továbbá egyes igazgatási szervek munkáját, és bekapcsolódtak a sokakban félelmet keltő igazoló eljárásokba is. Már 1945-ben pozíciókat szereztek a vadásztársaságokban, részben azért, hogy így juthassanak fegyverhasználathoz, részben viszont a társadalom vezető rétegében bekövetkezett szerepcsere szimbólumaként. A Szakszervezeti Tanács értelmiségi titkársága 1945 őszén egy körlevelet intézett a megyei titkárokhoz, amelyben felkérték „az elvtársakat,

¹¹⁴ A Bányász Szakszervezet főtitkárának levele. 1947. nov. 22. – Dokumentumok 1945–1948. 221. o.

¹¹⁵ A textilipari munkások szakszervezetének küldöttgyűlése. 1945. okt. 13–14. – Dokumentumok 1944–1945. 428. o.

¹¹⁶ Dokumentumok 1944–1945. 428. o.

¹¹⁷ A Szakszervezeti Választmány ülése. 1945. ápr. 27. – Dokumentumok 1944–1945. 146. o.

¹¹⁸ A Szaktanács ülése. 1945. márc. 6. – Dokumentumok 1944–1945. 79. o. – Kossa főtitkár szó szerint ezt mondta: „A gyárak rendőrséget kapnak az üzem munkásaiból, őket felfegyverzik”.

hogy a nehézségektől ne riadjanak vissza, még ha [a mostani] vadászati idényből ki is maradnánk, mert ez egy hosszú időre szóló szervezési munka és egy újabb terület, ahonnan a történelmi osztályok kiváltságosait kiszoríthatjuk”.¹¹⁹

(Sztrájk Csepelen: a hatalom és a munkástársadalom viszonyának megváltozása)
1947 októberében, részben a szakszervezetekkel, részben az 1945 óta működő, kezdetben igen befolyásos üzemi bizottságokkal szembeni elégedetlenség vezetett komoly és a távlatokat illetően nagyon tanulságos konfliktus kialakuláshoz Csepelen. Október végén a csepeli Lang Kálmán üzemben életszínvonaluk gyors ütemű romlása miatt leálltak a munkások. Szereztek húsz teherautót és bekocsiztak Pestre, a Kossuth térre, ahol sikerült Dinnyés Lajos miniszterelnökkel is találkozniuk. A munkások azt követelték, hogy a kormány javítson helyzetükön, életkörülményeiken. Az ügy komolyságát jelzi, hogy Rajk László belügyminiszter és Szakasits Árpád miniszterelnök-helyettes, SZDP főtitkár még aznap kimentek Csepelre, és beszélni próbáltak a munkásokkal, akik azonban pfujolták, lehurrogták őket (főleg Szakasitsot). A korábbi gyakorlattól eltérően a politikai rendőrség keményen fellépett a munkások ellen. Az ávósok a hangadókat már ott helyben kiemelték, hogy aztán a következő néhány napban összesen 350 embert hurcoljanak el. Ez elcsendesítette az addig más bánásmódhoz szokott munkásokat, csak egymás között kérdezték, „hol van a munkásoknak megadva a sztrájkjog, az egyéni szabadság és a szólásszabadság? Még a régi reakciós világban is jobb dolgunk volt, mint most, az állítólagos demokráciában” – olvasható egy valamivel később készült besúgó-i jelentésben. Az ügynök még azt is hozzátette: az 1945-ben még gyáron belüli „fő tényező”-nek számító üzemi bizottság ma már csak apró-cseprő kedvezmények elintézését végzi.¹²⁰ Az egész ügy több fontos tanulsággal is szolgált. Félreérthetetlenül jelezte a munkások számára, hogy az államhatalom a spontán munkásmegmozdulásokat, például az ilyen „vadsztrájkokat” a jövőben keményen meg fogja torolni. Ez változás volt az előző évekhez képest, amikor sok napi probléma megoldásában, például a bérek megállapításában, vagy a fogyasztási cikkek elosztásában bizonyos kivételezettséget élvezhettek az olyan nagyüzemi munkások, amilyenek a csepeliek voltak. Ráadásul 1945–1946-ban egyes baloldali pártvezetők demonstratív formában még barátkoztak, „bratyiztak” is velük, tehát felbátorították őket, ami nyilvánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy csak úgy beautóztak a miniszterelnökhöz, és ahhoz is, hogy Dinnyés pedig fogadta őket. (Ennek a „bratyizásnak” halvány, már csak a munkások részéről megfigyelhető jelei a negyvenes évek végén még láthatók voltak. A FŐZÉRT Vállalat szállító és rakodó

¹¹⁹ A Szaktanács értelmiségi titkársága körlevele. 1945. nov. 25. – Dokumentumok 1944–1945. 498. o.

¹²⁰ ÁBTL 4.1. A-868. VKF/2 Hűsz anyagok. Jelentés. 1948. jan. 12.

munkásai például tegeződő levélben kérték Vas Zoltánt, az Országos Tervhivatal elnökét: „járj el az illetékes hatóságoknál, hogy még egyszer vizsgálják felül a normát” – írták meglehetősen sajtószerű stílusban,¹²¹ amelyet csak az magyarázhat, hogy korábban Vas, az MKP egyik legfelső vezetője tette lehetővé azt.) A magatartás megváltozása, amit a 350 főt érintő letartóztatások világosan bizonyítanak, egyértelműen az ország belső viszonyainak átalakulásával állt összefüggésben. A Független Kisgazdapárt megtörése, majd a kékcédulás választások utáni további rohamos politikai változások (például a Magyar Függetlenségi Párt feloszlata) politikai téren, a sztrájk napjaira már elhatározott novemberi újabb (bank)államosítások gazdasági téren jelzik, hogy új feltételek alakultak ki az országban. Olyanok, amelyek már az elkövetkező esztendőkre előképeknek tekinthetők, amikor a politikai ellenfelekkel szemben már nem lesz szükség az ipari munkásság mozgósítására (mert nem lesznek politikai ellenfelek), ezzel szemben arra lesz szükség, hogy a munkás fegyelmezetten dolgozzon, akár csökkenő életszínvonal mellett is. Az eset jelzi végül, hogy az 1945–1946-ban a gyárakon belül még komoly befolyással rendelkező üzemi bizottságok 1947 végére elvesztették fontosságukat a hatalom számára. A változások 1948 folyamán folytatódtak, sőt felgyorsultak. Ennek hatására a munkások kezdtek elfordulni a szakszervezettől: az Óbudai Gázgyár munkásai például kijelentették, hogy nem kívánnak szakszervezeti tagok lenni, mert a szakszervezet nem az érdekükben cselekszik.¹²²

(A politikai tisztogatások kezdetei) 1948-ban megkezdődtek a gyárakon belüli, a fizikai munkásokat érintő politikai tisztogatások is. Céljuk a rendszerrel szembeni politikai ellenállás, vagy csupán a hivatalostól eltérő politikai felfogás és világlátás elnyomása illetve felszámolása volt. A Diósgyőri Vas- Acél- és Gépgyárban 1948. május 2. és 1948 június 18. között, tehát másfél hónap leforgása alatt 113 olyan fegyelmi tárgyalást folytattak le, amelyek indítéka tisztán politikai volt.¹²³ A megvádolt munkavállalók közül 111 különböző beosztásokban dolgozó munkás volt, tisztviselő mindössze kettő. A 113 ember közül 45-öt bocsátottak el fegyelmi úton, de az egész processzus nyilvánvalóan azokat is megfélemlítette, akik maradhattak, sőt még azokat is, akiket nem is érintettek közvetlenül a sorozatos fegyelmi tárgyalások. A fegyelmi eljárásokat a bírósági perekhez hasonlóan rendezték meg, még a felelősségre vonás hivatkozási alapját is két, 1945 után hozott törvényben találták meg.¹²⁴ Ezek a jogszabályok a „demokráciaellenes” magatartást szankcionálták általában, amelyeket

¹²¹ MOL XIX-A-16-a. 224. d.

¹²² MOL M-Bp. 95. f. 2. cs. 168/a1. Üzemi hangulatjelentések. 1948. aug. 6.

¹²³ Kocsis Péter Csaba: Munkások a jobb oldalon? A Diósgyőri Vasgyár Fegyelmi Bizottságának peres jegyzőkönyvei. Budapest, 2004. (Kézirat)

¹²⁴ 1946. évi XVI. és az 1948. évi XXIV. tc.

azután a gyári fegyelmi szabályzatok alkalmaztak a helyi viszonyokra. E törvények illetve belső szabályozások szerint a munkáltató azonnal felbonthatta egy dolgozó munkaviszonyát, ha az a demokratikus államrend elleni cselekményt követett el vagy lázított az államrend ellen; ha egyes csoportok, nemzetiségek, felekezetek, etnikumok „ellen gyűlöletre izgatott”, továbbá ha a „demokratikus államrend” elleni bűncselekményt magasztalt – hogy csak néhány fontosabb esetet említsünk.¹²⁵ A fegyelmi tárgyalásokon jelen volt egy, a vállalat által kirendelt jogász is. A 113 fegyelmi elé állított embert összesen húszféle váddal illették, egy embert általában többféle vád is ért. A leggyakrabban előforduló vádak a demokráciaellenes magatartás (78 eset), az antiszemitizmus (56 eset), az MKP ellenes magatartás (48 eset) és az oroszellenesség (40 eset) voltak.¹²⁶ Az elbocsátott 45 ember esetében kis különbséggel ugyanilyen sorrend alakult ki, csak a második és a harmadik helyen volt változás: az MKP ellenes magatartás (45-ből 21 eset) minimális különbséggel megelőzte az antiszemitizmust (20 eset), de itt is a demokráciaellenes magatartás szerepelt az első helyen és az oroszellenesség a negyediken. Magas volt azok száma is, akiket egyszerűen jobboldali magatartás miatt távolítottak el a nagyüzemből. Az ilyen esetek azért roppant tanulságosak, mert rávilágítanak arra, hogy az MKP már az SZDP bekebelezésének előkészítő szakaszában illetve a pártegyesítés napjaiban elnyomta, megtorolta az övétől eltérő politikai felfogást a gyárakon belül. Ráadásul az ipari munkásoktól, „osztályhelyzetükre” hivatkozva csak egyetlen felfogást fogadott el: az MKP támogatását. Egy olyan munkás fegyelmi határozatában, aki 1947-ben a Sulyok Dezső vezette Magyar Szabadság Pártot támogatta (egyébként nem ő volt a fegyelmi elé állított munkások közül az egyetlen Szabadság párti aktivista), amellet hogy antiszemitának és fasisztának minősítették, azt hangsúlyozták, hogy neki mint munkásnak nem lett volna szabad a Szabadság Pártot támogatnia. Mégpedig azért nem, mert minden „józan gondolkodású embernek” a baloldalhoz kell tartoznia. „A demokrácia csak azoknak az embereknek biztosíthat kenyeret [!], aki a demokráciáért dolgozni, küzdeni is tud. H. L. nem tudta vagyis nem akarta megérteni azt, hogy mint munkásembernek hol a helye...”¹²⁷ A fegyelmi eljárásokkal a nagyüzem régi, átlagosan számítva 10 évnél hosszabb ideje ott dolgozó, szakképzett munkásait sújtották, azokat, akiknek politikai felfogása, világnézete ellentétes volt vagy esetleg csak különbözött az MKP

¹²⁵ Részletes ismertetésüket ld.: Kocsis Péter Csaba: Munkások a jobb oldalon? I. m. 2–3. o.

¹²⁶ Kocsis Péter Csaba: Munkások a jobb oldalon? I. m. 3. o.

¹²⁷ Idézi: Kocsis Péter Csaba: Munkások a jobb oldalon? I. m. 14. o.

felfogásától.¹²⁸ Ezek a peres eljárásokra emlékeztető, a munkások megfélemlítését célzó fegyelmi tárgyalások már az átmenti évek végét és a sztálinista diktatúra kezdetét jelezték.

---

¹²⁸ Kocsis Péter Csaba: Munkások a jobb oldalon? I. m. 17. o.

II. fejezet

A SZOCIALISTA MUNKAERŐ-GAZDÁLKODÁSI POLITIKA ÉS A MUNKÁSSÁG SZÁMSZERŰ NÖVEKEDÉSE

(Az átalakulás társadalomtörténeti keretei és politikai-hatalmi háttere) A háborút követő átmeneti esztendők után, az 1940-es évek végétől az ipari munkásság helyzetében olyan átalakulás vette kezdetét, amelyhez fogható nem történt sem az azt megelőző háromnegyed évszázad alatt, sem az azt követő évtizedekben. Ebben az 1960-as évek közepéig tartó időszakban ugyanis kettős fordulat zajlott le: egyrészt nagyságrenddel nőtt meg az ipari munkásság körébe tartozók száma, és ennek következtében két évtized leforgása alatt a társadalom legnépesebb foglalkozási csoportjává vált, másrészt belső jellemzői, szociológiai minősége is mélyen átalakult.

A nagyarányú változások nem szűkültek le az ipari munkásságra, hanem a magyar társadalom egészére kiterjedtek; az említett fordulat tehát egy szélesebb körű, a magyar társadalom egészét érintő folyamat keretébe illeszkedett. Anélkül, hogy a részletekbe bonyolódnánk, csak jelezzük, hogy a II. világháború következtében elszenvedett hatalmas emberveszteség után az ország népessége gyors növekedésnek indult: 1949 és 1960 között 9,2 millióról 10,0 millióra emelkedett, 1970-ben pedig elérte a 10,3 milliót.¹²⁹

A társadalom egészének strukturális átalakulása már közvetlenül a háború után kezdetét vette, mivel az 1945. évi földosztás hatására alapvető változások történtek a társadalom legfelső és a legalsó rétegeinek tulajdonviszonyaiban. A földreformról szóló 600/1945. M. E. sz. rendelet megfosztotta az arisztokráciát gazdasági létalapjától, a földtől, és lényegében már ekkor minimumra csökkent politikai befolyása és érdekérvényesítő képessége is. Másrészt több száz ezer (agrár)proletár átmenetileg, néhány esztendőre kistulajdonossá vált. Az államosítások sorozata a negyvenes évek végére lényegében felszámolta a nagypolgárság – már 1944-ben jelentős veszteséget szenvedett – csoportját is. Kényszerintézkedések

¹²⁹ Népszámlálási statisztikák alapján. – Valamennyi adat kerekített.

rendítették meg a két világháború közötti középosztály, főleg a tisztviselői, értelmiségi, katonatiszti réteg pozícióit is. Az ő megfélemlítésük is 1945-ben kezdődött meg az igazoló eljárásokkal és az európai összehasonlításban is kirívóan nagy számú népbíróvási perrel, majd 1946-ban a B-listázásokkal folytatódott. Az 1940-es évek végétől pedig mind a régi elit, mind a középosztály nagy része szélsőséges üldözés áldozatává vált. Sőt, még azok is, akik nem szenvedtek nyílt üldöztetést (bebörtönzés, kitelepítés, állásvesztés stb.), illetve nem menekültek el az országból, egzisztenciális válságba és egyúttal politikailag alávetett helyzetbe kerültek; anyagi fogyasztásukat a háború előttinek a töredékére redukálni, értékrendjüket, kultúrájukat feladni kényszerültek. E változási folyamatok egyik érintettje, egy MAORT tisztviselő ennek a magyar társadalom egészére gyakorolt negatív hatását mintegy előre megérezve már 1946-ban rámutatott: „egy réteget felemelni, esetleg út ahhoz, hogy az alsóbb réteget is felemelhetjük, viszont a felsőbb réteget lenyomni, esetleg út ahhoz, hogy az alsóbb rétegek nívója is lejjebb száll”.¹³⁰ A negyvenes évek végétől pontosan ez történt: az 1945 előtti nagy társadalmi távolságok csökkenése nem az alsó rétegek helyzetének javítása útján,¹³¹ hanem a felsők tönkretételével, azaz lefelé nivellálással történt. A politikai hatalom célja – társadalmi ideáljának megfelelően – az volt, hogy a korábban gazdagon tagolt társadalmat nagy homogén tömbökbe szorítsa, hogy végül az emberek többsége állami alkalmazásban álló bér munkavállaló legyen. A korabeli értelmiség egyébként a problémának ezt a vonatkozását is érzékelte, mikor egyes képviselői, a közeli jövőre utalva azt hangoztatták, hogy „mi nem vagyunk bérkaszárnya nép”.¹³² Egyidejűleg megkezdődött viszont egy új vezető réteg kialakulása, amelyet kezdetben szinte kizárólag a diktatórikus hatalom iránti politikai hűség, mint döntő csoportképző tényező jellemzett. (A későbbi évtizedekben ebben a vonatkozásban több fontos módosulás, javulás is történt, ám csak igen lassan. Az ország életének irányításában a negyvenes évek végétől oly fontos szerepet játszó hivatásos pártfunkcionáriusok társadalmi befolyásukhoz mérten például még az 1950-es évek végén is nagyon iskolázatlanok voltak, hiszen közel háromnegyed részük legfeljebb 8 osztályt vagy még annál is kevesebbet végzett).¹³³

¹³⁰ Dokumentumok 1948–1948. 110. o. – A MAORT igazgatóságának és központi üzemi bizottságának együttes ülése, 1946. okt. 23. Binder Béla hozzászólása.

¹³¹ Disszertációnk későbbi fejezeteiben részletesen bemutatjuk például azt a nagyarányú életszínvonal-csökkenést, amelyet az ipari munkásságnak el kellett szenvednie az ötvenes években.

¹³² Dokumentumok 1945–1948. 138. o.

¹³³ Egy 1958-ban készült kimutatás szerint a 2331 függetlenített pártkader 19,4%-a még nyolc általános iskolai osztályt sem, és további 53,1% is csak nyolc általánost végzett. (Arról nincs adatunk, hogy ebből hányan végeztek el a 7–8. osztályt az alapos felkészültséget nem nyújtó „dolgozók iskolájában”). A maximum nyolc osztályt végzettek együtt tehát a hivatásos pártfunkcionáriusok majdnem háromnegyedét alkották! És hogy itt valóban az ország új vezető csoportjáról van szó, s nem az általában nem is függetlenített falusi párttitkárok és a hasonló kisfunkcionáriusok rontották le az átlagot, azt világosan bizonyítja az MSZMP Központi Bizottságának

A hatalmi viszonyok mélyreható változásai következtében merőben új helyzetbe kerültek a kistulajdonosok is. A parasztság milliós tömegei, mind a többségüket alkotó ún. régi birtokosok (akik nem 1945-ben kaptak földet, hanem korábban is volt földtulajdonuk), mind az 1945-ben földhöz jutott újbirtokosok az 1940-es évek vége és az 1960-as évek eleje közötti időszakban elvesztették magántulajdonukat, sőt nagy részük a mezőgazdaságnak is hátat fordítani kényszerült. Akik a mezőgazdaságban maradtak, többnyire termelőszövetkezeti dolgozó vált, amely addig ismeretlen foglalkozási csoport volt Magyarországon. Akik kiléptek e gazdasági ágból, azok többsége az ipar felé vette útját, ahol többnyire bér munkás lett belőlük. Mint írásunk későbbi részében látni fogjuk, hasonló hatások érték a falun és városban egyaránt honos nem-mezőgazdasági kistulajdonosokat is: nagy részük feladta önálló kisvállalkozását, és vagy (ipari) szövetkezeti dolgozó, vagy gyári munkás vált belőlük.

1. Az állam szerepe a munkásság számának növekedésében: iparosítás és munkaerő-gazdálkodás

Az ipari munkásságot érintő kettős fordulat (számának gyors növekedése és szociológiai minőségének átalakulása) hátterében is elsősorban az állam gazdasági és politikai szerepének nagyarányú megnövekedése állt. A számszerű növekedés ugyan egybeesett a legújabb kori társadalmi változások egyetemes tendenciájával, amelynek mozgatóerejét a gazdaság átalakulása képezte, annak szédítően gyors üteme és számos torzulása mögött azonban gazdaságon kívüli, politikai okokat kell keresnünk. Mint ebben a fejezetben majd részletesen bemutatjuk, az MDP, majd az MSZMP gazdaságpolitikája egy olyan erőltetett iparosítási, főként nehézipar-fejlesztési stratégiát követett, amely hatalmas ipari élőmunka-igényt támasztott, és ezzel döntő módon járult hozzá a magyar társadalom nagyarányú foglalkozási átrétegződéséhez, migrációjához és egyéb társadalmi folyamataihoz, amelyeket a másik oldalról gyorsított a korszak agrárpolitikája is. Ugyanakkor persze az állami akarat és a társadalmi változások között még a szocialista rendszerben sem szabad lineáris összefüggést feltételeznünk, hiszen a politikai akaratnak a valóságos társadalmi viszonyok közegellenállásán kellett áthatolnia, amely egyáltalán nem viselkedett tehetetlen, képlékeny

---

apparátusában, a pártközpontban dolgozók iskolázatlansága. 1958-ban az ott dolgozó 196 funkcionáriusból 74 (38%) csak nyolc általánost vagy annál is kevesebbet végzett, és a felsőfokú végzettségük aránya is úgy érte el a 40%-ot, hogy abban a Lenin Intézetet végzetek is benne szerepelnek, holott utóbbi valójában nem adott felsőfokú tudást és kultúrát az azt elvégzőknek.

anyagként; változásai még diktatórikus körülmények között is mutattak öntörvényűséget. Ennek következtében pedig egy-egy gazdaság- vagy társadalompolitikai döntés sokszor a szándékától eltérő, olykor azzal ellentétes hatást váltott ki, bár semmiképpen sem maradt következmény nélkül.

Mint alább részletesen bemutatjuk, az ipari és az építőipari keresők száma 1949 és 1970 között több mint kétszeresére emelkedett Magyarországon. Az iparban dolgozók, elsősorban a munkások számának ilyen viharos sebességű növekedése a XX. század második felében a világ fejlett országait már nem jellemezte. Azokban már a szellemi dolgozók, a szakértelmiségiek, továbbá a harmadik szektorban dolgozók száma nőtt a leggyorsabb ütemben. Véleményünk szerint a XX. század második felében lezajlott magyarországi társadalmi változásoknak ez volt az egyik alapvető problémája: egy olyan társadalom kialakítása, kialakulása, amelyben a hagyományos, sok tekintetben a XIX. századi értelemben vett proletárookra emlékeztető bér munkások vannak többségben.

Az ipari munkásság belső átalakulása, szociológiai minőségének megváltozása semmivel sem volt kisebb jelentőségű a gyors számszerű növekedésnél. Az 1945 előtti viszonyokhoz képest megfigyelhető változások elsősorban az állam és az egyén, az állam és a társadalom kapcsolatának átalakulásából, valamint az állam – fentebb már említett – gazdasági szerepének megnövekedéséből vezethetők le. 1945 előtt a munkások nagy részét a magánszektor nagy-, közép- és kivállalkozásai foglalkoztatták, az 1940-es évek végétől viszont szinte kizárólag állami vállalatok, végső soron az állam alkalmazottjaivá váltak. Egy olyan államnak, amely ellenőrizte a teljes vállalati munkaszervezetet és ezáltal minden egyes munkavállaló magatartását; megszabta a gazdaságfejlesztés irányait és módszereit, sokszor mesterséges eszközökkel befolyásolta az üzemi koncentrációt, saját eszközévé változtatta a munkásság nagy múltú érdekvédelmi szervezeteit, a szakszervezeteket, gazdaságpolitikájával döntő befolyást gyakorolt a társadalom térbeli (regionális és településtípusok szerinti) elhelyezkedésére és migrációjára is. A munkaerőt államilag vezérelt munkaversenyek, normarendezési kampányok részesévé tette, miközben politikailag és ideológiailag a szigorúan felügyelte. Az állami politika, a társadalom valamennyi más rétegéhez hasonlóan, erőszakosan behatolt továbbá a munkásság munkahelyen kívüli világába is. Ellenőrizte magánéletét, politikai magatartását (hiszen, mint hangsúlyozták, az „osztályharc a gyárakon és az üzemeken kívül a lakóterületen is folyik”¹³⁴), mindent összevetve: korlátozta személyi

¹³⁴ 1950-től (esetleg már korábban is) a fővárosban a Báthory u. 24. alatt működött például egy Budapesti Házmegbízottak Központja elnevezésű szerv, amely a főváros összes ház- és tömbmegbízottjának munkáját irányította, magát a központot pedig az MDP Budapesti Pártbizottság várospolitikai osztálya felügyelte

szabadságát. Anyagi fogyasztását nem csak a bérezés révén, hanem közvetlenül is meghatározta, elsősorban a javak és juttatások központi elosztása segítségével, amelynek legismertebb példái a lakáskiutalási rendszer vagy a szintén erősen központosított élelmiszerelosztás voltak. A fentiek értelmében a munkásság helyzetében az 1940-es évek vége és az 1960-as évek vége között lezajlott változások nem lennének jól érzékeltethetőek és megfelelően magyarázhatóak, ha nem tennénk kísérletet az állam politikájának, mint a folyamatok fő indukciós erejének bemutatására is.

(A gazdasági modell) A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) 1948–1949-től folytatott gazdaságpolitikája, döntő szerepet játszott az ipari munkások számának ugrásszerű növekedésében.¹³⁵ Ez a gazdaságpolitika nagyra törő nehézipar-fejlesztési céljait új munkaerő tömeges munkába állításával akarta megvalósítani. Megjegyezzük, hogy az MDP gazdaságfejlesztési stratégiájának nem csak ezt az elemét, a nagyrészt képzetlen, és már felnőttkorban lévő új munkaerő alkalmazását, de egészét is korszerűtlennek, a magyar gazdaság fejlettségi szintjével és adottságaival összhangban nem állónak tartjuk. A MDP vezetői ugyanis az ország gazdaságát el akarták szigetelni hagyományos, elsősorban Nyugat-Európa irányában nyitott külgazdasági környezetétől, egyáltalán a világpiactól. Ami legalább ekkora baj, hogy ez a gazdaságpolitika szélsőségesen magántulajdon ellenes volt, letörte az egyéni kezdeményezést és a vállalkozó kedvet, s így az üzemek végeredményben valódi gazda nélkül maradtak. Tagadták a piac gazdaságszervező szerepét is, azt az állami bürokrácia központi utasításaival és egy hatalmas gazdaságirányító apparátussal próbálták meg helyettesíteni. (Általánosan elismert gazdaságtörténeti tény, hogy a XX. század valamennyi sikeres gazdasága az USA-tól Nyugat-Európán át Japánig tiszteletben tartotta mind a magántulajdon, mind a piacgazdaság elvét). Több mint kétséges továbbá, hogy a gazdaság ágazati fejlesztésében, az erőforrások pazarló, időnként rablógazdálkodás jellegű felhasználásával a vas-, az acél- és a gépgyártásnak kellett-e olyan különleges szerepet biztosítani, amilyent biztosítottak – más gazdasági ágak rovására, és az életszínvonal csökkentése árán. Kételyt támasztanak ezzel kapcsolatban már az ország természeti földrajzi adottságai is, hiszen közismert, hogy az ilyen típusú iparosításhoz szükséges nyersanyagok jelentős részét importálni kellett. Kételyünket fokozza, hogy ez az iparosítási modell egy jóval korábbi történelmi korszak, a XIX. századi Nyugat-Európa gazdasági fejlődését akarta követni, és nem a XX. század közepi világ gazdaság új kihívásaira kívánt választ adni. E

politikailag. Az idézett szavak egy, a megbízottak számára szervezett értekezleten hangzottak el 1950 nyarán. – MOL M-Bp. 95. f. 3/121. ő. e. 1950. júl. 5-i jelentés.

¹³⁵ A gazdaságpolitika történetére ld.: Pető Iván-Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. I. m. 151–189. o.

fejlesztési stratégia ráadásul nagy áldozatokat, „emberi árat” követelt a társadalom tagjaitól, akár az életszínvonal romlására, akár a személyi szabadság korlátozására gondolunk – miként ezt munkánk későbbi fejezeteiben részletesen is megvilágítani törekszünk. A piac és a magántulajdon szerepének tagadása, párosulva a diktatórikus, a hatalmat elsősorban az elnyomás eszközeivel gyakorló politikai hatalommal, olyan gazdaságirányítási modellt eredményeztek, amelyben mindent „egyetlen központból, egyetlen nagy terv alapján” akartak irányítani.¹³⁶ Ebben az irányítási rendszerben a katonai parancsokhoz hasonló szigorúságú, a végrehajtóktól feltétlen engedelmességet követelő központi (állami) utasításokkal próbálták mozgatni a gazdaságot.

Az MDP által követett gazdasági modell a Szovjetunióban alakult ki, tehát nem tekinthető autochton, a magyarországi viszonyokból szervesen kifejlődött rendszernek. Erre azonban az MDP vezetői nem voltak tekintettel, ellenkezőleg: Rákosi már 1948 végén ellentmondást nem tűrően, mint vitán felül álló politikai axiómát fogalmazta meg, hogy a Szovjetunió példájának pontos lemásolása kötelező az ország számára, hogy szocializmus építésében „nincs külön ’nemzeti’ út”.¹³⁷ Ezt, mint alapelvet később is folytonosan hangoztatták. Vas Zoltán OT elnök például egy 1951-ben írott cikkében¹³⁸ a tervgazdaság „szovjet tudományának” bármilyen „magyarizálási” kísérletét „veszélyesen ellenséges” nézetnek minősítette. Tehát nemhogy az önálló megoldási módok keresését tiltották, de a szovjet modell adaptálási, a magyar viszonyokra való alkalmazási kísérleteit (a „magyarizálást”) is elfogadhatatlannak tartották, ami – lett légyen bármilyen fejlett is a minta – eleve csak rossz megoldásokhoz, és ennek nyomán torz társadalmi és gazdasági változásokhoz vezethetett. Ám a szovjet rendszer nem volt fejlett, pontosabban elmaradottabb volt annál a szintnél, amelyet Magyarország (más kelet-közép-európai államokkal együtt) az 1940-es évek végéig elért. Erre csak egyetlen példa: a Szovjetunióban a szocialista iparosítás kezdetén a lakosság közel fele volt írástudatlan, addig Magyarországon, az I. ötéves terv előestéjén kevesebb, mint 5%-a!¹³⁹

A kelet-európai régióban kialakult szocialista társadalmi berendezkedés ennél jóval fontosabb kérdésekben is magán viselte az ottani, a kelet-közép-európaiktól eltérő történelmi fejlődés sajátos jegyeit. Utalhatunk például a XIX–XX. század során elért szabadságjogok alacsonyabb szintjére, amelyet ott a társadalom sem értékelt olyan magasra, mint Kelet-

¹³⁶ Friss István: A szocialista iparosítás elvi kérdései. Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle. 1951. 1. sz.

¹³⁷ Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk új feladatai. Beszámoló az MDP Központi Vezetőségének ülésén, 1948. november 27-én. In: Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. Szikra. Budapest, 1955. 288. o.

¹³⁸ Vas Zoltán: Tervmunkánk fejlődése és hiányosságai. Társadalmi Szemle, 1951. 1. sz.

¹³⁹ Ciepielewski, Jerzy: A Szovjetunió gazdaságtörténete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1977. 185. o. (Táblázat) – A magyarországi adat forrása: 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m.

Közép-Európában, ezért hiányukat is kevésbé szenvedte meg. Említhetjük továbbá a nagy történelmi múltú, ám a nyugati kereszténységhez képest más eszmei, kulturális és mentalitásbeli meghatározottságokat teremtő ortodox vallásnak a társadalomra gyakorolt hatását. Emellett Kelet-Európában az állam korábban is nagyobb, a magánvállalkozás pedig kisebb szerepet játszott a gazdasági folyamatok szervezésében és irányításában, és a társadalom sem értékelte oly mértékben a magántulajdont, mint Közép-Európában. A központi bürokrácia ott nagyobb, itt kisebb szerepet játszott a társadalom életének megszervezésében. Nem hagyható figyelmen kívül végül a nyugat- és a közép-európaiktól jelentősen eltérő, a római jogra, mint alapra sokkal kevésbé támaszkodó jogrendszer sem, és a sort még folytathatnánk.

A központosított munkaerő-gazdálkodási rendszer kiépítése tehát egy átfogó, lényegében az élet minden területét érintő átalakulás része volt, amelynek során egy, a kelet-európai történelmi régióban kialakult modell tört be Közép-Európába, és jórészt lerombolta az ott korábban kialakult fejlettebb vagy egyszerűen csak eltérő jellegű, más természetű gazdasági, politikai, jogi, kulturális képződményeket és társadalomszervezési hagyományokat. A kelet-európai régió sajátosságait és a nyugat-európai eredetű marxista társadalmi vízió jegyeit sajátos elegyként egyszerre magán viselő rendszer ráadásul a fogadó oldalon, a teljesen folytatás nélkül maradt 1919-es epizódot leszámítva, előzménnyel sem rendelkezett. (Az SZDP két világháború közötti politikája és közéleti szerepe a polgári rendszer kereteibe illeszkedett, határozottan elutasította 1919 hagyományát.) Más tapasztalatok tehát, mint a Szovjetunióból hazatért emigráns kommunisták kinn szerzett ismeretei, nem álltak rendelkezésre, ám – mint maga Rákosi Mátyás beismerte – azt a valóságot sem ismerték jól.¹⁴⁰

(A munkaerő-gazdálkodási politika elvei) Noha a centralizált munkaerő-gazdálkodási politika új jelenség volt gazdaságtörténetünkben, azért a munkaerő-piaci folyamatok állami szabályozásának voltak bizonyos előzményei is. 1945 előtt a központi szabályozás főleg a jogalkotás területére korlátozódott: 1939-ben törvényt hoztak a munkaerőmozgás szabályozására, amelyet 1941-ben egy kormányrendelettel is kiegészítettek.¹⁴¹ A háborút követő években az állami beavatkozás szerepe erősödött, de még mindig nem elsősorban

¹⁴⁰ Rákosi az 1990-es évek végén megjelent memoárjában így ír erről: „én nem tudtam részleteiben, a mindennapi problémákra alkalmazni a szovjet tapasztalatokat, egyszerűen, mert nem ismertem őket, illetve csak azokat a nagy vonalakat ismertem, amelyeket minden külföldi művelt kommunistának mondjuk Párizsban vagy New Yorkban tudni kellett”. – Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1940–1956. 2. köt. Napvilág Kiadó. Budapest, 1997. 801. o. – Rákosinak erre a fontos beismerésére először Germuska Pál hívta fel a figyelmet. – Germuska Pál: A szocialista városok helye a magyar urbanizáció történetében. Doktori disszertáció. Budapest, 2001. 158. o.

¹⁴¹ 1939. II. törvény és a 4860/1941. M. E. sz. rendelet.

koncepcionális okból, hanem amiatt, hogy a kormánynak az adott gazdasági helyzetben kényszerintézkedéseket kellett hoznia a romeltakarítás feladatainak ellátására, majd a hatalmas arányú munkanélküliség enyhítésére, mint erről az előző fejezetben részletesen szoltunk. Egyes központi intézkedések azonban már ekkor túlmutattak az újjáépítés közvetlen kényszerén, és bizonyos mértékig az 1948 utáni modell előkészítéseként is felfoghatók. Ilyen volt például a központi bérmegállapítás rendszere vagy a munkaközvetítés kivétele a munkáltatók kezéből, a „kapunál történő felvételek” korlátozása, bár a közvetítés jogát ekkor még a szakszervezetek és nem állami szervek kapták meg.

Az MDP alakuló kongresszusán elfogadott programnyilatkozat, igaz csak néhány mondat erejéig, kitért az ipar munkaerő-utánpótlásának kérdésére, jelezvén, hogy a gazdasági vezetés egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított a központi munkaerő-gazdálkodásnak. Ekkor azonban még nem egyértelműen az ortodox sztálinista felfogás szellemében szoltak a gazdaság humán erőforrásairól, hiszen éppen azt hangsúlyozták, hogy a magyar ipar szellemi és fizikai dolgozói jól képzettek, s ezért igényes feladatok ellátására, minőségi munka végzésére hivatottak. E gondolatnak azonban nem szabad túlzott gyakorlati jelentőséget tulajdonítanunk, mert 1948 júniusában már küszöbön állt a szocialista iparosítás megkezdése. Az pedig nem a minőségi, hanem egyoldalúan csak a mennyiségi fejlesztést tartotta fontosnak: a vas-, az acél- és a gépgyártás, a bányászat, továbbá az építőipar termelésének ugrásszerű növelését a rendelkezésre álló erőforrások, beleértve az emberi erőforrásokat, akár – korabeli kifejezéssel élve – rablógazdálkodás jellegű felhasználásával. Ez a gazdaságpolitikai szemlélet 1948 második felében vált egyeduralkodóvá a felső vezetés körében.

Az új, sztálinista szellemű munkaerő-gazdálkodási politika fő feladatait először Rákosi Mátyás fogalmazta meg az MDP Központi Vezetősége (KV) 1948. novemberi ülésén.¹⁴² Ahhoz képest, hogy a referátum elsősorban a kül- és a belpolitika általános kérdéseiről szolt, igen részletesen foglalkozott különböző munkaerő-gazdálkodási kérdésekkel is, jelezve ezzel, hogy az MDP vezetése milyen jelentőséget tulajdonít az ipar munkaerő-ellátásának. Rákosi a gyorsütemű iparosítás, elsősorban a hadiipar¹⁴³ fejlesztése érdekében új munkások százazreinek munkába állítását sürgette: „Rá kell mutatni arra, hogy milyen gigászi feladatok

¹⁴² Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk új feladatai. I. m. A referátum szellemiségére általában a szélsőségeség, a már nem leplezett sztálinista beszédmod volt jellemző. De Gaulle tábornokot például „amerikai zsoldban álló neofasiszta kalandor”-nak, Barankovics István igen mérsékelt politikát folytató Demokrata Néppártját a „fasizmus búvóhelyének” nevezte, hogy csak két példát említsünk.

¹⁴³ A hadsereg fejlesztésnek fontosságát a gazdaságpolitika közvetlen irányítója, Gerő Ernő is hangsúlyozta ugyanezen a KV ülésen. Vö.: Gerő Ernő: Felszólalás az MDP Központi Vezetőségi ülésén. In: Gerő Ernő: Harcban a szocialista népgazdaságért. Szikra. Budapest, 1950. 297–303. o.

állanak a közeljövőben a magyar dolgozók előtt. Hogy egyetlenegy említsek: az ötéves tervvel kapcsolatban az eddigieken felül 300 000 új ipari munkásra van szükség” – olvasható a főtitkári referátumban.¹⁴⁴ Az ipar munkaerő-állományának bővítését elsősorban a mezőgazdasági népességből kívánta biztosítani; ahogyan jellegzetes szemléletmódjával megfogalmazta: az „új, nyers erők”, a falusi fiatalok tömeges gyárakba áramlására számítanak, és nem mulasztotta el hozzátenni, hogy ennek a „nyers” masszának „az átnevelése és átgúrása nem kis feladat”.¹⁴⁵ Rákosi a Szovjetunió gyakorlatával megegyezően a parasztság kilépési mobilitását a mezőgazdaság kolhozosításával is siettetni kívánta. A referátum ama gondolata, hogy a „szövetkezés ma a falu központi kérdése”,¹⁴⁶ jeladás volt a kampányszerű, államilag vezérelt tsz-szervezés megkezdésére. Ekkor még kevesebb szó esett a munkaerő-utánpótlás egyéb forrásairól, például a felnőtt, háztartásbeli nők tömeges munkába állításáról, ám ez inkább az e vonatkozásban szűkre szabott terjedelem számlájára írható, és nem a szovjet koncepció valaminő nem teljes körű, szelektív átvételére vezethető vissza.

A beszámoló a munkaerő-gazdálkodás egyéb vonatkozásaiban is a sztálinista gazdaságfejlesztési stratégia első megfogalmazásának tekinthető. A mezőgazdasági munkaerő nagyarányú átcsoportosítását a mezőgazdaságból az iparba például nem anyagi előnyök: magasabb jövedelem, a falusinál civilizáltabb városi élet stb. reményének megcsillantásával, hanem ellenkezőleg, az életszínvonal csökkentésével, a „munkásosztályra” váró „kötelességek” hangsúlyozásával akarta megvalósítani. Az ipari termelés növelését, mint fő gazdaságpolitikai célt, közvetlen összefüggésbe hozta a bérek letörésével: „ha lényegesen többet költünk – és most lényegesen többet költünk – munkabérekre, akkor... termelésünk... kisebb része jut befektetésekre”, és emiatt az a veszély fenyeget, hogy „megesszük, feléljük a jövőnket”.¹⁴⁷ A beszámoló végén, nyilván, mert különösen fontosnak tartotta, ismét visszatért ehhez a gondolathoz, mondván: „Újra fel kell szítani a város és falu dolgozóiban azt az önfeláldozó, spártai szellemet, amely 1945 tavaszán az újjáépítés terén csodákat művelt”.¹⁴⁸ A beszédben először esett szó továbbá a munkaversenyek és az „élmunkásmozgalom” szervezésének szükségességéről, a normák központilag végrehajtandó szigorításáról vagy arról, hogy a szakszervezeteknek immár nem a „népszerűséget” kell hajhászniuk, például

¹⁴⁴ Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk új feladatai. I. m. 290. o.

¹⁴⁵ Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk új feladatai. I. m. 291. o.

¹⁴⁶ Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk új feladatai. I. m. 265. o.

¹⁴⁷ Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk új feladatai. I. m. 254. o.

¹⁴⁸ Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk új feladatai. I. m. 291. o.

béremelések követelésével, ellenkezőleg, feladatuk a „termelés fokozásának”, a „fegyelem helyreállításának” elősegítése.¹⁴⁹

(Az MDP munkaerő-gazdálkodási politikája a gyakorlatban) Az első részletes, öt éves munkaerő-gazdálkodási tervek 1949-ben készültek el. Ezek fő célja az ipar, elsősorban a bányászat, a beruházó építőipar, a vas-, az acél- és a gépgyártás munkaerő-ellátásának biztosítása volt. Meglehetősen részletesen foglalkoztak továbbá a vállalatokon belüli munkaviszonyok, illetve a vállalatok közötti munkaerőmozgás szabályozásával, továbbá a munkaerő képzésének kérdéseivel is. Először érdemes összefoglalnunk a létszámemelési tervjavaslatok változásait, azok meredek emelkedését. (4. sz. ábra). Míg 1948. novemberi beszédében Rákosi arról szólt, hogy a később megindítandó első öt éves terv folyamán 300 000 új ipari munkást kell munkába állítani,¹⁵⁰ (vö. a 4. sz. ábra első oszlopával), addig egy 1949 tavaszán, nyár elején készült munkaerő-gazdálkodási terv¹⁵¹ már 350 ezerre emelte ezt a számot. Alig telt el újabb hat hónap, és az első öt éves tervről 1949. decemberében elfogadott XXV. törvény 427 ezer új ipari munkás, összesen 480 ezer ipari dolgozó munkába állítását vette tervbe az 1950. január 1. és 1954. december 31. közötti időszakban.¹⁵² (Lásd a 4. sz. ábra második oszlopát!) A módosítások még az öt éves terv megkezdése után sem jutottak nyugvópontra, s végül a terv 1951. februári, teljesen irreális felemelésébe torkollottak: az MDP ekkor megtartott II. kongresszusán már 600–650 ezer új ipari munkaerő munkába állításának szükségességéről szólt a főtitkári beszámoló.¹⁵³ (4. sz. ábra, harmadik oszlop). Látható tehát, hogy az MDP gazdaságpolitikája olyan, az ötvenes-hatvanas években „extenzív iparosításnak”¹⁵⁴ nevezett iparfejlesztési utat látott egyedül járhatónak, amely lényegében a termelékenység¹⁵⁵ emelésének figyelmen kívül hagyásával, a rendelkezésre álló munkaerő számának ugrásszerű növelésével óhajtotta az ipar termelését emelni. Az ipari munkások számának ezekben az években megindult viharos ütemű növekedése elsősorban ennek a gazdaságpolitikának lett a következménye.

¹⁴⁹ A munkaversenyekről, az „élmunkásmozgalomról” és a normák szigorításáról: I. m. 255–256. o.; a szakszervezetekről: I. m. 282. o.

¹⁵⁰ Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk új feladatai. I. m. 290. o.

¹⁵¹ MOL XIX-A-16-a 148. d. (régii) „Az öt éves munkaerőterv”, d. n. (1949 közepe).

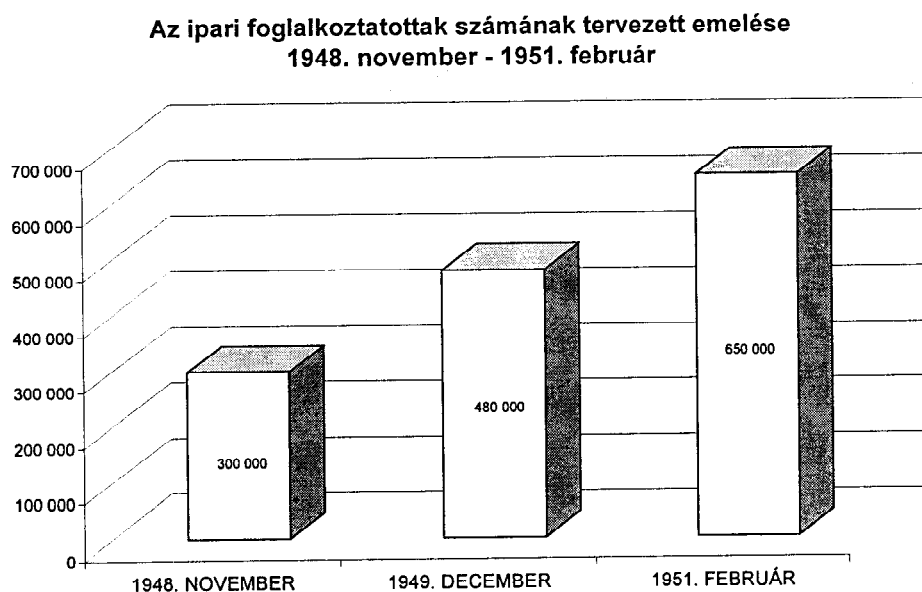
¹⁵² A törvény 5. §-a úgy rendelkezett, hogy a 480 ezer új ipari munkaerőből 250 ezer legyen szak-, 92 ezer betanított- és 85 ezer segédmunkás.

¹⁵³ A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Szikra. Budapest, 1956. 29. o.

¹⁵⁴ 1953-ig többször felbukkant a „sztálini iparosítási terv” vagy a „szocialista iparosítás” elnevezés is.

¹⁵⁵ A termelékenység emelését, mint kívánatos gazdaságpolitikai célt, szavakban folyton hangoztatták. Az MDP II. kongresszusán Gerő is beszélt ennek szükségességéről, emellett pedig 1949. évi 1. számában a Társadalmi Szemle, az MDP központi folyóirata két cikket is megjelentetett erről a kérdéssel, Horváth Márton és Mód Aladárné tollából. A gyakorlatban azonban 1953-ig átfogó, a gazdaság, de legalábbis az ipar egészére vonatkozó, hiteles számítások nem is készültek a kérdéssel, a valóságban pedig az ipari termelés növelésének szinte kizárólagos eszközévé a létszámemelés lépett elő.

4. sz. ábra

FORRÁS: Lásd a vonatkozó szöveges részhez tartozó jegyzeteket!

A folyamatos termvmódosítások csak a létszámnövelés mértékét érintették, az alapelveket nem, azok 1948 második felére már kialakultak, és a következő öt évben nem változtak. Az egyik ilyen elv az volt, hogy a munkáslétszámot a lehető leggyorsabban kell növelni, amit a szocialista iparosítás egyik legfőbb eszközének tartottak. Egy másik, 1948 végére szintén kikristályosodott elv pedig az ipar munkaerő-forrásaira vonatkozott. A munkáslétszám növelését valamennyi tervváltozat négy fő forrás igénybe vételével akarta elérni: 1. A foglalkozási szerkezet gyors átalakításával, főleg a mezőgazdasági népesség kilépési mobilitásának és ipari munkavállalásának felgyorsítása révén. 2. A felnőtt nők fokozott mértékű munkába állításával, azaz a felnőtt lakosság foglalkoztatottsági színvonalának emelésével. 3. Az először munkába álló fiatalok ipari munkavállalásának erőteljes ösztönzésével. 4. A munkanélküliek egy részének ipari foglalkoztatásával. Emellett az iparon belül is nagyarányú átcsoportosítást terveztek, mégpedig egyrészt a kisiparból a nagyiparba, előbbi gyors ütemű tönkretétele árán, másrészt a gyáriparon belül, a fogyasztási cikket, illetve a termelési eszközöket gyártó iparágak között, természetesen utóbbiak javára. A munkaerő-gazdálkodási politika ezzel – bevallottan – a „sztálini iparosítási terv” legfőbb célját, a nehézipar fejlesztését kívánta szolgálni, vállalva, hogy más gazdasági ágak

munkaerő-ellátottságában súlyos zavarok keletkezhetnek. Itt említjük meg, hogy a gazdaságpolitikai megfontolások mellett a szocialista társadalom összetételével kapcsolatos marxista-leninista eszmények is motiválták az ipari munkásság számának gyors növelését. A politikai hatalom azt a társadalmat tekintette ideálisnak, amelyben túlnyomó többségben vannak a bérből és fizetésből élő emberek, és ezáltal könnyebben érvényesül „a munkásosztály vezető szerepe”. Az ötvenes évek elején e téren odáig mentek, hogy fegyelmezett, katonásan megszervezett, milliós munkahadsereg kialakításáról szöttek álmokat. Ebben a szellemben szervezték meg például a szakmunkástanulók képzését.¹⁵⁶

A fent vázolt munkaerő-gazdálkodási elvek változtatás nélkül érvényben voltak 1953 nyaráig. Az OT az 1953. évre szóló tervjavaslatának alapgondolata például még változatlanul az volt, hogy a „gyorsütemű szocialista iparosítás érdekében minden erővel növelni kell az alapanyagiparok – elsősorban a szén, a vaskohászati anyagok és ezzel együtt a kohókokszt – termelését és változatlanul biztosítani kell a gépipar vezető szerepét”.¹⁵⁷ E gazdaságpolitika szellemének megfelelő felfogás hatotta át azt az 1953. tavaszán készült munkaerő-gazdálkodási tervet is, amely 3–4 évre szólóan, 1956 végéig kívánta szabályozni az ország munkaerő-ellátását. A tervjavaslat az ipari termelés növelését az ipari munkáslétszám további gyors ütemű emelésétől várta, a termelékenység növelésének fontosságát csak szavakban hangsúlyozta. A terv 1956 végéig 280 ezer főnyi mezőgazdasági dolgozó kilépésére és más gazdasági ágban, mindenek előtt az iparban történő elhelyezkedésére számított. Emellett pedig 100–100 ezer városi és falusi háztartásbeli nő munkába állását is tervbe vették. A munkaerő „maximális mértékű mozgósítás”-ának szándéka a korábbiakhoz hasonlóan ebben a tervjavaslatban is megfigyelhető: katonákat, csökkent munkaképességűeket és időseket is nagy számban akartak alkalmazni a gazdaság különböző ágaiban. A terv készítői hangoztatták, hogy a bérezési rendszer segítségével előnyben kell részesíteni a bányászatot, a beruházó építőipart és az új létesítményeket.¹⁵⁸

Említettük, hogy ez a gazdaságpolitikai koncepció az országban rendelkezésre álló munkaerő maximális mértékű mozgósítására törekedett, és csak szavakban ismerte el, a gyakorlatban viszont figyelmen kívül hagyta a munkaerő hatékony felhasználásának közgazdasági elvét. A munkaerő maximális mozgósításán azt értjük például, hogy idős, vagy csökkent munkaképességű, sőt elmebetegségi kezelést alatt álló embereket, továbbá

¹⁵⁶ Ez a felfogás elsősorban Gerő Ernő nevével kapcsolható össze. – Gerőnek a jövő munkásosztályával kapcsolatos elképzeléseiről Pécsi János, az MTH egykori elnöke tájékoztatott egy 1983-ban készült interjú során. E kérdéssel a III. fejezetben foglalkozunk részletesen.

¹⁵⁷ MOL-M-KS-276. f. 53/110. ö. e. Az MDP PB 1952. nov. 16-i ülése.

¹⁵⁸ MOL-M-KS-276. f. 54/231. ö. e. KV határozat a munkaerő-szükséglet fedezéséről. 1953. márc. 7.

sorkatonákat,¹⁵⁹ munkaszolgálatos katonákat, diákokat, sőt még a feloszlott szerzetesrendek volt tagjait is megpróbálták különféle, államilag szervezett munkákra alkalmazni. A volt apácák és szerzetesek foglalkoztatására egy külön, az MTH-től független bizottságot alakítottak, amely végül 5500 fő (ebből 3500 nő) háziipari munkára alkalmazását tartotta szükségesnek. Őket néhány nagyobb csoportban óhajtották alkalmazni. Kezdetben a parádsasvári Károlyi kastélyban és a debreceni volt huszárlaktanyában akarták letelepíteni őket, olyan feltételek mellett, hogy a külvilágtól „el legyenek szigetelve”, mert az – mármint az izoláció – „úgy politikai szempontból, mint a termelékenység szempontjából” is kívánatos.¹⁶⁰

(Az intézményrendszer) A munkaerő-gazdálkodási politikának rövid idő alatt kialakult a maga sajátos intézményrendszere is. A legfontosabb döntéseket a pártállam intézményi sajátosságainak megfelelően az MDP központi apparátusában, személy szerint Gerő Ernő, továbbá a Központi Vezetőség Államgazdasági Osztálya munkatársai hozták. Állami vonalon a Vas Zoltán által vezetett Országos Tervhivatal, pontosabban annak munkaügyi főosztálya, valamint két, kifejezetten a munkaügy irányítására szervezett központi hivatal érdemel említést. Az 1948-ban kormányrendelettel létrehozott¹⁶¹ Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatal (OMH) feladataként a gazdaság, mindenekelőtt az ipar munkaerő-ellátásának biztosítását, a tanulóképzés irányítását, a munkaközvetítés egységesítését és központosítását, főként pedig – hiszen az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején varázserőt tulajdonítottak a tervezésnek – tervszerűvé tételét jelölték meg.¹⁶² Az OMH két évig sem működött, 1950-ben egy újabb kormányrendelettel¹⁶³ átszervezték, nevét Munkaerőtartalékok Hivatalára (MTH) változtatták. Az MTH tevékenysége elsősorban a munkaközvetítés, a tanulóképzés és az országos munkaerő-toborzás irányítására összpontosult, és végig szovjet tanácsadók részvételével folyt.¹⁶⁴ Fő gazdaságpolitikai törekvése a munkaerőpiac

¹⁵⁹ 1955-ben például 6817 sorkatona, 495 tiszt és tiszthelyettes dolgozott csak a bányászatban, ún. bányászalakulatokban. – MOL-M-KS-276. f. 53/227. ö. e. Az 1955. ápr. 18-i politikai bizottsági ülés jegyzőkönyve.

¹⁶⁰ MOL OT. ir. XIX-A16-a 130. d. (rég) Feljegyzés. 1950. szept. 9.

¹⁶¹ 12400/1948. Korm. sz. rendelet.

¹⁶² Vö. a Gazdasági Főtanács (GF) 1597/1948 G. F. és 1714/1948 G. F. sz. határozataival!

¹⁶³ 8/1950. (jan. 8.) M. T. sz. határozat.

¹⁶⁴ Szovjet tanácsadók tevékenykedtek minden állami főhatóságnál, továbbá a pártközpont és a fegyveres erők mellett is; 1953-ban az MTH (egyik) tanácsadóját Romanovnak hívták. Ezek a tanácsadók hivatalosan a minisztériumok ún. kollégiumainak voltak tagjai, operatív irányító munkájukat ott végezték. – MOL XIX-C-5. 84. d. Visszaminősített MTH TÜK irat.

piacjellegének megszüntetése és bürokratikus központi elosztási rendszerre történő átalakítása volt.¹⁶⁵

(A rabmunkáltatás) A kor egyik legjellegzetesebb intézkedése a rabmunkáltatás rendszerének kialakítása volt, amely kettős célt szolgált. Az egyik a politikai elítélteknek és az internáltaknak a GULAG táborokhoz hasonló, büntető jellegű őrzése és kényszers munkára alkalmazása, a másik pedig az ipar munkaerő-ellátásának javítása volt. Elsősorban ugyanis olyan munkaterületeken dolgoztattak rabokat, ahová a munka jellege, nehézsége miatt végképp nem lehetett embert kapni. Az OT elnöke, Vas Zoltán egyik, fentebb hivatkozott előterjesztésében azt hangsúlyozta, hogy az „elítéltek, illetve rendőrhatalósági őrizetesek... intézményes munkáltatása népgazdasági érdek”,¹⁶⁶ hiszen – tehetjük hozzá – ezzel a lehető legolcsóbb munkaerőt tudták biztosítani a gazdaság számára. A rabmunkáltatás rendszerét 1948-ban kezdték kialakítani az Igazságügyi Minisztérium Gazdasági Igazgatóságának megszervezésével, de rabokat nagyobb számban csak 1949 végétől alkalmaztak munkára. A rabmunkáltatás rendszerének kialakításában és irányításában már a kezdetektől kiemelkedő szerepet játszott az Államvédelmi Hatóság. 1951 őszén létrehozták a Közérdekű Munkák Igazgatóságát (KÖMI), amely a letartóztatottakat foglalkoztató valamennyi vállalat munkáját irányította és felügyelte.¹⁶⁷ A KÖMI élére a gyakorlati tapasztalatokat Szovjetunióban gyűjtött Garasin Rudolf ÁVH ezredes került. 1951–1953 között a rabmunkáltatás keretében foglalkoztatott emberek száma folyamatosan nőtt, 1953 júniusában érve el a csúcspontot, 28 ezer fővel.¹⁶⁸ 1953. júniusa után a rabmunkáltatás sokat veszített jelentőségéből, 1954-ben a KÖMI az iparban már csak 2 088 főt dolgoztatott.¹⁶⁹

A rabmunkáltatást részben a büntetőintézeteken belül, részben azokon kívül szervezték meg (például Tiszalökön, Kazincbarcikán, Komlón és még kb. kéttucatnyi helyen). Egészen különleges volt a helyzetük a recski koncentrációs tábor foglyainak és az internáltak egy részének. Őket ugyanis a büntetés-végrehajtás színhelyén, de nem büntetőintézetben dolgoztatták. Esetükben a gazdasági hasznosság szempontja nyilvánvalóan másodlagos volt,

¹⁶⁵ Az OMH, majd az MTH élére Sásdi Nándor került, akit azonban belülről a kezdetektől fűrtak, s végül felső szintű politikai döntéssel eltávolítottak, majd koncepció perben halálra ítélték. Az első Sásdi elleni támadást még 1949 szeptemberében intézte ellene egyik beosztottja, amikor egy Vas Zoltán OT elnökhöz írt „Feljegyzés”-ben komoly vádakkal illette saját főnökét. (MOL XIX-A-16-a 224. d.) Három évvel később Gerő egy Friss Istvánnak írt feljegyzésében már tovább ment, mondván: az MTH-val kapcsolatban „fel kell vetnünk” az elnök kérdését. (MOL-M-KS-276. f. 66/46. ö. e.) Végül 1953 decemberében egy politikai bizottsági határozattal, alkalmatlanság címén váltották le. (MOL M-KS-276. f. 53/154. ö. e. II. kötet.)

¹⁶⁶ MOL XIX-A-16-b 250. d. Előterjesztés a Népgazdasági Tanácshoz. 1951. jan. 9.

¹⁶⁷ MOL XIX-A-16-b 250. d. Előterjesztés a Népgazdasági Tanácshoz. 1951. nov. 15.

¹⁶⁸ MOL-M-KS-276. f. 65/324. ö. e. Részletesebben ld.: T. Varga György: Börtönügy és rabmunkáltatás Magyarországon (1949–1953). Kézirat. Budapest, 1999. – A tanulmány a mi megbízásunkból, az OKTK IX. főirányi anyagi támogatásával készült.

¹⁶⁹ MOL XIX-A-16-b 1527. d. BM KÖMI munkaterv, 1954. (Táblázat).

még akkor is, ha olyan különösen nehéz, civil munkások által nem vállalt munkákat végeztettek el velük, mint a kötörés.¹⁷⁰ Az elsődleges szempont ugyanis a politikai elítéltek létfeltételeinek maximális megnehezítése, a foglyok tudatos gyötrése volt. A külső munkákra vezényelt rabok elsősorban az építőiparban dolgoztak, de nagy számban vették igénybe munkájukat a bányászatban is. A rabok munkájukért bért kaptak, mégpedig a szabad munkások fizetésének 80%-át, amiből azonban a rabtartás költségeit levonták. Helyzetük csak 1954-től javult némileg, mert ekkor már évente átlagosan 8295 Ft-t kerestek, amiből persze a rabtartás költségeit ugyanúgy levonták, mint előzőleg.¹⁷¹ Kezdetben az elítélteket a szabad munkavállalókkal vegyesen foglalkoztatták, ám „biztonsági követelmények”-re hivatkozva 1952-ben ezt megszüntették.¹⁷² A rabmunkáltatás rendszere 1956 után is fennmaradt. A hatvanas években is egyaránt alkalmaztak börtönbüntetésüket töltőket belső (például a szegedi Csillag börtönben bútorokat gyártottak) és külső munkára, jórészt építőipari jellegű tevékenységekre.

(Változások 1953 után) A munkaerő-gazdálkodási politika az 1953. júniusi politikai fordulat után megváltozott, mert az akkor elhatározott gazdaságpolitikai korrekciók e téren is éreztették hatásukat. A gyárakon belül történt a kisebb változás, mert a személyi kötöttségek rendszere, mint a szocialista gazdasági rend elengedhetetlen velejárója, megmaradt. Ezen a területen csak korrekciók és nem alapvető változtatások történtek, ilyenek tekinthető például az „önkéntes kilépés” büntetésének enyhítése. Egyébként megmaradtak a személyzeti osztályok, a vállalatokon belül fedetten működő ÁVH-kirendeltségek, a gyári pártszervezetek stb. Nagyarányú változásról beszélhetünk viszont az egyes gazdasági ágak munkaerő-ellátásával és a munkaerő mobilitásával kapcsolatos politikai felfogásban – és ennek társadalmi következményei igen fontosnak bizonyultak. Uralkodó gazdaságpolitikai felfogássá vált, hogy a mezőgazdasági dolgozók iparba áramlásának 1953 júniusa előtt tapasztalható „rendkívüli mértéke” „elsősorban a túlzott iparosítás[nak] és a mezőgazdasággal szemben elkövetett gazdaságpolitikai hibáknak, a mezőgazdaságban egyre romló munka- és életkörülményeknek, a termelési kedv csökkenésének” volt a következménye.¹⁷³ A nehézipar és az építőipar fejlesztésének lelassítása, a mezőgazdasági beruházások bizonyos mértékű növekedése új helyzetet teremtett az ipari munkások számára is: elsősorban az építőiparban, továbbá a hadiiparban és a nehézipar más ágaiban, például a gépiparban nagyarányú elbocsátásokra, akkori, megszépítő kifejezéssel: racionalizálásokra került sor. (A vezetés

¹⁷⁰ MOL XIX-A-16-b 250. d. Vas Zoltán OT elnök előterjesztése a Népgazdasági Tanácshoz. 1951. jan. 9.

¹⁷¹ MOL XIX-A-16-b 1527. d. BM KÖMI munkaterv. 1954.

¹⁷² 297/1952. N. T. sz. határozat.

¹⁷³ MOL XIX-A-16-b 841. d. Az OT jelentése a Minisztertanácsnak. D. n. [1954. jún.]

kerülte a munkanélküliség fogalmának használatát, mert annak létét a szocializmusban ideológiai okokból tagadták). A nagyarányú elbocsátásokról az MDP Politikai Bizottsága döntött, ezután pedig egy külön központi szervet hoztak létre a létszámcsökkentések megvalósítására, a Racionalizálási Kormánybizottságot. A fő cél ugyan a hatalmasra duzzasztott alkalmazotti réteg számának csökkentése volt, ezen a területen 90 ezer fő elbocsátását tűzték ki célul 1953–1954-ben,¹⁷⁴ ám tömegesen tettek utcára fizikai munkásokat is.¹⁷⁵ Csak egyetlen vállalatból, a „Földalatti Vasút”-tól 1953 augusztusában, tehát egyetlen hónap alatt 1650 embert bocsátottak el.¹⁷⁶ (Ami az adminisztratív dolgozók számát illeti: míg az a két világháború közötti években csak lassan növekedett, addig a háború után ugrásszerűen: 1935. I. negyedévében 127 ezer államigazgatási dolgozót alkalmaztak, ezzel szemben 1954-ben „államapparátusunk különböző szerveinél és intézményeinél” mintegy 290 000 fő dolgozott – állapította meg egy 1954 nyarán egy, az OT-ban készült elemzés. A hivatalnokok számának gyors emelkedése a szocialista irányítási rendszer egyik fontos és elengedhetetlen velejárója volt).¹⁷⁷ A racionalizálásokról még a pártapparátuson belül is, „széles körben” az a vélemény alakult ki, hogy „kegyetlenül folyik”.¹⁷⁸ E politika következtében nem csak a munkanélküliek száma nőtt ugrásszerűen, hanem nagyarányú visszaáramlás is történt az iparból a mezőgazdaságba, másrészt az egyszerű szellemi dolgozók hatalmasra duzzadt rétegéből az ipari munkások soraiba is. Ez a korszakunkban zajló mobilitási folyamatok főirányával ellentétes mozgás politikai és gazdasági problémákat idézett elő. A racionalizálás által érintett adminisztratív dolgozóknak nem csak azzal kellett szembenéznük, hogy szellemi dolgozóból fizikai munkássá váltak, hanem azzal is, hogy az „elbocsátottak egy része csak nehezen, ... vagy átmenetileg egyáltalán nem tud elhelyezkedni”, azaz munkanélkülivé vált.¹⁷⁹ Egyébként a létszámcsökkentések alkalmával a vállalatok és a különböző intézmények a kevésbé képzett munkaerőtől szabadultak meg, ami viszont az alsó szintű vezető pozíciókba kiemelt munkáskáderek állását is veszélyeztette, amit

¹⁷⁴ MOL XIX-A-16-b 842. d. Előterjesztés a Gazdaságpolitikai Bizottsághoz. 1954. szept. 10.

¹⁷⁵ MOL XIX-A-16-b 842. d. Előterjesztés a racionalizálás állásáról. 1954. szept. 20.

¹⁷⁶ MOL M-Bp. 95. f. 4. cs. 212. ő. e. Feljegyzés a Földalatti Vasútnál történő... tervmódosításról. 1953. aug. 11.

¹⁷⁷ MOL XIX-A-16-b 841. d. Előterjesztés a Gazdaságpolitikai Bizottsághoz. 1954. aug. 25. – Az államapparátusban foglalkoztatottak számának csökkentését célzó javaslat szerint a korábbi években az adminisztratív dolgozók számának növekedését főleg az államosítások (beleértve az oktatás- és az egészségügy államosítását is) és a tanácsrendszer bevezetése okozták. 1943. I. negyedévében az összes munkások és alkalmazottak 6,9%-a dolgozott az államigazgatásban, tizenegy évvel később viszont 10,7%-a. 1938-ban az iparban 22 alkalmazott jutott 100 munkásra, 1953-ban 35. (Összehasonlításképpen: 1952. decemberében Ausztriában 17 tisztviselő esett 100 munkásra). A begyűjtési rendszer működtetése Magyarország minden közösségében átlag 1,5 begyűjtési alkalmazott munkába állítását vonta maga után – tudhatjuk meg egyebek mellett az előterjesztésből. – A begyűjtés történetére ld.: Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. I. m.

¹⁷⁸ MOL XIX-A-16-b 841. d.

¹⁷⁹ MOL XIX-A-16-b 842. d. Előterjesztés a Gazdaságpolitikai Bizottsághoz. 1954. szept. 10.

a SZOT egy, az OT-nak küldött átiratában „aggályosnak” is talált.¹⁸⁰ Szemléletváltás következett be a női munkaerő iránti igény tekintetében is, azt hangoztatva, hogy „a háztartásbeli nők száma a következő években számottevő mértékben ne csökkenjen”.¹⁸¹ A korábbi évek gyakorlatával szöges ellentétben nem ösztönözték a falusi gyerekek ipari tanuló iskolákba iratkozását sem, sőt nagy többségüket a mezőgazdaságban maradásra próbálták bírni. Az „új szakasz” politikája általában ugyan könnyített az emberek helyzetén, de – mint láthattuk – egyáltalán nem járt azonos hatással a különböző társadalmi csoportokra. Míg a parasztság és a volt városi kistulajdonosok számára zömmel kedvező intézkedések születtek, és az értelmiség is „jól fogadta” a változásokat,¹⁸² addig az adminisztratív apparátus és az ipari munkások egy része ellentmondásos helyzetbe került. Ők is örömmel vették a bérek emelését, az 1953 előtt már-már az elviselhetetlenségig fokozódott áruhiány mérséklését, ám az elbocsátások félelmet is keltettek bennük.

Nagy Imre leváltása után, 1955–1956-ban azután újabb irányváltás történt a gazdaságpolitikában. A II. ötéves terv 1956 elejére elkészült egyik változata („Irányelvei”) alapvetően a régi, 1953 előtti szellemben határozta meg a munkaerő-gazdálkodási feladatokat. Ha a foglalkoztatottak számának emelése tekintetében kissé mérsékeltebb is volt az 1948–1951 között készült terveknel, szemlélete teljesen azonos volt azokéval: gazdasági, főként iparfejlesztési céljait elsősorban a bérből és fizetésből élők, közöttük természetesen az ipari munkások számának gyors, mintegy 200 ezres növelésével kívánta megvalósítani.¹⁸³

(Az MSZMP munkaerő-gazdálkodási politikája) Az 1956-os forradalom utáni, főleg a hatvanas évekre kialakult helyzetet az alapelvek változatlanul hagyása, ugyanakkor egyes részletek fokozatos módosítása jellemezte. Az állami tulajdon, a központi tervezés és a centralizált, bürokratikus irányítás 1956 után is őrizte uralkodó szerepét a magyar gazdaságban. E gazdasági rend egyik alkotó elemeként változatlanul központi irányítás alatt működött a munkaerő-gazdálkodás is, amelynek fő feladata továbbra is az volt, hogy a gazdaság kiemelt ágai, elsősorban a nehézipar, főleg a gépipar számára biztosítsa a munkaerőt. Ugyanakkor a nagyfokú aránytalanságok kialakulását az egyes gazdasági ágak munkaerő-ellátásában, szemben az ötvenes évekkel, igyekeztek megelőzni, vagy ha az már kialakult, mérsékelni. Mindenesetre a hatvanas évek első felében is a létszámnövelés, elsősorban a fizikai munkások számának növelése volt a gazdaságpolitika egyik fő törekvése;

¹⁸⁰ MOL XIX-A-16-b 842. d. A SZOT Titkárság átirata az OT-nak. 1954. aug. 6.

¹⁸¹ MOL XIX-A-16-b 842. d. Előterjesztés a racionalizálás állásáról. 1954. szept. 20.

¹⁸² MOL M-Bp. 95. f. 2. cs. 215. ő. e. Feljegyzés a dolgozók hangulatáról... 1953. júl. 7-én.

¹⁸³ MOL XIX-C-5 87. d. IV/30. sz. pallium. Jelentés. 1956. máj. 17.

az 1963-as esztendőre 176 ezres, 1964-re 80–90 ezres növekedést írtak elő a tervek a nem mezőgazdasági ágakban.¹⁸⁴

Az MSZMP gazdasági vezetőinek egy része felismerte a munka hatékony felhasználásának és a magasabb színvonalon dolgozó munkaerő jobb bérezésének jelentőségét. 1958 végén Kiss Árpád, az Országos Tervhivatal elnöke egy politikai bizottsági ülésen rámutatott: sok esetben hiába dolgozik sokat és jól a magyar munkás, gazdaságunk nem kelhet versenyre a nyugati országokkal, mert „kint tízszer többet érnek el a technikai fejlesztéssel, mint a mi munkásaink a nagy erőfeszítésekkel”. A baj okát kissé homályosan „a konstrukció hiánya”-ban látta, amin feltételezhetően a gazdaságirányítási „konstrukció” problémáit értette. Ezzel magyarázta azt, hogy „nem élünk jobban olyan mértékben, amilyen mértékben a munkások többet és jobban dolgoznak”.¹⁸⁵ Ám ez a vezetésen belül egyébként is csak kisebbségben lévő vélemény a tömeges kolhozosítás kibontakozásával hosszú időre aktualitását veszítette. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján újra az olcsó, képzetlen, jelentős részben felnőtt korban foglalkozást váltó munkaerő tömeges ipari alkalmazásának koncepciója kapott szabad utat. Erre készítette a gazdasági vezetőket egy Kádár Jánostól származó politikai állásfoglalás is. Kádár az MSZMP Politikai Bizottsága 1960. május 10-i ülésén, a munkaerőhelyzettel foglalkozó előterjesztés vitája kapcsán kifejtette: a sok munkaerőt és a kevés technikát igénylő gazdasági tevékenységeket kell bővíteni, mert így le lehet kötni a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt. Olyan viszonyokat kell teremteni – mondta –, amelyben „nem lenne sok gép, de lenne sok munka. Ez jobb, mint a munkanélküliség”.¹⁸⁶ Rövidtávon, csak szociális szempontból nézve a kérdést, volt is bizonyos igazság ebben a megállapításban. A gazdasági hatékonyság, valamint a szociális problémák hosszú távú orvoslása szempontjából azonban egyaránt a rosszabbik megoldásnak bizonyult, hiszen színvonalas szociális ellátást csak hatékonyan működő gazdaságok tudnak tartósan biztosítani. Arról nem is beszélve, hogy azokat a gazdasági változásokat, amelyek felidéztek a mezőgazdaságnak hátat fordító százezrek munkanélküliségének veszélyét, az MDP, majd az MSZMP indították el a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásával és az extenzív iparosítással. Az Kádár által megfogalmazott elv politikai indítékból született, célja a hatalom stabilitásának biztosítása volt. Néhány év elteltével, a hatvanas évek közepén azután már a gazdaságirányító szervek is bírálni kezdték azt a felfogást, hogy a magyar gazdaságban „a gépesítéssel keveset törődnek,

¹⁸⁴ MOL XIX-C-5 57. d. Tájékoztató... 1963. dec. 11.; A jelenlegi munkaerőhelyzet... 1963. okt. 15.

¹⁸⁵ MOL-M-KS-288. f. 5/106. ö. e. 1958. dec. 2-i PB ülés.

¹⁸⁶ MOL-M-KS-288. f. 5/182. ö. e.

és minden nehéz munkát emberi erővel akarnak elvégezni”.¹⁸⁷ Az évtized végéig azonban komoly változás nem történt e téren. Ugyanakkor a hatvanas években a tervek realisabbak és szakszerűbbek lettek, öt év alatti 600–650 ezres ipari létszámnövekedést ekkor már nem vettek tervbe, mint tették azt 1951-ben. Az ekkor elkészült országos, regionális és gazdasági ágak szerinti munkaerőmérlegek szakszerűbbek voltak, amelyek pontosabb, hatékonyabb tervezést tettek lehetővé.¹⁸⁸ 1957-ben átszervezték az irányító apparátust is: az MTH megszűnt, szerepét a Munkaügyi Minisztérium (MüM) vette át,¹⁸⁹ mellette a pártközpont, a Minisztertanács, a gazdasági szakminisztériumok és a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) is aktív részesei voltak a munkaerő-gazdálkodás irányításának.

Sajátos kettősség jellemezte ebben az időszakban az MSZMP-nek a mezőgazdasági népesség kilépési mobilitásával kapcsolatos politikáját. A paraszti magántulajdon felszámolásával egyrészt döntő szerepet játszott annak felgyorsításában. Ezt a hatást erősítette, hogy azokban az években az iparban egy új bérgazdálkodási rendszert, az ún. átlagbér ellenőrzést vezettek be, amely az iparvállalatokat arra ösztönözte, hogy minél nagyobb számban vegyenek fel alacsony bérű dolgozókat, mert így tudták elérni, hogy vezető gárdájuk és begyakorlottabb, értékesebb munkásaik részére az átlagnál többet fizethessenek.¹⁹⁰ Erre a célra pedig ideálisnak bizonyultak a mezőgazdaságból kilépő, az ipari munkavégzés terén képzetlen emberek, mert ők az átlagnál alacsonyabb bérrel is beérték. Ugyanakkor – és ebben áll az említett kettősség – látva, hogy milyen hatalmas tömegben áramlik ki főleg a fiatal férfi munkaerő a mezőgazdaságból, a munkaügy irányítói egy kormányhatározattal és több miniszteri rendelettel megpróbálták mérsékelni is ezt az évtizedfordulón tetőző folyamatot. (Ld. alább!) A korlátozó rendelkezéseket részben az ezrével megszervezett új tsz-ek megszilárdítása érdekében hozták, hogy a mezőgazdaságban is maradjon kellő számú munkaerő, részben azért, mert attól féltek, a fiatal falusi lakosság városba áramlása szűkíti a városiak munkavállalási lehetőségeit.¹⁹¹ Ami igencsak szűkkeblű álláspont volt azokkal a parasztokkal szemben, akik éppen az állam akaratából, vagyis a tsz-szervezés következtében veszítették el a magántulajdonukat, és emiatt fordítottak hátat a mezőgazdaságnak.

¹⁸⁷ MOL XIX-C-5. 88. d. 1964. jan. 18-i jelentés Fejér megyéből.

¹⁸⁸ Jó példa erre a Nehézipari Minisztérium 1964-ben készült, az évtized végéig szóló munkaerőterve. – MOL XIX-C-5 79. d. A munkaerő-gazdálkodás helyzete... 1964. április.

¹⁸⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/16. ö. e. jelentés a Munkaügyi Minisztérium tevékenységéről. 1957. okt. 17.; MOL-M-KS-288. f. 5/182. ö. e. Előterjesztés a Munkaügyi Minisztérium... munkájáról... 1960. máj. 5.

¹⁹⁰ Esze Zsuzsa: Gazdaságpolitika és külkereskedelem. In: Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai (1957–1960). Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1976. 189. o.

¹⁹¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/24. ö. e. Előterjesztés. 1960. márc. 10.

(További módosulások a hatvanas évek derekán) A hatvanas évek közepén további új vonások jelentek meg a munkaerő-gazdálkodási politikában. A felfogás módosulását bizonyos mértékig gazdaságpolitikai szemléletváltás, nagyobb részben viszont az ország munkaerőhelyzetének átalakulása motiválta. Ebben az időszakban egyre erőteljesebben hangsúlyozták a munkaerő hatékony és takarékos felhasználásának elvét, az anyagmozgatás gépesítésének, a belső munkaerő-tartalékok feltárásának és a szakképzettség növelésének fontosságát.¹⁹² A takarékos létszámfelhasználás azonban ellentétes volt a vállalatok érdekével, hogy minél nagyobb létszámot tartalékoljanak az üzemben belül.¹⁹³ A munkaerő-helyzet említett átalakulása következtében az országos munkaerő-alapot már nem lehetett ugyanazokból a forrásokból bővíteni, amelyekből az ötvenes évek elején. A férfiak foglalkoztatottsági szintje már megközelítette az ún. plafont, tehát új férfi munkaerőre csak az először munkát vállaló fiatalok köréből lehetett számítani. Ők azonban nem jelenthettek komoly többletet, hiszen minden évben közel ugyanannyi férfi ki is került az országos munkaerő-alapból, nyugdíjazás, elhalálozás, vagy egyéb ok miatt. (A munkaerő-gazdálkodás irányítóit, főleg a hosszú távú tervezés szakembereit bizonyos aggodalommal töltötte el a demográfiai helyzet alakulása, közelebből a születésszám nagymértékű csökkenése is. Ez azonban majd csak később, az új nemzedékek munkába állásának idején éreztette hatását.) A gazdaság egészéhez képest kissé más volt az ipar munkaerő-utánpótlásának helyzete. Ott ugyanis továbbra is számíthattak és számítottak is más gazdasági ágakból férfiak átlépésére, bár az előző másfél évtizedhez képest ekkor már csak korlátozottan. A mezőgazdaság konszolidációja következtében ugyanis jelentősen lefékeződött a mezőgazdasági népesség kilépési mobilitása. Sőt – ha nem is volt tömeges jelenség – még az iparból a mezőgazdaságba irányuló visszaáramlás is megfigyelhető ezekben az években. A helyzet megváltozását jól jelzi, hogy a hatvanas évek derekán az ipari minisztériumok egyre erőteljesebben sürgették a mezőgazdaságiak kilépését korlátozó kormányhatározat feloldását. A hatvanas évtized második felében tehát fokozatosan csökkent a mezőgazdasági népesség ipari munkássá válásának társadalmi és gazdasági jelentősége. Ennek egyszerűen az volt az oka, hogy két évtized alatt kevesebb, mint a felére zsugorodott a mezőgazdasági népesség aránya Magyarországon.

Látható tehát, hogy az a gazdaságpolitika, amely az iparfejlesztést még mindig elsősorban a foglalkoztatottak számának emelésével akarta összekapcsolni, egyetlen olyan utánpótlási

¹⁹² MOL XIX-C-5 79. d. A MüM szempontjai a vállalati munkaerőtervek kidolgozásához. 1964. jan. 18.

¹⁹³ A minél nagyobb mértékű részesedés a fejlesztési forrásokból a szocialista gazdasági rendszer egy lényegi vonása volt, mint erre Kornai János több művében is rámutatott.

forrásra számíthatott, ahonnan még folyamatosan nagy számú új munkaerőt nyerhettek: a még nem foglalkoztatott felnőtt nőkre. Ezt a munkaügy irányítói természetesen felismerték, és ennek figyelembe vételével készítették el a foglalkoztatottak számának emelésére vonatkozó terveket: „a munkaerő-ellátás kulcskérdése a nők fokozott munkába állításának megoldása” – vonta le az új helyzetből már igen korán, 1963-ban a következtetést a Munkaügyi Minisztérium.¹⁹⁴ Ez a számítás nem volt alaptalan, annyira nem, hogy a társadalmi és a gazdasági viszonyok nagyarányú átalakulása következtében mind kevésbé volt szükség a női munkavállalás központi propagálására. Az alacsony keresetek egyfelől, a nők társadalmi szerepével kapcsolatos közfelfogás megváltozása másfelől állami propaganda nélkül, önmagukban is elégségesek voltak a nők fokozott munkavállalásának ösztönzésére. A politikai vezetés azonban azt is látta, hogy a nők további tömeges munkába állítása rövidtávon csak részlegesen oldható meg, mert a munkaalkalmak megteremtése hosszabb időt, alaposabb tervezést és persze nagy anyagi ráfordítást, munkahelyteremtést és szociális beruházásokat stb. igényel. Ez azonban azzal járt, hogy a munkaerőpiacon foglalkoztatást kereső nők jelentős része nem kapott munkát, munkanélkülivé vált. Az évtized közepén és második felében készített munkaügyi tervek már a női munkaerő bizonyos sajátosságait is igyekeztek figyelembe venni. Így például az első ötéves terv időszakához hasonlóan ekkor is nagy súlyt kapott a férfi és a női munkaerők közötti ún. minőségi csere gondolata, ami nem volt más, mint hogy a nők által is ellátható fizikai munkakörökből kiemelik a férfiak egy részét, helyettesítésükre női munkaerőt vesznek fel, a férfiakat pedig a nehéz, nők által be nem tölthető munkakörökbe csoportosítják át.¹⁹⁵

Új eleme volt a munkaerő-gazdálkodási politikának az a törekvés, hogy csökkentse a „vattaembereknek” nevezett munkások számát (lásd alább!). Számukat a vezetés nem ismerte pontosan, ám magából a problémafelvetésből látható, hogy igen magasra becsülte.¹⁹⁶ Egyébként az évtized végére a központi munkaerő-gazdálkodási politika sokat veszített jelentőségéből, mert fokozatosan a vállalatok és a szakminisztériumok hatáskörébe ment át a munkaügy irányításának több fontos eleme. Jellemzőnek tartjuk, hogy a gazdaságirányítás reformjáról szóló, 1965-ben és 1966-ban hozott terjedelmes párthatározatok már nem foglalkoztak az ipar munkaerő-ellátásának részleteivel, leszámítva annak bizonyos területi

¹⁹⁴ MOL XIX-C-5 57. d. A jelenlegi munkaerőhelyzet... 1963. okt. 15.

¹⁹⁵ MOL XIX-C-5 57. d. A jelenlegi munkaerőhelyzet... 1963. okt. 15.

¹⁹⁶ MOL XIX-C-5 87. d. Irányelvek. 1964. szept. 28.

problémáit. Munkaügyi kérdést egyébként inkább csak a bérezés vonatkozásában említene.¹⁹⁷

2. A munkaerő-gazdálkodási politika következményei

a/ A számszerű növekedés

A fent vázolt politika egyik legfontosabb következménye az ipari munkásság számának viharos ütemű növekedése lett. Jóllehet – mint korábban is hangsúlyoztuk – a társadalom foglalkozási átrétegződése önmagában is ebbe az irányba haladt, a növekedés mértékét és módját, úgy is mondhatnánk a társadalmi átalakulás viharosságát azonban az MDP (MSZMP) gazdaságpolitikája befolyásolta elsősorban.

(Az 1949 és 1970 közötti növekedés számokban) 1949 és 1970 között Magyarország ún. munkaképes korú népessége, a 15–59 éves férfiak és a 15–54 éves nők száma jelentősen nőtt.¹⁹⁸ Ennél is gyorsabban növekedett azonban mind a munkaképes kor alatti, mind feletti korosztályok népessége, minek következtében a munkaképes korú lakosságnak az össznépszámban aránya csökkent.¹⁹⁹ Ezzel szemben a ténylegesen munkát végző népesség száma gyorsabban nőtt az ország népességénél, mert a gazdasági aktivitás ugrásszerűen emelkedett ebben a korban.²⁰⁰ (Ebben az időszakban gyorsan növekedett az ún. inaktív keresők aránya is).²⁰¹ Ha számadatainak pontosságára nem is lehet mértéket venni, de a változások nagyságrendjéről híven tájékoztat egy 1954-ben, az Országos Tervhivatalban készült, a keresők számával és szektoronkénti megoszlásával egyaránt foglalkozó jelentés. Eszerint az 1950. január 1-től 1953. június 30-ig terjedő időszakban, a szocialista iparosítás következtében a nem mezőgazdasági keresők (ipar, közlekedés, kereskedelem, igazgatás stb.) száma mintegy 500 000 fővel növekedett. A szocialista szektorban az államosítások következtében még ennél is nagyobb arányú volt az emelkedés, az ott foglalkoztatott

¹⁹⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. Szerkesztette: Vass Henrik. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1968. 233–265. és 301–451. o. (Az MSZMP KB kiinduló irányelvei a gazdaságirányítási rendszer reformjára, 1965. nov. 18–20. és Az MSZMP KB irányelvei a gazdasági mechanizmus reformjára, 1966. máj. 25–27.)

¹⁹⁸ 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. KSH. Budapest, 1973. 60. o. – 1949-ben 5,6, 1960-ban 5,75 és 1970-ben 6,0 millió munkaképes korú ember élt Magyarországon.

¹⁹⁹ Az össznépszámban belül 1949-ben 61, 1970-ben csak 58% volt munkaképes korú. – 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 60. o.

²⁰⁰ Az előző jegyzetben idézett statisztika arról tájékoztat, hogy 1949-ben a lakosság 44,4, 1960-ban 47,8 és 1970-ben már 48,3%-a volt aktív kereső.

²⁰¹ 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 4. és 53. o.

munkások, alkalmazottak és ktsz tagok száma kb. 950 ezerrel lett nagyobb, miközben „a kisárutermelő és tőkés szektor önállóinak száma kb. 230 ezerrel (ezen belül a kisiparosoké 100 ezerrel), alkalmazottaik száma ugyancsak 230 ezerrel csökkent.”²⁰²

Az ipari munkások számának korszakunkban megfigyelhető ugrásszerű növekedése ismert tény, a változások számszerűsítése azonban homogén források hiányában nem egyszerű feladat. Ezért érdemes azt a megoldást választanunk, hogy egy, az ipari munkások egészét magában foglaló, de annál nagyobb társadalmi csoport homogén, jól összehasonlítható adataival ismerkedünk meg, és csak ezután szűkítjük vizsgálatunkat az ipari fizikai dolgozókra, mert rájuk nézve nem állnak rendelkezésünkre ilyen jól összehasonlítható adatok. Az 1970-es népszámlálás 1949-re és 1960-ra is visszatekintő, egységes szempontok szerint készült foglalkozásstatisztikai adatsora szerint az ipari és az építőipari „aktív kereső népesség” (tulajdonképpen az aktív keresők és eltartottjaik)²⁰³ összesített száma az 1949-es 2,1 millióról 1960-ra 3,4 millióra, 1970-re pedig 3,6–3,7 millióra emelkedett.²⁰⁴ A növekedés még szembetűnőbb, ha az arányokat tekintjük, mivel az aktív kereső népesség száma országosan 1970-ben kisebb (!) volt, mint 1949-ben, ami egyébként eltartottjaik (és nem az aktív keresők) számának jelentős csökkenéséből következett. E sajátosság következtében 1949 és 1970 között az ipari és építőipari népesség aránya 24-ről 43%-ra ugrott az aktív kereső népességén belül. Bár a fenti adatok a munkásság társadalmi súlyának növekedését is érzékeltetik, mégsem azonosíthatóak azzal, hiszen a nem fizikai dolgozókat is magukban foglalják. A kizárólag az ipari fizikai dolgozók számára vonatkozó azonos szempontok szerint készült forrás, mint utaltunk rá, nem áll rendelkezésünkre. Három népszámlálási statisztika segítségével mégis kísérletet tehetünk az ipari munkások számának megállapítására, annak előre bocsátásával, hogy nem teljesen egynemű fogalmak alapján leszünk kénytelenek összehasonlítást tenni.²⁰⁵ 1949-ben az ipari, az építőipari és a bányamunkások száma (ipari tanulókkal) 735 ezer volt, az összes kereső 16,7%-a. 1960-ban az ipari és építőipari fizikai dolgozók száma már meghaladta az 1,3 milliót, és az összes keresőn belüli arányuk is 25%-ra emelkedett. A következő évtizedben, ha lassulva is, a tendencia folytatódott: 1970-ben már

²⁰² MOL XIX-A-16-b 841. d. Jelentés. (Tervezet). D. n. [1954 június]

²⁰³ Ez mind 1949-ben (94%) mind 1960-ban (93%) az össznépesség elsőprő többségét alkotta, csak 1970-ben tért viszonylag jelentős mértékben el attól, mert ekkor az aktív keresők és eltartottjaik az össznépesség 82%-át alkották.

²⁰⁴ 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 26. o. – A pontos szám adatok az alábbiak (ipari és építőipari aktív keresők és eltartottjaik együtt): 1949 = 2 116 130; 1960 = 3 382 772; 1970 = 3 648 250 fő.

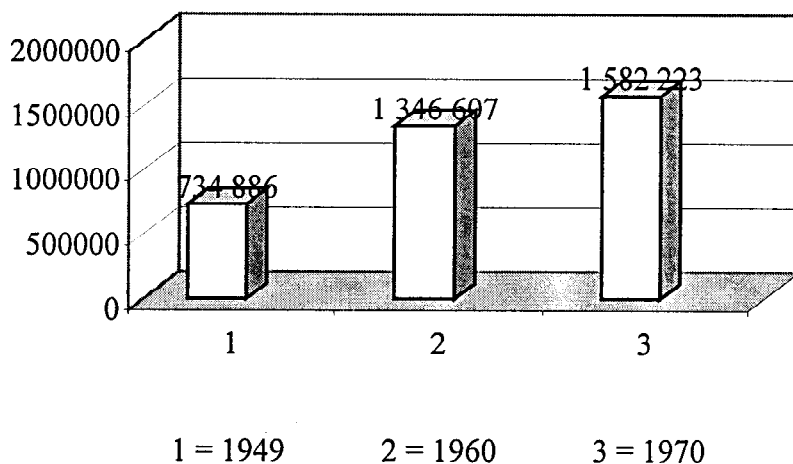
²⁰⁵ Az 1949-es népszámlálás az „ipari munkás”, míg az 1960-as és az 1970-es a „fizikai dolgozó” némileg eltérő fogalmát használta. 1949-ben a szak-, a betanított-, a segédmunkásokat, valamint az ipari tanulókat értették munkáson, az 1960. és az 1970. évi népszámlálás során minden más fizikai dolgozót is ide soroltak. – 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m.; 1960. évi népszámlálás 6. Foglalkozási adatok. KSH. Budapest 1963.; 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m.

közel 1,6 millió kereső található az ipari fizikai dolgozók soraiban, ami az összes keresőn belül már 32%-os arálynak felelt meg. (5. sz. ábra)

5. sz. ábra

**Az ipari munkásság számának növekedése
1949-1970**

FORRÁS: 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 12. o.; 1960. évi népszámlálás 6. Foglalkozási adatok. KSH. Budapest, 1963. 43. o.; 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 64. o.

1970-re az ipari keresők, s közöttük is fent említett 32%-os részesedésével az ipari munkásság vált a társadalom legnépesebb foglalkozási csoportjává, még úgy is, hogy a jobb összehasonlíthatóság kedvéért az 1970. évi adatban – az 1960. évihez hasonlóan – nem szerepel az ipari termelőszövetkezetek több mint százezer fizikai dolgozója.²⁰⁶ Ezzel megelőzték az 1949-ben még abszolút többségben lévő mezőgazdasági keresőket (1949-ben még az ország összes aktív keresőjének 53,9, 1970-ben viszont csak 25,7% tartozott az utóbb említett gazdasági ághoz). E két évtized alatt nőtt az egyéb gazdasági ágakban foglalkoztatott keresők aránya is.²⁰⁷

²⁰⁶ 1960-ban az ipari és építőipari termelőszövetkezetekben együtt 112 440, 1970-ben pedig 107 674 fizikai dolgozó végzett munkát. –1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 64. o.

²⁰⁷ 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 4. o.

(Az 1956/1957-es kivándorlás) Az ipari munkások számának gyors növekedésében egy ízben, az 1956-os forradalmat követő hónapokban következett be törés. Ebben a rövid, 4–5 hónapos időszakban – valamennyi nagy foglalkozási csoportot megelőzve – a legnagyobb, eltartottjaik nélkül is közel 70 ezer fős tömegben ipari munkások menekültek el Magyarországról. Ezzel egy rövid időre a munkáslétszám alakulásában újra jelentős szerepet játszott a korábbi történelmi korszakokban, elsősorban 1914 előtt oly jelentős kivándorlás, amely az 1940-es évek végétől gyakorlatilag lehetetlenné vált Magyarországon, és ennek következtében 1956-ig a munkásság (és az egész társadalom) migrációs folyamatai országon belülre korlátozódtak, vagyis a társadalmi változások zárt rendszerben játszódtak le, a ki- és a bevándorlás lényegében nem befolyásolta azokat. A hatvanas években megszaporodott ugyan az országot „illegálisan elhagyók”, a „disszidálók” száma, de ennek mértéke sem fogható a dualizmus korihoz. Az 1956-os forradalom leverését követő néhány hónapban viszont – egységnyi idő alatt – a magyar történelem legnagyobb kivándorlási hulláma bontakozott ki, hiszen egy osztrák és jugoszláv forrásokra hivatkozó KSH jelentés szerint 1957 áprilisáig 193 ezer ember hagyta el az országot.²⁰⁸ Ebből a közel 200 ezres tömegből 151 731 személyre vonatkozóan rendelkezünk részletes adatokkal, a maradék több mint 40 ezerről nem. Egy 1957 elején megjelent BM rendelet értelmében ugyanis az „illegálisan külföldre távozott” magyar állampolgárokról az ún. kijelentők kitöltésével együtt statisztikai adatokat is kellett gyűjteni. A KSH által készített összefoglaló elemzés befejezéséig az említett kb. 150 ezer személy adatai érkeztek be a Statisztikai Hivatalhoz, így részleteket csak erről, az összes kivándorló $\frac{3}{4}$ részét kitevő csoportról ismerünk. Minden okunk megvan azonban azt feltételezni, hogy ők híven reprezentálják a hiányzó 40 ezret is, azaz az 1956-os magyar menekültek egészét. A kivándorlók magas számának érzékeltetésére említjük meg, hogy az 1000 lakosra jutó mintegy 20 (ha a rövid időn belül visszavándoroltakat is figyelembe vesszük 18) „disszidens” olyan magas arány, amely az ország majdnem két esztendei természetes szaporodását vitte el.

A KSH által készített, évtizedeken át titkosan kezelt jelentés szerint a kivándorlók között kétharmados többségben voltak az aktív keresők (152 ezer személyből 102 500), ami messze meghaladta az országos átlagot. Az aktív keresőkön belül pedig akkori országos átlagukat jelentősen túlszárnyalva abszolút többségben voltak az ipari munkások: az említett 102 500-ból 54 000!²⁰⁹ Az ipari munkások tömeges kivándorlása elsősorban a rendszer gazdasági és politikai viszonyaira, mint taszító tényezőkre vet fényt. A munkások (is) elsősorban az

²⁰⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ö. e. Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai.

²⁰⁹ U. o. 2. o.

alacsony bérek és az általános áruhiány (beleértve a lakáshiányt is), továbbá a vállalatok belüli sérelmek, a munkahelyeken felettük megvalósított diktatórikus ellenőrzés és elnyomás miatt hagyták el az országot. Ugyanilyen hatás érte őket munkahelyen kívüli világukban is: a személyi szabadság durva korlátozása, a rendszer elnyomó jellege még azokat is taszította, akik nem vettek cselekvően részt az 56-os forradalomban, tehát közvetlenül nem kellett félniük a megtorlástól. Egyidejűleg vonzották őket a nyugati országok magasabb munkabérei és demokratikusabb, az egyénnek sokkal nagyobb szabadságot nyújtó társadalmi berendezkedése is. Az országot elhagyó ipari munkások kétharmada volt szakképzett,²¹⁰ ami ismét csak jelentősen meghaladta a szakmunkások országos átlagát. Egyes ipari szakmák a szó szoros értelmében megtizedelődtek: a műszerészeknek 16, az esztergályosoknak pedig 14%-a hagyta el az országot. Hasonlóképpen felülreprezentáltak voltak a munkások között a fiatalok, hiszen például a szakmunkások éppen fele 25 éven aluli fiatal volt, és csak 3%-a 50 évnél idősebb. A segédmunkások között pedig még ennél is magasabb volt a fiatalok aránya. Ez persze teljesen érthető: azok hoztak meg viszonylag könnyebben egy olyan nehéz döntést, mint a kivándorlás, akik még életpályájuk elején álltak. Ellenben azok, akik megállapodott és már kevésbé életerős emberek voltak – nehezebben. Ugyanez mondható el a szakképzettségről is: aki felkészültnek érezte magát egy olyan szakmában, amelyet világszerte megbecsültek, könnyebben vágott neki az ismeretlennek, mint az, aki képzetlen volt. A mezőgazdaságiak alacsony, mindössze 7%-os reprezentáltsága is részben ezzel magyarázható, miként a nők jóval alacsonyabb aránya is a nem házas kivándorlók között. További fontos jellemző, hogy az ipari munkások (is) jóval országos átlaguk feletti arányban vándoroltak ki a városokból, elsősorban az összes kivándorlónak valamivel több, mint a felét adó Budapestről.²¹¹ Ha tehát tipizálni szeretnénk az 56-os kivándorlókat, egyértelműen azt mondhatjuk, hogy a legjellegzetesebb típus a fiatal, budapesti illetőségű, férfi ipari szakmunkásoké volt. A kivándorló aktív keresők, illetve az eltartottak nemenként megoszlása nem volt azonos. A keresők több mint ¾-e volt férfi, az eltartottak között viszont a nők alkottak abszolút többséget. Érdekes még megjegyezni, hogy az eltartottak között 26–27 ezer tanuló volt, ebből közel ötezret tett ki az ipari tanulók száma (többet, mint az egyetemi és főiskolai hallgatók együttes száma). Bár a kivándorlókon belüli arányuknál kisebb mértékben, de az 1956-os harcok alatt meghalt emberek (2502 fő, ebből civil 2261) között is relatív

²¹⁰ A 152 ezres populációból 54 ezer volt ipari munkás kereső, ebből 35,5 ezer szakmunkás.

²¹¹ Minden adat forrása: MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ö. e. Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai. 2–37. o.

többségben voltak az ipari munkások, hiszen számuk a bányászokkal együtt megközelítette az ezret (947 fő).²¹²

(Demográfiai jellemzők) Az ipari munkások korosztályok szerinti megoszlása nagyfokú hasonlatosságot mutat a többi bérből és fizetésből élő fizikai dolgozóhoz, jelentősebb eltérés csak a folyamatosan előregedő mezőgazdaságiakhoz, illetve szellemi dolgozókhoz képest mutatkozik. (Utóbbiakhoz képest azonban csak annyiban, hogy közöttük az egészen fiatal korosztályok aránya alacsonyabb volt, mint a fizikai dolgozók esetében, mert a szellemi dolgozók általában tovább jártak iskolába). A változás irányát csak 1960 és 1970 között tudjuk számszerűsíteni, de 1949-ből származó, nem teljes körű statisztikai forrásaink azt valószínűsítik, hogy hasonló tendencia érvényesült az előző évtizedben is. Eszerint korszakunkban a magyar munkásság átlagos életkora gyors ütemben csökkent. Ezt nem az egészen fiatal (14 éves vagy az alatti) munkások számának emelkedése idézte elő, mert ők kevesebben lettek, hiszen egyre többen végezték el az általános iskola nyolc osztályát, hogy csak utána álljanak munkába, hanem – és ez a döntő – az ifjú, 15–29 év közötti korosztályok arányának gyors növekedése. 1960-ban az ipari munkások 36,6%-a, 1970-ben viszont 41,8%-a tartozott ebbe a korcsoportba. Még nagyobb mértékű volt a változás az építőipariaknál: a hatvanas években e korosztályok részesedése az összes építőipari munkásból 35,3-ról 44,4%-ra ugrott.²¹³ Ezek az adatok arról is árulkodnak egyben, hogy nem csak fiatalodott, hanem abszolút értelemben is igen fiatal volt az ipari munkások rétege ebben a korszakban. A munkaképes kornál idősebb ipari aktív keresők aránya viszont a vizsgált két évtized alatt csökkent, mert folyamatosan emelkedett azoknak a száma, akik a nyugdíjjogosultságot jelentő szolgálati idő minimumát (10 év) már a nyugdíjkorhatár (férfiaknál 60, nőknél 55 év) eléréséig teljesítették, tehát nem kényszerültek arra, hogy a korhatárt elérve tovább dolgozzanak. Az ötvenes évek elején még más volt a helyzet: azok az idős munkások, akik az új nyugdíjrendszer bevezetésekor nem tudták igazolni, hogy rendelkeznek az 1951. évi 30. sz. törvényerejű rendelet 5. §-ában előírt minimális időtartamú munkaviszonnyal (10 év), 65–75 éves korukban is kénytelenek voltak dolgozni, mert másként nem tudtak volna megélni 200–250 Ft-os nyugdíjukból, mint arra egy 1953-ban elvégzett pártvizsgálat is rámutatott.²¹⁴ (1945

²¹² MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ő. e. Az október 23-ai és az azt követő eseményekkel kapcsolatos sérülések és halálozások. KSH.

²¹³ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. I. m. 39. o. és 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 73. o.

²¹⁴ Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írták, a dokumentumokat válogatták: Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos. Szerk.: Belényi Gyula. Napvilág Kiadó. Budapest, 2000. – Ezt a terjedelmes, gyengeségei és ellentmondásai ellenére is nagy forrásértékű dokumentumot, amely idézett kötetünk 327–380. oldalán található, a történettudományban először Varga László: Az elhagyott

előtt szerzett különböző nyugellátási jogosultságait az infláció annak idején elértéktelenítette, illetve azok egy részét az új rendszer nem ismerte el).²¹⁵ A jelentős részben fiatal felnőttekből álló ipari munkássághoz természetesen nagyszámú eltartott népesség tartozott: 1960-ban az ipari és építőipari munkások (fizikai dolgozók) 1 275 851 személyt tartottak el, tehát egy keresőre egy eltartott jutott.²¹⁶

Még nagyobb arányú változások történtek a munkások nemek szerinti megoszlásában. 1949-ben az iparban (az ún. szolgáltatóipar nélkül) foglalkoztatott munkások (fizikai dolgozók) 22,1% volt nő. Ekkor munkásnőket főként a textil-, a papír-, a gumi- és a nyomdaiparban alkalmaztak. A férfiak viszont a gépgyártásban, a villamosenergia-termelésben, a bányászatban és mindenek előtt az építőiparban dolgoztak saját átlagukat meghaladó arányban.²¹⁷ 1960-ban az ipar és az építőipar ún. fizikai foglalkozású keresőinek már közel negyede, újabb tíz év múltán, 1970-ben pedig 29,0%-a tartozott a szebbik nemhez. Ezen belül azonban csak a szűkebb értelemben vett iparban (a nőket alig alkalmazó építőipar nélkül) már 1960-ban is minden 100 keresőből 30, 1970-ben pedig 36 volt lány vagy asszony.²¹⁸ A nőmunkások számának a férfiakénál gyorsabb növekedése azzal járt, hogy arányuk minden főbb iparcsoportban emelkedett. Ennek ellenére persze 1970-ben is ugyanazok voltak a jellegzetesen „női”, illetve „férfi” iparágak, amelyek 1949-ben: általában a könnyűipar, s azon belül főleg a textilipar tartozott az előző, az építőipar, a bányászat, a kohászat és a gépgyártás pedig az utóbbi csoportba.²¹⁹ A női foglalkoztatottak számának gyors növekedése a szocialista iparosítás egyik legjellegzetesebb következménye volt: mivel a férfiak foglalkoztatásának szintje megközelítette az ún. plafont, a gazdaság rendelkezésére álló munkaerőalap elsősorban a nők, közöttük sok tízezer felnőtt asszony folyamatos munkába állításával volt bővíthető.

(Iparágankénti megoszlás) A munkások iparágankénti megoszlásának változásait a rendelkezésünkre álló források alapján az állami ipar fizikai dolgozói esetében követhetjük nyomon a negyvenes évek vége és a hatvanas évek dereka közötti időszakban. Ez jó közelítő értékekkel szolgálhat az ipari munkások egészére is, mert a szocialista rendszerben az ipari

tömeg 1950–1956. (Cserépfalvi-Budapest Főváros Levéltára, 1994.) c. könyve hasznosította tudományosan (248. o.).

²¹⁵ Munkások Magyarországon 1948–1956. I. m. 344. o.

²¹⁶ 1960. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozási adatok. I. m. 50. o.

²¹⁷ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. I. m. 28. o. – A szövegben említett iparágakban a nők aránya (azonos sorrendben) 63, 46 és 36% volt.

²¹⁸ 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 39. o.

²¹⁹ 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 92–93. o. – 1949-hez képest 1970-re a női építőipari munkások aránya megháromszorozódott ugyan, de még így is csak az összes építőipari munkás nem egészen egytizedét alkották.

munkások elsöprő többsége állami vállalatoknál dolgozott. Ez alól kivételt jelent azonban korszakunk első néhány éve, mert ekkor még viszonylag nagyobb számú (1949. január elsején például 90 ezer körüli)²²⁰ ipari munkás állt magánalkalmazásban, mégpedig az állami ipar munkásaival nem arányos iparágankénti megoszlásban. A következő néhány évben azonban a kisiparban foglalkoztatott munkások rétegét túlnyomó részben felszámolták, így az állami ipar munkáslétszáma nagyon közel került az ipari munkások összlétszámához.

1951-ben az állami iparban és építőiparban foglalkoztatott fizikai munkások száma megközelítette a háromnegyed milliót.²²¹ Az összlétszám közel fele (49,6%-a) ekkor már a nehéziparban dolgozott. Arányuk a következő években tovább nőtt: az időközben összlétszámban megnövekedett ipari munkásságnak 1956-ban már 54,2%-a dolgozott ezekben az iparágakban. A következő tíz évben azután az itt dolgozó munkások aránya megállapodott ezen a magas szinten: az állami ipar munkásainak 1961-ben és 1966-ban egyaránt 54,6%-át foglalkoztatták a nehéziparban. Ugyancsak ötéves ciklusokban vizsgálva, egyenletes növekedés figyelhető meg könnyűipari munkások esetében. Ötévenként 1–2 százalékkal nőtt az összmunkásságon belüli részesedésük, és így az állami ipari üzemből dolgozó munkásokon belüli arányuk tizenöt év alatt (1951–1966 között) 18,4%-ról 22,1%-ra emelkedett. Az élelmiszeripari munkásság arányszámai viszont hullámzóan alakultak, mert 1951 és 1956 között az egészen belüli részesedése megugrott (6,9-ről 8,7%-ra), majd a következő fél évtizedben visszaesett 7,9%-ra és a következő öt év alatt lényegében ezt az arányt őrizte meg.²²² Ezekből az adatokból világosan következik, hogy az arány az építőipari munkások esetében csökkent, mégpedig nagyon jelentős mértékben. Miközben 1951–1966 között abszolút számban stagnált az ebben a szektorban dolgozó munkások száma, addig arányuk az 1951. évi 25,1%-ról 1966-ra 15,3-ra mérséklődött.²²³ Az építőipar egyike volt azon néhány iparágaknak, amelyet az iparosítási politika hullámvázai a legközvetlenebbül érintettek. 1949-től kezdve néhány év alatt hatalmas arányú felfutás figyelhető a korlátokat ismerni nem akaró beruházási politika következtében. 1949. január 1-én 72 147 építőipari munkást írtak össze,²²⁴ ezzel szemben 1952-ben csak az állami építőiparban 207 000-et!

²²⁰ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatistikai eredmények. I. m. 27. o. és 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 156–158. o. I. m. 25. o. A magánalkalmazásban álló munkások és alkalmazottak együttes száma 102 292 fő volt, ennek túlnyomó része munkás lehetett, mert a kis- és a közepes nagyságú üzemek csak kevés alkalmazottat tartottak.

²²¹ Ebben az összefüggésben végig az „ipari munkás” tág értelmezésével élünk, tehát a feldolgozó ipariakhoz a bányászokat és az építőipari munkásokat is hozzászámítjuk. Az adatok forrása: Munkaügyi Adattár 1949–1966. KSH. Budapest, 1968. 138–139. és 179. o.

²²² Munkaügyi Adattár 1949–1966. I. m. 138–139. o.

²²³ Munkaügyi Adattár 1949–1966. I. m. 179. o.

²²⁴ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatistikai eredmények. I. m. 27. o.

Újabb három év múltán, 1955-ben viszont már csak 145000 munkást rögzítettek a statisztikák,²²⁵ mert a racionalizálások során mintegy 60–70 ezer építőmunkást tettek utcára az állami szektorból. Az 1949–1953 közötti időszak nem csak az építőipar, hanem a többi iparág munkáslétszámának alakulásán is nyomot hagyott. A bányászat, a kohászat és a gépipar 15 év alatti létszámnövekedése például fele részben ez alatt a négy év következett be. Ezzel szemben 1949–1953 között a textilipari a munkások számának növekedése csak az egynegyede volt az 1966-ig lezajlott teljes emelkedésnek.²²⁶ Összefoglalóan elmondható tehát, hogy a munkáslétszám tekintetében (is) eltolódás következett be a nehézipar és különösen annak néhány ágazata javára, ám ez nem volt drámai mértékű, hiszen a könnyű- és az élelmiszeriparban is a létszámnövelés volt a termelés növelésének fő eszköze.

(Társadalmi szektorok szerinti megoszlás) A szocialista gazdasági rendszerben hivatalosan három tulajdonformát különböztettek meg az iparban (is), az államit, a szövetkezeti és a magántulajdont. Közülük kettő, a magán- és az állami tulajdon 1945 előtt is létezett, a szövetkezeti azonban nem, az a szocialista gazdasági rendszer jellegzetes képződménye volt.²²⁷ (2. sz. táblázat)

²²⁵ Munkaügyi Adattár 1949–1966. I. m. 179. o.

²²⁶ Munkaügyi Adattár 1949–1966. I. m. 138–139. o.

²²⁷ A rendelkezésünkre álló források alapján a szövetkezeti és a magánkisipar munkásainak számát csak hozzávetőlegesen, mintegy tájékoztató jelleggel adhattuk meg. Az ipari szövetkezetekre vonatkozó statisztikák ugyanis csak az ún. „termelő”-ket vették számba, akik között – ismeretlen arányban – szerepeltek nem fizikai dolgozók is, azaz a táblázat 2. oszlopában közölt adatok meghaladják a ktsz-ekben fizikai munkát végzőkét. A magánkisipar esetében a szövetkezetihez hasonlóan minden alkalmazott (nem tulajdonos és nem segítő családtag) adata szerepel táblázatunk utolsó oszlopában, bár ebben az esetben a nem fizikai dolgozók száma elenyésző lehetett. Megjegyezzük végül, hogy az ipari szövetkezetek „termelő”-nek nevezett dolgozói közül igen sokan ún. otthon dolgozók voltak: 1961-ben például a 139 ezerből 52 ezer, 1966-ban a 156 ezerből 60 ezer fő.

2. sz. táblázat

Az ipari munkások társadalmi szektorok szerint 1950–1966 (ezer fő)

ÉV	Az állami ipar munkásai	Termelők a szövetkezeti iparban	A magánkisipar foglalkoztatottjai ²²⁸
1950	470	12	36
1956	742	102	3
1961	908	139	8
1966	1018	156	7

FORRÁS: Munkaügyi adattár 1949–1966. I. m. 130. o.

Gazdasági szerepét is és munkaslétszámát tekintve is már az ötvenes évek elején nagy túlsúlyba került az állami szektor, amelyet ideológiai szempontból is a legértékesebb tulajdonformának tekintettek.²²⁹ Ezzel szemben az 1945 előtt vezető szerepet játszó magánszektor korábbi önmagának a töredékére zsugorodott. A magánszektor legjellegzetesebb szereplőjévé az egyedül, alkalmazott nélkül dolgozó kistulajdonos, a „maszek” vált, akit korlátozott számban és államilag meghatározott, nem alapvető gazdasági feladatok ellátása esetén tűrt meg a rendszer. Azt csak kevés kistulajdonosnak engedték meg, hogy bér munkásokat is alkalmazzon, hiszen az a hivatalos felfogás szerint „kizsákmányolásnak” számított. Az ebben a szektorban foglalkoztatott munkások számának

²²⁸ Számított adat: a magánkisipar összes foglalkoztatottjából kivontuk az önálló és a szakmunkástanulók számát. – A táblázat valamennyi adata az építőipar nélkül értendő.

²²⁹ „Össznépi”, vagy „társadalmi” tulajdonnak is nevezték azzal az ideológiai tartalommal, hogy a tulajdonos, az állam, az egész „dolgozó nép” nevében látja el a tulajdonosi jogköröket. Ezzel szemben a szövetkezeti tulajdont ez a felfogás csak „csoporttulajdonnak” tekintette, ami ugyan szintén közösségi tulajdon volt, de nem az „egész dolgozó népé”, hanem csak a szövetkezetet létrehozó tagoké.

jelentéktelenné válását híven tükrözi a 2. sz. táblázat utolsó oszlopa. Az állami kezdeményezésre létrejött és állami irányítással működő kisipari termelőszövetkezeteket (ktsz-eket) a szocialista szektorhoz sorolták, de a tulajdonviszonyok tekintetében nem tartották egyenrangúnak az állami tulajdonnal. Ugyan beillesztették őket a központosított gazdaságirányítási rendszer kereteibe, de „népgazdasági szempontból” csak kis jelentőségű feladatokat bízta rájuk. Az 1956-os munkástanácsi követelések között fel is bukkant a valódi szövetkezeti önállóság követelése, éppen azzal a céllal, hogy a szigorú állami ellenőrzéstől, dirigenciától megszabadulhassanak.²³⁰ A ktsz-ek megszervezésével egy sajátos helyzetű ipari munkás réteg keletkezett, a szövetkezeti fizikai dolgozóké. Nagyobb részüket hivatalosan nem tekintették bér munkásnak, hanem olyan volt kistulajdonosnak, aki magántulajdonával, gazdasági felszerelésével stb. belépett szövetkezetbe, és ezzel annak tagja lett. Ez az értelmezés azonban nem felelt meg a valóságnak, mert a fizikai munkát végző szövetkezeti tagok lényegében sajátos módon fizetett bér munkások voltak abban az esetben is, ha valamilyen termelési eszközzel léptek be a ktsz-be, és abból következően bizonyos formális jogokkal rendelkeztek is. (Egyébként túlnyomó részük nem önként lépett be, hanem gazdasági vagy közvetlen hatósági kényszer hatására lett a ktsz tagja).²³¹ Hivatalosan is bér munkásnak tekintették viszont a szövetkezeti alkalmazottak egy részét, azokat, akik fizikai munkát végeztek ott, mert ők a hivatalos felfogás szerint sem vittek be magántulajdont a ktsz-be, hanem a szövetkezet vette fel őket munkavállalóként.

(Üzemi koncentráció) A szocialista iparfejlesztés sajátosságainak megfelelően megnövekedett az ipari munkások üzemi koncentrációja is, főként három ok következtében. Az egyik a kisipar gyors visszaszorítása volt, mert az ott alkalmazott bér munkások rétege összezsugorodott, sőt átmenetileg, 1953–1954 tájékán lényegében fel is számolódott. A kisipari munkások többségét a gyáripár szívta fel, tehát korábbi munkahelyüknél nagyobb létszámmal dolgozó üzem alkalmazottai lettek. A koncentráció növekedéséhez hozzájárultak az üzemösszevonások is, melyek következtében korszakunkban csökkent az állami ipar telephelyeinek a száma, viszont gyorsan nőtt az egy üzemre (ipari telephelyre) jutó munkáslétszám. Végül az ebben a korszakban átadott új üzemek nagyobb része eleve az országos átlag feletti létszámmal kezdte meg működését. Ez a tendencia már az 1940-es évek végén kibontakozott és töretlenül folytatódott 1956 után is. 1957-ben országos átlagban 109,

²³⁰ PIL 290. f. 1/52. ö. e. Az OKISZ forradalmi intézőbizottságának közleménye. 1956. okt. 29.

²³¹ A szövetkezeti tagokkal kapcsolatos hivatalos felfogás nem csupán elvileg kifogásolható, de a statisztikai számbavétel során is komoly gyakorlati problémákat okoz, és végső soron a munkásság szektoronkénti összehasonlítását is nehezíti. A statisztikák ugyanis „fizikai dolgozók” helyett „termelők”-et írtak össze az ipari szövetkezetek dolgozói körében, akikről nem tudni pontosan, milyen munkakört láttak el – jöllehet minden okunk megvan azt feltételezni, hogy nagy többségük fizikai munkát végzett.

öt évvel később, 1964-ben 158 foglalkoztatott dolgozott egy telephelyen.²³² Az 1960-as évek első felében a közel másfél évtizede tartó koncentrációs folyamat következtében a nehézipari munkások abszolút többsége olyan üzemben (telephelyen) dolgozott, amelynek munkáslétszáma meghaladta az 1000 főt, ezen belül majdnem minden harmadik ember 2000 főnél több munkást foglalkoztató nagyüzem alkalmazásában állt.²³³ Ezzel szemben a 100 munkásnál kevesebbet foglalkoztató üzemekben dolgozók összlétszáma még az egytizedet sem érte el. A könnyű- és az élelmiszeriparban kisebb volt a koncentráció, ott a legjellegzetesebb üzemtípust a 100 és 1000 közötti munkáslétszámmal dolgozó vállalatok alkották. Ennek ellenére az ipari munkások koncentrációja nagyfokúnak mondható Magyarországon, hiszen 1963-ban az állami és a szövetkezeti ipar összes munkásának (az állami és a szövetkezeti nehéz-, könnyű- és élelmiszeripar együtt) 44%-a 1000 munkásnál többet foglalkoztató üzemben (telephelyen) kereste kenyerét.²³⁴ A koncentráció nagyarányú növekedése hátterében egyébként nem csupán gazdaságpolitikai megfontolások álltak. A szocialista rendszer első korszakában a hatalom ideológiai okokból is arra törekedett, hogy minél nagyobb munkáslétszámot foglalkoztató, állami tulajdonban lévő üzemeket hozzanak létre, különösen a nehéziparban, mert a marxista-leninista ideológia a nagyüzemeket tartotta a szocialista gazdaság legértékesebb vállalatainak, miként társadalmi szempontból a nagyvárosi, nagyüzemi munkásságot a legértékesebb rétegnek.

b/ Társadalmi eredet és kilépés más rétegekbe. A munkanélküliség

(Az önreprodukció) Az ipari munkásság utánpótlása több forrásból táplálkozott. Elsőként a saját gyermekeik soraiból származó utánpótlást, az önreprodukciót kell említenünk, amely más társadalmi csoportokhoz hasonlóan e réteg „újratermelésének” is legtermészetesebb forrása volt. 1949-ben a szakmunkások 27%-a származott szakmunkás apától, és további 19% „egyéb munkás” rétegekből (mezőgazdasági munkások nélkül). 1962–1964-re ezek az arányok 17, illetve 19%-ra csökkentek ugyan, de e legképzettebb munkásréteg esetében az önreprodukció a hatvanas évek első felében is jelentősnek mondható. Tény azonban, hogy még a szakmunkásság utánpótlásában is – ha hinni lehet a statisztikai adatoknak – egyre nagyobb, sőt az 1950-as évek elején már vezető szerepet játszottak a paraszti eredetű

²³² Ipari adattár I. köt. KSH. Budapest, 1966. 49. o.

²³³ 1963-ban a szocialista nehéziparban (állami és szövetkezeti nehézipar együtt) 196 216 munkás dolgozott 2000-nél, további 144 341 munkás 1000-nél több munkást foglalkoztató nagyüzemben. – Ipari adattár I. köt. I. m. 58. o.

²³⁴ U. o.

munkások, hiszen 1962–1964-ben 42%-uk jött ilyen családból.²³⁵ A betanított és a segédmunkások esetében kisebb volt a saját rétegből származók aránya. Ha az apák foglalkozása esetében „egyéb munkás” néven össze is vonjuk a két, képzetlenebb munkásréteget, még abban az esetben is azt találjuk, hogy 1949-ben a betanított munkásoknak csak 20%-a származott „egyéb munkás” apától, 1962–1964-ben pedig még annyian sem: akkor már csak alig több mint tizedük jött ilyen családból. Még kisebb arányban származtak saját rétegükből a segédmunkások. Ha az apák foglalkozását vizsgálva valamennyi nem mezőgazdasági munkás csoportot számításba vesszük, a betanított- és a segédmunkás réteg önreprodukciója akkor sem emelkedett az egyharmad fölé már 1949-ben sem, és még ettől is elmaradt az 1960-as években.²³⁶

(Az utánpótlás főbb külső forrásai) A fenti adatokból látható, hogy az ipari munkásság „bővített újratermeléshez”, számának két évtized alatti megkétszerezéséhez önmagában az önreprodukció messze nem lett volna elégséges. Ahhoz a magyar társadalom nagyarányú foglalkozási átrétegződésére is szükség volt. Az ebben érintett foglalkozási csoportok közül mind a társadalmi adottságok, mind a gazdaságpolitikai törekvések szempontjából első helyen a többmilliósz mezőgazdasági népesség mobilitási folyamatait kell említenünk, mégpedig kettős értelemben is. Egyrészt a felnőtt, életpályájukat mezőgazdasági dolgozóként (munkásként vagy kistulajdonosként) megkezdő emberek nemzedéken belüli, másrészt a mezőgazdasági családból származó, de saját kereső életpályájukon már ipari munkavállalóként elinduló fiatalok nemzedékek közötti mobilitását. A paraszt-munkás mobilitásnak két csúcsidezőszaka volt: az 1949–1953 és az 1959–1964 közötti évek. Ezekben a periódusokban, történelmünkben egyedülálló módon, évente átlagosan mintegy 100–100 ezer mezőgazdasági kereső fordított hátat eredeti foglalkozásának és vállalt más gazdasági ágban, elsősorban az iparban munkát. Az ipari munkások gyors számszerű növekedésének másik fontos forrását az addig a háztartásban dolgozó nők képezték, akiknek munkavállalói aktivitása ugrásszerűen nőtt ebben a két évtizedben. Végül nem hagyhatók figyelmen kívül a városi kistulajdonos rétegek, a kisiparosok és a kiskereskedők sem, hiszen ezekben az években ők is tíz- és tízezer számra mentek tönkre, és kényszerültek bér munkássá válni. (Látható tehát, hogy valamennyi, az MDP által a negyvenes évek végén ipari munkaerőforrásként, vagy ahogy akkor mondták: munkaerő-tartalékként számításba vett réteg

²³⁵ A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Statisztikai Időszaki Közlemények 343. köt. KSH. Budapest, 1975. 73–76. o.

²³⁶ A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. I. m. 73–76. o.

hozzájárult az ipari munkások számának növekedéséhez, bár a folyamatok gazdasági és társadalmi következményei gyakran eltértek az eredeti politikai szándéktól.)

(A mezőgazdasági népesség) A mezőgazdasági keresők kilépési mobilitásának indítékai igen összetettek voltak. Ez egy ilyen nagy, 1949-ben még 2,2 millió keresőből álló társadalmi csoport esetében természetes is, hiszen több, eltérő helyzetű rétegből tevődött össze. Más céljai voltak például annak, aki 15–20 katasztrális holdas családi gazdaság tulajdonosa, s teljesen más annak, aki munkanélküli agrárproletár volt. Három-négy esztendővel a tsz-szervezés megkezdése után azonban az ilyen jellegű különbségek, ha meg nem szűntek is, de jelentős mértékben halványodtak. Az agrárpolitika ugyanis közelítette egymáshoz az egyes paraszti rétegek helyzetét és ebből következően magatartását is, főleg olyan értelemben, hogy minden csoportban felerősödött a mezőgazdaság elhagyásának szándéka. És hogy az elhatározást milyen gyakran követte tett, azt bizonyítják a távozók számára vonatkozó adatok: 1949–1953 között, nagy évenkénti szóródással, mintegy 360 ezer kereső lépett ki a mezőgazdaságból.

A mezőgazdasági népességet érintő drámai változások áttekintése természetesen nem lehet disszertációnk feladata.²³⁷ Összefoglalóan csak annyit szükséges megállapítanunk, hogy ez a nagy társadalmi csoport nem csupán számban fogyatkozott meg az 1949–1970 közötti időszakban, hanem belsőleg is teljesen átalakult. A hatvanas évek derekára összezsugorodott a korábban nagy többséget képező földtulajdonosok rétege, a mezőgazdasági keresők legnagyobb csoportjává a tsz-ek tagsága vált. 1949-ben még 1 086 937 személy rendelkezett mezőgazdasági földtulajdonnal és további 211 074 személynek volt földbérlete.²³⁸ A termelőszövetkezeti szektorhoz tartozók csoportja ekkor még jelentéktelennek mondható. Ezzel szemben 1970-ben a tsz-tagok és segítő családtagjaik száma meghaladta a háromnegyed milliót, s ezzel a mezőgazdasági fizikai dolgozók meghatározó csoportjává vált, viszont a magántulajdonnal rendelkezőké ekkorra a százezres határ alá süllyedt.²³⁹ Megkisebbedett a mezőgazdasági munkások (alkalmazásban álló fizikai dolgozók) tömege is. 1949-ben a 0–1 holdas törpebirtokosokkal együtt mintegy 350 ezer mezőgazdasági bér munkás (kereső) volt az országban,²⁴⁰ nagyobb részben a magánszektor alkalmazásában. A következő másfél évtizedben azután a magánszektor által foglalkoztatottak csoportja követte az 1945-ben

²³⁷ Erre lásd: Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1972.; Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. I. m.; Szakács Sándor: A földosztástól a kollektivizálásig 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Szerk.: Gunst Péter. Napvilág Kiadó. Budapest, 1998. 285–345. o. és Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris. Budapest, 2001.

²³⁸ 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 34. o.

²³⁹ 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 226. o.

²⁴⁰ 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 12. o.

felszámolt uradalmi cselédséget: a hatvanas évekre eltűnt a társadalmi struktúrából. Az 1970-es a népszámlálás során összeírt 320 ezer „alkalmazásban álló fizikai dolgozó” már más jellemvonásokkal rendelkezett, mint a negyvenes évek második felének napszámos munkásai. Egy részük állami gazdaságban dolgozó „gyalogmunkás” volt, akik bár rosszul voltak fizetve, de munkaviszonyuk rendezett és stabil volt. Egy másik, kisebb részük pedig szakképzett fizikai dolgozóként még biztosabb és jobb jövedelmű munkahelyet talált az állami vagy a szövetkezeti gazdaságokban. Az állami gazdaságok a munkacsúcsok idején alkalmaztak vándormunkásokat is (egy részük cigány ember volt), de ez a réteg sem azonosítható az 1930-as és az 1940-es évek agrárproletár csoportjai (napszámos, summás, uradalmi cseléd stb.) egyikével sem. A hatvanas évek közepétől az állami mezőgazdasági üzemekben dolgozó munkások helyzete – bár alacsony anyagi fogyasztás és kulturális színvonal mellett – stabilnak volt mondható, ezért többnyire kitartottak munkahelyük mellett. E réteg mobilitása ekkor már főleg a nemzedékek közötti formában jelentkezett.

(A mezőgazdasági munkanélküliek) Az ipari munkavállalási lehetőségek növekedése elsőként a mezőgazdasági munkanélküliek tömegeit mozdította meg. Helyzetükről, a negyvenes évek második felében jelentkező súlyos megélhetési gondjaikról az előző fejezetben már esett szó. E réteg munkanélkülisége részben aktuális, részben mélyebb, hosszabb távon érvényesülő okok következtében a negyvenes évek végén is tömegesnek mondható. A gazdagparaszság 1949-től kibontakozó felszámolási folyamata a napszámosok újabb tömegei előtt vágta el a mezőgazdasági bér munkavállalás lehetőségét, hiszen a tönkremenő gazdagparaszi gazdaságok nem kínáltak többé munkát számukra. Holott azt a mezőgazdasági munkások jó része vonzónak találta és igényelte, hiszen általában a lakóhelyen, vagy annak közelében adott munkát. Az 1947–49-ben állami nyomásra megemelt napszámérék miatt ráadásul anyagi szempontból is megérte a magánszektorban dolgozni. Egyértelműen bizonyítja ezt, hogy a DÉFOSZ még 1950-ben is, amikor már elhatalmasodott a kulákküldözés, 100 ezer napszámost és további 275 ezer aratómunkást közvetített ki a mezőgazdaság magánszektorára számára (s emellett sokan közvetítés nélkül helyezkedtek el)!²⁴¹ A mezőgazdasági munkanélküliségnek volt egy mélyebben rejlő oka is, amelynek gyökerei a magyar agrár- és gazdaságtörténet előző évszázadába nyúltak. A magyar mezőgazdaság ugyanis adott piaci értékesítési lehetőségei, üzemszervezési színvonala és gépesítettsége mellett a rendelkezésére álló nagy tömegű munkaerőt nem tudta hatékonyan foglalkoztatni. Ez a tudományos irodalom által régebben agrártúlnépesedésnek nevezett

²⁴¹ PIL (SZKL) DÉFOSZ. ir. 1950. A Munkaközvetítő Osztály feljegyzése. 1950. dec. 19.

jelenség már a XIX. század végén megfigyelhető volt, és a két világháború között is társadalmunk egyik feszültségforrása maradt. Mint az előző fejezetben rámutattunk, e téren az 1945-ös földosztás sem hozott 100%-os megoldást: jelentősen csökkentette ugyan az agrárproletárok számát, a továbbra is föld nélkül maradt százezreket viszont még annál is sokkal nehezebb helyzetbe hozta, amilyen körülmények között 1945 előtt éltek.

A földreform után kialakult helyzet tehát világosan bizonyítja, hogy a magyar társadalomfejlődés e régi problémájának felszámolása nem maradhatott meg az agrárkérdés keretein belül: a munkaerő-felesleg felszívása, az agrártúlnépesedés levezetése a nem mezőgazdasági gazdasági ágak, elsősorban az ipar munkaerőpiacának bővülésétől (is) függött. Erre a – nevezzük így – társadalmi kihívásra volt egyfajta sajátos válasz a negyvenes évek végén megkezdett iparosítás. (Ezzel persze nem állítjuk azt, hogy a „szocialista iparosítás” gazdaságfejlesztési stratégiáját a magyar agrártársadalom e sajátos adottsága miatt alakították volna ki, hiszen annak a koncepcióját az MKP vezetői készen hozták Moszkvából). Mint fentebb jeleztük, ez az iparosítási mód szükségképpen együtt járt az élömunka pazarló, nem hatékony felhasználásával és a termelékenység alacsony szintjével, ugyanakkor viszont a magyar társadalomtörténet egyik krónikus problémája, az agrártúlnépesedés csökkentésében vitathatatlanul fontos szerepet játszott. Egyúttal hozzájárult az 1940-es évek végi munkanélküliség nagyarányú csökkentéséhez is, hiszen a két dolog a mezőgazdasági munkanélküliség esetében fedte egymást. A fentiek ismeretében természetesnek tekinthető, hogy az extenzív iparosítás megkezdésekor a munkanélküli mezőgazdasági munkások reagáltak elsőként az ipar és az építőipar munkaerő-keresletének gyors növekedésére, különösen azt követően, hogy a közmunkákat 1949-ben megszüntették. Hozzátehetjük: mintha a sztálini iparosítási koncepció ennek a munkavállalás során szerény anyagi és egyéb igényt támasztó rétegnek az adottságaira lett volna szabva. Alacsony szintű gépesítettség, gyenge üzem- és munkaszervezés, ellenben hatalmas arányú élömunka-felhasználás – gazdasági szempontból ez jellemezte a szocialista iparfejlesztést a negyvenes évek vége és a hatvanas évek közepe közötti időszakban. Ezek a sajátosságok viszont éppen megfelelték az agrárproletárok, a mezőgazdasági munkanélküliek igényeinek. (A képzett, minőségi munka végzésére képes munkaerő számára viszont e sajátosságok viszonylagos hátrányt jelentettek, mert tudásukat nem értékelte kellő mértékben).

(A mezőgazdasági munkások) Az 1940-es és az 1950-es évek fordulóján az agrárproletárokról, a mezőgazdasági munkanélküliekről mondható el leginkább, hogy elsősorban nem az 1949-től kibontakozó szocialista agrár- és falusi politika taszította ki őket a falusi, mezőgazdasági környezetből, hanem inkább az ipari munkalehetőségek vonzása hatott

rájuk: a rendszeres foglalkoztatás és a bármilyen csekély, de állandó jövedelem komoly vonzerőt jelentettek számukra. Fokozott munkavállalási aktivitásukra enged következtetni, hogy 1949 folyamán és 1950 első hónapjaiban a munkaközvetítésre jelentkező állástalanok 60%-a segédmunkásként kívánt elhelyezkedni, ami azt valószínűsíti, hogy sok lehetett közöttük a mezőgazdasági munkás.²⁴² Az agrárproletárokat főleg az ekkor megkezdett nagyberuházások vonzották. Sokan a régi kubikus hagyományt követve ásóval, lapáttal felszerelve érkeztek az új munkahelyre, így például 1949-ben a Dunai Vasmű Mohácson megkezdett alapozási munkáira. A felgyorsult foglalkozási átrétegződés nyomán újra növekedni kezdett a dualizmus korának jellegzetes földmunkás rétege, a kubikusság. Ám ez csak átmeneti jelenség volt, számszerű gyarapodásukban már 1953-ban súlyos törés következett be. Az 1960-as évek elején, a tsz szervezés utolsó nagy kampánya időszakában pedig már nem történt olyan látványos létszámnövekedés az építőiparban – hiszen az ott munkát vállalók munkája emlékeztetett leginkább az egykori kubikusságra – mint 1949–1953 között. (Az agrárproletárok emellett más kitörési lehetőségeket is kerestek, amelyeket ugyancsak állami intézkedések teremtettek számukra. Elsősorban a tszcs-kbe történő belépést és a földterületét jelentősen megnövelő állami gazdasági szektorban történő munkavállalást látták ilyen lehetőségnek. A gazdagparaszti bérletek nagyságát korlátozó, 1948 nyarának végén kiadott, a 9000/1948. M. E. sz. rendelet nyomán például elsőként mezőgazdasági munkások léptek be a földbérő szövetkezetekbe, egyesek kezdetben egyenesen új földosztásként értelmezték a dolgot. Amikor 1949 elején ezeket a földbérő szövetkezeteket az MDP akaratának megfelelően termelőszövetkezeti csoportokká alakították át, a réginél biztosabb megélhetést remélve ezt a megoldást is elfogadták, és így közülük kerültek ki az első tszcs-tagok. Néhány év elteltével várakozásaik egy részében csalódniuk kellett ugyan, hiszen a közösben sem javult meg a helyzetük – 1952-ben például a tagok jó része a télire való gabonát sem kapta meg a tszcs-től, s emiatt még az ő köreikben is a szocialista rendszerrel szembeni „lázadó hangulat” keletkezett²⁴³ –, mégis nagy részük kitartott a tszcs mellett, hiszen az még mindig jobb volt, mint a munkanélküliség).

Fentebb már utaltunk rá, hogy ennek a mobilitásnak voltak árnyoldalai is, amelyek a magyar társadalomfejlődés távlatai szempontjából ugyanolyan lényegbevágóak voltak, mint az agrártúlnépesedés lecsapolásának pillanatnyi előnyei. A mobilitási pályák ugyanis kisívűek voltak, az új munkások jó része az ipari munkásság legalsó csoportjába, az ún. alsó

²⁴² MOL XIX-A-16-a 130. d. (rég.) Az MTH jelentése az OT-nak. 1950. febr. 25.

²⁴³ Szemléletes példája ennek a politikai hangulatnak az „Endrődi Petőfi Tszcs” 1952. augusztusi közgyűlése. Jegyzőkönyvét ld.: Hol van az a jólét, amit hirdetnek? Egy tszcs közgyűlés jegyzőkönyve. Közreadja: Belényi Gyula. Kritika. 1987. 8. sz.

munkásságba került és foglalkozáscseréjükben dominált a szociális jellegű kényszer. Ezek az emberek szinte kivétel nélkül képzetlen, nehéz testi munkát végző segéd munkások lettek, nagyon gyenge vállalatban belüli munkavállalói pozíciókkal. Munkafeltételeik rosszak, bérük csekély volt. Jelentős részük ráadásul messzire szakadt családjától, lakóhelyétől, és ingázni, munkásszálláson élni vagy szülőföldjéről elvándorolni kényszerült. Új munkahelyükön a régi munkások egy része olykor kimondottan ellenszenvvel fogadta, „paraszt”-nak, vagy „indiánnak” nevezte őket.²⁴⁴ (Ennek ellenére az elbocsátások, a „leépítések” idején az iparba került volt agrárproletárok kisebb arányban tértek vissza a mezőgazdaságba, mint azok, akiknek korábban saját földjük volt. Egyszerűen azért, mert ők nem próbálkozhattak a magángazdálkodás újrakezdésével, és ezért inkább vállalták a városi munkanélküliséget is abban a reményben, hogy előbb-utóbb újra munkát kaphatnak.)

A hatvanas években az agrárproletárból lett ipari munkások többsége, ha társadalmilag alacsony szinten is, leggyakrabban ingázó segéd munkásként, fokozatosan stabilizálni tudta helyzetét. A nagyfokú munkahelyi instabilitás, azaz a munkahelyek közötti vándorlás, a szerény jövedelem és a nehéz testi munka, továbbá a meglehetősen igénytelen fogyasztási szint továbbra is jellemezte helyzetüket, de már véglegesen ipari munkások maradtak, szerencsésebb esetben átképzős tanfolyamot végeztek, s annak eredményeképpen gépkezelők, targoncások stb. lehettek. Történelmi távlatban az volt a legfontosabb változás, hogy ez, a korábban nagyon kevés munkalehetőséget kapott réteg állandó jövedelemhez jutott. Ezzel nem azt mondjuk, hogy a hatvanas évek második felében már nem lett volna jelentős mértékű a mezőgazdaságiak átlépése az iparba, azaz lezárult volna a paraszt-munkás mobilitás korszaka, hanem azt, hogy annak egyre inkább a nemzedékek közötti mobilitás lett a fő formája, amely mindenképpen sokkal konszolidáltabb módja volt a társadalmi helyváltogatásnak, mint a jórészt közvetlen kényszerek által mozgatott nemzedéken belüli mobilitás.

(A földtulajdonnal rendelkezők) A földtulajdonnal rendelkező, milliós tömegű parasztság mobilitási készsége alapvetően különbözött az agrárproletárokétól. Ezeknek az embereknek a fő célja a földtulajdon megtartása és az egyéni gazdálkodás folytatása volt. (Más kérdés, hogy demokratikus, állami kényszerszertől mentes viszonyok között sem tudta volna minden egyes kisbirtokos paraszt perspektivikusan is megőrizni földtulajdonát, magyaráz egy részük idővel tönkrement volna). Az 1940-es évek végétől e cél valóra váltása azonban már

²⁴⁴ MOL-M-KS-276. f. 53/107. ő. e. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya előterjesztése. 1952. szept. 23.

nem csak rajtuk múltott, hanem egyre inkább az állam gazdaság- és agrárpolitikájától vált függővé.

Az MDP, majd az MSZMP gazdaság- és agrárpolitikai elgondolásai abból az elvből indultak ki, hogy a mezőgazdasági keresők iparba áramlása egy „pozitív” munkaerő-felszabadítási folyamat eredményeként fog lezajlani. Ezen azt értették, hogy a nagyüzemivé alakított mezőgazdaság gyors gépesítése, modern agrotechnikai eljárások alkalmazása és az ott megmaradt munkaerő munkájának hatékony megszervezése segítségével egyszerre érhető el a mezőgazdasági termelés növelése, az ország élelmiszerszükségletének fedezése és a felhasznált munkaerő számának gyors csökkentése. A mezőgazdaságból az említett okok következtében kényszer nélkül, önként távozó százezrek pedig fedezhetik – vélték – az ipar gyorsan növekvő munkaerő-szükségletét. A valóságos folyamatok azonban ellentétesek voltak ezekkel az elképzelésekkel. A földtulajdonnal rendelkezők túlnyomó többsége azért fordított hátat a mezőgazdaságnak, mert az egyre kedvezőtlenebb termelési feltételek miatt a földművelésből nem tudott megélni. Ugyancsak erre ösztönözte őket az infrastrukturális beruházások elhanyagolása az agrártérségekben és a folytonos hatósági zaklatások is. Nem beszélve annak tudati, lélektani hatásairól, hogy a kistulajdonosok százezreit nemzedékek munkájával megszerzett földjétől fosztották meg. A falvak világában történeteket aligha lehet Bibó Istvánnál találóbban jellemezni: „ami [az ötvenes években] a parasztsággal történt, abban a legborzasztóbb az volt, hogy az lényegében a parasztság gerincének megtörése volt”.²⁴⁵ A kistulajdonos parasztság mobilitásában tehát a taszító tényezők domináltak.

(A gazdagparasztság) Erre a legeggyértelműbb példát a gazdagparaszatok szolgáltatták. Abban ugyanis, hogy a mezőgazdasági munkások után a legkorábban az ő körükből indult meg az iparba áramlás, egyértelműen a taszító tényezőknek volt szerepük, hiszen az ipari munkássá válás számukra egyértelműen lesüllyedést jelentett. (Éppen ezért 1945 előtt ennek a rétegnek a kilépési mobilitását nem jellemezte az ipari bér munkássá válás, különösen nem abban a formában, amikor nemzedéken belül valósult meg ez a lefelé irányuló társadalmi mozgás. Azok, akik abban a korszakban kiléptek innen, általában fiatalok voltak, és a szülői nemzedékhez képest változtattak helyet a társadalmi tevékenységek szerkezetében; mozgásuk többnyire a szellemi rétegekbe irányult.)

1948–1949-től a hivatalos szóhasználatkal kulákságnak nevezett rétegre olyan durva állami nyomás nehezedett, amelynek következtében mint társadalmi csoport néhány év leforgása alatt, az ötvenes évek közepére eltűnt a magyar társadalomból. A kulákküldözés egyrészt

²⁴⁵ Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Magyar Krónika. Budapest, 1989. 122. o.

gazdasági tönkretételt jelentett. Azokra a parasztokra, akiknek földje elérte, illetve meghaladta a „kulákhatárt”,²⁴⁶ tudatosan olyan magas adó- és beszolgáltatási terheket róttak ki, továbbá olyan vetésszerkezeti és egyéb előírások betartására kötelezték őket, hogy azok teljesíthetetlenek legyenek, tulajdonosaik tönkremenjenek. 1949–1950-ben egy 7 holdas gazdaság egy holdjára 61 búzakilogramm beadási kötelezettség esett – és ez sem volt kevés! –, egy 40–50 hold közötti gazdaság ugyancsak egy holdjára viszont 264 búzakilogramm.²⁴⁷ Kezdetben a gazdasági nyomást olyan adminisztratív intézkedésekkel is kombinálták, amilyenek a bírósági úton kimondott kényszerhasznosítások voltak, hogy földjeiket – időlegesen még a tulajdonjog megtartása mellett – az akkor alakított, jórészt agrárproletár tagságú termelőszövetkezeti csoportoknak adják át, elvileg csak használatba, valójában azonban véglegesen. 1951-től erre már nem volt szükség: a hatalmas gazdasági terhek következtében e gazdaságok tönkrementek, és tulajdonosaik földjük nagyobb részét vagy egészét „önként” felajánlották az államnak.

A gazdasági tönkretétel a legdurvább hatósági zaklatással, sőt nyílt üldözéssel társult. 1949-ben felállították a súlyosan jogsértő kuláklistákat, amelyekre több lépcsőben összesen valamivel több, mint 70 ezer családot vettek fel. (E listákat 1953-ban szüntették meg). A „kulákokat” bizonyos jogoktól is megfosztották: nem léphettek be a tszcs-be, gyermekeik csak munkaszolgálatos katonák lehettek, felsőoktatási intézményben pedig nem tanulhattak tovább, hogy csak három példát említsünk. Mindennapossá váltak a durva hatósági zaklatások és erőszakoskodások; az internálás, a kitelepítés és a börtönbüntetések. Sőt a halálos ítéletek sem voltak ritkák.²⁴⁸ Volt olyan népes család, amelynek minden tagja üldöztetést szenvedett. Egy ceglédi gazdagparaszt család egyik férfitagja így elevenítette fel sorsukat: „Szegény feleségem... amiken azok keresztülmentek. (...) Hát sorra verték őket az ávósok. (...) De az atyafiságban is sokan voltak kulákok. A B. nagymama temetése 1954-ben volt. A nagymamának nyolc családja volt... és a nagymama temetésin csak egy menyecske volt, mert a többi [gyermeke] mind börtönben volt. Az az egy menyecske, amire hazament, nem mehetett be a lakásba, mert eladta az állam”.²⁴⁹ A családi ház elvétele egyébként nem volt

²⁴⁶ A hatóságok 25 katasztrális holdban (mintegy 15 hektárban), illetve annál kisebb földterület esetén a föld 350 aranykoronát meghaladó összértékében, vagy a búzában kifejezett évi adó 1400 kg feletti összegében állapították meg a „kulákhatárt”.

²⁴⁷ Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. I. m. 99. o. (Táblázat) – Mindkét esetben átlag 11 aranykoronás földet véve alapul.

²⁴⁸ Csak Csongrád megye déli sávjában, ahol az ország lakosságának legfeljebb 2%-a élt, négy végrehajtott halálos ítélettel zárult parasztperről van tudomásunk. Részletesebben ld.: Belényi Gyula: A szocializmus mint premodern rendszer. In: Tudományos konferencia „A kommunizmus fekete könyvéről”. Szerk.: Berényi Gábor. Budapest, 2000. – A kulákküldözés történetére ld.: Kávási Klára: Kuláklista. Agóra Kiadó. Budapest, é. n. [1991.].

²⁴⁹ Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás. Szerk.: Kocsis Gyula. Cegléd, 1995. 85. o.

egyedi jelenség: minden kulákok elleni bírósági ügy úgyszólván automatikusan maga után vonta a teljes, a lakóházra, a bútorokra, sőt a ruházatra is kiterjedő vagyoneklobzást. E politika következtében mindössze négy év alatt, 1953-ig felszámolódott a 25 hold feletti gazdaságok 80%-a, az ilyen gazdaságok földterülete még ennél is jobban, 90%-kal csökkent.²⁵⁰

Ilyen helyzetbe kerülve egyre több gazdagparaszt számolta fel teljesen vagy legalábbis nagyobb részben gazdaságát. Földjük vagy a mezőgazdaság szocialista szektorába (az állami gazdaságokba, illetve a tszcs-kbe) került, vagy felajánlották az államnak és „tartalékterület” lett belőle, a család valamelyik mobil tagja pedig, leggyakrabban a családfő az iparban keresett munkát. És hogy kikerüljön az őt durván üldöző hatóságok látóköréből, gyakran távoli iparvidékekre vándorolt, ahol az esetek többségében először segédmunkássá vált. Később, főleg 1956 után már az új környezetben tovább mobilizálódtak, és egyesek jobb pozíciókat is meg tudtak szerezni. Számuk pontosan nem állapítható meg, mert ilyen kimutatások nem készültek, de 1951-re az elvándorlás olyan tömegessé vált, hogy a központi hatalom immár fékezni kényszerült a folyamatot, ugyanis a mezőgazdaságban súlyos munkaerőhiány keletkezett. Ezért egy nyilvánosságra nem hozott rendelettel megtiltották, hogy a gazdagparasztok és családtagjaik felhagyjanak a földműveléssel, s még inkább azt, hogy elköltözzenek lakóhelyükről. E rendelkezéseknek azonban a mezőgazdasági megyék és járások, illetve települések tanácsai képtelenek voltak érvényt szerezni, mert a gazdagparasztokat alkalmazó ipari nagyüzemek – tekintve, hogy maguk is minél nagyobb számban igyekeztek munkaerőt tartalékolni – megvédték munkavállalóikat. Egy ipari nagyvállalattal szemben pedig a mezőgazdasági megyék vezetése nem tudott érvényt szerezni az említett rendeletnek, nem volt képes visszaszerezni a „szökött” kulákokat. Így azután ezekben az években még azok a gazdagparasztok jártak viszonylag jól, akik korán, 1950 táján felhagytak a gazdálkodással, és a fővárosban vagy a vidéki nagyipari üzemek valamelyikében helyezkedtek el. Mert bér munkássá válásuk ugyan deklasszációként jelentett, de legalább nem rekedtek kívül a dolgozók társadalmán. Az 1956 utáni agrárpolitikában a „kulákkérdés” már nem játszott jelentős szerepet, egyszerűen azért, mert akkorra már megsemmisült ez a paraszti réteg. A hatalom pedig már nem törekedett arra, hogy ezeket a tönkrement embereket a dolgozók társadalmából is kirekessze. Ez tette lehetővé, hogy később – anélkül, hogy eredeti társadalmi státuszukat visszanyerhették volna – integrálódhassanak a társadalomba, például – egyéb lehetőségek mellett – ipari munkásként.

²⁵⁰ Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. I. m. 91. o. (Táblázat)

(A kis- és a középparasztság) A parasztság derékhadát képező 25 hold alatti földterülettel rendelkezők az iparosítás, illetve a kollektivizálás kezdetén – az agrárproletároktól eltérően és a gazdagparasztokhoz hasonlóan –nem igényelték az ipari munkavállalási lehetőségek bővülését, mert életcéljuk az volt, hogy a földművelésből élhessenek meg. Forrásaink arról informálnak, hogy 1949–1950-ben a hatóságoknak még szinte „könyörögni kellett”, hogy az ilyen családokból valaki vállaljon az iparban munkát. Ez a helyzet akkor változott meg, amikor a mezőgazdasági termelés feltételei a kisparasztok számára is megnehezültek, és egyidejűleg a hatósági zaklatások is egyre jobban sújtották őket. Négy év alatt például megkétszereződtek a dolgozó parasztok adóterhei, a beszolgáltatási kötelezettségeket pedig 1951–1952-ben 200–250%-kal emelték.²⁵¹ A növekvő anyagi megterhelés hatását a kisparasztok esetében is fokozták bizonyos hatósági intézkedések, például a termelési szerkezet kötelező előírása vagy a tagosítás. Ezek nyomán a kistulajdonos parasztság gazdasági tönkremenetele is felgyorsult, egyre többen kényszerültek belépni a tszcs-kbe (abban a reményben, hogy így megszabadulnak adó- és beszolgáltatási hátralékaiktól és a zaklatásoktól) vagy felajánlani földjeiket az államnak, és a mezőgazdaságon kívül munkát vállalni. Amikor ez olyan tömegessé vált, hogy már a mezőgazdasági munkák elvégzését veszélyeztette, az államnak a földfelajánlásokkal kapcsolatos magatartása megváltozott, egyre gyakrabban utasította vissza azokat. Hogy ezekben az években mennyire tótágast állt a világ, azt jól szemlélteti az, hogy azt a paraszti leleményt, amelyet egy évszázadon át annak érdekében mozgósítottak, hogy földet szerezzenek vagy a meglévőhöz újabb területet „ragasszanak”, most arra kellett felhasználni, hogy megszabadulhassanak attól. A kisparasztok egy része azt a megoldást választotta, hogy formálisan belépett a tszcs-be, és ezzel földjét is bevitte a közösbe, ő maga azonban ott munkát nem végzett, hanem azonnal elment az iparba dolgozni. Válaszul a munkaerőhiánytól sújtott közös gazdaságok vezetése az ilyen, csak formálisan belépett tagok földjét „kimérte”, vagyis nem volt hajlandó közös földként elismerni. A tszcs-kbe korán belépett és ott néhány éven át ténylegesen dolgozó tagok egy része 1952–53-ban szintén elhagyta a közös gazdaságot, és nagyobb részük ugyancsak az iparban vállalt munkát, mert a közös gazdaság egyáltalán nem tudta biztosítani megélhetésüket. Ezzel egyébként megszegték a termelőszövetkezeti csoportok munkaerő-ellátását biztosítani hivatott, rendelkezéseket, melyek szerint tszcs tag átmeneti időre is csak a vezetés engedélyével vállalhatott volna másutt munkát. Hasonló célból próbálták meg korlátozni az egyéni gazdaságok tulajdonosainak szabad mozgását is. 1952-ben, amikor a

²⁵¹ Szakács Sándor: A földosztástól a kollektivizálásig. I. m. 336. o. és Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon. I. m. 116. o.

katasztrofálisan rossz termés hatására a mezőgazdaság elhagyása menekülés jellegűvé vált, egy olyan rendelkezést hoztak, hogy az a földtulajdonos, aki nem tudja biztosítani földjének megművelését, nem költözhet el állandó bejelentett lakóhelyéről. A lényegre tapintott az a panaszos, aki e rendelkezéssel kapcsolatban azt írta, hogy ezzel „még a dolgozó paraszt szabad költözködési jogát is elveszik”.²⁵² Hozzá kell tennünk azonban, hogy a mozgásszabadság korlátozása csekély eredménnyel járt, mert a parasztok egyszerűen figyelmen kívül hagyták ezeket a rendelkezéseket. Az 1960-as években, a kollektivizálást követő hatalmas mérvű kilépési mobilitás nyomán az MSZMP is hasonló intézkedéseket hozott, amikor elrendelte, hogy a községi tanács engedélye nélkül tsz-tag ne vállalhasson munkát a mezőgazdaságon kívül. (Ld. alább!)

1952–53-ra a kis- és középparasztságnak az állammal szembeni adó- és beszolgáltatási hátralékai annyira felszaporodtak, hogy a tőlük (és a gazdagparasztoktól) büntetésként lefoglalt gazdasági felszerelésekkel és használati tárgyakkal teljesen megteltek az erre a célra rendszeresített raktárak. (A gazdasági felszerelést és a használati tárgyakat általában az említett hátralékok, illetve a ki nem fizetett büntetések miatt kobozták el; ezt a processzust nevezték hivatalosan „zálogolásnak”, illetve „transzferálásnak”). A hatalmas mennyiségű ingóság értékesítésével egy külön állami vállalatot, az „Árverési Csarnok N. V.”-t bízták meg, amelyet a helyi tanácsok állandóan sürgettek, hogy gyorsabban értékesítse a beszállított javakat, mert az újabbakat nem tudják hol elhelyezni. E tönkremenetel nyomán tömegessé vált a kistulajdonos parasztok kilépési mobilitása; az exodus 1952-ben tetőzött 150 ezer fővel.

A vázolt körülmények következtében a kisbirtokosok (az akkori elnevezésekkel: kis- és középparasztok) ipari munkavállalásának motívumai között egyértelműen a taszító tényezők domináltak. Bár nyíltan ezt sohasem fogalmazták meg, minden okunk megvan azt feltételezni, hogy az egyre keményebb agrárpolitika egyik motiválója – a kolhozosítás siettetése mellett – a kisparaszti gazdaságokban lekötött munkaerő ilyen módon történő felszabadítása és iparba terelése volt. E számítás nem volt alaptalan, mert sok kisparaszt gondolkodott úgy, hogy amennyiben a magángazdálkodást nem képes folytatni, akkor inkább magával a mezőgazdasági tevékenységgel is felhagy, nem lép be a közösbe, hanem az iparban próbál elhelyezkedni.

1953 nyarán a helyzet megváltozott: javítottak a mezőgazdasági termelés feltételein, lehetővé tették, hogy az, aki akar, a gazdasági év végén kiléphessen a tszcs-ből. Egyidejűleg pedig drasztikusan csökkentették az ipari (építőipari) munkások számát. Az iparosítási

²⁵² Békés megyei Levéltár. A Békés megyei Tanács Mezőgazdasági Osztálya ir. XXII. 2. a

politika módosítása és egyidejűleg a mezőgazdasági termelés feltételeinek javítása együttesen jelentős, százezer fő körülire becsülhető visszaáramlást eredményeztek a mezőgazdaságba. A mobilitási folyamat átmeneti visszafordulása elsősorban a kistulajdonosokat jellemezte. Túlnyomó többségük természetesen nem a termelőszövetkezetekbe tért vissza, hiszen azokból is tömeges, majdnem százezres volt a kilépés, hanem a javuló gazdasági feltételek mellett kísérletet tett a magángazdálkodás újrakezdésére. E tendencia azonban egyáltalán nem bizonyult tartósnak, mert a társadalmi folyamatok ekkor megfigyelhető nagyon erős politikafüggésének megfelelően Nagy Imre leváltása után az 1953 előtti viszonyok kezdtek felelevenedni, és azok hatására újra felgyorsult a mezőgazdaság elhagyása.

A hullámvasút mozgásához hasonlóan a paraszt-munkás mobilitás 1957–1958-ban újabb fordulatot vett. Az MSZMP, a politikai konszolidáció érdekében átmeneti „fegyverszünetre” törekedett a parasztsággal, és ezért gyakorlatilag szüneteltette a tsz-szervezést. Ennek következtében a forradalom utáni időszakban jóval több mint 100 ezer ember áramlott vissza a mezőgazdaságba, s ugyanúgy, mint 1953–1954-ben a magángazdálkodás újrakezdésével kísérletezett. E két év vihar előtti csendje sok embert töltött el bizonyos mérvű optimizmussal, hogy a mezőgazdaság tartósan többszektorú maradhat. Nem így történt.

A végső fordulat 1958 végén vette kezdetét. A központilag meghirdetett, hatalmas szervező és propaganda apparátus segítségével végrehajtott roham röpke két, két és fél év alatt a korábbinak töredékére csökkentette a paraszti magántulajdonosok számát. Témánk szempontjából az átszervezés fő következményének az tekinthető, hogy a kilépési mobilitás minden korábbit felülmúló mértékben felgyorsult. 1958 és 1964 között összesen mintegy 500–600 ezer kereső hagyta el a mezőgazdaságot, és vállalt a gazdaság más szektoraiban, elsősorban az iparban munkát. A mezőgazdaság elhagyása olyan méreteket öltött, hogy 1960-ban kormányrendelettel korlátozni is kellett azt. A rendelet kimondta, hogy a vállalatok „termelőszövetkezeti községből (városból) származó új munkaerőt csak akkor alkalmazhatnak, ha a munkavállaló bemutatja a községi (városi) tanács v. b. elnöke által aláírt – 15 napnál nem régebbi keletű – igazolást arról, hogy a községben (városban) munkaerő-felesleg van”.²⁵³ A tíz évvel korábbi helyzethez hasonlóan tehát ismét központi rendelet korlátozta egyes társadalmi csoportok mozgásszabadságát, bár a tilalom most csak a munkavállalásra terjedt ki, a lakóhely-változtatásra nem.

²⁵³ MOL XIX-C-5. 20. d. A MüM. körlevél. 1960. ápr. 25. (A 3089/1960. M. E. sz. rendelet) – A határozat, hasonlóan a többi „háromezres rendelet”-hez, nem jelent meg a Magyar Közlönyben, titkos volt. Az érintett falusi-agrárvárosi emberek tehát nem is tudták, hogy miért utasította el őket egy-egy iparvállalat, amikor ott munkát kerestek.

A hatvanas évek első felének tömeges mobilitási folyamata is elsősorban kényszer hatására zajlott: a többséget az a meggyőződés mozgatta, hogy a föld elvesztése után nem érdemes többé mezőgazdasági munkát végezni – nem érdemes „parasztizálni”, ahogy egy parasztember fogalmazott. Ennek a megváltozott felfogásnak tudható be az az eset is, amikor a budapesti Hazai Pamutszövő gyár egyetlen munkást kereső újsághirdetésére 640 fiatal falusi lány jelentkezett felvételre.²⁵⁴ Bár a munkaerő kiáramlása az agrárszektorból a hetvenes évek elejéig folytatódott, a helyzet már a 1960-as évek közepén kezdett konszolidálódni. Voltak olyanok is, akik néhány év után visszatértek a mezőgazdaságba, a nagy többség azonban megmaradt új munkahelyén, új társadalmi státuszában. Kezdetben nehéz körülmények között, ingázóként, munkásszállások lakójaként, családjuktól távol éltek munkanapjaikat. Mások nekivágtak az ismeretlennek, és hátat fordítva addigi otthonuknak, egyben szülőföldjüknek, felköltöztek a főváros környéki településgyűrűbe, vagy egy vidéki iparvárosban telepedtek le.

(A városi kistulajdonosok) Az ipari munkásság soraiba az ötvenes-hatvanas években tömegesen kerültek tönkrement városi kistulajdonosok is. Ez a folyamat, a módos paraszti rétegekhez hasonlóan az ő esetükben is társadalmi lesüllyedést, deklasszációt jelentett. Mobilitásuk hátterében, ebben is hasonlítva a módosabb parasztság sorsához, állami intézkedések álltak. A hatalom ugyanis nem csak falun, hanem városon is a magántulajdon felszámolására törekedett, mert a magánszektor nem egyszerűen alacsonyabb rendűnek tartotta az államinál, hanem egyenesen károsnak. Egyrészt elvi, ideológiai okokból, mondván, hogy a magántulajdon napról napra újratermeli a kapitalizmust, vagy mint az MDP Államgazdasági Bizottsága egyik 1950-es állásfoglalásában – Lenin szellemében – fogalmazott: a „kisárutermelő a kapitalizmus utánpótlási területét képezi”.²⁵⁵ Másrészt azért, hogy a kisipar és a kiskereskedelem nagy részének felszámolásával segítsék az állami nagyipar munkaerő-ellátását azzal, hogy az ott foglalkoztatott munkásokat és magukat a tönkrement kistulajdonosokat is átiradják a nagyiparba. Az Országos Tervhivatalban már 1949-ben egy, a kisipari működési engedélyek tömeges visszavonását célzó javaslatot készítettek, hogy azzal – mint írták – „a kisipari munkaerő tömeges áramlását a nagyipar felé megindítsuk”.²⁵⁶ A működési engedélyek visszavonása mellett azokon a területeken, „ahol a kisipar visszafejlesztése kívánatos”, korlátozták az anyag- és energiaellátást, és ezek a kisvállalkozások nem kaptak többé állami megrendeléseket sem.²⁵⁷ A közvetlen hatósági beavatkozásnak főleg az első években volt jelentősége, mert pár év múltán, a rendkívül

²⁵⁴ MOL-M-KS-288. f. 5/92. ő. e. Előterjesztés. D. n. [1959]

²⁵⁵ MOL-M-KS-276. f. 54/102. ő. e. Előterjesztés. 1950. máj. 22.

²⁵⁶ MOL XIX-A-16-a 150. d. (rég) Feljegyzés. 1949. júl. 25.

²⁵⁷ MOL-M-KS-276. f. 54/102. ő. e. Előterjesztés. 1950. máj. 22.

kedvezőtlen gazdasági feltételek miatt a kisipari vállalkozások nagy része magától is tönkrement. Kevéssé ismert, holott igen fontos tény, hogy ezekben az években a városi kisvállalkozások felszámolása jóval nagyobb arányú volt, mint a kisparaszti gazdaságoké! Azt az 1950-es célkitűzést például, hogy az ötéves terv végére (1954. december 31-re) a kisiparban foglalkoztatott munkások számát 75%-kal csökkentsék, 1953-ra már túl is teljesítették: ekkor már csak az 1949-es munkáslétszám egytizede, négyezer fő dolgozott a kisiparban. Drámai csökkenés következett be a kisiparosok rétegében is: az építőipart is hozzászámítva számuk az 1949. évi 177 ezerről 1953-ra 44 ezerre zuhant.²⁵⁸ A kisiparban megélhetést többé nem találó kistulajdonosok és alkalmazottaik a hatalom szándékának megfelelően²⁵⁹ túlnyomó részben a nagyiparban próbáltak elhelyezkedni. Sokuk esetében ez egyáltalán nem ment könnyen vagy azért, mert nem találtak szakképzettségüknek megfelelő munkát, vagy egyszerűen csak azért, mert a gyári munkaszervezet teljesen ismeretlen, idegen volt a számukra. Ez teljesítményükön és persze keresetükön meg is látszott, hiszen hiába volt valaki képzett borbély vagy tapasztalt kocsmáros, egy gépgyárba vagy más üzembe vetődve nem tudott magas százalékot teljesíteni.²⁶⁰ Nem utolsó sorban pedig azért, mert önálló kistulajdonosból bér munkássá váltak, amit társadalmi lesüllyedésként, egyéni drámaként éltek meg. (Egy vidéki városi kiskereskedő a két világháború között kereskedelmi alkalmazottként – segédként – kezdte életpályáját. Első fizetéséből vásárolt magának egy méterrudat, szakmája fontos eszközét. Később, de még a II. világháború előtt kisebb örökséghez jutva, önálló textilkereskedést nyitott. Amikor az ötvenes évek elején kis üzletét államosították, azt kérte a hatóság embereitől, hogy a számára érzelmileg is fontos méterrudat hagyják meg neki, ám kérése nem talált meghallgatásra, még azt is elevezték tőle. A következő évtizedekben, nyugdíjazásáig állami alkalmazottként dolgozott).²⁶¹ 1953 júniusa után némileg feléledt a kisipari szektor, 1955 elején már 12 ezer kisiparban alkalmazott munkást tartottak nyilván.²⁶² 1955 márciusa után viszont újabb szigorítások következtek, például megtiltották, hogy a városokban általában, a falvakban pedig bizonyos szakmákban új iparendélyeket adjanak ki,²⁶³ s ennek következtében újra csökkent mind a kisiparosok, mind a kisipari munkások száma.

²⁵⁸ Statisztikai Évkönyv 1957. KSH. Budapest, 1959. 66. o. (Az ipari és az építőipari adatokat én összegeztem – B. Gy.)

²⁵⁹ Az MDP Államgazdasági Osztályának a Titkárság számára készített, fent hivatkozott előterjesztésében szó szerint ezek olvashatók: „a kisipar fokozatosan vissza fog szorulni a javító munkák felé”; „...a kisipar munkaerő-feleslege a szövetkezetek és a nagyipar felé lesz irányítható” – MOL-M-KS-276. f. 54/102. ö. e.

²⁶⁰ MOL-M-KS-276. f. 116/19. ö. e. A céllenőrzés a normarendezéssel kapcsolatban... 1950. december.

²⁶¹ Özv. I. Mihályné (Hódmezővásárhely-Debrecen) közlése, 1995.

²⁶² MOL-M-KS-276. f. 53/215 ö. e.

²⁶³ U. o.

Bár maga az alapelv, hogy a szocialista rendszerben a kismagántulajdon csak amolyan szükséges rossz, változatlan maradt, a hatvanas években mérsékeltek a szélsőséges kisipar ellenességét. (Ez jellemezte egyébként a Kádár rendszer egészét is: minden területen azokat az alapelveket követték, amelyeket az ötvenes évek elején fektettek le, de a kalandorságba hajló szélsőségességet igyekeztek elkerülni). A konszolidált Kádár rendszerben 60–90 ezer körül állandósult a kisiparosok és segítő családtagjaik száma.²⁶⁴ Ipari munkássá válásuk ebben az időszakban is folyamatos volt, amit 1960 és 1970 közötti számszerű csökkenésük is jelez, de ezt az időszakot már nem jellemezte olyan a drámai mértékű, tömeges deklasszáció, mint amilyen az ötvenes évek elejét.

(A nők) Az ipari munkások számának gyors növekedésében ugyancsak kiemelkedő szerepet játszott a nők gazdasági aktivitásában történt fordulat. A statisztikák arról informálnak, hogy az 1949–1967 közötti időszakban a női aktív keresők száma nem egészen 1,2 millióról valamivel több, mint 1,9 millióra növekedett. Ez a majdnem háromnegyed milliós gyarapodás döntő mértékben járult hozzá a foglalkoztatottsági színvonal emelkedéséhez, hiszen e 19 esztendő alatt a férfi aktív keresők száma már csak 120 ezerrel nőtt. Ennek következtében a nőknek az aktív keresőkön belüli aránya is jóval nagyobb lett.²⁶⁵ A női aktív keresők száma minden nem-mezőgazdasági ágazatban gyorsan emelkedett, de a legnagyobb mértékben éppen az iparban, ahol 1967-re a női (szellemi és fizikai) foglalkoztatottak száma elérte a 677 ezret, ami közel fél millióval haladta meg az 1949-es értéket.²⁶⁶

A nők ipari munkavállalása két fő formában történt: egyrészt a felnőtt, addig a háztartásban vagy/és kisvállalkozói szektorban segítő családtagként dolgozó asszonyok, másrészt az először munkába lépő lányok ipari munkavállalása útján. A háztartásbeli nők munkavállalásában elsősorban a megélhetési kényszer játszott szerepet, amely mellett a munkába állásukat sürgető, kezdetben igen erőteljes állami propaganda szerepe is csak másodrendű lehetett. Az 1950-es években ugyanis olyan alacsonyok voltak a bérek Magyarországon, hogy az egykeresős családok, főleg ha eltartottakról kellett gondoskodniuk, egy fizetésből nem tudtak megélni. Egy 1956 nyarán, a bérből és fizetésből élők helyzetéről készült elemzés megállapította: „Egy dolgozó keresete általában nem elegendő a 3 vagy többtagú családok megélhetéséhez: az átlagos keresetek 1130 forint körül voltak – levonások

²⁶⁴ 1960-ban az ipari és az építőipari önállók és segítő családtagjaik száma együtt 87 631, tíz évvel később 57 813 volt. – 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 71. o.

²⁶⁵ Munkaügyi adattár 1949–1966. I. m. 12–15. o. – 1949-ben az aktív keresők 29,5, míg 1967-ben 39,6% volt a nők.

²⁶⁶ 1949-ben 163 ezer, 1967-ben 633 ezer női aktív kereső dolgozott az iparban. – Munkaügyi adattár 1949–1966. I. m. 14–15. o.

nélkül – 1955-ben, a minimális megélhetési költségek 3 tagú családnál 27%-kal, 4 tagúnál 68%-kal magasabbak” ennél.²⁶⁷ A szegénység kényszerítő szerepe a nők munkavállalásában a hatvanas évek elején is megmaradt. Egy, a SZOT Bér- és Munkaügyi Osztálya által 1961-ben készített elemzés például a nők munkavállalásának indítékai közül lényegében ugyanúgy a megélhetési nehézségeket nevezte meg első helyen, mint 5–10 évvel korábban: „A többgyermekes családok megfelelő megélhetését a családfő keresete egymagában nem biztosítja kielégítően, másrészt a családfenntartó nők... és az egyedülállók számára is szükséges lenne munkalehetőség megteremtése” – olvasható a pártközpontnak megküldött elemzésben.²⁶⁸ A hatvanas években ugyanakkor egyre gyarapodott, s egyre inkább többségbe került azoknak a fiatal, az iskolából éppen kikerült lányoknak a tábora is, akik nem ilyen közvetlen kényszer hatására, hanem a régi, egykeresős családmodell világához képest eleve más életstratégiát képzelve el és építve fel, váltak munkavállalóvá, például egyszerű szellemi dolgozóként, de igen sokan ipari munkásként is. A mezőgazdaság kollektivizálásának végső rohama láttán a falusi lányok körében is mind többen és többen léptek erre az útra, mégpedig azzal a feltett szándékkal, hogy véglegesen az ipari munkavállalók maradnak, mint azt az ötvenes évek végén a Szegedi Textilművek bejáró munkásnői hangsúlyozták. (A nőmunkások sajátos problémáira más összefüggésekben visszatérünk).

(Az ipari munkások kilépési mobilitása) A nagyarányú foglalkozási átrétegződés következtében korszakunkban felgyorsult az ipari munkások kilépési mobilitása is. Ez főleg a számban egyre bővülő szellemi rétegekbe: az ún. egyszerű szellemi dolgozók körébe, másodsorban a vezető és értelmiségi rétegekbe irányult, fő formája pedig a nemzedékek közötti mobilitás volt. Ugyanezen időszakban viszont a lefelé, a parasztságba irányuló mobilitás mértéke csökkent. Az még viszonylag gyakrabban megtörténhetett, hogy valaki előbb mezőgazdasági kistulajdonosból ipari munkássá vált, majd később visszatért a (konszolidálódó) mezőgazdaságba (termelőszövetkezetbe), az viszont nagyon ritkán, hogy

²⁶⁷ MOL-M-KS-276. f. 66/36. ö. e. – Pontosan egybevághat ezzel egy, a SZOT Elnökségi Irodája által ugyancsak 1956 nyarán készített összefoglaló jelentés tartalma az 1956-os esztendő I. félévében hozzájuk befutott munkáslevelekről. Az 1956. július 16-i keltezésű jelentésben egyebek mellett az alábbiak olvashatók: „Több nődolgozóval személyesen beszélgettünk: elmondták, hogy azért kell dolgozniok, mert férjük fizetése csekély, és 2, 3 vagy ennél több tagú családot nem lehet egy fizetésből fenntartani.” PIL (SZKL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 1956. Panaszok, munkáslevelek. 16. dosszié. Jelentés az 1956. I. félévi munkáslevelekről. 1956. júl. 16.

²⁶⁸ MOL-M-KS-23/1961/68. ö. e. A SZOT átirata az MSZMP KB Államgazdasági Osztályának. 1961. jún. 7. – Horváth Sándor a „Munkások Magyarországon 1948–1956” című, többször idézett kötetünk vonatkozó megállapítását vitatva egyik cikkében azt állítja, hogy a Rákosi rendszerben – amelyet nyilvánvalóan ellentétesen ítél meg, mint e sorok írója – a felnőtt nők munkavállalásában nem játszott szerepet a megélhetési kényszer. A levéltári források, amelyeket Horváth láthatólag csak futólag ismer, a kinyilatkoztatásával ellentétes álláspontot támasztják alá. – Horváth Sándor: Urbanizáció és társadalmi integráció a hatvanas években. Magyarország a jelenkorban – Évkönyv 2002. Szerk.: Rainer M. János-Standeisky Éva. 1956-os Intézet. Budapest, 2002. 49. o.

egy ipari szakmunkás gyermeke a tsz „gyalogmunkásává” vált volna. A hatvanas évek második felében növekedni kezdett azoknak az ipari munkásoknak a száma, akik alkalmazottként átléptek a termelőszövetkezeti szektorba, ám ott valamilyen, a mezőgazdasági alaptervekenységet segítő ipari jellegű munkát végeztek (gépjavítást, építőipari szakmunkát, vagy a melléküzemágban valamilyen egyéb nem mezőgazdasági tevékenységet).

1949-ben a szakmunkásságból a vezető és az értelmiségi rétegbe kilépők aránya még csak 5, ellenben az 1960-as évek elején már 11% volt, ami a munkásság felfelé irányuló mobilitása gyorsulásaként fogható fel, még akkor is, ha egyes értelmiségi pályák eltömegesedése következtében ez nem jelentett már olyan nagy előrelépést, mint amekkorát 1945 előtt.²⁶⁹ Nem tekinthető ugyan egyértelműen felfelé irányuló mozgásnak az ún. egyszerű szellemi dolgozók rétegébe történő átlépés (amikor például egy szakmunkás leánya gépíró lett stb.), mindenesetre tény, hogy az ilyen irányú társadalmi helyváltoztatás is felgyorsult, főleg a lányok munkavállalási kedvének fokozódása következtében. Időszakunk nagy részében erőteljes volt továbbá a szakmunkásság nemzedéken belüli, felfelé irányuló mobilitása is, nem utolsósorban a régi vezető és értelmiségi réteg nagyarányú lecserélése és új emberekkel, közöttük nagy számban munkásokkal történő helyettesítése következtében. Ha a felső szintű politikai és gazdasági irányító réteget különválasztjuk az értelmiségiektől (diplomásoktól), akkor látnunk kell, hogy a vezető, irányító rétegbe kerülés csak kevés munkást állított társadalmilag magasabb pályára. Ez természetes is, hiszen a szocialista rendszer felső és középső szintű vezető rétegének nagyságrendje 5–10 ezresre tehető, és ráadásul nem is minden ide tartozó ember volt munkásszármazású. Ez a megállapítás nincs semmilyen ellentmondásban azzal, hogy az új vezető rétegben ugrásszerűen nőtt az ipari munkásságból származók aránya, mert a két kijelentés két különböző társadalmi csoportra vonatkozik: az egyik a sokszázvezres ipari munkásságra, a másik a néhány ezres vezető rétegre.

Annak ellenére, hogy a felső szintű vezető rétegbe kerülés csak kevesek számára nyitott mobilitási utat (és inkább csak időszakunk elején), érdemes közelebbről is szemügyre vennünk ezt a folyamatot, hiszen – noha általánosságban sokat emlegették – ismereteink szerint eddig nem történt kísérlet arra, hogy ennek a csoportnak feltárják a társadalmi eredetét, s azon belül kimutassák a munkás származásúak arányát. A rendelkezésünkre álló források alapján az ötvenes évekre vonatkozóan most erre teszünk kísérletet.

1951-ben az ország 18 minisztériumában (az Országos Tervhivatalt és a Munkaerőtartalékok Hivatalát is közéjük számítva) és további 9 állami főhatóságnál (az ÁVH

²⁶⁹ A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. I. m. 74. o.

nem szerepel ezek között) az akkor érvényes nómenklatúra szerint 6701 vezető és „középkáder” dolgozott. Közülük az apa foglalkozását alapul véve 3147 (47%) származott munkáscsaládból. Hasonló (46,3%-os) arányt kapunk, ha az említett káderek saját első, akkori szóhasználatát: „eredeti” foglalkozását vizsgáljuk: 3107-en kezdték munkásként életpályájukat, ebből 2500-an üzemi és 607-en kisipari munkásként.²⁷⁰ Az MDP egyébként rohamosan növekvő számú,²⁷¹ nagy politikai befolyással rendelkező, függetlenített funkcionáriusainak körében még ennél is több ember pályája indult fizikai munkásként. (Ez még akkor is tény, ha tudjuk: az 1940-es évek második felétől kezdve a vezetőknek érdekük volt, hogy eredeti foglalkozásuk vagy származásuk szerint munkásnak mondják magukat). 1951-ben az ország 6292 függetlenített párfunkcionáriusa közül 66,2% (mintegy 4160–4170 fő) minősült eredeti foglalkozása alapján „munkás” származásúnak. Látható tehát, hogy az ötvenes években a munkáscsaládból származás vagy/és a saját munkavállalói pálya munkásként történt megkezdése jelentős előnyt jelentett a káderrétegbe kerülés szempontjából. Hozzá kell tennünk azonban, hogy csak a férfiak esetében, mert nők csak kevesen kerültek be a vezető rétegbe. Igen jól példázzák ezt a függetlenített üzemi párttitkárok 1952-ből származó adatai. A hivatalos kimutatások szerint a 649 függetlenített párttitkár 85%-a, azaz elsöprő többsége életpályáját munkásként kezdte ugyan, ám mivel az összes párttitkárnak csak 12%-a volt nő és 88%-a férfi, ebből következően a munkásszármazásuk között is erősen kisebbségben kellett legyenek a nők.

A munkások káderrétegbe kerülésének útja jelentősen eltért az „egyszerű szellemi” és az értelmiségi rétegbe kerülésük módjától. Míg a két utóbbi esetben a társadalmi helyváltoztatás jobbra a kellő iskolai végzettség megszerzésével történt²⁷², és főleg nemzedékek közötti mobilitás formájában, addig az előbbiben túlnyomó részben politikai kiemelések segítségével, vagyis az iskolarendszer megkerülésével, anélkül, hogy a feladat által megkövetelt tanulással, képzettséggel rendelkeztek volna. A mondottakat igazolják az iskolai végzettségre és a szakképzettségre vonatkozó adatok. 1951-ben a fent említett 6701 fős miniszteriális vezető rétegből 56,5% csupán 8 osztályt vagy még kevesebbet végzett, szakirányú képzettségük szintje pedig még ettől is elmaradt, hiszen 75,1%-uk nem végzett semmilyen szakiskolát. Mint e fejezet bevezetőjében említettük, 1958-ban a függetlenített pártmunkások (számukat az ötvenes évek elejéhez képest átmenetileg csökkentették) közel

²⁷⁰ A Belügy- és az Építésügyi Minisztériumban jóval az átlag feletti, az Egészségügyi és az Oktatásügyi Minisztériumban jóval átlag alatti volt a munkásszármazásuk aránya.

²⁷¹ A szövegben alább megadott 1951-es létszám (6 292 fő) 1952-ben 21%-kal (7 630-ra) nőtt.

²⁷² Tény, hogy sok munkás csak az ún. dolgozók iskolájában szerzett érettségi bizonyítványt, s úgy ment egyetemre, az pedig nem volt egyenértékű a gimnáziumi végzettséggel, de azért több volt a semminél, adott bizonyos tárgyi ismereteket és kultúrát is. A „szakérettségi” rendszer később elvesztette jelentőségét.

háromnegyed része csak nyolc osztályt vagy annál kevesebbet végzett, tehát e téren a helyzet az évtized végéig nem változott.²⁷³

(Munkanélküliség) Az ötvenes-hatvanas években jelentősen csökkent a munkanélküliség Magyarországon, sőt a munkaerőpiac egyes területein már az ötvenes évek elején munkaerőhiány keletkezett, és ezzel párhuzamosan jelentős mértékben emelkedett a foglalkoztatottság színvonala is. Ám ez nem jelentette azt, hogy teljes mértékben megszűnt volna a munkanélküliség. Ha elfogadjuk azt a közgazdasági elvet, hogy munkanélküli az, aki a munkaerőpiacon foglalkoztatást keres, de huzamos ideig nem talál, akkor azt kell mondanunk, hogy időszakunk egészében kisebb-nagyobb intenzitással bár, de volt a munkanélküliség, ha ezt hivatalosan tagadták is. Felfogásunk szerint gyakorlatilag kizárt olyan munkaerő-piaci helyzet kialakulása, amelyben minden foglalkoztatást kereső ember egy ésszerű határidőn belül munkát tud találni; nem volt ez másként korszakunkban sem. A munkanélküliség tényének elismerése semmit sem vont volna le abból, hogy az 1940-es évek végéhez képest 1953-ig a munkanélküliek száma radikálisan csökkent, a foglalkoztatottaké (aktív keresőké) pedig jelentősen emelkedett a magyar gazdaságban általában, és különösen a legnagyobb munkaerőtömeget felszívó iparban. (Hogy ennek ellenére nyilvánosan egyetlen szót sem ejtettek róla, annak ideológiai és propagandisztikus okai voltak.) Az irányító apparátuson belül persze tudtak a munkanélküliségről, szigorúan bizalmasan kezelt elemzéseikben az 1956-os forradalom előtt is és azt követően is tényként kezelték azt. Az MTH egy 1956-ban készült jelentésében például így fogalmaznak: az első ötéves terv időszakában „tízezrek nem találtak képességeiknek, testi alkatuknak megfelelő munkalehetőséget. A 18 éven aluli fiatalok, [a] nődolgozók, valamint az idős és csökkent munkaképességűek tömegével ostromolták a munkaközvetítő szerveket elhelyezkedés végett, s komoly politikai kárt jelentett, hogy szervezett munkaerő-gazdálkodás hiányában ez nem volt megoldható. Különösen a fiatalok munkába helyezésével kapcsolatos nehézségek növelték a bűnözést”.²⁷⁴ (Hozzá kell tennünk, hogy a jelentésben említett csoportok mellett, sőt azokat megelőzve kerültek ki munkanélküliek a mezőgazdaságból kilépő parasztok és a kisipart, kiskereskedelmet feladó városi kistulajdonosok köréből).

Amikor rámutatunk arra, hogy a szocialista gazdasági viszonyok között is létezett munkanélküliség, akkor természetesen nem vonjuk kétségbe, hogy a gazdaságban folyamatosan munkaerőhiányt is lehetett tapasztalni. Mint közismert, a munkaerőpiac különböző elemeit (szegmentumait), továbbá az ország egyes régióit más és más sajátosságok

²⁷³ Lásd e fejezet bevezetését!

²⁷⁴ MOL XIX-C-5. 87. d. (Visszaminősített MTH TÜK irat). Jelentés. 1956. máj. 17.

jellemezték ebből a szempontból is, és így ugyanabban az időpontban az egyik területen (munkaerő-piaci szegmentumban) munkanélküliség, a másikon munkaerőhiány keletkezett. (Megjegyezzük, hogy felkészültebb, a tényeket ismerő szakemberek a hatvanas években ezt a jelenséget felismerték és különböző elemzéseikben le is írták. A MüM Bér- és Munkaerő-gazdálkodási Főosztálya például 1963-ban „általános tapasztalat”-ként számolt be arról, hogy „egyes területeken... a munkaerőhiány és felesleg is egyidejűleg fennállhat, amelyek nem egyenlítik ki egymást”).²⁷⁵

A munkanélküliségnek korszakunkban is többféle oka volt. Egyrészt az időszak egészében tapasztalható volt, hogy az országban rendelkezésre álló munkahelyek és a foglalkoztatást kereső munkaerő földrajzilag távol estek egymástól. Más szavakkal: a munkaerőpiac nem csak szakképzettség és gazdasági ágak szerint volt szegmentált, hanem regionálisan is. Míg például a fővárosban és egyes vidéki iparvárosokban számottevő munkaerőhiány keletkezett, addig az ország nagy kiterjedésű, együttesen sokmillió lakosságú régióiban továbbra is megmaradt, sőt fokozódott a munkanélküliség. Sok ember ezt az aszimmetriát ugyan nagy áldozatok árán, elvándorlással, vagy ingázással ellensúlyozni próbálta, ám voltak olyanok, akik családi, esetleg egészségi okból, vagy életkoruk miatt már nem voltak képesek ilyen nagy megterhelést vállalni. Ezért a nagy kiterjedésű mezőgazdasági térségekben, elsősorban az Alföldön, vizsgált korszakunk egészében tapasztalható volt egy, a regionális gazdasági egyenlőtlenségek miatt kialakult munkanélküliség, amelyet a térség 15–20 év alatt bekövetkezett hatalmas mértékű vándorlási vesztesége sem tudott megszüntetni. 1960-ban az Országos Tervhivatal csak az Alföld nagyobb településeiben 130 ezerre becsülte a „munkaerő-felesleget”,²⁷⁶ inkább alá-, mint túlbecsülve a foglalkoztatást igénylők számát ezekben a városokban és nagyközségekben. Még a hatvanas évek derekán is azért harcoltak a kis- és közepes népességű alföldi városok, hogy a foglalkoztatást nem találó munkaerő lekötésére telepítsenek oda ipart.²⁷⁷

Sajátságos módon munkanélküliséget idézett elő a női foglalkoztatottak számának gyors növekedése is. Persze nem úgy, hogy a férfiak elől elvették volna a munkát, hanem úgy, hogy évek múltán a nők foglalkoztatás iránti igénye már gyorsabban nőtt, mint az általuk elfogadhatónak tartott munkahelyek egyébként szintén emelkedő száma. A nők munkavállalási kedvének gyors növekedésében a gazdasági viszonyokhoz történt alkalmazkodás és egyúttal a női munkavállalással kapcsolatos közgondolkodás megváltozása,

²⁷⁵ MOL XIX-C-5. 57. d. Előterjesztés. 1963. jún. 28.

²⁷⁶ MOL XIX-A16-b 1960. 34. d.

²⁷⁷ A kérdéssel részletesen foglalkozunk Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963) c. könyvünkben, főleg „A gazdasági alapfunkciók átalakulása: az iparfejlődés problémái” c. fejezetben.

s ezek nyomán a kétkeresős családmmodell jelentős térnyerése jutott kifejezésre. Igaz, a nők egy része házastárs nélküli családfenntartóként (leányanyaként, elvált, elhagyott asszonyként, vagy özvegyként), egy vagy több gyermekkel, erős kényszertől hajtva kezdett munkát keresni, de mind több és több fiatal lány volt, aki családi egyetértéssel már úgy alakította életstratégiáját, hogy az általános iskola befejezése után valahol munkát vállal. Például a parasztszaládba született lányok – és szüleik – látván, hogy a mezőgazdasági magántulajdon elvesztése megmásiíthatatlan és végleges, továbbá azt, hogy a termelőszövetkezeten kívül a falu csak nagyon kevés munkahelyet kínál a számukra, egyre kevésbé tervezték úgy jövőjüket, hogy az a mezőgazdasághoz és a faluhoz (tanyához, agrárvároshoz) kösse őket. Ezért a nyolc általános elvégzése után olyan képzettséget igyekeztek szerezni, amely valamilyen „városi” (nem mezőgazdasági) munkahelyet biztosít a számukra. Ez a törekvés olyan tömegessé vált, hogy a vidéki városok jó részében „súlyos” „elhelyezkedési gondot” idézett elő.²⁷⁸

1960-as évek elején is hasonló volt a helyzet, elsősorban a vidéki városokat és falvakat jellemezte a női munkanélküliség, miközben a férfiakkal betölthető munkahelyek tekintetében általában munkaerőhiány volt tapasztalható ezekben a településekben is. A munkanélküli nők többsége ekkor is felnőtt, családos asszony volt, kisebb részük először munkát kereső fiatal lány. 1963-ban Hajdú-Bihar megyében (Debrecen nélkül) a megyei munkaügyi szerveknél 8652 nő regisztráltatta magát mint munkát kereső, ebből azonban csak 3814-et tudtak elhelyezni. Szociálisan különösen az jelentett problémát, hogy 1962–1963-ban a „családfenntartó”-ként nyilvántartott asszonyoknak is csak mintegy a fele tudott munkát kapni. Hasonló volt a helyzet a megyeszékhelyen, Debrecen megyei jogú városban is. A nők elhelyezkedését bizonyos pszichológiai okokon, például a vezetőknek a női munkaerővel kapcsolatos idegenkedésén túl elsősorban objektív okok nehezítették, állította egy Debrecenről készült helyzetelemzés: szakképzetlenségük (a városban a hatvanas évek elején a munkát kereső nők 98%-a volt szakképzetlen), a férfiakénál alacsonyabb iskolázottságuk, egészségügyi kötöttségek (például a terhes nők esetében) és gyengébb fizikai erejük stb. Békés megyében hasonló volt a helyzet: a munkára jelentkező nőknek ott is csak a felét sikerült elhelyezni a hatvanas évek elején. E két példa nyomán tévedés lenne olyan következtetésre jutni, hogy a női munkanélküliség térben az Alföldre korlátozódott volna. 1964-ben Komárom megyéből is – a férfi munkaerőhiány mellett – számottevő női

²⁷⁸ MOL-M-KS-288. f. 5/92. ö. e. Előterjesztés. D. n. [1959]

munkanélküliségről tájékoztattak a megyei munkaügyi jelentések.²⁷⁹ Baranyában még ennél is rosszabb volt a helyzet: „a nők elhelyezkedési lehetősége katasztrofális. Számtalan 3–4 gyermekes anya van, akinek mondhatni nincs meg a mindennapi kenyere, és nem tudjuk munkába állítani” – jelentették 1959-ben a megyei munkaügyi szervek.²⁸⁰ A felnőtt nők szociális problémái miatt a megyei tanácsok munkaügyi osztályai a negyvenes évek végi közmunkákhoz hasonlóan alkalmi munkákat szerveztek számukra, hogy legalább csekély jövedelemhez juthassanak tavasztól ősziig. Emellett 1959-ben a munkaügyi miniszter előbb kilenc, kevéssel később pedig további tíz (összesen tehát tizenkilenc) vidéki városban elrendelte a kötelező munkaközvetítés visszaállítását, hogy a legjobban rászoruló nőket juttathassák munkához.²⁸¹ Más volt a helyzet Budapesten és bizonyos mértékig néhány nagyobb vidéki városban. Bár a fővárosban is sok volt a munkát keresők között a szakképzetlen felnőtt nő, mégis a vidékiektől eltérően nagy részük csak „könnyű, viszonylag kevés fáradtsággal (sic!) és jobb kereseti lehetőséggel járó munkahelyeken” kívánt elhelyezkedni.²⁸² Egyes időszakokban, még a hatvanas évek közepén is, jelentős mértékű munkanélküliség keletkezett az először munkát kereső fiatalok körében; főleg az általános iskolát és még inkább a gimnáziumot végzett lányok tudtak nehezen elhelyezkedni.²⁸³ A fiatalok munkanélküliségének súlyosságáról sokat elárul, hogy a hatvanas évek elején a 14–18 évesek számára (köztük frissen végzett szakmunkások is voltak) 4–6 órás napi munkaidővel országszerte „fiatalkorú kisegítő munkákat” szerveztek. A hatvanas évek első felében az általános iskolát befejezett tanulók közül évente mintegy 10–12 ezer nem állt munkába vagy azért, mert nem is szándékozott (főleg falusi lányokra volt ez jellemző), vagy azért, mert bár keresett, de nem kapott munkát. Ők végzés után maradtak szüleik háztartásában.²⁸⁴

A munkanélküliség egyik legfontosabb okát az elbocsátások képezték, ha abban a korban azokat más, megszépítő elnevezéssel (leépítés, átszervezés, racionalizálás stb.) illették is. A feleslegessé vált munkaerő elbocsátása minden modern gazdasági rendszer elkerülhetetlen velejárója, hiszen nem működhetett minden vállalat állandó, vagy folyamatosan növekvő létszámmal. Ugyanakkor az elbocsátások – az 1953–1954-ben történeteket kivéve – általában nem voltak olyan tömegesek, mint a piacgazdasági rendszerekben, mert a vállalatok, akár gazdasági veszteség árán is, a felesleges munkaerő egy részét megtartották, hiszen a

²⁷⁹ MOL XIX-C-5. 88. d. Megyei jelentések a Munkaügyi Minisztériumnak. 1964. A bekezdésben fentebb említett adatok is innen valók.

²⁸⁰ MOL XIX-C-5. 12. d. Pécs megyei jogú város tanácsa munkaügyi osztályának jelentése a Munkaügyi Minisztériumnak. 1959. márc. 28.

²⁸¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/24. ö. e. 19. dosszié.

²⁸² MOL-M-KS-288. f. 23/1961/68. ö. e. „A munkaerőhelyzet néhány problémája”. D. n. [1961. június]

²⁸³ MOL XIX-C-5 58. d. Jelentés. 1963. máj. 15. és MOL XIX-C-5 88. d. Előterjesztés. 1964. máj. 30.

²⁸⁴ MOL XIX-C-5 80. d. Jelentés. 1964. nov. 6. és MOL XIX-C-5 58. d. Jelentés. 1963. máj. 15.

szocialista gazdaság tulajdonviszonyaiból következően a veszteség legfeljebb csak kis részben volt a vállalatvezetés saját vesztesége, például prémiumelvonás formájában, annak terhére döntően a gazdaság egésze viselte.

Az elbocsátásokat általában az üzemek határozták el, néhányszor azonban központi szervek döntése nyomán kezdődtek a „leépítések”. Egyes nagyvállalatok évente akár többször is alkalmazták az elbocsátás eszközét. 1954-ben például a MÁVAG-ban és a Beloiannisban három-három alkalommal történt elbocsátás, elsősorban a vállalati „tervfeladatok csökkentése miatt”. Ennek következtében „nagy mértékben, egyes helyeken teljesen megrendült a dolgozók bizalma a vezetőkkel szemben” – állapították meg az OT illetékesei.²⁸⁵ A központilag eldöntött létszámcsökkentések közül a legnagyobb mértékű az 1953–1954-es „racionalizálás” volt. Ekkor tömegesen, százezres nagyságrendben tettek az utcára ipari munkásokat és alkalmazottakat. Csak az építőipari munkáslétszámot 65–70 ezer fővel csökkentették,²⁸⁶ ugyancsak tömeges elbocsátásokra került sor a nehézipar egyes ágaiban, például a középépítőiparban is (ezzel az elnevezéssel a hadiipart illették). Viszonylag sok munkás veszítette el állását az 1956-os forradalmat követő egy-másfél évben, majd az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején is a nagyarányú vállalati átszervezések, az ún. iparátszervezés következtében is.²⁸⁷ E helyzetre reagálva 1957-ben átmenetileg újra bevezették a munkanélküli segélyt, amelyet az ötvenes évek elején megszüntettek. 1957 első félévében mintegy 40 ezer ember kapott segélyt, közel háromnegyed részük vidéken keresett munkát – sikertelenül.²⁸⁸ Fontos megjegyeznünk, hogy a feleslegessé vált munkacső egy részét a vállalatok ebben az időszakban sem bocsátották el, hanem tartalékolták, azaz alacsony bér mellett, valamilyen tevékenységgel foglalkoztatták a munkásokat.

²⁸⁵ MOL XIX-A-16-b 842. d. Előterjesztés a racionalizálás jelenlegi állásáról. 1954. szept. 20.

²⁸⁶ MOL XIX-A-16-b 842. d. Az OT előterjesztése a Minisztertanácsához. 1954. aug. 26.

²⁸⁷ MOL XIX-C-5. (1962) 43. d. Kisházi Ödön munkaügyi miniszter levele Czottner Sándor nehézipari miniszternek. 1962. márc. 19.

²⁸⁸ MOL-M-KS-288. F. 23/1957/21. ö. e. Tájékoztató a munkások és alkalmazottak életszínvonalának 1957. I. félévi alakulásáról. 1957. szept. 17.

3. A gyors növekedés következményei

Az 1940-es évek vége és az 1960-as közepe között lezajlott mobilitási folyamatok és más tényezők hatására az ipari munkásságnak nem csupán a száma nőtt meg, hanem belső sajátosságai is megváltoztak. Egyes csoportjai bizonyos mértékig visszaszorultak, mint történt ez átmenetileg, az ötvenes évek első felében a régi nagyüzemi szakmunkássággal (a hatvanas években divatossá tett kifejezéssel: a törzsgárdával), mások viszont nem csak számban, hanem a többi munkásréteghez viszonyított arányukat tekintve is megnagyobbodtak. Különösen szembetűnő a felnőtt korban ipari munkássá vált, képzetlen, de legalábbis az üzemi munkában járatlan férfi és női munkások számának gyors emelkedése. E változások sodrában megnőtt a jelentőségük az olyan társadalmi jelenségeknek, amilyen a lakó- és a munkahely térbeli eltávolodása volt, minek következtében megsokszorozódott az ingázó és a munkásszálláson élő munkások száma. Ezekben az években módosult a munkavállalói magatartás és értékrend is, amelyet addig elsősorban a régi szakmunkásréteg formált. A munkásmentalitás megváltozása részben szintén a tömeges beáramlás következménye volt, hiszen az ipari munka világától addig távol álló emberekkel töltődtek fel a munkahelyek, és ennek következtében a régi munkahelyi közösségek fellazultak. Részben viszont a gazdaságban, különösen a tulajdonviszonyok terén, valamint a politikai hatalomban bekövetkezett fordulattal hozható összefüggésbe. Magyarországon ugyanis az államosítások és a kolhozosítás következtében – Nagy Imre kifejezésével élve –, „megrendült a tulajdonbiztonság”,²⁸⁹ általában csökkent a tulajdon tisztelete, és ennek következtében a munkásság szemlélete is átalakult a tulajdonnal, elsősorban az állami tulajdonnal kapcsolatban. Ezekkel szoros összefüggésben megváltozott – korabeli frázist használva – a „munkához való viszony”, egyszóval a munkamorál is. A munkások értékrendjében vesztett jelentőségéből a gondos, minőségi munkavégzés és a szorgalom (ezeket az értékeket elsősorban a régi szakmunkások képviselték az ipari munkásságon belül), ellenben növekedett a látszatteljesítés, a feladatok formális elvégzésének szerepe, az a mentalitás, amelyet a „fogjuk meg és vigyék” vagy az „úgy állj a munkához, hogy más is hozzáférjen” korabeli szólások fejeztek ki a leghívebben.

²⁸⁹ Ezt a kifejezést Nagy Imre az 1953. júliusi kormányprogram parlamenti ismertetése során használta.

a/ A szakmunkásság (a felső munkásság)

(Számszerű növekedés – aránycsökkenés) Az ötvenes és a hatvanas években az új munkástömegek beáramlása következtében csökkent a szakmunkás réteg aránya az ipari munkásság egészén belül: 1949-ben a bányászok nélkül mintegy 600 ezer fős gyáripari és építőipari munkásság²⁹⁰ 54,9%-a dolgozott szakmunkásként, ezzel szemben 1970-ben már csak 41,6%-a (szintén bányászok és ipari tanulók nélkül).²⁹¹ A csökkenés csak kisebb részben magyarázható a statisztikai felfogás megváltozásával, amennyiben 21 év alatt módosult a „szakmunkás” fogalma, nagyobb részben a valóságban lezajlott változást, a „szocialista iparosítás” sajátosságait tükrözi. Azt például, hogy az átlagnál több szakmunkást foglalkoztató kisipart durván visszaszorították, s az onnan a gyáriparba átkerült munkások gyakran csak segéd- vagy betanított munkásként tudtak – más szakmában – elhelyezkedni. Ezen túl pedig azt is, hogy a szocialista munkaerő-gazdálkodási politika a gyors iparfejlesztés érdekében nem az idő- és szakember- (tanár- és szakoktató-) igényes szakmunkásképzést, hanem a felnőtt korú, képzetlen új munkaerő tömeges munkába állítását részesítette előnyben a munkaerő-utánpótlás biztosítása terén. E két évtized alatt átalakult a szakmunkások képzettségének minősége és tartalma is; a szaktudás egyre inkább olyan jellegűvé vált, amely főként a gyáriparban volt hasznosítható, csökkent viszont a sokoldalú, a régi kisiparos mesterekéhez hasonló tudással rendelkező munkások száma.

A szakmunkások összmunkásságon belüli arányának csökkenése úgy ment végbe, hogy közben számuk gyorsan növekedett: 1949-ben 330 ezer, 1970-ben pedig valamivel több, mint 600 ezer szakmunkást írtak össze a népszámlálások alkalmával (mindkét esetben a bányászat adatai nélkül). Ez még akkor is jelentős növekedésnek nevezhető, ha tudjuk, hogy korszakunkban nagyon sok felnőtt segédmunkást képeztek át szakmunkássá olyan tanfolyamokon, amelyek csak papíron adtak szakképzettséget, ténylegesen betanításnak feleltek meg csupán, valamint azt is, hogy az első évtizedben az iskolai szakmunkásképzés színvonala elmaradt az 1945 előttről.²⁹² A szakképzettek aránycsökkenése a betanított munkások csoportjánál jelentkezett nyereségként: 1949-ben ilyen szintű képzettsége még csak

²⁹⁰ Bányászok és ipari tanulók nélkül.

²⁹¹ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. I. m. 27. o. és 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 156–158. o. – A hivatkozott statisztikai kiadványok szerint 1949-ben 601 563 ipari munkás (tanulók nélkül) közül 330 554 volt szakmunkás. 1970-ben, ugyancsak bányászok nélkül számítva, 1 560 703 ipari munkásból 631 421 volt szakmunkás.

²⁹² Lásd disszertációnk III. fejezetének 6. pontját!

minden ötödik munkásnak volt, 1970-ben ellenben minden harmadiknak.²⁹³ A segéd munkások (az 1940-es évek végén használt kifejezéssel: „egyéb fizikai dolgozók”) aránya a fentiek értelmében csak kissé módosult.

(Iskolázottság) A nem mezőgazdasági („városi”) munkások iskolázottsága Magyarországon már a korábbi történelmi korszakokban eljutott arra a szintre, amelyen az írni-olvasni tudás általánosnak mondható: 1949-ben az analfabéták (a teljesen írástudatlanok és a vagy csak írni, vagy csak olvasni tudók együtt) aránya 3% alatt maradt. A (relatív) többség hat elemi végzett. Az ezt követő évtizedekben javult az iskolázottság: 1970-re a nyolc osztályt végzett ipari és építőipari munkások aránya a háromnegyed fölé emelkedett, az analfabétáké pedig – ha hinni lehet a népszámlálási statisztika számainak – 1%-ra zsugorodott.²⁹⁴

Az iskolai végzettség és a szakképzettség között természetesen szoros összefüggés volt; a hatvanas évek derekán egy fiatal szakképzett munkásnak többnyire megvolt a nyolc osztályos végzettsége, a statisztikai átlagot csak az idősebb, 45 év feletti korosztályok alacsonyabb iskolázottsága húzta kissé lejjebb, akiknek körében még gyakori volt a 6 osztályos végzettség. Ezzel szemben a segéd munkásoknak még a harmada sem végzett nyolc osztályt, és egynegyed részük csak öt, vagy annál is kevesebb osztályt járt. A társadalom legiskolázatlanabb és legképzetlenebb rétegei tehát ebben a korszakban is, miként a korábbiakban is, a fizikai munkások legalsó csoportjaiban foglaltak helyet általában (egyébként nem csak az iparban, hanem minden gazdasági ágban). A régi értelmiség és középosztály durva politikai elnyomásának sajátos következményeként azonban az ötvenes években megnövekedett a diplomás segéd munkások száma. A kitelepítés, a bebörtönzés stb. mellett ugyanis e rétegek deklasszálásának sajátos eszközei közé tartozott az is, hogy miután korábbi állásaikból eltávolították őket, a munkahelyek csak a legnehezebb és legrosszabbul fizetett fizikai munkára vehették fel őket. Már 1949-ben 1200 felsőoktatási intézményben végzett és további 10 ezer érettségizett fizikai munkás dolgozott az iparban.²⁹⁵ Minden okunk megvan feltételezni, hogy ezek a számok a későbbiekben még emelkedtek.

(Politikai bánásmód) 1949 és 1956 között csökkent a szakmunkásoknak a többi munkásréteghez mért anyagi megbecsülése, egyidejűleg pedig nőtt a rájuk nehezedő politikai nyomás. Az állam ezekben az években ugyanis határozottan e réteg gyengítésére törekedett,

²⁹³ 1949-ben (ipari tanulók nélkül számítva) a betanított munkások aránya 20,6, ezzel szemben 1970-ben 36,4% volt. – 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. I. m. 27. o. és 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 156–158. o.

²⁹⁴ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. I. m. 27. o. és 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 156–158. o.

²⁹⁵ 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 30. o.

mert a gyári munkaszervezetben belül a legjobb munkahelyi pozíciókkal rendelkező, társaira komoly befolyással bíró és egyben a saját értékeinek tudatában is lévő réteg a maga önállóságával, hogy ne mondjuk szuverenitásával akadály volt az üzemen belüli hatalmi törekvésekkel szemben. Nem is beszélve arról, hogy 1945 előtt ez a réteg volt a legfőbb hordozója a szakszervezetek sok évtizedes érdekvédelmi küzdelmének, amelynek hagyományát érdekeik sérelme esetén az új viszonyok között is folytatni kívánták, mint azt az 1949–1951 között (egyre ritkábban) előforduló sztrájkszervezési kísérletek is bizonyítják. Ezzel kapcsolatos tapasztalataikat tovább is adták fiatalabb társaiknak, éltetve ezzel a régi szakszervezeti szellemiséget. „Gyakran beszélgetnek a fiatal szakmunkásokkal arról, hogy annakidején ők mennyit kerestek, milyen jól éltek” – rótta fel az MDP egyik vezető agitproposa.²⁹⁶ A rájuk gyakorolt nyomásnak éppen ez kritikus, szuverén szellem volt a fő oka. Ehhez képest a leggyakrabban hangoztatott vád, a szociáldemokrata kötődés, a „szociáldemokratizmus” is csak másodrendű jelentőségű volt a valóságban.²⁹⁷ A felső munkásságot ért változások korábbi előnyeik csökkenését vonták maguk után, de nem vezettek azok teljes megszűnéséhez, hiszen a gyári munkaszervezetben a szakmunkások továbbra is pótolhatatlan szerepet játszottak. Míg egy segédmunkás – ahogy 1945 előtt is – könnyen helyettesíthető volt, egy jól képzett és egyben az adott gyár munkájában nagy tapasztalatra szert tett, régi szakmunkás sokkal nehezebben.²⁹⁸

A hatvanas években – elsősorban rejtett formákban – a szakmunkások bizonyos előnyöket vissza tudtak szerezni, ami egyben azt is jelzi, hogy az ötvenes évek első felében rájuk nehezedő politikai nyomás is csökkent már az évtized első felében, később pedig megszűnt. A szakmunkások elsősorban az ún. közvetett juttatások terén élveztek jelentős előnyöket más munkáscsoportokhoz képest. A bérfizetés mértékét ugyanis központi rendeletek írták elő, amelyek csak viszonylag kis különbségeket tettek lehetővé munkás és munkás között. Ezzel szemben a béren kívüli juttatások tekintetében ilyen kötöttségek nem léteztek, következésképpen ezen a téren akár többszörös is lehetett az eltérés egy szakmunkás és egy segédmunkás között, még egy gyáron belül is. További előnyt jelentett, hogy ekkor már a „káderpolitika” is elsősorban ebből a felső munkásrétegből emelt ki vezető beosztásba embereket. Politikai megítélésük megváltozása ugyanakkor sokáig nem volt egyértelmű 1956 után sem. Az ötvenes évek végi politikai állásfoglalások egy része azt hangsúlyozta, hogy „a

²⁹⁶ MOL-M-KS-276. f. 53/107. ö. e. Jelentés. 1952. szept. 23. (Az anyag készítője Horváth Márton volt).

²⁹⁷ Ilyen vádak tartalmaz például az MDP Agitációs és Propaganda Osztálya által az MDP Politikai Bizottsága számára készített elaborátum, amely öt nagyüzemnek a „szociáldemokratizmus” elleni harcáról tájékoztatta a vezetést. – Munkások Magyarországon. I. m. 278–285. o.

²⁹⁸ Anyagi megbecsülésük csökkenéséről, amely a bérszála politikai indítékból végrehajtott összehúzósa, továbbá a reálbér általános esése miatt következett be az ötvenes évek első felében, a III. fejezetben szólnak.

régi szakmunkás gárda” az MSZMP politikájának fő bázisát képezi.²⁹⁹ Az operatív irányítást végző, alsóbb pártszervek ellenben továbbra is kritikusak, sőt néha ellenségesek voltak velük szemben. Az MSZMP egyik fővárosi kerületi bizottsága például az ötvenes évek kezdetét idéző szellemben úgy ítélte meg a munkásság felső csoportjait, hogy több szakmában, elsősorban a vasipari elitszakmákban ez a réteg „munkásarisztokráciát” alkot. Az oda tartozók – állították – most sértett emberek, és „szemben állnak velünk”, mert 1945 után elvesztették jó bérezési pozícióikat és egyéb munkahelyi előnyeiket (ami egyébként megfelelt a valóságnak). Jelentős részükre ma is „kispolgári” és nem öntudatos proletár magatartás a jellemző, nézeteik jobboldali szociáldemokrata nézetek. Jól keresnek, jól képzettek, ezért befolyásosak. Sokan még másodállást is vállalnak – sorolták a vádakat.³⁰⁰ (Ez a negatív megítélés valószínűleg összefüggött azzal, hogy az ötvenes évek végén a szakmunkások között a ténylegesen fizikai munkát végző – és nem csak onnan származó – munkások alacsony, 25–30%-os átlagánál is kisebb volt az MSZMP tagok aránya, elsősorban a budapesti nagyüzemekben).³⁰¹ Ez a demagógiát sem nélkülöző, ám a munkások helyzetét a való életben is befolyásoló politikai megítélés a hatvanas évek közepe tájától már nem bukkant fel többé.

b/ Az alsó munkásság

Az új munkások tömeges beáramlásának egyik legjellegzetesebb következménye az alsó munkásság rétegének gyors ütemű növekedése volt. Hozzá kell tennünk persze, hogy e réteg megnagyobbodásában más tényezők is fontos szerepet játszottak, például a nagyon alacsony keresetek, a nehéz testi munka gyakori előfordulása is, vagy a „szociális okból tartott” munkaerő magas száma stb. (Utóbbiak részben idős, elemi megélhetési gondokkal küzdő emberek, részben rokkantak stb. voltak, és jórészt ide sorolhatók az ún. „vattaemberek” is, akiket a vállalatok különböző megfontolásokból foglalkoztattak).³⁰²

Az ipari munkásság alsó rétegének részletekbe menő vizsgálatára kitűnő lehetőséget nyújtanak azok az 1952-es évből származó iratok, amelyek ún. önkényesen kilépett munkások

²⁹⁹ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/19. ö. e. Jelentés a munkásosztály politikai vezető szerepének érvényesüléséről. 1958.

³⁰⁰ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/19. ö. e. Az MSZMP X. kerületi bizottságának jelentése. 1958. aug. 6.

³⁰¹ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/19. ö. e. Határozati javaslat 1958. szept. 11.

³⁰² E réteget a gyári munkaszervezetben fontos szerepet nem játszó, általában képzetlen munkások alkották, akiket részben azért tartottak állományban, hogy az ún. „hajrá időszakokban” se legyen munkaerőhiány, részben pedig bér-gazdálkodási okokból. (Az átlagbér-gazdálkodás keretei között úgy lehetett viszonylag többet fizetni az értékes szellemi és fizikai munkaerőnek, ha a rosszul fizetett, nagy létszámú munkáscsoportok lefelé húzták a vállalati átlagbért.)

elleni perek anyagát tartalmazzák.³⁰³ (Az iratanyag jogi vonatkozásaira a következő fejezetben visszatérünk).³⁰⁴ A rendelkezésünkre álló közel ezer perirat közül tárgyunk szempontjából 812 tartalmazott értékelhető adatokat. A forrás az alsó munkásság legnagyobb csoportját, a gyakran munkahelyet változtató, vándorló munkásréteget reprezentálja, mégpedig igen híven, mert abban, hogy kik kerültek bíróság elé, semmiféle a reprezentativitást gyengítő szempont nem játszott szerepet; a „minta” „kiválasztása” tehát véletlenszerűnek tekinthető. Az alsó munkásság más csoportjaira vonatkozó következtetések viszont nem vonhatók le a periratokból, mert például a 60 éven túl is dolgozni kényszerülő öregekre vagy a rokkantakra nem volt jellemző a munkahelyek közötti vándorlás, így az önkényes kilépés sem, vagyis abban a vonatkozásban a forrás nem reprezentatív.

(Az alsó munkásság értelmezése) Az alsó munkásság terminológiáját bizonyos korrekcióval Anthony Giddens-től vesszük, aki „alsó munkásosztály”-ról beszél egyik összefoglaló művében.³⁰⁵ A kifejezést azért módosítottuk „alsó munkásság”-ra, mert az „osztály” kifejezést lehetőség szerint kerülni igyekszünk. Ennek a fogalomnak a használatát sokkal megfelelőbbnek érezzük a régi „segédmunkás” megnevezésnél, mert több tényezőt vesz figyelembe, ennek következtében átfogóbb értelmezést tesz lehetővé: egyrészt nem csak segédmunkás rétegeket sorol ebbe a körbe, másrészt nem sorol oda minden segédmunkást. Giddens e réteg három fontos általános vonását emeli ki: az alacsony jövedelmet, az alacsony szakképzettséget és a „veszélyesebb munkakörülményeket”. Korszakunkra és a sajátos szocialista viszonyokra alkalmazva a fogalmat, ezeket a jellemzőket kissé módosítanunk kell. Véleményünk szerint például a munkavégzés nehézségeit tágabban szükséges értelmeznünk, számításba véve a nagy fizikai megterhelést (a nehéz testi munkát, ahogy akkor nevezték), a mostoha időjárási feltételeket, a munkahely elmaradottságát, a gépesítettség színvonalát, az ingázást, a munkásszálláson élést, végül természetesen a veszélyességet is. Különösen fontos sajátosságuknak tartjuk továbbá a munkaerő-piaci stabilitás hiányát, a vállalatok sem hezitáltak sokat, ha egy ilyen munkásnak fel kellett mondani, és ők is hamar továbbálltak, ha valamivel elégedetlenebbek voltak.

(Demográfiai jellemzők) A bíróság elé állított munkások demográfiai jellemzőit vizsgálva³⁰⁶ szembevetendő, hogy az országos átlagnál jóval fiatalabb emberek voltak. Ezt a következtetést nyugodtan levonhatjuk annak ellenére is, hogy az 1952-es állapotot rögzítő,

³⁰³ MOL XIX-C-4. 39. és 40. d.

³⁰⁴ Lásd a III. fejezet 1/a pontját!

³⁰⁵ Anthony Giddens: Szociológia. Osiris Kiadó. Budapest, 1997. 234. o.

³⁰⁶ Ebből a szempontból 720 perirat tartalmazott értékelhető adatokat.

korcsoportok szerinti országos statisztikai adatok³⁰⁷ csak az ipar összes férfi keresőjére vonatkozóan állnak rendelkezésünkre, tehát nem teljesen egyenműek az általunk vizsgált populációval.³⁰⁸ Levonhatjuk azért, mert a periratokban szereplő személyek túlnyomó többsége férfi volt, vagyis a torzítás nem nagy. Ezek szerint a 18 évnél idősebb férfi ipari keresők között országosan 41,8%-a volt 18 és 34 év közötti munkavállaló, a perbe fogottaknak viszont kerekén 69,0%-a. Egyedül az 1932-ben született 20 évesek aránya 10,0, az 1933-ban született 19 évesek aránya pedig 8,3% volt! A különbség olyan nagy, hogy semmiképpen sem írható a nem egyenmű összehasonlítás számlájára, hanem egyértelműen az alsó munkásság specifikumának tekinthető. A nemek szerinti megoszlás esetében 810 esetet vizsgálhattunk, ami 99,8%-os érvényességgel egyenlő.³⁰⁹ A perek vádlottjainak elsőprő többsége, 82,8%-a volt férfi és 17,2%-a nő. Utóbbi arány messze elmarad a nőmunkások országos átlagától, hiszen mindössze három évvel később (időben ez a legközelebb eső, összehasonlítható adat), 1955-ben a gyáripárban foglalkoztatottak harmad része (32,9%-a) volt nő.³¹⁰

Az életkori sajátosság elsősorban azzal magyarázható, hogy a munkahelyek közötti vándorlásra hajlamosabbak voltak azok, akik korábban nem töltöttek el hosszabb időt egy vállalatnál, és a magánéletben sem voltak még megállapodott emberek. A fiatalok a vállalati munkaszervezetben elfoglalt gyengébb pozíció következtében védtelenebbek is voltak, amit a munkahely elhagyásával és helyette egy másik keresésével próbáltak ellensúlyozni. Nem szabad figyelmen kívül hagyni továbbá, hogy a vállalkozó kedv és a mozgékonyság jóval nagyobb fiatal, mint idősebb korban. Az alacsony életszínvonal egyébként kifejezetten kényszerítette a családokat, hogy a munkaképes kort elért fiatal tagjaik minden válogatás nélkül próbáljanak munkát vállalni, majd később, ha a munkahely végképp nem felelt meg, vagy később jobb kínálkozott, továbbálltak. A nemek közötti, a munkások országos arányától szintén jelentős mértékű eltérés legfőbb oka az volt, hogy a büntetőeljárások egyértelműen olyan iparágakban és azokon belül is olyan munkakörök betöltőivel szemben voltak gyakoriak, amelyek túlnyomóan férfiakat foglalkoztattak: bányászat, kohászat, gépipar és építőipar. Feltehető, hogy mind a korcsoportok, mind a nemek szerinti megoszlás

³⁰⁷ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. KSH. Budapest, 1957. 63. o.

³⁰⁸ Országosan a férfi keresők átlagos életkora ugyanis valamivel magasabb volt, mint az összes munkásé, két okból is. Először is azért, mert a hosszabb tanulmányi idő miatt a szellemi foglalkoztatottak átlagos életkora magasabb volt, mint a fizikai dolgozóké, márpedig az összes keresőben a szellemiek is benne foglaltatnak. Másodszor azért, mert a férfiak nyugdíjkorhatára öt évvel volt magasabb, mint a nőké, ami ismét csak növelte az átlagos életkort.

³⁰⁹ Két ítélet esetében csak a vádlott családneve volt olvasható, ezért nemét nem tudtuk megállapítani.

³¹⁰ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. I.m. 92. o.

alakulásában szerepet játszott az is, hogy a vállalatok általában nőket és idősebbeket kevésbé kívántak a feljelentéssel járó, nem csekély tortúrának³¹¹ kitenni.

A vádlottak családi állapotát az ország teljes népességével tudjuk összehasonlítani, a keresőkkel nem, hiszen ilyen adatok csak az összlakosságra vonatkozóan állnak rendelkezésünkre. Ebből a szempontból a vizsgált csoport legfontosabb sajátossága az volt, hogy viszonylag kevesen éltek házasságban. 1949-ben Magyarország 15 évnél idősebb népességéből 61,7% volt házas, 37,0% nem házas és özvegy együtt, törvényesen elvált 1,3%.³¹² Az általunk vizsgált populációból ellenben 52,1% élt házasságban (ide számítottuk a kisszámú élettársi kapcsolatot is). E sajátosságra a perbe fogott munkások életkora ad elsősorban magyarázatot, hiszen, mint láttuk, az országos átlagnál sokkal többen voltak közöttük a 18–19–20 évesek, amely korosztályokra – különösen a férfiakra – még kevésbé volt jellemző a házasságkötés. Igen figyelemre méltó, hogy a törvényesen elváltak aránya az országos átlag két és félszerese volt. A válás abban az időszakban még viszonylag ritka volt, és az elvált emberek társadalmi megítélésének volt némi negatív felhangja, mert bizonyos eltérést jelentett a „szabályosnak”, „szokásosnak” tekintett magatartástól. Még inkább figyelmet érdemel, de egyben természetes is, hogy a 125 ismert családi állapotú, bíróság elé állított nő közül 12 volt elvált, tehát 9,6%! Azért érthető ez, mert egy elvált asszony különösen rászorult arra, hogy bármilyen természetű munkát elvállaljon, sőt gyakran éppen a válás kényszerítette arra, hogy élete folyamán először munkába álljon. Az elvált nők közül négynek gyermeke is volt, ami egyenesen megkövetelte a munkavállalást. Az elvált férfiak munkaerőpiaci helyzete kedvezőbb volt; ők a válás ellenére lehettek megbecsült, a vállalati munkaszervezetben fontos szerepet játszó munkavállalók is akár. (A vizsgált népességből a férfiaknak csak 1,9%-a volt elvált. Ők általában már a válás előtt is munkavállalók voltak). A hajadon nők aránya saját nemükön belül (62,4%) sokkal magasabb volt, mint a nőtlen férfiaké szintén saját nemükön belül (41,2%).³¹³ Ez jelentős eltérés a 14 évesnél idősebb nők országos arányszámaihoz képest, hiszen az 1949-ben a 15 éves és idősebb nők 40,9%-a nem élt házasságban Magyarországon.³¹⁴ Egyfelől tehát a munkavállalói pályájuk elején álló fiatal lányok, másrészt az elvált asszonyok csoportja volt felülreprezentált a női vádlottak között, és átlag alatt szerepeltek házasságban élő asszonyok.

³¹¹ Volt olyan vádlott, akit előzetes letartóztatásba helyeztek, s olyan is, akit megbilincselve vezettek a tárgyalóterembe.

³¹² Statisztikai Évkönyv 1949–1955. I. m. 6. o.

³¹³ Mindkét nem esetében az özvegyekkel együtt.

³¹⁴ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. I. m. 6. o.

A periratokban a gyermekek számára vonatkozó adatot 382 esetben találtunk. A bírósági adatfelvétel során ezt általában akkor jegyzőkönyvezték, ha házas volt az illető, a hajadonok és a nőtlenek esetében csak akkor, ha gyermekük volt (nőtlen férfiaknál 6, hajadonoknál 3 ilyen esettel találkoztunk), a gyermektelenséget ennél a két csoportnál egyébként nem tüntették fel. Nagy a valószínűsége annak, hogy amikor a nem házasok esetében hiányzott a gyermekekre vonatkozó utalás, az azért történt, mert az illetőnek nem volt gyermeke. Ezt azonban csak feltételezzük, és nem tudjuk biztosan, ami az egész populáció vonatkozásában olyan bizonytalanságot okoz, amelyet – más támpont híján – nem tudunk korrigálni. A 382 ismert esetből 84,8%-nak volt gyermeke, a fennmaradó kb. 15% házas volt ugyan, de gyermektelen. A gyermekek abszolút többségének (59,1%) egy vagy két gyermeke volt. A négy vagy több gyermekesek száma 61 volt, ami kerekén 16%-os arányt jelent, ám együttesen az ilyen családokban élt a 751 gyermek kétötöd része.

A demográfiai sajátosságokat összefoglalva a következő kép tárul elénk: a 812 vádlott az ország ipari keresőinél sokkal fiatalabb, túlnyomóan férfiakból álló társadalmi csoportot alkotott. Az országos átlagnál jóval kevesebben éltek házasságban, különösen feltűnő ebből a szempontból a hajadonok magas aránya. Maguk a házasok általában olyan családi közösségekben éltek, amelyekben egy vagy több eltartott (szinte kivétel nélkül kiskorú gyermek) élt.

(Származás) A demográfiai jellemzőkhöz képest a vádlottak származását, társadalmi eredetét sokkal nehezebb rekonstruálni, mert kevés az ilyen jellegű adat. Ezért annak csupán a nemzedékek közötti formáját áll módunkban elemezni, és azt is meglehetősen szűk körű adatbázison, hiszen a szülő foglalkozását csak minden negyedik esetben³¹⁵ lehetett megállapítani. Előbb azonban érdemes áttekintenünk, milyen társadalmi csoportból származtak az ipari munkások országosan.

1949-ben Magyarországon a tág értelemben vett iparban összesen 735 ezer munkás dolgozott (ipari tanulókkal együtt). Ők apjuk foglalkozása szerint az alábbi csoportokra oszlottak:³¹⁶

³¹⁵ Egész pontosan: 202 periratból.

³¹⁶ 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 32. o.

Az apa foglalkozása (%-ban)

Mezőgazdasági munkás	18,3
Munkás más gazdasági ágban...	45,6
Alkalmazott.....	2,6
Önálló a mezőgazdaságban.....	14,7
Önálló más gazdasági ágban....	15,5
Ismeretlen.....	3,3

A fenti felsorolásból jól látható, hogy az ipari munkások abszolút többsége bér munkás apától származott, a mezőgazdaságiakat is beleértve. Ha nem az apa foglalkozási viszonyát, hanem azt a gazdasági ágot vesszük alapul, ahol dolgozott, akkor látható, hogy az ipari munkások és bányászok pontosan egyharmada származott a mezőgazdasági és kétharmada más gazdasági ágban dolgozó (azon belül feltételezhetően viszonylag a legnagyobb arányban ipari fizikai dolgozó) apától. Az általunk vizsgált „önkéntesen kilépett” munkások eredete számottevően eltért ettől. Elsősorban az érdemelt figyelmet, hogy a mezőgazdasági apától származók aránya (39,1%) jóval magasabb az országos átlagnál (33,0%). Kiemelkedően magas (67%) volt a bíróság elé állított munkások között a községben születettek aránya, ezzel szemben a budapesti születésűeké alig haladta meg az egytizedet.³¹⁷ A munkásságnak ez az alsó rétege tehát nagyobb arányban származott mezőgazdasági családból, mint az ipar többi fizikai dolgozója; ennek a rétegnek mondhatni ez volt az egyik legfontosabb sajátossága. A mezőgazdasági eredetet más, közvetett módon is vizsgáltuk: összefüggést kerestünk a kilépések évszak szerinti időpontja és a mezőgazdasági munkacsúcsok között. Az ebből a szempontból értékelhető 420 esetből 280, azaz pontosan a kétharmad rész nyárra és őszi, a nagy mezőgazdasági betakarítási munkák idejére esett, tehát megerősítette a mezőgazdasági eredetre, illetve a paraszti társadalmi háttérre vonatkozó feltételezésünket. A magyar gazdaságban sok évtizedes hagyománya volt annak, hogy a parasztság alsó, proletár és törpebirtokos rétegeiből az iparba vagy az építőiparba átlépett munkások szezonálisan, a mezőgazdasági munkacsúcsok idején átmenetileg visszatértek a mezőgazdaságba, elsősorban

³¹⁷ Gyekiczky Tamás: Vasban és acélban. Kézirat. Budapest, 1993. 127–130. o. – Nem csak a könyveknek, de – úgy tűnik – egyes történeti forrásoknak is megvan a maguk sorsa. Az itt elemzett periratokat e sorok írója fedezte fel az 1970-es évek végén az akkori Új Magyar Központi Levéltár iratai között, és a nyolcvanas évek első felében egy kisebb közleményt publikált is belőlük a Kritika c. folyóirat hasábjain. Más kutatási feladatai miatt azonban az anyagban rejlő elemzési lehetőségeket nem merítette ki, ehelyett két, akkor ifjúnak számító kollégája, Darvas Péter és Gyekiczky Tamás figyelmét hívta fel a periratok létezésére, s az elemzésükben rejlő tudományos lehetőségekre. E lehetőségekkel Gyekiczky Tamás kiválóan élt is, mint azt több, e forrásbázison nyugvó írása bizonyítja. Ezek közül talán a legmélyrehatóbb elemzés a jelen jegyzetben idézett és sajnálatos módon kéziratban maradt „Vasban és acélban” c. művében olvasható.

azzal a céllal, hogy biztosíthassák maguknak a télire való gabonát. Ez a jelenség az 1950-es évek elején is olyan tömeges volt, amelynek hatósági eszközökkel, például éppen az önkényes kilépés hatósági tilalmával sem lehetett gátat vetni, noha kezdetben éppen ezzel próbálkoztak az állami szervek és a pártirányítás alatt álló bíróságok. A társadalmi eredettel kapcsolatban végül fontos megemlítenünk, hogy értelmiségi, tisztviselő és egyéb szellemi foglalkozású szülők gyermekei csak elvétve, még az összes magyarországi munkásénál is sokkal kisebb arányban fordultak elő az apák között.

(Iskolázatlanság, képzetlenség) Az ipari munkások országos átlagához képest a legnagyobb különbség az iskolázottság³¹⁸ terén mutatkozott. 1949-ben³¹⁹ a szűkebb értelemben vett ipar és a bányászat fizikai dolgozói Magyarországon többségükben 4–7 elemít (vagy általános iskolai osztályt) végeztek: minden négy munkásból közel három (72%) rendelkezett ilyen végzettséggel.³²⁰ Négynél kevesebb osztályt csak 3,3% végzett, és csak minden kilencvenedik munkás volt analfabéta.³²¹ Ellenben nem lebecsülendő számban voltak nyolc osztályt végzett munkások,³²² arányuk meghaladta az egyötödöt (21,2%); 2,3% pedig érettségivel vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezett. Az iskolázottság tekintetében országosan jelentős különbség figyelhető meg a szűkebb értelemben vett ipari fizikai dolgozók és a bányászok között, az előbbi csoport javára. A bányászoknak ugyanis 85%-a csak hat elemít, vagy kevesebbet végzett, míg az ipari munkások körében ez az arány 68% volt.

A fent ismertetett országos átlaghoz képest a bíróság elé állított munkások (bányászokkal) iskolázottsága sokkal alacsonyabb szinten állt. Külön is felhívjuk a figyelmet arra, hogy mind a 3 osztályt vagy annál kevesebbet végzettek, mind az analfabéták aránya messze az országos átlag felett volt.

³¹⁸ Az iskolázottságra vonatkozó, értékelhető adatot 377 esetben találtunk.

³¹⁹ 1949. évi népszámlálás 7. kötet. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 31. o. – A többször hivatkozott Statisztikai Évkönyv 1949–1955. c. kötet csak az iskolába járókra vonatkozó adatokat publikált, a munkavállalók iskolai végzettségét azonban nem ismerhetjük meg belőle.

³²⁰ A négy és a hat elemít végzettek statisztikai kategóriái az 5, illetve a 7 elemít végzettekét is magukba foglalják. Ide számítottuk továbbá azokat is, akik a középfokú szakiskolákban és a középiskolákban 4 osztálynál kevesebbet végeztek (ami a négy elemi utáni, arra épülő képzés volt).

³²¹ A sem írni, sem olvasni nem tudók, illetve a vagy csak írni, vagy csak olvasni tudók együtt.

³²² Azokat soroltuk ide, akik nyolc általánost (vagy nyolc elemi), illetve a középfokú szakiskolák és a középiskolák 4 osztályát végezték el (utóbbiak természetesen korábban elvégezték a négy elemi).

Az iskolai végzettség szerinti megoszlás (%)

Nem végzett osztályt	10,3
1-3 osztályt végzett.....	13,8
4-7 osztályt végzett.....	66,6
8 osztályt végzett.....	8,5
8 osztály felett.....	0,8

Hasonló jellegzetességeket találtunk a szakképzettség terén is, bár a bíróságok azt általában nem adták meg a mai kívánalmaink szerinti pontossággal, és terminológiájuk is meglehetősen heterogén volt. A munkahelyi státuszra, a vádlottnak a per (és nem a feljelentés alapját képező „cselekmény”) idején ellátott munkakörére az esetek nagy, 90%-os többségében (731 esetben) adnak valamilyen információt az iratok, ha gyakran igen sajátos foglalkozási és szakképzettségi megnevezéseket használtak is. A szakképzettség alapján az alábbi csoportok különíthetők el:

A bíróság elé állított munkások száma

szakmunkás.....	156
betanított munkás.....	28
segédmunkás.....	272
egyéb ³²³	275

Az eltérés az ipari munkások országos átlagától ebben a vonatkozásban majdnem ugyanolyan nagy, mint az iskolázottság tekintetében: 1949-ben országosan a szak- és betanított munkások együttes száma 498 902 volt, a segédmunkásoké pedig 235 984, azaz az előbbi mintegy kétszerese volt az utóbbinak. Ezzel szemben az önkényesen kilépett munkások esetében a segédmunkások (272 fő) voltak jóval többen a szak- és a betanított munkásoknál (184 fő). És akkor még nem számítottuk azokat, akik a tárgyalás idején foglalkozásként egyszerűen csak „munkás”-t vagy „mezőgazdasági munkás”-t mondtak be, holott nagyon valószínű, hogy ők is képzetlenek voltak.³²⁴ A szakmunkások alacsony számát egyrészt az magyarázza, hogy ők nem változtattak olyan gyakran munkahelyet, mint képzetlenebb társaik, másrészt, ha vállalati hozzájárulás nélkül léptek ki, a hatalom akkor sem kívánt olyan súlyos

³²³ Ezek többsége „munkás” megnevezéssel szerepelt, közelebbi megjelölés nélkül.

³²⁴ Egyesek azért mondhattak be mezőgazdasági foglalkozást, mert a bíróságok a per és nem az „önkéntes kilépés” idején érvényes állapotot rögzítették.

retorziót alkalmazni velük szemben, amilyen egy büntetőeljárás. Ha mégis bíróság elé kerültek, az olyanokkal történt, akik szakképzettségüket nem régen szerezték, többnyire csak átképzős tanfolyamot végezve, és ebből következően a munkahelyen szakismeretük nem volt nélkülözhetetlen.

(Alacsony jövedelem) Az iratanyag elemzése során egyértelművé vált, hogy a vizsgált társadalmi csoport tagjai különösen szegények voltak: 76,2%-uknak havi 800, sőt ezen belül többségüknek 600 Ft alatt volt a fizetése.³²⁵ Az ipari munkások országosan jellemző nemenkénti jövedelmi eltérése az alsó munkásság estében is jól megfigyelhető: a nők még a férfiaknál is rosszabbul kerestek, 96,5%-uknak volt 800 Ft alatt a havi keresete. Ezek az adatok egyértelműen az alsó munkásság nehéz életkörülményeire, szegénységére engednek következtetni, különösen azok esetében, akiknek egy vagy több eltartottról is gondoskodni kellett. Ők jóval a hivatalosan megállapított létminimum szintje alatt voltak kénytelenek élni.³²⁶

(Vándorlás a munkahelyek között) A perbe fogott munkások további fontos jellemzője volt a munkaerő-piaci instabilitás, a munkahelyek közötti vándorlás. A 812 személy közül 142 esetben tudtuk egyértelműen megállapítani 1948 utáni munkahelyeik számát, a többi esetben a bíró nem tért ki erre a kérdésre. A 142-ből egy munkahelye mindössze négy embernek (2,8%-nak) volt. Két munkahellyel ellenben 76,8%, hárommal pedig 14,1% rendelkezett az 1948 és 1952 közötti rövid időszakban. Az önkényesen kilépett munkások földrajzi mobilitása valamivel alatta maradt annak, amit előzetesen feltételeztünk, főleg abban az értelemben, hogy a vádlottak között viszonylag alacsony volt a nagy távolságról ingázók, a munkásszálláson élők aránya. Lakóhelyüket és a feljelentést tevő vállalat, üzemegység, telephely székhelyét³²⁷ összevetve azt láttuk, hogy 100 km-nél messzebből csak 12%-uk járt arra a munkahelyre dolgozni, amelyet azután „önkéntesen elhagytak”, ellenben 41%-uk ott lakott, ahol a feljelentést tevő vállalat működött. Ám ezzel együtt is, a fekete vonatokon fél, sőt átszállásokkal gyakran egész napot utazó, hét közben munkásszálláson, nyomorúságos körülmények között lakó munkásember ennek a rétegnek egyik igen jellegzetes figurája volt.

Végeredményben levonhatjuk azt a következtetést, hogy a bíróság elé állított munkások legjellemzőbb csoportját fiatal férfiak alkották, akik között az országos átlag felett voltak nőtlenek és gyermektelenek; jellemző volt rájuk az alacsony jövedelem és a vagyontalan társadalmi státusz, amihez súlyos szegénység társult. E réteg iskolázottsága és

³²⁵ A 391 értékelhető esetből 165-ben volt 600 Ft alatt a havi jövedelem (42,2%).

³²⁶ MOL 276. f. 66/36. ö. e. – A munkásság anyagi fogyasztásának kérdéskörével, s azon belül a létminimum alatt élők problémáival a IV. fejezetben foglalkozunk.

³²⁷ A lakóhely és a munkahely távolságát 693 esetben tudtuk megállapítani.

szakképzettsége jóval elmaradt a munkások országos átlagától, és ebből, valamint az előzőleg említett sajátosságokból következően munkaerő-piaci pozícióik is gyengék voltak, ez pedig a munkahelyen belül igen kiszolgáltatott helyzetbe hozta őket, ami ellen elsősorban a munkahely elhagyásával próbáltak védekezni. (Szemben a szakmunkásokkal, akik viszont inkább a teljesítmény-visszatartás eszközét alkalmazták érdekeik védelmében).

(A fluktuáció a hatvanas években) Az 1960-as években a bányászatban és a gyárparban csökkent a munkahelyek közötti vándorlás mértéke, ezzel szemben az építőipari munkásoknak ugyanolyan fontos jellemzője maradt, mint amilyen az előző évtizedben volt. Megváltozott e munkások gazdaságpolitikai megítélése is, a munkaerő-vándorlást ugyan ekkor is károsnak minősítették, és különféle állami eszközökkel küzdöttek is ellene, de már nem minősítették bűncselekménynek, ilyen ok miatt nem állították bíróság elé a munkások tízezreit.

Egy 1963. októberi állapotot tükröző felmérés szerint a tíz évvel korábbi helyzethez hasonlóan az építőipari vállalatoktól kilépő munkások ekkor is elsősorban a képzetlenek köréből kerültek ki: a távozók 68%-a segédmunkás és kubikus munkás volt. Abban is hasonlítottak a tíz évvel korábbi társaikhoz, hogy a kilépést megelőzően munkahelyükön csak rövid ideig dolgoztak: 56%-uk még tíz hónapot sem töltött el utolsó munkahelyén. A kilépők között a hatvanas években is az átlag felett voltak a fiatal munkások, hiszen több mint kétötödük 25 év alatti volt, és hasonlóképpen felülreprezentáltak voltak a férfiak is. A munkahely-változtatás indítékai közül a legfontosabbak a magasabb kereset és az állandó lakóhelyhez közelebbi munkahely biztosításának reménye voltak. Ezek az okok egyben arra is rávilágítanak, hogy ez a réteg jelentős részben továbbra is az alacsony keresetű és lakóhelyétől távol munkát vállalni kényszerült, ingázó munkásokból tevődött össze. A magasabb jövedelem elérése, mint a kilépés oka a munkaerőmozgás és a bérezés közötti szoros összefüggésre enged következtetni. Ennek – a bérszabályozott munkaerőpiacnak – a létét a szocializmusban ugyan a hatvanas évek elején is tagadták elvileg, ám a gyakorlati gazdaságirányításban bizonyos mértékig már számításba vették, s ezzel mintegy elismerték szerepét. A Munkaügyi Minisztérium például jórészt ezzel magyarázta, hogy az 1963 őszen kilépett építőipari munkásoknak csupán egyharmada helyezkedett el újra egy másik, de ugyancsak az Építőipari Minisztérium irányítása alá tartozó építőipari vállalatnál, mert ott éves átlagban alacsonyabbak voltak a keresetek, mint más iparágak vagy gazdasági ágak irányítása alatt álló építőipari cégeknél. A lakóhelyhez közelebb fekvő munkahely keresése, mint a kilépés másik fő oka abban a történelmi helyzetben teljes mértékben érthető indíték volt, hiszen alig két évvel voltunk a tsz-szervezés befejezése után, amikor százezres

tömegekben menekült el a mezőgazdaságból a munkaerő, s vállalt – gyakran alapos átgondolás, mérlegelés nélkül – munkát az állami vállalatoknál. Ezek a munkások néhány év elteltével kezdték újragondolni helyzetüket, és egyre többen olyan állást kezdtek keresni, amely lakóhelyükhöz közelebb fekszik, hogy ne csak hetente vagy még annál is ritkábban járhasanak haza.³²⁸

(A „szociális okból tartott munkaerő”) Az alsó munkásság másféle, a fluktuációval éppenséggel nem jellemezhető csoportját képezték azok a munkások, akiket hivatalosan „szociális okból tartott munkaerő”-nek neveztek. (Ez a csoport nem azonos a „vattaemberekével”, mert azokat a munkásokat gazdasági megfontolásból tartották állományban a vállalatok.) A „szociális okból tartott munkaerő” számát sem az ötvenes, sem a hatvanas évekre vonatkozóan nem tudjuk megadni, mert „statisztikai jellegű” számbavételét korszakunkban szigorúan tiltották.³²⁹ Mindenesetre bizonyosra vehető, hogy korszakunk első felében a vállalatok soktízezer ilyen munkást tartottak állományban. Főleg idős, kisebb számban rokkant munkások sorolhatók ebbe a körbe, akik arra kényszerültek, hogy a hatvanadik, sőt nem ritkán a hetvenedik életévükön túl is dolgozzanak, mert az ötvenes évek elején bevezetett új nyugdíjrendszerben³³⁰ olyan alacsony, mindössze 150–300 Ft-os nyugdíjat, illetve 200–220 Ft körüli öregségi járadékot kaptak volna, amiből képtelenség lett volna megélni. Emiatt 1953-ban a Lenin Kohászati Művekben például 700, a Ganz Vagongyárban 600 munkás, a Hungária Vegyiművekben pedig az állomány 10%-a dolgozott a nyugdíjkorhatáron túl is. (Az öregeket főleg a fővárosi nagyüzemek tartották meg állományukban, mert ott volt a legtöbb idős gyári munkás).³³¹ Alkalmazásukkal a gyárak vezetése tulajdonképpen sok évtizedes munkaviszonyukat honorálta, noha hatékonyan és képességeiknek megfelelően nem tudta foglalkoztatni őket. A Ganz Vagongyárban „erejének megfelelő feladatot” (portás, éjjeli őr stb.) csak 200 idős ember kaphatott, a többi 400 számára ilyen testhezálló munkakörrel nem lehetett gondoskodni, holott voltak közöttük 75 év körüli egészen idős emberek is. „Bár ezek dolgozni már nemigen tudnak, mégis kénytelenek az üzemben maradni, mert a 240 forintos öregségi járulékából megélni nem tudnak. A 400–500 forint, amit az üzemben kapnak, lényegében közvetett nyugdíj, ezért helyes lenne, ha

³²⁸ A hatvanas évekre vonatkozó valamennyi adat forrása: MOL XIX-C-5. 84. d. Az állami építőipar munkásainak munkahely változtatási indítékai. 1964. szeptember.

³²⁹ MOL XIX-C-5. 87. d. A MűM. Munkaerőgazdálkodási Főosztály elemzése. 1964. szept. 28. „E téren általános áttekintéssel, számszerű adatokkal és a probléma részletes ismeretével nem rendelkezünk” – olvasható a minisztériumi anyagban. Kissé alább még azt is hozzátették, hogy a probléma „bizalmas jellege” miatt a jövőben sem „látszik célszerűnek a helyzet statisztikai jellegű vizsgálata”, helyette be kell érni egyes vállalatok helyzetének elemzésével.

³³⁰ A nyugdíjak kérdésével a IV. fejezetben foglalkozunk.

³³¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/29. ö. e. Munkaerőhelyzet 1949–1960. (KSH.)

rendeznék, és szociálisabban megoldanák (sic!) a dolgozók öregségi járadékát” – javasolta 1953 őszén az ipari munkásság helyzetét vizsgáló bizottság.³³² Az öregek helyzete minden munkás, de különösen a 45–55 év közötti, a nyugdíjhoz közeledő szakmunkások körében sajnálatot keltett. Sőt, a fiatalabbak egy része intő példát látott sorsukban: fiatalon nem érdemes hajtani, mert akkor „korán kiadja az erejét” az ember, és úgy jár, mint a mostani öregek, mondták.³³³ Helyzetük tarthatatlanságát természetesen maguk az idős munkások érzékelték a legjobban, de véleményüknek csak egyetlen történelmi pillanatban, 1953 őszén mertek hangot adni, mondván: „hogyan lehet az, hogy nálunk legfőbb érték az ember, de csak addig, amíg munkaképes”.³³⁴ Az ilyen öreg munkások száma csak az 1960-as években kezdett csökkenni, amikor az ötvenes évek elején életbe léptetett nyugdíjrendszer szabályai szerint is elérték a 10 éves munkaviszonyt, a nyugdíjjogosultság minimumát. Ennek hatására 1961 és 1964 között Magyarországon 93 ezerrel, tehát évi átlagban 31 ezerrel csökkent a munkaképes koron túl dolgozók száma (az összes gazdasági ág valamennyi keresőjét számításba véve).³³⁵ A nagyüzemekben ennek ellenére még maradtak csökkent munkaképességű, főleg idős dolgozók: ugyanebben az évben (1964-ben) a Csepel Fémműben az összlétszám 5,8, a Csepel Acélműben 4, a Tatabányai Szénbányászati Trösztnél 5,3, az Ózd vidéki Szénbányászati Trösztnél 18,4% tartozott ebbe a csoportba. (Ózdon 1449 ilyen munkavállalót foglalkoztattak, túlnyomó részük idős vagy rokkant férfi volt, Tatabányán 780-at, akik közül idős és rokkant 520 volt, 260 pedig egyéb „szociális okból tartott dolgozó”).³³⁶

Hasonló volt a helyzet a munkában megrokkant vagy megbetegedett munkásokkal is. Mi több, a gyárak időnként még régi, már meghalt munkásaik hozzátartozóit is felvették munkára, hogy a család megélhetését segítsék. A „szociális okból” történt foglalkoztatás természetesen méltányos, humánus eljárás volt az öregekkel, a munkahelyi ártalom miatt megbetegedettekkel, a munkahelyen, vagy a háborúban és a hadifogságban megrokkant emberekkel,³³⁷ vagy a hadiözvegyekkel stb. szemben, ám sem gazdasági, sem szociális szempontból nem volt kellően hatékony megoldás. Gazdasági szempontból kárt okozott a

³³² Munkások Magyarországon. I. m. 327–380. o. Az idézet a 344. oldalról származik.

³³³ I. m. 362. Lásd továbbá: MOL-M-KS-276. f. 53/145. ő. e. Jelentés a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának az üzemi dolgozó munkakörülményeiről... 1953. október 21. (A több ízben hivatkozott 1953. őszi jelentés rövid, szerkesztett változata.)

³³⁴ U. o. (A rövid változat). – Megjegyezzük, hogy még az „új szakasz” politikája időszakában és még egy magas szintű vezetőkkel álló bizottság részéről is bátorság volt egy hivatalos, a legfelső pártvezetők számára készült anyagban ilyen kijelentéseket idézni.

³³⁵ MOL XIX-C-5 79. d. Tájékoztató. 1964. ápr. 17.

³³⁶ MOL-M-KS 23/1964/39. ő. e. Csökkent munkaképességű dolgozók. [1964]

³³⁷ Tudunk olyan önkényesen kilépett munkásról, akit a bíróság javító-nevelő munkára ítélt ugyan, de annak ellenére eredeti munkahelye, az országosan kiemelt vállalatnak számító BAMERT Bányagépgyár helyett egy könnyebb munkafeltételeket nyújtó erdőgazdasági üzemhez helyezte el, mert a hadifogságban súlyosan megbetegedett, és állandó diétára szorult. – MOL XIX-C-5 [M 616] 39. d.

bérezés terén, hiszen ezek a dolgozók a teljesítményükkel nem arányos bért kaptak, jelenlétük zavarta a gyári munka- és üzemszervezést, végül rossz hatással volt a többi munkás munkafegyelmére is. A megfelelő megoldás a nyugdíj-, a baleseti- és rokkantellátás fejlesztése lett volna, amely az öregek, a rokkantak és a meghaltak családtagjai számára is elfogadható életfeltételeket biztosított volna anélkül, hogy csökkent munkavégző képességgel is benn tartotta volna őket az üzemi munkaszervezetben. Így ugyanis a gazdasági tevékenységet, az ökonómiai folyamatokat terhelték meg a szociális ellátás feladataival, ahelyett hogy elválasztották volna azokat egymástól. Kétségtelen, hogy a társadalmi problémák kezelése terén ez is egyike volt a lehetséges megoldási módoknak, és eredményekkel is járt, csak nem volt olyan hatékony, amilyen hatékornak bizonyultak a szociális piacgazdaságnak a második világháború utáni korszakban kialakult nyugat-európai modelljei. Ez a munkaviszonyhoz kapcsolatosan kifejlesztett "szociális védőháló", miközben – újra hangsúlyozzuk – valóban sok embernek biztosított megélhetési lehetőséget, nem lehetett alkalmas mindenfajta szociális gondozás biztosítására, vagyis meglehetősen lyukas volt. Például a hadirokkantak, a hadiözvegyek, a hadifogságból visszatértek ellátását nem tudta megfelelően biztosítani, mert az ilyen típusú gondozás csak csekély mértékben volt összekapcsolható foglalkoztatással, munkaviszonnyal. A fent ismertetett, az 1960-as évek derekán is általánosnak mondható gyakorlat egy idő után már olyan bevetté vált, hogy akadályozta a szervezett rehabilitációs rendszerek kiépítését, például azt, hogy a nem teljes értékű dolgozók számára megfelelő rehabilitációs munkahelyeket létesítsenek. A társadalom periferiáján élők szociális gondozása, felzárkóztatása helyett szintén gyakran folyamodtak ahhoz a megoldáshoz, hogy politikai irányító szervek (párt, tanács stb.) nyomására a gyárak egyszerűen felvették és valamilyen segédmunkára alkalmazták az ilyen embereket.

c/ A mezőgazdasági eredet jegyei

Az ipari munkásság mezőgazdasági kötődését elsősorban származásával, családi eredetével szokás jellemezni, nem alaptalanul, hiszen Magyarországon a mezőgazdasági (munkás és kisbirtokos) családból származó ipari munkások aránya általában igen magas volt, már 1949-ben is elérte az egyharmadot (33,04%).³³⁸ A mezőgazdasági kötődés azonban nem csak a származásra vagy a lakóhelyre vonatkozó adatokkal jellemezhető, hanem az ipari

³³⁸ 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 32. o. – 1949-ben a 735 ezer ipari munkás közül 134 598 származott mezőgazdasági munkás apától, és 108244 mezőgazdasági önálló (kistulajdonos) apától. Lásd továbbá e fejezet 3/b. pontját!

munkások mezőgazdasági tevékenységének és onnan származó jövedelmének vizsgálatával is.

(Földdel rendelkező ipari munkások) Korszakunkban végig magas volt a földtulajdonnal rendelkező, illetve mezőgazdasági munkát is végző ipari munkások száma. Szembetűnő volt továbbá, hogy az ipari munkásság egy jelentős hányada nem munkahelyén, hanem olyan településen (falun, tanyán és agrárvárosban) lakott, amely gazdasági alapfunkcióit tekintve mezőgazdasági jellegűnek mondható. Ezek a jelenségek szintén szoros összefüggésben álltak az ipari munkásság gyors számszerű növekedésével, hiszen tömegesen kerültek soraikba a mezőgazdaságból származó felnőtt dolgozók, illetve ilyen családból származó pályakezdő fiatalok. Hiba lenne azonban azt feltételeznünk, hogy a földtulajdonnal vagy földbérlettel rendelkező ipari munkások rétege a szocialista korszakban, a paraszt-munkás mobilitási folyamat felgyorsulása után keletkezett. Mivel a társadalom foglalkozási átrétegződésének a talapzata 1945 előtt is a paraszttársadalom volt, a földhöz, a mezőgazdasági munkához is kötődő ipari munkás típusa természetesen már akkor is létezett. 1949-ben 63 612 ipari munkás mondhatta magát földtulajdonosnak, a haszon- és részesbérlettel, továbbá illetményfölddel rendelkezők száma pedig 6 616 volt. E két csoport együttesen megközelítette az iparban (a bányászattal és az építőiparral együtt) dolgozó szak-, betanított és segédmunkás kereső népesség egytizedét (9,6%).³³⁹ És akkor még nem vettük számításba azokat a tömegeket, akik alkalmilag vállaltak munkát a mezőgazdaságban, elsősorban aratás idején.

Az ipari munkásoknak a földből, illetve a mezőgazdasági munkából származó jövedelme nem volt jelentős. Ezt világosan bizonyítja, hogy a tulajdonosok nagy többsége három holdnál kisebb földterülettel rendelkezett, sőt a többségnek 1 kat. hold alatti parcellája volt csupán. Hasonló nagyságúak voltak és ebből következően a munkások jövedelmében is hasonló szerepet játszottak a bérletek. Földhöz is kötődő munkás – hagyományosan – a bányászatban volt viszonylag a legtöbb: az itt dolgozó szakmunkások közül majdnem minden negyedik rendelkezett földtulajdonnal vagy bérlettel. Az átlag felett voltak ebből a szempontból még az építőipari és az élelmiszeripari munkások is, ellenben jóval az átlag alatt a nyomdászok, a gumi- és a textilipari munkások.³⁴⁰

(A kétlakiság) Az ötvenes években azokra az ipari munkásokra, akik földtulajdonnal rendelkeztek, erős hatósági nyomás nehezedett. Ezt a hivatalos szóhasználatnál „kétlaki”-nak nevezett réteget arra akarták kényszeríteni, hogy földjét ajánlja fel az államnak. A kétlakinak

³³⁹ 1949. évi népszámlálás. 6. köt. I. m. 90–96. o. 1949-ben az ipari keresők száma (bányászattal és építőiparral) 734 886 volt.

³⁴⁰ U. o.

minősített ipari munkások számát a források nagymértvű eltérései miatt rendkívül nehéz megállapítani. A legvalószínűbbnek az az 1955-ben keletkezett pénzügyminisztériumi adat tűnik, amely 201 ezer olyan mezőgazdasági adót fizető személyről tudósít, akik a mezőgazdasági mellett (esetleg azt megelőzve) bér jellegű jövedelemmel is rendelkeztek. A kezükön lévő földterület összesen 316 ezer katasztrális hold volt, átlagban alig haladta meg tehát a másfél holdat.³⁴¹ A velük szemben alkalmazott kemény hatósági fellépés indítéka kettős volt. Egyrészt, nem teljesen alaptalanul, úgy vélték, hogy az a munkás, aki otthon mezőgazdasági munkát végez, a munkahelyen nem kellően friss, ezért nem tud magas teljesítményt elérni. Hozzá kell tennünk azonban, hogy ezt a valós problémát a gyárak vezetése és a pártállami apparátusban dolgozók gyakran eltúlozták, hogy a „tervlemaradások”, a balesetek és egyéb nehézségek okaként a kétlakiságot jelölhessék meg. A másik ok ideológiai volt: a vezetés elfogadhatatlannak tartotta, hogy „a szocializmus vezető osztályának” tekintett ipari munkásság egyidejűleg magántulajdonos is lehessen, hiszen a magántulajdon – állították Lenin nyomán – „napról napra szüli a kapitalizmust”. Ez természetesen a legcsekélyebb mértékig sem volt igaz, hiszen ezek a néhány holdas földek – a szerény ipari jövedelem kiegészítőjeként – az önellátást szolgálták. Mégis, a politikai nyomás következtében 1949 és 1953 között 66 500 ún. kétlaki ingatlant ajánlottak fel az államnak.³⁴² A kétlakiakra gyakorolt nyomás 1956 után sem szűnt meg egy csapásra. Az MSZMP KB Államgazdasági Osztálya még 1958 végén úgy határozott, hogy a kétlakiakkal szemben újra olyan adópolitikát kell folytatni, hogy „a kétlakiság megszűnjön”.³⁴³ (A kétlakiakra egy 1951-ben hozott rendelet értelmében kétszeres adóteher nehezedett. Ezt a rendelkezést 1956-ban megszüntették.) E téren jelentős változás a hatvanas évek második felében történt, amikor a kettős – ipari és mezőgazdasági eredetű – jövedelem és azzal együtt az ipari munkás családtag mezőgazdasági munkavégzése hivatalosan elfogadottá vált.

(Mezőgazdasági munkavégzés és jövedelem a hatvanas években) A kolhozosítás következtében az 1960-as évek elejére a földmagántulajdonnal rendelkező ipari munkások rétege jelentéktelenné zsugorodott. Ennek következtében maga a mezőgazdasági magántulajdon, vagy annak a hiánya, már nem is lehetett komoly megkülönböztető tényező az ipari munkásságon belül. Ezért a mezőgazdasági kötődés megállapítására inkább azt érdemes vizsgálnunk, hogy az ipari munkásságból, illetve családjukból hányan végeztek

³⁴¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/1. ő. e. Feljegyzés. 1958. nov. 14.

³⁴² Orbán Sándor: Változások a mezőgazdasági népesség számában és szerkezetében. In: 20 év. Szerk.: Lackó Miklós. Budapest, 1965. 221. o.

³⁴³ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/1. ő. e. Feljegyzés. 1958. nov. 14. A javaslatot maga az osztályvezető, Friss István tette.

mezőgazdasági munkát, amelynek fő színterévé egyébként a felszámolt magángazdaságok helyett a tsz-ek háztáji gazdaságai váltak. 1970-ben az ipari (építőiparral és bányászattal együtt) keresők közül kereken negyedmillió folytatott ilyen tevékenységet, ebből a fizikai dolgozók (munkások) száma 228 ezer volt, az összes ipari munkás 14,4%-a.³⁴⁴ Jóval magasabb volt azonban az olyan ipari munkások száma, akik saját munkával ugyan nem vállaltak részt a mezőgazdasági termelésből, de valamelyik családtagjuk révén onnan is élveztek jövedelmet. 1957-ben ezen népes kettősjövedelmű rétegen belül csak az olyan családok száma, amelyekben a családfő jövedelme ipari bér munkából származott, megközelítette a 450 ezret.³⁴⁵ Nagyjából tehát minden harmadik ipari munkás család rendelkezett mezőgazdasági eredetű jövedelemmel is, ami kifejezetten magasnak mondható. A mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelem az ipari munkásság egészét tekintve nem mondható jelentősnek, az ötvenes évek végén 92:8-hoz volt az arány az ipari munkából származó bér javára.³⁴⁶ A fenti adatpár azonban valamennyi ipari munkás jövedelmének eredetére vonatkozik, ebből következően nem alkalmas annak érzékeltetésére, hogy a ténylegesen mezőgazdasági jövedelemmel is rendelkező ipari munkás családok jövedelmén belül milyen arányban állt az ipari munkabér és a mezőgazdasági kiegészítő jövedelem. Nos, ha csak az ilyen ipari munkás családokat vizsgáljuk, akkor 27%-ra emelkedik a mezőgazdasági jövedelem aránya a családi összjövedelmen belül, ami viszont már egyáltalán nem mondható csekélynek.³⁴⁷ Az ipari munkásság mezőgazdasági, paraszti eredetére utal továbbá, hogy 1973-ban is (tehát már évekkel túl vizsgált korszakunk határán) változatlanul magas volt a paraszti világból jött ipari munkások aránya: a szakmunkásoknak 35,1, a betanított és a segédmunkásoknak egyaránt 54,2–54,2%-a származott mezőgazdasági fizikai dolgozó apától.³⁴⁸ A szocialista rendszer első korszakára roppant jellemző, hogy még olyan helyzetekben is felbukkantak paraszti életmód folytatásának jelei, amikor elméletileg arra semmilyen lehetőség sem lett volna. Sztálinvárosban például gyakran megtörtént, hogy az odavándorolt falusi emberek baromfit vagy házinyulat tartottak az alagsorban, sőt még a fürdőszobákban is, az épület előtt pedig disznót vágtak.³⁴⁹ Történt ez annak ellenére, hogy a „szocialista városépítés” egyik célja volt olyan lakóterek és épületegyüttesek kialakítása, amelyek teljességgel lehetetlenné teszik a falusias és általában a családi házas lakóövezetekre

³⁴⁴ 1970. évi népszámlálás. 24. köt.(I.) I. m. 228–229. o.

³⁴⁵ U. o. – Ezen felül természetesen százezres nagyságrendű volt azoknak a mezőgazdasági családoknak száma, amelyek valamilyen kiegészítő jellegű ipari jövedelemmel rendelkeztek.

³⁴⁶ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/27. ő. e. A kettős jövedelemmel rendelkező családok ... D. n. [1958]

³⁴⁷ U. o.

³⁴⁸ Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. I. m. 93. o. – A statisztikai adatfelvétel során az apa foglalkozását munkássá vált gyermekeik 14–18 éves életkorára vonatkozóan rögzítették.

³⁴⁹ Dani Zita: Lakáskörülmények Sztálinvárosban 1957–1960. Szakdolgozat. SZTE BTK. Szeged, 2001. 32. o.

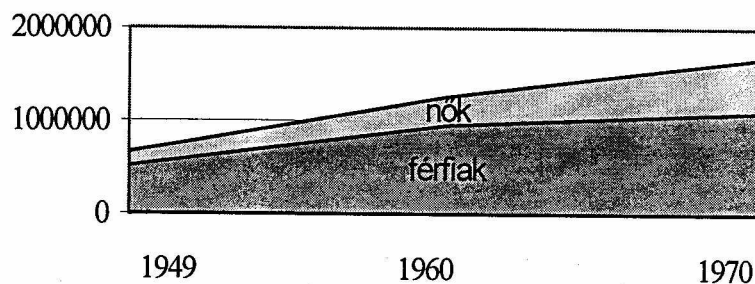
jellemző életformát. Azt is hozzá kell tennünk azonban, hogy ez a fajta furcsa állattartás inkább a rossz közellátással, és nem a paraszti hagyományokhoz való görcsös ragaszkodással függött össze, és később el is tűnt ebből a várostípusból.

d/ A nőmunkások

1949 és 1970 között Magyarországon ugrásszerűen nőtt a női foglalkoztatottak száma. 1960-ban már minden második munkaképes korú lány vagy asszony kereső tevékenységet folytatott, ha közéjük számítjuk a segítő családtagokat is.³⁵⁰ A hatvanas években folytatódott ez a tendencia, és ennek következtében 1970-ben az ország aktív keresőinek már valamivel több, mint kétötöde volt nő.³⁵¹ Az összes keresőn belül az ipari munkásnők száma még az átlagosnál is gyorsabban emelkedett: 21 év alatt közel megnégyszereződött.³⁵² A figyelmes szemlélő a 6. sz. ábra alapján nem csak a női ipari munkások számának gyors emelkedését veheti észre, de azt is, hogy nőknek a férfimunkásokhoz viszonyított aránya is növekedett.³⁵³

6. sz. ábra

Az ipari munkások nemek szerinti arányának változása 1949-1970

FORRÁS: A/ 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 11. o.; B/ 1960. évi népszámlálás 10. köt. Foglalkozási adatok II. KSH. Budapest, 1964. 92. o.; C/ 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 90–92. o.

³⁵⁰ 1949-ben a munkaképes korú, 15–55 év közötti nők 36,6, míg 1960-ban 51,0%-a volt kereső. – MOL-M-KS-288. f. Munkaerőhelyzet 1949–1960. (KSH.)

³⁵¹ 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. I. m. 8. o.

³⁵² A kisipari szövetkezetek ún. „dolgozó” tagjait és alkalmazottait is beleszámítva.

³⁵³ A 6. sz. ábra forrásaként szolgáló népszámlálási kötetek szerint az iparban, fizikai állományban foglalkoztatott szak-, betanított- és segédmunkás nők pontos száma a következő volt: a/ 1949: 153 472 (ipari tanulókkal); b/ 1960: 302 956; c/ 1970: 588 608.

(A gyors növekedés okai) A munkásnők és általában a női munkavállalók számának gyorsütemű növekedését elsősorban a szocialista gazdaságnak az a sajátossága váltotta ki, hogy „csillapíthatatlan éhséget”³⁵⁴ mutatott minden fejlesztési forrás, így a munkaerő iránt is. A gazdaságnak e sajátos természetét, „viselkedésmódját” erősítette a politikai vezetés gondolkodásmódja is, amely a gazdasági tevékenységet bizonyos mértékig szociálpolitikai tevékenységnek is tekintette, és ezért minél nagyobb számú munkaerő foglalkoztatását tartotta kívánatosnak. Ezzel kapcsolatban elég emlékeztetnünk Kádár Jánosnak arra a korábban idézett kijelentésére, hogy a szocialista gazdaságban „ne legyen sok gép”, hanem „legyen sok munka”, mert az jobb, mint a munkanélküliség. Az ötvenes évek elején a lázas háborús készülődés – mint sajátos ok – további ösztönzést adott a nők munkába állításának, hiszen a mintegy negyedmillióra felduzzasztott hadseregbe bevonult férfiakat részben női munkaerővel kellett pótolni.³⁵⁵ Mint fentebb kifejtettük, a felnőtt nők munkavállalásában dominált a szociális kényszer: mivel férjeik olyan keveset kerestek, hogy abból a család képtelen volt megélni, ők is kénytelenek voltak munkát vállalni. „Több nődolgozóval személyesen beszélgettünk: elmondták – olvasható egy 1956 nyarán készült szakszervezeti jelentésben –, hogy azért kell dolgozniok (sic!), mert férjük fizetése csekély és 2, 3 vagy ennél több tagú családot nem lehet egy fizetésből fenntartani.”³⁵⁶ Szókimondóbb asszonyok néha még azt is hozzátették: „miért nem biztosít a népi demokrácia olyan kereseti lehetőséget, hogy a férj eltartsa a feleségét?”³⁵⁷ Még a családi jövedelem kiegészítésénél is erősebb kényszer hajtotta azokat a felnőtt nőket a munkaerőpiacra, akik magányosan voltak, megözvegyültek vagy férjeik elhagyták őket: a munkához jutás számukra a szó szoros értelmében létkérdés volt. Az első öt éves terv időszakában tehát elsősorban ezek az okok járultak hozzá a női munkavállalók számának növekedéséhez, és munkavállalói aktivitásuk növekedésében akkor még igen alárendelt szerepet játszott az, hogy független, önálló keresettel rendelkező dolgozók lehessenek. (Ez a motívum – mint alább részletezni fogjuk – majd a hatvanas években erősödik fel, főleg a fiatal, pályakezdő lányok esetében).

A fenti okok láttán nem meglepő, hogy az ötvenes évek első felében volt a leggyorsabb ütemű a női munkavállalók számának növekedése. A hatvanas évek derekán viszont már a férfi munkaerő-tartalékok kimerülése következtében – mivel az extenzív jellegű gazdaságfejlesztést nem próbálták intenzív fejlesztéssel felváltani – vált egyre fontosabbá a

³⁵⁴ Kornai János által bevezetett terminológia.

³⁵⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/43. ö. e. Előterjesztés. 1951. febr. 20. – Az előterjesztést készítő Országos Tervhivatal anyagában igen kategorikus megfogalmazásban az áll, hogy a „honvédelem érdeke... parancsolólag írja elő a női munkaerők számának emelését”.

³⁵⁶ PIL (SZKL) SZOT 1. f. Elnöki Iroda. 1956. Munkáslevelek. 16. d. 1956. júl. 16-i jelentés.

³⁵⁷ MOL-M-KS-276. f. 116/43. ö. e. Feljegyzés. 1951 tavasz.

nők újabb tömegeinek munkába állítása, ezért azt ezekben az években is változatlanul felső szintű politikai döntésekkel ösztönözték.³⁵⁸ Idővel azonban a társadalom, főképpen az érintett nők felfogása is megváltozott a munkavállalással kapcsolatban. Míg az ötvenes évek elején a munkát vállalni kényszerült asszonyok még szívesebben maradtak volna a háztartásban, addig a hatvanas évek közepén a fiatal lányok jó része már úgy képzelte el jövőjét és úgy építette fel életstratégiáját, hogy önálló keresettel rendelkező munkavállaló válik belőle. Véleményünk szerint ekkor, a hatvanas évek közepén ez szemléletváltás már fontosabb szerepet játszott a női munkavállalás ösztönzésében, mint a vezető szervek – ugyanezt célzó – határozatai és az erre irányuló állami propaganda. Budapesten a többség már ebben a korszakban sem fizikai munkás, hanem szellemi dolgozó akart lenni, a vidéki városokban és még inkább a falvakban élő lányok viszont a fizikai munkát is elfogadhatónak tartották.

(A növekedés iparágankénti eltérései) A növekedés iparáganként eltérő mértékű volt, emiatt két évtized alatt a nőmunkások belső összetétele is megváltozott. Legjellegzetesebb, legtöbb embert foglalkoztató csoportjuk továbbra is a textilmunkásnőké maradt,³⁵⁹ akik nem csak az egyik legrégebbi női munkáscsoportot alkották, de saját szakmájukban sok évtized óta többséget is alkottak a férfiakkal szemben. Emellett munkahelyi pozícióik is viszonylag erősek voltak, mert betanított munkásként bizonyos szintű képzettséggel is rendelkeztek, ami az egyéb iparágakba betóduló új munkásnőktől előnyösen különböztette meg őket. Mivel azonban az itt dolgozók száma 21 év alatt az átlagosnál sokkal lassabban nőtt, arányuk jelentősen csökkent. Az ötvenes évek elejétől gyors ütemben emelkedett viszont a nőmunkások száma és aránya azokban az iparágakban is, amelyekben korábban alig foglalkoztatták őket. Ez megfelelt a gazdasági vezetés törekvésének, hogy néhány különösen nagy igénybevétellel járó foglalkozást leszámítva, „minden munkakörbe” helyezzenek el nőket is.³⁶⁰ A súlyos anyagi gondokkal küzdő, szakképzettség nélküli nők pedig – nem lévén más választásuk – gyakran a legnehezebb munkákat is elvállalták. Ez különösen az ötvenes évek első felére volt jellemző, az 1956-os forradalmat követő néhány évben viszont, amikor az iparban több területen egyébként is elbocsátások folytak, a nők számára túlságosan megterhelő munkaköröknek egy részét felszámolták. Ekkor átmenetileg le is lassult a munkásnők számának növekedése, hogy aztán rövid idő elteltével újra felgyorsuljon, amit a

³⁵⁸ Lásd például a Gazdasági Bizottság 4105/1964. sz. határozatát! – MOL XIX-C-5. 87. d. Levéltervezet. 1964. jún. 9. A Munkaügyi Minisztérium által kiadott „Írányelvek” szerint „intézkedéseket kell tenni”, hogy „az újonnan munkába állók nagyobb részét a nők közül kerülhessenek ki”. (U. o.)

³⁵⁹ 1949-ben a textil- és a ruházati iparban együttesen 73 316 női szak-, betanított és segédmunkás dolgozott. 1970-ben pedig a női fizikai munkavállalók és ktsz-tagok száma ugyanezekben az iparágakban együttesen 137 757 volt. – 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 11. o.; 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 90–92. o.

³⁶⁰ MOL-M-KS-276. f. 116/43. ő. e. Előterjesztés. 1951. febr. 22.

hatvanas évek elejétől maguk az érintettek, pontosabban fiatal korosztályaik egyre jobban sürgették is.

Az iparosítási politika ágazati értéksorrendjének megfelelően a legnagyobb mértékben a tág értelemben vett gépiparban emelkedett, 21 év alatt megtízszereződött (!) a nőmunkások száma; a hatvanas évek második felében sokan dolgoztak a híradástechnikai és a műszeriparban is. Már az évtized elején 40% feletti arányban voltak képviselve a gumi- és műanyagipar, továbbá az élelmiszeripar munkavállalói között (ahol már 1945 előtt is sok nő dolgozott).³⁶¹ A bányászati és az építőipari szakmák – bár növekedés itt is történt – a hagyományokat őrizve továbbra is nagyon távol álltak attól, hogy női foglalkozássá váljanak: a férfiak számához képest ezekben az iparágakban dolgozott a legkevesebb lány és asszony.³⁶² Ez az ipar nőmunkásainak regionális elhelyezkedésére is befolyást gyakorolt, hiszen azok a szakmák, illetve iparágak, amelyek az átlagosnál nagyobb arányban foglalkoztattak nőket, nem arányosan helyezkedtek el az ország területén. A kevésbé iparosodott nagyrégiókban, az Alföldön és a Dél-Dunántúlon, ahol inkább a könnyű- és az élelmiszeripar honosodott meg, viszonylag sok nőmunkás dolgozott. Azokban a régiókban viszont (Észak-Magyarországon és Észak-Dunántúlon), ahol a nehézipar uralkodott, az ipari munkásoknak jóval kisebb hányada volt nő.³⁶³

(Képzettség) A nőmunkások számának gyors növekedése ellenére a szakképzettség átlagos szintje nem romlott, sőt 1957–1966 között még csökkent is a segéd- és emelkedett a betanított munkások aránya. Utóbbiak alkották a nők legjellegzetesebb képzettségi csoportját, hiszen 1957 és 1966 között arányuk minden egyes esztendőben jóval 50% felett volt az ipar női fizikai dolgozói között.³⁶⁴ Ugyanakkor képezettségük színvonala az időszak egészében elmaradt a férfiaké mögött. (Érdekességgént jegyezzük meg, hogy 1950-ben az ország 22 547 géplakatos szakmunkásából csupán 69 volt nő.³⁶⁵) 1966-ban ország szakmunkásainak csak 16,7, ellenben a segédmunkásoknak 42,9%-a volt nő. A képzettség hiánya különösen az újonnan munkát kereső, addig a háztartásban dolgozó, felnőtt asszonyokra volt jellemző, akik legnagyobb tömegben az első ötéves terv időszakában jelentkeztek munkára a munkaközvetítő irodáknál. A későbbiek során lassan javult ugyan a helyzet, de a hatvanas évek elején is a munkát kereső nők 90%-a volt képzetlen.³⁶⁶ A megélhetési nehézségek olykor

³⁶¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/48. ö. e. Megyei munkaerőmérlegek. [1964]

³⁶² 1949. évi népszámlálás 7. köt. A foglalkozási statisztika országos eredményei. I. m. 11. o.; 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 90–92. o.

³⁶³ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/48. ö. e. Megyei munkaerőmérlegek. [1964]

³⁶⁴ Munkatügyi adattár 1949–1966. I. m. 336. o.

³⁶⁵ Munkások Magyarországon. I. m. 42. o.

³⁶⁶ MOL XIX-C-5 57. d. A nők foglalkoztatási helyzete. 1963. szept. 9.

egészen szélsőséges helyzeteket teremtettek: korosodó asszonyok kényszerültek például arra, hogy a bányászatban csillésként, a gyáriparban és az építőiparban anyagmozgató segéd munkásként végezzenek nehéz fizikai munkát. (Tudunk például olyan 45 éves, Kárpátaljáról Borsod megyébe került asszonyról, aki csillésként dolgozott az egyik bányában. Ennek a Nagyszöllősen született asszonynak az életpályáján és ötvenes évek eleji helyzetén igen könnyű felismerni az alsó munkásság jellegzetes vonásait: nehéz testi munkát végző, havi 600 Ft-ot kereső, analfabéta munkásasszony volt, életében nyolc gyermeket szült, akik közül 1952-ben már csak egy élt).³⁶⁷ Az ilyen asszonyok egy részét ugyan megpróbálták ún. átképzős tanfolyamokon kiképezni, ám a kezdeti években ez csak szerény eredményt hozott. Az átképzés ideje alatt ugyanis olyan csekély bért kaptak, hogy maga a munkavállalás veszítette volna értelmét, ezért nagy részük nem fejezte be a tanfolyamot, hanem visszament dolgozni. A munkavégzés nehézségei nem korlátozódtak a nagy fizikai erőfeszítésre, mert a nők egy része különböző munkahelyi ártalmaknak volt kitéve (zaj, por, meleg stb.), illetve sokan három műszakban voltak kénytelenek dolgozni, mint erre a következő fejezetben visszatérünk. Az először munkát vállalóknak (különösen a már nem fiatal asszonyoknak) sokszor nehézséget jelentett a betanulás is, hiszen idősebb korban már meglehetősen nehéz akár csupán hozzászokni egy munkahely rendjéhez. Egyeseket zavart a nagyobb gyakorlattal és fizikai erővel rendelkező férfiak jelenléte a munkahelyen, ezért még az ötvenes évek elején történt olyan kísérlet, hogy az egyébként többségében férfimunkásokat alkalmazó építőiparban külön „női építkezéseket” szervezzenek, ahol egy munkacsapaton belül nagy többségben nők dolgoznak, férfiak csak ott, ahol nélkülözhetetlenek.³⁶⁸

(Hátrányok a bérezésben) A munkásnők bére korszakunk egészében jelentősen, a hatvanas évek közepén valamivel több mint egyharmaddal elmaradt a férfiaké mögött.³⁶⁹ 1966-ban az állami iparban a nők kilenctized részének 1800 Ft alatt volt a havi keresete, ezen belül az abszolút többség (57,9%) 1000 és 1500 Ft között keresett havonta. 2000 és 3000 Ft közötti keresettel mindössze 3,4%-uk rendelkezett. Ezzel szemben a férfiaknak csak egyharmada keresett havonta 1800 Ft alatt, 2000 és 3000 Ft között viszont kétötöde.³⁷⁰ A bérkülönbségek részben az alacsonyabb szakképzettséggel, részben pedig azzal magyarázhatók, hogy azokban az iparágakban, pl. a könnyűiparban, ahol sok nő dolgozott, az átlagosnál alacsonyabbak voltak a fizetések. Tagadhatatlan továbbá, hogy – fizikai

³⁶⁷ MOL XIX-C-4-b. 39. d. D. Sándorné önkényes kilépő büntetőpere.

³⁶⁸ PIL (SZKL) Építők 1951. 530. d. Jelentés. 1951. máj. 28.

³⁶⁹ MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ö. e. A jövedelempolitika, valamint a társadalmi juttatások néhány főbb kérdése. 1968. 23. o.

³⁷⁰ Munkügyi adattár 1949–1966. I. m. 230. o.

munkásokról lévén szó – azonos feladatot végezve a nők átlagos teljesítményszintje alacsonyabb volt, mint a férfiaké, és az is tény, hogy a nők többet voltak táppénzen, ami bizonyos mértékig szintén csökkentette bérüket.³⁷¹ De általában azonos iparágban, azonos képzettség és azonos teljesítmény mellett is, a hátrányos megkülönböztetés következtében, kevesebbet kerestek a férfiaknál. Vagyis nem vált valóra a korszakban sokat hangoztatott jelszó: egyenlő munkáért egyenlő bért.

(A nők terheinek növekedése) A nők tömeges munkavállalása jelentős mértékben megváltoztatta a társadalmi összmunka (a munkahelyi és az otthoni munka együttese) terén korábban kialakult arányokat. Az egyébként igen sok feladatot adó háztartási munkára ugyanis ezután kevesebb idő jutott, ugyanakkor az otthoni munka csökkenése ellenére a nők együttes, munkahelyi és otthoni terhei jelentősen nőttek. Kevés olyan, a nőmunkások helyzetét feltáró forrás áll a kutató rendelkezésére, mint a G. Dej Hajógyár munkaviszonyairól tudósító 1958-as pártjelentés, ezért érdemes hosszabban is idéznünk: „Sokan vannak olyanok, akik messze laknak, 4–5 órakor kelnek és d. u. 4–5 óra felé érnek haza. Mire bevásárol, elvégzi a házimunkát, 8 óra. Ilyenkor már fáradtak, este nem tudnak olvasni, vagy tanulni. Többen javasolták, hogy a többgyermekes családanyák részére 5 napos munkahetet kellene bevezetni, hogy szombaton el tudja végezni a szükséges házimunkát, és vasárnap pihenessen, legyen módja tanulásra. Kéri, hogy az óvodákat, napközi otthonokat lakóterületenként oldjuk meg, ne legyen szükség arra, hogy télvíz idején a zsúfolt közlekedési eszközökön cipeljék a gyerekeket [a gyári óvodába – B. Gy.]. (...) Megnehezíti a dolgozó nők helyzetét, hogy az áruházak szombaton délután nincsenek nyitva, a közműveknél d. u. 4 óra után nincs hivatalos óra. Ha valamit vásárolni akarnak, vagy a közműveknél elintézni, a munkából kell kimaradniok. (Sic!) Hasonlóan tarthatatlannak tartják, hogy szombaton nem lehet húst kapni. Az egyszerű munkásembernek nincs jégszekrénye, hogy a hét közepén vegye meg a húst. Kéri, hogy az áruellátást a munkásnegyedekben javítsák meg. Munkaidő után is lehessen különböző hiánycikkek kapni (sic!), és húst szombaton árusítsanak elsősorban.”³⁷² A következő évtizedben ezeknek az otthon szinte minden munkát saját kezükkel végző asszonyoknak a helyzete nem sokat változott. A hetvenes évek eleji viszonyokat örökítve meg nem alaptalanul nevezete egy szociográfus a környező falvakból Budapestre bejáró nőket, „négyműszakos asszonyoknak”, hangsúlyozva, hogy az otthoni munka még a munkahelynél is több feladatot ad számukra: „Naponta főznek, még akkor is, ha

³⁷¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/30. ő. e. KSH-jelentés (Miskolc). 1959. máj. 28.

³⁷² MOL-M-KS-288. f. 21/1958/21. ő. e. „A G. D. Hajógyári brigád jelentése a munkásosztály helyzetéről.” 1958. jún. 17.

ők maguk, férjük a munkahelyen, gyerekük a napköziben ebédel. Naponta vásárolnak hazafelé jövet a gyárból... Mosogatnak, mosnak, vasalnak, takarítanak, ügyes-bajos dolgokat intéznek.”³⁷³ A női munkavállalás gyors növekedése tehát megkövetelte (volna) az otthoni feladatok részleges társadalmi átvállalását a gyermekellátás és az otthoni munkák terén. Ehhez természetesen megfelelő intézményrendszert kellett (volna) kiépíteni, bölcsődéket, óvodákat létesíteni, bővíteni az iskolai napközi otthoni ellátást. Hasonlóképpen gyors fejlesztést igényelt volna az üzemi étkeztetés is. Az otthoni munkák megkönnyítésére elérhető áron bővíteni kellett volna szolgáltatásokat is (mosás, tisztítás stb.), és ugyanebből a célból szintén elérhető áron biztosítani háztartási gépeket (mosógép, hűtőszekrény stb.), valamint konyhai készítményeket (készételek stb.). Az említett területek fejlődése azonban egyáltalán nem tudott lépést tartani a női munkavállalók számának növekedésével. A belkereskedelem illetékes vezetői 1958-ban azt állapították meg, hogy a „tartósított élelmiszer félkész- és készételek az élelmiszerforgalomnak... elenyésző részét képezik”. A forgalomba hozott háztartási gépek (mosógép, padlókeféző, porszívó) száma is „igen kevés”, a háztartási munka megkönnyítése szempontjából „még nem bír nagy jelentőséggel” – tették hozzá teljes joggal.³⁷⁴ A háztartási munkák megkönnyítése terén csak korszakunk végén, a hatvanas évek derekán kezdődött komolyabb, a munkáscsaládok egy részét is érintő javulás. (A gyermekgondozás és nevelés egyes részleteivel a IV. fejezet 2. pontjában foglalkozunk részletesebben.)

A nők tömeges munkavállalása a paraszt-munkás mobilitáshoz hasonlóan a szocialista iparosítás egyik legjellegzetesebb társadalmi következménye volt, és összességében, a korszak egészét tekintve, kétarcú jelenségnek nevezhető. Felgyorsított egy olyan, nálunk a XX. század első felében megkezdődött folyamatot, amely a nőknek a családjuktól, háztársuktól való viszonylag nagyobb függetlenségét eredményezte azzal, hogy önálló munkavállalóvá tette és egyben saját jövedelemhez juttatta őket. Ez pedig hozzájárult a nők emancipációjához, egyéni szabadságuk növekedéséhez. Ugyanakkor azonban a szocialista rendszer első, a hatvanas évek derekáig tartó korszakában e társadalmi átalakulási folyamatban túlságosan erősek voltak a kényszerek, s ennek következtében túlságosan magas az az „emberi ár”, amelyet fizetni kellett értük. A problémát elsősorban az okozta, hogy a női munkavállalók számának növekedésével nem tartott lépést, ahhoz képest késést szenvedett a családok munkahelyen kívüli, otthoni feladatait megkönnyítő rendszerek fejlődése, az olyan és hasonló intézkedések bevezetése, amilyen a gyermekgondozási segély volt. Továbbá az,

³⁷³ Berkovits György: Világváros határában. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1976. 162. o.

³⁷⁴ MOL-MKS-288. f. 23/1958/33. ö. e. A munkásosztály ellátási helyzete. 1958. júl. 10.

hogy az első 10–12 évben sok felnőtt nő pusztán azért vállalt munkát, mert a férj (az apa) keresetéből a család nem tudott megélni.

c/ Regionális és településtípusonkénti megoszlás; a belső migráció

A foglalkoztatottak számának növekedésével és nagyarányú átrétegződésével együtt járt a népesség belső migrációjának felgyorsulása is.³⁷⁵ Ez természetesen nem volt új jelenség történelmünkben, jól ismert, hogy már a dualizmus korában nagyarányú belső és külső vándorlási folyamatok zajlottak le Magyarországon. A 1940-es évek vége és az 1960-as évek második fele közötti belső migráció azonban – időarányosan számítva – tömegességében túlszárnyalta még a dualizmus korit is, túlzás nélkül állítható: történelmünk legnagyobb belső vándorlási hulláma bontakozott ki ezekben az években. A két korszak közötti különbséget jól érzékelteti, hogy míg 1900-ban a lakosság 70%-a ott lakott, ahol született,³⁷⁶ fél évszázaddal később viszont már egyetlen (az 1949 és 1960 közötti) évtized elég volt ahhoz, hogy a lakosság közel ötöd része lakóhelyet változtasson.³⁷⁷ A népességmozgás földrajzilag elsősorban dél-északi irányt követett, foglalkozási szempontból a mezőgazdasági jellegű megyékből (ide értve az Alföld egészét és Pécs kivételével a Dél-Dunántúlt) az iparosodottabb megyékbe irányult. 1956-ig a migráció fő nyertese Budapest volt, másodsorban pedig körülbelül egy tucat (régi és új) vidéki iparváros. A hatvanas években már inkább a főváros agglomerációs gyűrűje vonzott egyre több betelepült, emellett változatlanul sokan költöztek be a vidéki bányászati és nehézipari központokba is.

(A munkások lakóhelye és munkahelye) Településtípusonként vizsgálva a munkások térbeli elhelyezkedését, a legszembetűnőbb változás a községekben lakó ipari munkások számának gyors növekedése volt: 1960-ban ebben a településtípusban élt az ország ipari és az építőipari munkásainak 43,4%-a, ezen belül az építőipari munkások abszolút többsége! Ezzel szemben Budapesten ekkor már csak 30,7%-uk lakott, a többi városban pedig a maradék 25,9%.³⁷⁸ A községi lakosok átrétegződése a hatvanas években is folytatódott, ennek következtében foglalkozási összetételük is jelentős mértékben megváltozott: 1970-ben a magyar községek keresőinek 36–37%-a már az iparban dolgozott, a mezőgazdaságból élők

³⁷⁵ E folyamatokat tágran értelmezzük, a végleges elköltözés, a lakóhelyválttatás mellett ide számítjuk a lakóhely és a munkahely közötti ingázást is.

³⁷⁶ Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 93. o.

³⁷⁷ 1960. évi népszámlálás 9. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. KSH. Budapest, 1963. 56*. o. 1960-ban az 1949 előtt született, 11 éves és idősebb népesség 18,4%-a nem ott lakott, ahol született.

³⁷⁸ 1960. évi népszámlálás 9. köt. I. m. 28*. o.

aránya pedig 50% alá csökkent.³⁷⁹ A szocialista rendszer első korszakában tehát az ipari munkások egyre nagyobb számban és arányban váltak községi lakossá, ami az egész társadalmi átrétegződési folyamat egyik fontos sajátosságának tekinthető.

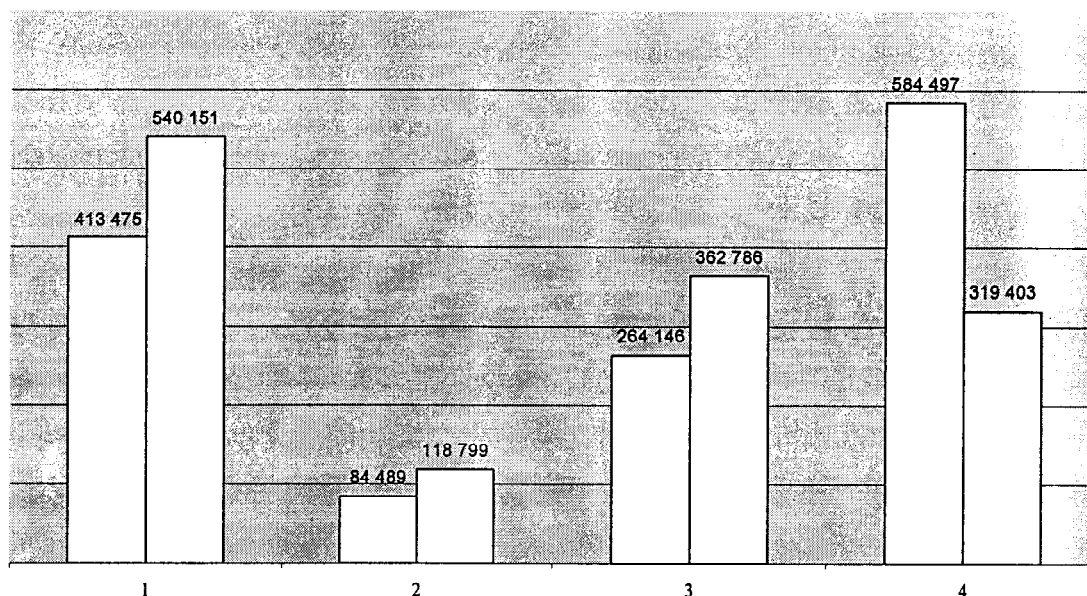
Mivel a falvakban megközelítően sem volt annyi ipari munkahely, ahány ipari munkás élt ott (ld. a 7. sz. ábrát!), gyorsan nőtt a falun élő, de más településen dolgozó, ingázó ipari munkások száma is. A falusi és tanyai emberek tehát nem csak a városba vándorlás és az azzal járó foglalkozásváltás révén járultak hozzá az ipari munkásság számszerű növekedéséhez, hanem úgy is, hogy állandó lakóhelyük a falu vagy a tanya maradt. Az ipari munkahelyek száma még mindig Budapesten volt a legmagasabb, abban a városban, amely lakónépességét tekintve egyre inkább a szellemi dolgozók (az ún. egyszerű szellemiek, az értelmiségiek és a tisztviselők) településévé vált. Az ország többi városában szintén több volt az ott dolgozó ipari munkás az állandó bejelentővel ott lakónál, a különbséget a községekben élő és a városokban dolgozó munkások egyenlítették ki. (7. sz. ábra)

---

³⁷⁹ 1970. évi népszámlálás 24. köt. Foglalkozási adatok I. I. m. 61. o.

7. sz. ábra

Az ipari és építőipari munkások településtípusonként, 1960

1 = Budapest 2 = Megyei jogú városok 3 = Járási jogú városok 4 = Községek

(A bal oldali oszlopok a helyben lakó, a jobb oldaliak a helyben dolgozó munkásokat ábrázolják.)

FORRÁS: 1960. évi népszámlálás. 9. köt. I. m. 28*. o.

(A **szocialista iparvárosok**) Az ország településtípusai közül korábbi népességük számához viszonyítva a legnagyobb arányú vándorlási nyereséget az ún. szocialista iparvárosok könyvelhették el.³⁸⁰ (Ezek közé soroljuk az 1951-ben várossá nyilvánított Komlót és Sztálinvárost, későbbi nevén Dunaújvárost, valamint az 1954-ben várossá lett Kazincbarcikát, végül a hatvanas években felfejlesztett Tiszaszederkényt, későbbi nevén Leninvárost,³⁸¹ és még néhány további települést. Ezek a negyvenes évek végén még csak kis lélekszámú községek egy-egy ipari vagy bányászati nagyberuházás járulékos fejlesztéseként váltak várossá. Népességnövekedésük fő forrása a rohamléptű bevándorlás volt, amelynek jeleit még 1960 táján is feltűnően magukon viselték. Az egyik jellegzetesség az volt, hogy az

³⁸⁰ Ezeket a településeket jobb híján „város”-nak nevezzük, annak ellenére, hogy a legújabb kutatások bizonyították: az első egy-két évtizedben funkcionális értelemben nem voltak azok. Ebben a szellemben tárgyalja történetüket Germuska Pál: A szocialista városok helye a magyar urbanizáció történetében. I. m. c. disszertációja. – 1960-ban Dunaújvárosnak mintegy 23 ezer tizenegy éves és annál idősebb lakosa volt, akik közül 1949-ben csak háromezer lakott helyben. Ugyancsak 1960-as adatok szerint Kazincbarcikán minden 40 őslakosra 70 bevándorló, Komlón 55 őslakosra 130 bevándorló jutott. – 1960. évi népszámlálás. 9. köt. I. m.

³⁸¹ A nagyobb beruházások 1961-ben kezdődtek, 1966-ban nyilvánították várossá, és 1970-től lett a neve Leninváros.

ország egészétől eltérően felnőtt lakosaik többsége férfi volt: 1960-ban például Dunaújváros 11 évesnél idősebb népességén belül az egész országban egyedülállóan nagy többségben voltak a férfiak, és a többi új iparvárosban is – ha nem is ilyen arányban – ugyancsak férfi többség figyelhető meg, holott az ország 1949 előtt született lakosai körében számottevő női többlet mutatkozott.³⁸² A gyors bevándorlás másik jellegzetes demográfiai tünete a fiatalok (15–39 évesek) országos átlag feletti aránya volt. Disszertációnk tárgya szempontjából talán a legfontosabb jellemzőjük az volt, hogy 1960 körül lakosságukon belül az országos átlagnál jóval többen folytattak kereső tevékenységet, és azon belül, az átlagnál sokkal többen éltek bérből és fizetésből. A bérből és fizetésből élők legnagyobb csoportja pedig az ipari munkásoké volt. Ez elsősorban azzal a fent említett ténnyel magyarázható, hogy ezek a városi társadalmak egy-egy ipari (bányászati) nagyberuházás következtében alakultak ki, ezért főleg a kereső tevékenységet folytatókat, elsősorban az ipari munkásokat vonzották. Egyben azonban megfelelt annak a politikai törekvésnek, „elvárásnak” is, hogy ezek a települések váljanak a jövőt szimbolizáló „munkásvárosokká”. További fontos jellegzetességük volt, hogy 1960-as adatok szerint az odavándorolt ipari keresők pontosan kétharmad arányban származtak községekből.³⁸³ (Azért nem többen még ennél is, mert Sztálinvárosba, mint egyfajta kirakatvárosba, sok szakmunkást telepítettek a régi nagyipari központokból is, elsősorban Budapestről). A községi eredetű munkások eredeti lakóhelyük foglalkozási jellegének megfelelően a beköltözés előtt valószínűleg nem voltak ipari (üzemi) munkások, tehát esetükben a társadalom szerkezetében történt helyváltoztatás és az országon belüli migráció szorosan összekapcsolódtak.

Mivel az új iparvárosok közül a legjellegzetesebb – egyébként politikai szimbólummá is tett – település Sztálinváros volt, az új iparvárosok társadalmának néhány további szociológiai jellemzőjét érdemes e város példáján figyelemmel kísérnünk.³⁸⁴ Az egyik legjellegzetesebb

³⁸² A 11 évesnél idősebb népességből Dunaújvárosban 13 376 volt férfi és 10 504 nő, Komlón 9 921 férfi és 8 730 nő, Kazincbarcika 5 674 férfi és 5 469 nő. Ezzel szemben országosan az 1949 előtt született népesség jelentős női többséget mutat, férfi: 3 812 824, nő: 4 211 200 volt. – Az adatok forrása: 1960. évi népszámlálás 9.köt. I. m. 58*, 243., 251. és 257. oldalak.

³⁸³ Dunaújváros, Komló és Kazincbarcika adatai alapján. A három iparvárosban összesen 19 502 olyan ipari és építőipari keresőt írtak össze 1960-ban, akik 1949-ben még nem ott éltek. Ebből 12 922 származott községből. – 1960. évi népszámlálás 9. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. I. m. 243–257. o.

³⁸⁴ A város története jól ismert, ezért csak röviden említjük meg a következőket: Egy Duna mentén létesítendő vasmű gondolata már a II. világháború alatt felvetődött, Győr székhellyel. A háborút követően előbb Mohácsra kívánták telepíteni, ahol már jelentős alapozási munkákra is sor került, ám a Jugoszláviához fűződő viszony megromlása miatt az ottani munkálatokat leállították. 1949-ben hoztak végleges politikai döntést a beruházás északabbra helyezéséről, három lehetséges hely közül jelölve ki az addig csendes falusi életet élő Dunapentele határát erre a célra. 1951-ben készült el a vasmű első gyárrészlege és a város első utcája. 1951. november 7-én nyilvánították városnak, és ekkortól viselte Sztálin nevét. 1954-ben adták át a Martin Acélművet, 1956-ban az első kokszolóblokkot. 1959-ig, a Vasmű első lépcsőjének befejezéséig a beruházás összköltsége 9,2 milliárd Ft

vonásnak azt tartjuk, hogy az ötvenes években letelepedők (pontosabban: végleges letelepedési engedélyt kapottak) mintegy 80%-a szüleitől eltérő társadalmi rétegbe került, sokan éppen akkor és azáltal, hogy a városba telepedtek.³⁸⁵ Sőt, 31%-uk az ottani letelepedésével és munkavállalásával saját életpályáján belül is megváltoztatta társadalmi foglalkozási csoportját. Hasonlóképpen fontos sajátosság, hogy többségben voltak közöttük az ipari és építőipari munkások: 1960-ban a keresők 61%-a tartozott például körükbe.³⁸⁶ Szinte teljes egészében hiányzott viszont a kistulajdonosok társadalmi csoportja (a régi pentelei lakosokat nem számítva), mert az ötvenes évek elején, a legnagyobb bevándorlási hullám éveiben, magántulajdonnal rendelkezőknek szigorúan tilos volt ott letelepedniük,³⁸⁷ és később sem váltak szívesen látott emberekké. A kistulajdonosokénál is szigorúbban tiltották a politikailag „ellenséges”-nek minősített „elemek” letelepedését, és nem csak 1953 júniusáig, hanem Nagy Imre miniszterelnöksége idején is. A sztálinvárosi hatóságok például egy panaszra 1953 augusztusának végén is olyan szellemben válaszoltak, mint az „új szakasz” politikájának megkezdése előtt: „O. szaktárs ... valóban nem kapott és nem is kap lakást, mivel letelepedési engedélyt sem kap múltbeli politikai magatartása miatt. Felszabadulás előtt államügyész volt”.³⁸⁸ Az első években a városba került embereknek nagy megpróbáltatásokat kellett kiállniuk a lakáshiány és az infrastruktúra, a szolgáltatások fejletlensége miatt. Később lassú konszolidációs folyamat vette kezdetét; a társadalmi szerkezet roppant egyoldalúságai csökkenni kezdtek, megjelentek olyan foglalkozási csoportok képviselői is, akik „civilek” voltak, vagyis nem álltak közvetlenül a nagyüzem alkalmazásában (pl. a szolgáltató szektorban, az oktatásban és az egészségügyben dolgoztak stb.). Másrészt az egész országtól óriási anyagi áldozatokat követelő városfejlesztés eredményeként gyors ütemben javult a lakásellátottság, hiszen 10 év alatt 5300 lakás épült.³⁸⁹

A régi iparvárosok már 1945 előtt is viszonylag népes települések voltak, ezért az egyébként tömeges bevándorlás nem játszott olyan meghatározó, már-már kizárólagos szerepet társadalmi viszonyaikban, mint az új iparvárosokéban. (Ide sorolható például Tatabánya, Ózd, az ezeknél jóval népesebb Miskolc-Diósgyőr és Pécs stb.). 1949 és 1959

volt. A város lakosságának száma 1960-ra meghaladta a 30 ezret. – MOL-M-KS-288. f. 21/1960/9. ö. e. Feljegyzés Kádár elvtárs részére. 1960. jún. 28.

³⁸⁵ Jónás Dániel: Dunaújváros lakosságának társadalmi és földrajzi eredete [az] 1951–1954 között letelepedők körében. Szakdolgozat. Károli Gáspár Református Egyetem BTK. Budapest, 2000. 50–52. o.

³⁸⁶ 1960. évi népszámlálás 9. köt. I. m. 257. o.

³⁸⁷ Jónás Dániel: Dunaújváros lakosságának társadalmi és földrajzi eredete [az] 1951–1954 között letelepedők körében. I. m.

³⁸⁸ MOL XXIX-F-2 a. 76. d. A Szabad Néphez intézett levél. 1953. aug. 31. (Az eredetiben a teljes családnév szerepel).

³⁸⁹ MOL-M-KS-288. f. 21/1960/9. ö. e. Feljegyzés Kádár elvtárs részére. 1960. jún. 28.

között a legtöbb ipari és építőipari bevándorlót Pécs mondhatta magáénak (11 119 fő), megelőzve Miskolcot (9944) is. Őket jelentősen lemaradva Tatabánya és Győr követték (4986, illetve 4848). Más iparvárosok bevándorlásból származó ipari népességnövekedése jócskán elmaradt ettől (Ajka, Oroszlány, Várpalota stb.)³⁹⁰

(Regionális elhelyezkedés) Jelentős mértékben módosult az ipari munkások régiók szerinti elhelyezkedése is. Főként az érdemel említést, hogy az ország ipari munkásságán belül megnövekedett néhány északi ipari kistérség (elsősorban a Sajó völgye és Északkelet-Dunántúl) munkásságának részaránya. Ezzel szemben kissé csökkent az Alföldé és a Dél-Dunántúlé (Pécs és Komló térségét leszámítva). Amennyiben Budapestet nem csak egy önálló településtípusnak, hanem egyúttal külön régióknak is tekintjük, és erre minden okunk megvan, akkor a helyben lakó ipari munkások aránya tekintetében ott következett be a legnagyobb mértékű változás (csökkenés). (3. sz. táblázat).

3. sz. táblázat

A helyben lakó munkások Budapest és a vidék közötti arányának változása a szocialista iparban³⁹¹ (1949–1965)

Év	Budapest	Vidék
1949	50,7	49,3
1955	44,6	55,4
1960	43,1	56,9
1965	39,4	60,6

FORRÁS: Ipari adattár. I. köt. I. m. 28. o.

³⁹⁰ 1960. évi népszámlálás. 9. köt. I. m. 241–290. o.

³⁹¹ Állami és szövetkezeti ipar együtt.

Korszakunkban tehát mérséklődött az ipari munkásság földrajzi koncentráltsága, de meg nem szűnt, hiszen a hatvanas évek derekán is az ország népességének csak mintegy ötöde, ellenben az ipari munkásoknak (a munkahelyek száma alapján) kétöde volt fővárosi. A magyar feldolgozóipar legjelentősebb nagyüzemei (a Csepel Művek, a Ganz Gyárak, az Egyesült Izzó stb.) továbbra is, korszakunk végéig Budapesten működtek.

(Budapest) A budapesti munkásság arányának csökkenése egyáltalán nem jelentette azt, hogy általában meggyengült volna a fővárosnak az ország többi településére gyakorolt vonzása. Ellenkezőleg, a minden szempontból erősen centralizált szocialista rendszer sajátosságai következtében jelentős mértékben tovább nőtt. Ezt egyértelműen bizonyítja, hogy 1949 és 1956 között soha nem látott tömegben vándoroltak be a fővárosba a vidéki emberek, köztük természetesen olyanok is, akik ott ipari munkásként találtak megélhetést. 1949 és 1960 között a főváros lakosainak száma 214 ezerrel nőtt, holott 1956–1957-ben mintegy százezer ember távozott onnan külföldre, továbbá, hogy az ötvenes évek végén szigorú betelepédési tilalmat rendelt el a kormány és a fővárosi tanács, ami 1959-től lényegében lehetetlenné tette a tömeges bevándorlást, különösen a fizikai dolgozók számára.³⁹² Az addig lejárlott rendkívül gyors ütemű bevándorlást az magyarázza, hogy 1949 után – ellentétben a hivatalos decentralizációs tervekkel – az ipari beruházások többsége Budapestre összpontosult. Egy 1954-ben készült elemzés szerint az első ötéves terv során az új ipari munkahelyek mintegy fele Budapesten létesült. A főváros egyetlen városrészében, Kőbányán például a negyvenes évek vége és az ötvenes évek vége (1958) közötti időszakban 226,6%-kal növekedett a foglalkoztatottak száma.³⁹³

1960-ban Budapestnek 1,54 millió 11 évesnél idősebb lakosa volt. Közülük majdnem minden ötödik, szám szerint 277 ezer ember 11 évvel korábban még nem ott élt, hanem 1949 és 1959 között vándorolt be oda. A bevándorlók túlnyomó része (192 ezer fő) korábban községekben lakott, olyan településtípusban, amely foglalkozási szempontból a negyvenes évek végén még elsősorban mezőgazdasági jellegű volt.³⁹⁴ Ez arra vet fényt, hogy ebben az esetben is szorosan összekapcsolódott a faluból, az agrártérségekből történt elvándorlás és a foglalkozáscsere, hiszen a faluról bevándoroltak új otthona, a főváros volt a legurbanizáltabb, legkevésbé mezőgazdasági jellegű települése az országnak, következésképpen a bevándorlók a letelepedés után nagy valószínűséggel nem mezőgazdasági foglalkozást folytattak.

³⁹² Ahhoz, hogy valaki Budapesten lakásigénylést nyújthasson be az illetékes tanácshoz, öt éves folyamatos munkaviszonyt, vagy/és öt éves folyamatos helyben lakást kellett igazolnia. A Fővárosi Tanács ez alól mentesíthetett és mentesített is ugyan embereket, de azok általában nem ipari munkások voltak.

³⁹³ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/20. ö. e. Jelentés. 1958. júl. 2.

³⁹⁴ 1960. évi népszámlálás 9. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. I. m. 240. o.

Fokozottan érvényes ez a megállapítás az 1949 után betelepedett, 1960-ban ipari és építőipari keresőként dolgozó mintegy 115 ezer emberre. Körükben ugyanis a községekből beköltözöttek aránya még magasabb volt, mint a város összes betelepült keresője körében.³⁹⁵

Budapest munkaerővonzása az ország egész területére kiterjedt. 1960-ban a bevándorolt ipari keresők közel kilenctized része³⁹⁶ például nem a saját megyéből, hanem azon túlról vándorolt oda, mégpedig nagy számban földrajzilag igen távol fekvő területekről. Igen sokan (45%) érkeztek az Alföld Pest megye nélkül számított területéről, egyedül a térben egyik legtávolabbi megyéből, Szabolcs-Szatmárból 11,5 ezren költöztek a fővárosba.³⁹⁷ A nagyvárosba áramlás a XX. században világjelenséggé vált Latin-Amerikától Ázsiáig, ami mindenütt számottevő társadalmi konfliktusok forrásává is vált. A magyarországi migrációs folyamat sem képezett kivételt ez alól. Ennek folyamán is nagyon sok embernek, közöttük ipari és építőipari munkásoknak nehezedtek meg az életkörülményei, hiszen saját lakásról hosszú évekig nem is álmodhattak, albérletben, ágybérletben vagy munkásszálláson kényszerültek élni, távol lakó családjukat csak ritkán látogathatták stb. Volt azonban ennek a nagy vándormozgalomnak egy olyan vonása, amely előnyösen különböztette meg a latin-amerikai vagy ázsiai óriásvárosok népességnövekedésétől. Az nevezetesen, hogy ezeknek az embereknek a nagy többsége általában rendszeres munkához juthatott, nem kényszerült arra, hogy teljes létbizonytalanságban éljen.

(Az agglomerációs övezet) Az 1950-es évek végétől, az említett szigorú adminisztratív korlátozások következtében jelentős mértékben csökkent a fővárosba, felgyorsult viszont az agglomerációs övezet településeibe irányuló bevándorlás. Ekkor növekedett meg és vált az agglomerációs gyűrű társadalmának jellegzetes csoportjává az a nagyrészt – bár nem kizárólag – paraszti gyökérzetű munkásréteg, amely valamely távolabbi mezőgazdasági régióból beköltözött emberekből állt, akik azután napi ingázóként valamelyik fővárosi vállalatnál dolgoztak, többnyire segéd- vagy betanított munkásként, igen gyakran az építőiparban. (A főváros környéki településekről már 1945 előtt is sok gyári munkás járt be Budapestre dolgozni. Az 1940-es évek első felében a mintegy 5000 lelket számláló Törökbálintról például naponta mintegy 1500 gyári munkás ingázott Budapestre).³⁹⁸ Az ilyen munkás előbb albérlő lett a nagyvárost övező községek valamelyikében, majd ugyanott telket

³⁹⁵ 1960-ban a főváros azon kereső tevékenységet folytató lakosai, akik 1949 utáni bevándorlók voltak, 70,5%-ban származtak községekből. Ezen belül az ipari és építőipari keresőként dolgozóknak még nagyobb hányada, 74,8%-a származott onnan.

³⁹⁶ Egész pontosan 87%-a.

³⁹⁷ Az adatok forrása: 1960. évi népszámlálás. 9. köt. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. I. m. I. m. 240. o.

³⁹⁸ Szőnyi László Gyula: Törökbálint társadalmi átfarmálódása a népességmozgások sodrában. 1945–1947. Szakdolgozat. KRE BTK. Budapest, 2002. 16. o.

vásárolt, és két keze munkájával házat épített rajta, kertjében élelmiszert termelt, a ház körül állatot tartott, hogy költségeit csökkentse. Az otthoni munkában természetesen – ahogy falun is szokás volt – a családtagok is részt vettek. Ebből a szempontból tehát a nagyváros üzemi munkásaként is őrizték a családi munkaszervezetben folyó munkavégzés hagyományait. Nagy változás volt életükben ugyanakkor, hogy a rokonsági kapcsolatban ilyen szempontból rejlő tartalékokat nem vagy csak jóval kisebb mértékben mozgósíthatták, hiszen a rokonok, a közeli ismerősök csak ritkán költöztek velük. Az otthoni munkát persze nem kedvtelésből, nem is hagyományörzésből, hanem kényszerűségből végezték, mert általában nem tartoztak magas jövedelmű munkások közé, továbbá, mert az agglomerációs gyűrű községeiben élők költségei jóval magasabbak voltak, mint a főváros igazgatási területén belül élőké, hiszen a községi szolgáltatások és a helyközi közlekedés sokkal drágábbak voltak a budapestinél. (Egy községi jogállású településben a villanyáram díja például közel két és félszerese volt a fővárosinak; azonos távolságra a BKV-járatok menetdíjánál sokkal többbe került az ún. helyközi közlekedés is. Ráadásul az üzlethálózat fejletlen volt, gyakran még a kenyeret is benn Pesten vették meg, és vitték haza munka után.) E többletköltségeket igyekeztek ellensúlyozni tehát azzal, hogy a ház körül zöldséget termeltek, baromfit vagy egyéb jószágot tartottak, ami (többnyire falusi és paraszti) származásuk következtében egyáltalán nem volt idegen tevékenység számukra. Mindez persze azzal járt, hogy ezeknek a munkásoknak szabadidős tevékenységre egyáltalán nem, de például gyermeknevelésre is alig maradt idejük: utaztak, dolgoztak, utaztak, és megint dolgoztak reggeltől estig.

(A vidéki nagyrégiók vándorlási jellegzetességei) Az ipar területi elhelyezkedésében mutatkozó nagyfokú aránytalanság csökkentése, a vidéki, azon belül is az alföldi és a dél-dunántúli ipar fejlesztése közel két évtizeden keresztül szerepelt a hivatalos terület- és településfejlesztési célkitűzések között, az első ötéves tervről szóló 1949. évi XXV. törvényben ugyanúgy, mint a hatvanas évek ipari decentralizációs programjaiban.³⁹⁹ A valóságban azonban a változások kevésbé követték e politikai előírásokat, a beruházások területi elhelyezését ugyanis nem a regionális fejlesztési programok, hanem az ipar ágazati fejlesztési sajátosságai (és részben katonai szempontok) determinálták. A bányászat és a kohászat kiemelt fejlesztése pedig törvényszerűen vont maga után egyes vidéki nehézipari bázisok gyors fejlesztését, hiszen azok a nyersanyaglelőhelyekhez és az olcsóbb szállítási lehetőségekhez kötődtek. Ezek Budapestre, az Alföldre és a Dél-Dunántúlra telepítése alig jöhetett szóba, ami viszont az ipari munkásság térbeli elhelyezkedését is jelentős mértékben

³⁹⁹ Belényi Gyula: Az alföldi városok és a településpolitikai. I. m. 128–141. o.

befolyásolta. (Másfajta iparági preferenciák esetén természetesen más lett volna a helyzet, de az ötvenes években – példának okáért – az élelmiszeripar egyáltalán nem tartozott a gazdaságpolitikailag kiemelt iparágak közé, holott az sokat lendíthetett volna az Alföld és a Dél-Dunántúl gazdasági fejlődésén.)

Miközben tehát az északon fekvő ipari régiók munkásságának száma és aránya rohamosan növekedett, az Alföld és a Dél-Dunántúl részesedése a vidéki munkáslétszámból csökkent, és ezekből a déli régiókból egyre többen vándoroltak el. Egyes számítások szerint a negyvenes évek vége és a hatvanas évek közepe között az Alföld vándorlási vesztesége például meghaladta a félmilliót. Az elvándorlást a munkaalkalmak mellett az iparvidékek jobb közellátása és a lakáshoz jutás megalapozottabb reménye is ösztönözte. (Az 1952-es lakásépítési terv például a felépítendő új lakások közel felét mindössze hat ipavárosban szándékozta felépíteni).⁴⁰⁰ Az 1949 és 1960 között eltelt 11 esztendőben a vidéki ipari régiók közül a Miskolc-Ózd térségbe és az északkelet-dunántúli megyékbe vándorolt be a legtöbb olyan ember, aki 1960-ban ipari és építőipari keresőként dolgozott.⁴⁰¹

Az 1949–1960 között bevándorolt ipari keresők száma 1960-ban

Borsod-Abaúj-Zemplén ⁴⁰²	25 980
Fejér	21 738
Komárom	21 112
Veszprém	20 147

A felsorolt megyékben a saját megyét leszámítva a legtöbb odavándorló ipari kereső a közel kétmilliós Budapestről, valamint a szomszédos megyékből telepedett le. A földrajzi távolsághoz és az ország össznépességén belüli arányához képest sokan érkeztek az Alföld – vándorlási szempontból az ország fő népességbocscátó nagyrégiója – területéről is. A három északkelet-dunántúli megye esetében például a fővárost és a szomszédos megyéket Bács-Kiskun és Békés megyék követték, jelentősen túlszárnyalva az északi és a dél-dunántúli régió megyéit. Még a Békéstől igen távol fekvő Veszprém megyében is jóval több ipari kereső

⁴⁰⁰ Germuska Pál: A szocialista városok helye a magyar urbanizáció történetében. I. m. 204–205. o.

⁴⁰¹ 1960. évi népszámlálás. 9. köt. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. I. m. 241–285. o. – Összehasonlításként néhány agrár jellegű megye bevándorolt ipari és építőipari keresőinek adatai ugyancsak 1960-ból: Tolna: 5 405, Szabolcs-Szatmár: 5 562 és a jóval nagyobb össznépességű Bács-Kiskun: 9 845.

⁴⁰² Miskolc megyei jogú város adatával együtt. A Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc közötti, a statisztikában külön feltüntetett vándorlást nem vettük figyelembe, mert egy egységnek tekintettük a kettőt.

származott onnan, mint Baranyából.⁴⁰³ Ugyanez a két alföldi megye adott viszonylag sok ipari keresőt Komárom megyének is, és ami meglepő, kettejük közül is a kisebb népességű, és a térben is távolabbi Békés adta a többit. Mindez egyrészt az agrártársadalom szerkezeti jellemzőivel, a munkát kereső agrárproletárok magas számával, másrészt a beruházások (új munkahelyek) telepítésével függött össze. Utóbbival olyan értelemben, hogy amennyiben egy kisebb régióknak a közelében sem létesült kellő számú munkahely, akkor onnan napi ingázással nem lehetett munkát vállalni. Ebben az esetben a mindenképpen munkához jutni törekvők számára nem maradt más megoldás, mint a nagy időközökben történő ingázás vagy a végleges elköltözés. Elsősorban ez magyarázza, hogy a nagy számú agrárproletárral rendelkező Békés megyéből olyan sokan telepedtek le távoli ipari megyékben. Rendkívül jellegzetes képet mutat Borsod-Abaúj-Zemplén megye bevándorlása. A megye és Miskolc együttes adatai szerint (a saját megyét nem számítva) Szabolcs-Szatmárból vándorolt oda kiugróan a legtöbb ipari és építőipari kereső, szám szerint 4549 ember a megyén kívülről jöttek közel ötöde.

(Az ingázás) A végleges letelepedés az iparvidékeken csak az egyik módja volt az ipari munkahelyek és a munkába állítható új munkaerő földrajzi elhelyezkedése közötti különbség kiegyenlítésének. A másik lehetőség az volt, hogy a munkavállaló nem költözött el végleg, hanem állandó lakóhelyéről járt be a munkahelyének otthont adó településre, vagyis ingázott. (A kifejezés a lényegre tapint: szemlélteti a lakóhely és a munkahely közötti, az inga mozgásához hasonlóan ismétlődő, településközi mozgást). Ingázó munkavállalók természetesen már 1945 előtt is léteztek, számuk az 1930-as években 150 ezer körül alakult.⁴⁰⁴ Az 1960-ra tömegük megnégyszereződött, meghaladta a 600 ezret. Az ingázás fő formája a napi bejárás volt, de ebben a korszakban gyorsan nőtt a nagyobb időközökben ingázó, hét közben ideiglenes szálláson alvó munkások száma is.

Kik voltak, milyen társadalmi csoportokba tartoztak az ingázók? Derékhadukat 20–40 év közötti, falun élő férfiak alkották, akik általában fizikai dolgozóként keresték kenyerüket.⁴⁰⁵ Az összes ingázónak több mint a fele ipari és építőipari munkás volt, számuk 1960-ban 325 ezer körül alakult. Ebből mintegy 300 ezer, vagyis a túlnyomó többség falusi ember volt.⁴⁰⁶ Különösen a városokba, főleg a Budapestre bejárók között volt magas az ipari munkások

⁴⁰³ Békésből 380-an, Baranyából ellenben csak 191-en érkeztek.

⁴⁰⁴ Sárfalvi Béla: A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1965. 64. o.

⁴⁰⁵ 1960-ban az összes ingázó száma 612 ezer volt, kilenctized részük községekben élt és 85–86%-a végzett fizikai munkát. – 1960. évi népszámlálás. 9. köt. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. I. m. 24*–28*. o.

⁴⁰⁶ U. o.

aránya: az oda bejáró összes munkavállalónak például majdnem kétharmada az ipar és építőipar fizikai munkavállalójaként kereste kenyerét.⁴⁰⁷ Viszonylag rövid idő alatt számban jelentős réteggé vált tehát a falun élő és a városban dolgozó ipari munkásoké. A falvak gazdasága, elsősorban a mezőgazdaság már nem tudta eltartani őket (egyres esetekben ők maguk sem tartottak már arra igényt) a városok viszont nem tudtak megfelelő lakóhelyet és egyéb életfeltételeket biztosítani számukra (egyres – a kisebbség – pedig erre nem tartottak igényt, hogy megszokott környezetükben élhessenek tovább, és kertet művelhessenek, jószágot tarthassanak). Tévétra jutnánk persze, ha azt feltételeznénk, hogy a községekből eljárók hatalmas tömege kizárólag a városokban talált munkát. 1960-ban a községi munkahelyek közül majdnem 320 ezer volt ipari és építőipari munkahely, és ebből 112–113 ezret más községekből odajáró munkások töltöttek be, vagyis a munkások községek közötti ingázása is meglehetősen tömegessé vált. A bejárás fő célpontja mindazonáltal – ismételjük – Budapest volt, amelynek helyben lakó és helyben dolgozó keresői szociológiailag mind jobban távolodtak egymástól, amennyiben jóval több fizikai munkás dolgozott, mint lakott ott.

Egy munkás munkahelyi megbecsültségében és elismertségében szerepet játszott, hogy bejáró vagy helyben lakó volt-e; az ingázó a falusi társadalmi háttér miatt a helyben lakónál általában kisebb presztízssű munkásnak számított. Az ingázás minősítette az embert – egymás között is, és a pártállam különböző szervei előtt is. A gyárak vezetése gyakran tette meg őket különböző termelési problémák bűnbakjának, ideológiailag pedig ugyancsak sűrűn minősítették őket olyannak, akik még nem teljes értékű tagjai a munkástársadalomnak, akiken még „rajta van a paraszti tojánhéj”. (Ami szociológiailag sem volt 100%-ig igaz, mert nem minden falusi ingázó volt paraszti eredetű, voltak, akik korábban kisiparosként vagy a szolgáltató szektorban dolgoztak mielőtt ipari munkássá váltak, bár tény és való, hogy a nagy többség, még a kisiparosok és kiskereskedők is, kötődött a mezőgazdasághoz).

A közlekedés fejlődése nem tartott lépést az ingázók számának növekedésével, az utazás általában lassú és kimerítő volt. Az erre a célra a legalkalmasabb helyközi autóbuszközlekedés csak a hatvanas években indult fejlődésnek, nagyobb tömegek szállítására azonban csak az évtized végén vált alkalmassá. Az első ötéves terv időszakában sokan gyalog, jobb esetben biciklin jártak be a környező falvakból, emiatt órákkal a munkakezdés előtt kellett elindulniuk, és munka után ugyanannyival később értek haza. A

⁴⁰⁷ 1960. évi népszámlálás 9. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. I. m. 29*. o. – A 612 878 ingázóból 525 707 volt fizikai dolgozó. Budapestre 95 854 ipari és építőipari kereső járt be, ebből 88 342 volt fizikai dolgozó.

vállalatok egy része megpróbálta a környékről teherautókkal beszállítani a munkásokat, ami rövidítette ugyan a közlekedési időt, ám a nyitott platón utazva sok ember betegedett meg (megfázott, arc- vagy homloküreg-gyulladást kapott stb.). Ezért néhány nagyvállalat, így például a dunapentelei építőipari vállalatok,⁴⁰⁸ megpróbálták a teherautók platójára deszkából készült, zárt, ablaktalan felépítményt rögzíteni, hogy a szélről és az esőtől védjék a munkásokat. (Ezeket a sajátságos járműveket nevezte a népnyelv „fakarusz”-nak). Később egyes, munkaerőhiánnyal küzdő nagyvállalatok bérelt buszokkal (különjáratokkal) próbálták munkásaikat be-, illetve hazaszállítani, ám ez a gyakorlat nem terjedt el széles körben. 1957-ben 259 vállalat folytatott valamilyen módon szervezett munkásszállítást, 350 millió Ft-os éves összköltséggel, amelynek túlnyomó részét (310 milliót) a munkahelyek fizettek, és összesen csak 40 millió volt a dolgozók saját hozzájárulása. A szervezeten utaztatott dolgozói létszám 140 ezer volt, tehát az egy főre eső éves kiadás 300 Ft alatt maradt.⁴⁰⁹ A hatvanas évek első felében változatlanul magas volt a vállalati szervezésben, vagy térítéssel ingázó munkavállalók száma, 1962-ben csak az ipari minisztériumok anyagi támogatásával, illetve (bérelt) járműveivel mintegy 140 ezren jártak be lakóhelyükről a munkahelyre. Az utazási költségek akkor is hasonló arányban oszlottak meg a munkaadó és a munkavállaló között, mint az előző évtized végén, bár utóbbiak hozzájárulása valamelyest nőtt, naponta 1, havonta 25 Ft körül alakult.⁴¹⁰ Komolyabb és előremutatóbb kísérlet volt, amikor a MÁV-ra bízta a helyközi személyszállítás megszervezését, és elindították az ún. MÁVAUT járatokat, amelyek a vasútvonallal nem rendelkező településekről autóbuszokkal szállították az utasokat, jórészt ingázó munkásokat.

A legnagyobb arányokat öltő ingázás azokban a budapesti agglomerációhoz tartozó községekben alakult ki, amelyeknek viszonylag jó volt a közlekedési kapcsolatuk a fővárossal. Több ilyen településből a keresők 50–60%-a is bejárt dolgozni.⁴¹¹ Az agglomerációs gyűrű községeinek jó része azonban még a hatvanas évek derekán sem dicsekedhetett jó közlekedéssel. A járművek – a vonatok és a buszok egyaránt – nagyon lassúak voltak: a KSH számításai szerint egy átlagos Budapestre ingázó naponta 2 óra 40 percet töltött el utazással.⁴¹² A másik alapvető problémát a járatok ritkasága okozta, ennek következtében egyrészt sokat kellett várakozni, másrészt zsúfolt járműveken kellett, gyakran állva utazni. Az ingázás által kiváltott gazdasági és szociális problémák egy jelentős részét a

⁴⁰⁸ Jónás Dániel: Dunaújváros lakosságának társadalmi és földrajzi eredete [az] 1951–1954 között letelepedők körében. I. m.

⁴⁰⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ö. e. Jelentés. D. n. [1957]

⁴¹⁰ MOL-M-KS-288 f. 23/1962/33. ö. e. Munkásellátás 1962. (KSH.-anyag, hivatalos használatra). (Táblázatok)

⁴¹¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/48. ö. e. Megyei munkaerőmérlegek. [1964]

⁴¹² MOL-M-KS-288. f. 23/1962/33. ö. e. Munkásellátás. 1962. (KSH.-anyag, hivatalos használatra).

hatvanas évek hivatalnokai is felismerték már (bár orvosolni csak lassan és csak részlegesen lehetett azokat). Az Országos Tervhivatal egy 1964-ben készített elemzése néhány igen lényeges dologra tapintott rá, amikor megállapította: „A bejáró munkavállalók esetében ... gyakran súlyos problémát jelent, hogy napi pihenésük, művelődésük, képzésük lehetősége nincs biztosítva, ami munkateljesítményüket is hátrányosan befolyásolja. Az a körülmény, hogy a hosszú utazási idő folytán szabadidejük nagy részét is állandó lakóhelyüktől távol töltik, több más szempontból szintén hátrányos következményekhez – pl. a családi kötelék meglazulásához, alkoholizmushoz – vezethet”.⁴¹³ A bejárás a nagyobb vidéki ipari centrumok körül is igen intenzív volt. Elsősorban a Sajó völgyéből, illetve annak környékéről jártak be sokan Miskolcra és Ózdra (a hatvanas évek első felében kb. 24, illetve 7 ezer ember).⁴¹⁴ Az ötvenes évek közepén a Borsodi Szénbányászati Tröszt 13,5 ezer munkásállományú dolgozójának többsége, 7337 ember nem helyben lakott: közel hatezer napi ingázó volt (3984-en autóbusszal, 1954-en vonattal jártak be a munkahelyre), és további 1399 ember munkásszálláson lakott.⁴¹⁵ Az ingázók szállításának konszolidációja a megyei VOLÁN vállalatok megszervezésével történt meg, de inkább már korszakunk időhatárán túl. Ekkor, a hatvanas évek vége felé a járatsűrűség növelésével és a menetrendeknek a munkakezdéshez és záráshoz történt igazításával, hosszú halasztás után, viszonylag elfogadható közlekedési feltételeket sikerült teremteni az ingázó ipari munkások számára is. A helyközi közlekedés ugyan végig jóval drágább volt a városinál, de fokozatosan kiépült az autóbusz, illetve a vasúti bérletek részleges vállalati térítési rendszere, amely mérsékelte az ingázók anyagi terheit.

(A heti ingázók) A „szocialista iparosítás” időszakában kialakult egyik legsajátosabb és legjellegzetesebb munkáscsoport a nagy távolságból ingázó, hazautazni csupán hétvégeken vagy még annál is nagyobb időközökben tudó, hét közben ideiglenes szállásokon élő munkásoké volt.⁴¹⁶ Számukat, pontosabban a nem munkásszálláson (albérletben, ágybérletben stb.) élőkét a statisztikák nem rögzítették olyan pontosan, mint a napi ingázókét, de a munkásszállások férőhelyeinek száma alapján nagyságrendjük százezresre tehető.⁴¹⁷ A hetente vagy annál is ritkábban hazajáró, elsősorban az építőiparban foglalkoztatott munkások

⁴¹³ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/48. ő. e. Megyei munkaerőmérlegek. [1964]

⁴¹⁴ U. o.

⁴¹⁵ MOL XIX-C-4-a 13. d. Jelentés. 1955. máj. 12.

⁴¹⁶ Az egyszerűség kedvéért „heti” ingázónak nevezzük őket, noha egy részük anyagi problémák miatt még hetente sem tudott hazautazni.

⁴¹⁷ 1957-ban az országban összesen 158 ezer férőhely volt a munkásszállásokon, amelynek zöme, 113 ezer ipari és építőipari munkások számára szolgált ideiglenes szállásul. MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ő. e. Jelentés. D. n. [1957]. – A korszak életkörülményeit igen alaposan mutatja be Sebők Balázs: Az életkörülmények alakulása az 1950-es évek Magyarországon c. szakdolgozata. (Szeged, 2000.)

még a naponta bejáró társaiknál is súlyosabb terheket kellett viseljenek, hiszen a munkásszállás, illetve annak hiányában az albérlet vagy ágybérlet stb. nyújtotta életfeltételek meg sem közelítették az otthoniakat. Emellett jelentősen növelte kiadásait is, hiszen az ilyen munkáscsaládoknak – korabeli kifejezéssel – „két konyhát kellett vinni”. Fizetni kellett továbbá az albérletért, egyes vállalatok esetében a munkásszállásért is, holott egy ilyen, általában nem a legjobban kereső munkás számára még a vonatjegy megvásárlása is komoly kiadásnak számított. (Az ötvenes évek elején volt olyan ember, aki pulóverét kellett eladja, hogy haza tudjon utazni).⁴¹⁸ Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy ebben a csoportban az átlagosnál nagyobb arányban voltak a legszegényebb paraszti sorból jött emberek, az agrárproletárok utódai. 1957-ben a hetente, vagy még ritkábban hazajáró, munkanapokon munkásszállásokon élők 85%-a volt férfi, 9%-a nő és 6%-a házaspár (ők többnyire ún. családi szállásokon laktak ekkor már).⁴¹⁹ Noha sok idősebb, családos ember is csak úgy kapott munkát, hogy munkásszálláson kényszerült élni, a többség inkább a fiatalabb korosztályokból, a még nem családos emberek közül került ki. 1958-ban a Pécsi Szénbányászati Tröszt „legényszállásain” összesen elhelyezett 1270 férfi közül 386 (30,4%) volt nő, a többi nőtlen, bár utóbbiak közül 90-en családfenntartók voltak (az összes családfenntartó aránya így elérte a 37,5%-ot).⁴²⁰

A heti ingázók számának növekedésével nem tartott lépést sem a vasúti közlekedés fejlesztése, sem a munkásszállások építése. A hétvégi vonatok zsúfolásig megtelten vitték haza a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl kisebb-nagyobb településeibe a Budapesten, a Sajó völgyében, vagy Komárom megyében és más iparvidékeken dolgozókat. Ezeken a kortársak által gyakran „fekete vonatok”-nak nevezett, hét eleji és hétvégi járatokon gyakran szélsőséges viszonyok uralkodtak a zsúfoltság, a komfort teljes hiánya és a szerelvények lassúsága következtében. 1951-ben a KPM egyik vezető munkatársa állapította meg, hogy a munkások a hatnapos munkahét következtében csak szombaton délután „mehetnek haza a családjukhoz, de legtöbb esetben vasárnap délre érnek haza, és így csak nagyon kevés időt tölthetnek családjuknál”.⁴²¹ Az ötvenes évek elején a MÁV gyakran indított olyan munkásszállító vonatokat, amelyek részben tehervagonokból álltak, és a padlózatukhoz csavarozott padokon ültek az emberek – már akinek jutott ülőhely. Jóllehet e vonatok közül a Szabolcsba és azok közül is főként a Budapestről Mátészalkára tartó járatok váltak

⁴¹⁸ MOL XIX-C-4. 14. d.

⁴¹⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ö. e. Jelentés. D. n. [1957]

⁴²⁰ MOL-M-KS-288. f. 21. cs. 23/1958. ö. e. Táblázatos kimutatások. 1958.

⁴²¹ MOL XIX-A-16-a 223. d. Jegyzőkönyv. 1951. okt. 23.

fogalom, a munkásszállításnak ez a formája az Alföld egész területére jellemző volt, és nem csak az ötvenes, hanem a hatvanas években is.

(Munkásszállás, albérlet) A nagy távolságból ingázó munkások számára a legtöbb nehézséget az elszállásolás okozta. Számuk rohamos növekedésével egyáltalán nem tartott lépést a munkásszállók építése, ezért sokan a rendkívül drága albérletekbe vagy a minimális kényelmet is alig biztosító ágybérletekbe kényszerültek. Az albérleti uzsora Budapesten volt a legnagyobb (1958-ban egy albérletért 300–400, egy ágybérletért 160-at is elkértek)⁴²², de még olyan kisvárosban, mint Ózd is drága volt az albérlet.⁴²³ A munkások egy része emiatt nem is próbálkozott azzal, hogy szobát, vagy ágyat béreljen, hanem lakásnak nem minősíthető helyeken húzta meg magát: mosókonyhákban, barlanglakásokban, az építőipari vállalatok már elhagyott felvonulási épületeiben – és a példákat még hosszan sorolhatnánk. A nagyvállalatok már az első ötéves terv idején elkezdték a munkásszállások (a „legényszállások”) építését az ingázó munkaerő elhelyezésére, ám ezekből az igényekhez mérten kevés épült, és az is nagyon rossz minőségben. A legtöbb szállást az építőipari nagyvállalatok és a bányatrösztök létesítették, hiszen ezekben az iparágakban dolgozott a legtöbb távoli vidékről érkező munkás. Később a bányászatban csökkent a távoli ingázók aránya, az építőiparban azonban nem: 1960-ban, idényben 70 ezer volt a munkásszálláson lakó építőipari munkások száma.⁴²⁴ A szállásért egyes vállalatok nem kértek térítési díjat, általában azonban a szállásköltségek bizonyos hányadát a munkásoknak kellett fizetniük. Az ötvenes évek első felében a költségek túlnyomó részét a vállalatok fedezték: 1957-ben a dolgozói és a vállalati térítés aránya 7,2:92,8 volt, ami egész hónapban egy olcsó szálláson csupán 6–8 Ft megterhelést jelentett a munkásoknak.⁴²⁵ Később megváltozott a felfogás, az állam arra törekedett, hogy a munkások egyre nagyobb részét fedezzék a költségeknek. Ennek következtében 1963-ban a II. osztályú budapesti munkásszállásokon már 125 Ft volt a havi térítési díj, s az már komoly kiadásnak számított.⁴²⁶

1957-ben az építőipari munkások közül minden harmadik (35,8%) lakott munkásszálláson, ami kiemelkedően magas arány volt. Ezt egyrészt az építőipari tevékenység jellege (a munkahelyek „vándorlása”), másrészt az építőipari munkások sajátos társadalmi összetétele, konkrétan falusi eredete, s így az ingázók eleve magas aránya magyarázza. A nehézipari munkások közül már csak minden hatodik, hetedik (15,8%), a kohó- és gépipari munkások közül viszont csak minden huszadik (5,5%) lakott munkásszálláson. Az élelmiszeripari

⁴²² MOL-M-KS-288. f. 21/1958/20. ö. e. Az MSZMP III. kerületi PB jelentése. 1958. jún. 28.

⁴²³ Munkások Magyarországon. I. m. 335. o.

⁴²⁴ MOL-M-KS-288. f. 21/1960/20. ö. e. A SZOT jelentése a munkásszállásokról. [1960]

⁴²⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ö. e. Jelentés a vállalati munkásellátásról. 1957.

⁴²⁶ MOL XIX-C-5. 55. d. 1963. jan. 16-i levél.

munkások között is hasonlóan alacsony volt a szálláson lakók aránya (6,7). A munkásszállási férőhelyeknek csak 61%-a volt olyan épületben, amely erre a célra épült, 30%-a barakkokban, a fennmaradó 9%-a szükséglétesítményekben.⁴²⁷ Az ötvenes években még az eredetileg munkásszállásnak épült épületek többsége is gyenge minőségű volt. Az 1950 végétől építeni kezdett dunapentelei lakóbarakkok például vékony, ún. „futó téglá” falazású és kátránypapír tetőzetű, betonozott vagy téglá padlózatú épületek voltak. Egyik típusuk négy lakóhelyiségből állt, amelyekben 40–40 embert helyeztek el. A barakk közepén vályúszerűen egymás mellé sorolt mosdók szolgálták a tisztálkodási igényeket. Ezek a legelsők között felépült szállások egészségtelenek voltak a túlszűfoeltság és a falak vízesése miatt, az ún. „Déli táborban” például a falak mentén elhelyezett ágyak szalmazsákjai átnevesedtek.⁴²⁸ Később olyan típusú barakkokat kezdtek építeni, amelyek bejárata egy hosszú folyosóra nyílt, amelynek két oldalán helyezkedtek el a lakószobák és a mellékhelyiségek. Itt a nagyobb termek helyett kisebb szobákat alakítottak ki, amelyekben 6–8, a nagyobbakban 16–22 fő lakott. A munkások emeletes vaságyakon aludtak. Ezekben a szobákban az ágyakon kívül általában volt egy konyhai asztal négy székkal, továbbá néhány szekrény, amelyekben annyi rakodórész (rekesz) volt, ahány férőhelyre tervezték a szobát. Fűteni itt is, mint az első típusban is, kályhával fűtöttek, de a nyílászárók rossz minősége miatt gyakran volt hideg. Még rosszabbak voltak a mélyépítők barakkjai, mert viszonylag kis helyiségekben 20 ágyat zsúfoltak össze, és ráadásul az épületben nem volt mosdási lehetőség, hanem csak egy központi fürdő állt rendelkezésre. A legjobban azok a munkások jártak, akiket a már megépített, végleges kiutalásra szánt lakásokban helyeztek el átmenetileg, mert ezek az épületek összehasonlíthatatlanul egészségesebbek voltak, másrészt egy – igaz: kicsiny – szobában csak 2–4 ember lakott.⁴²⁹ Munkásszállás céljára még 1958-ban is 360 kész lakást használtak a városban, amelyekben akkor kétezer ember lakott.⁴³⁰ A munkásszállásokon gyakran betegedtek meg a munkások; a bajt tetézte, hogy az orvosi ellátás színvonala alacsony volt. A zsúfoeltság, a súlyos egészségügyi és a higiéniai problémák (piszkosság, mosatlan ágyneműk, férgek elszaporodása stb.) mellett egyéb nehézségek is adódtak. Gyakoriak voltak például a lakótársak közötti súrlódások, sőt még a nyílt összeütközések sem voltak ritkák, miként az alkoholfogyasztás sem, ugyancsak sűrűn fordultak elő lopások is.⁴³¹ Sztálinvárosban a kezdeti

⁴²⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ö. e. Jelentés. D. n. [1957] – A forrás külön mutatta ki a „nehézipart” és a kohó- és gépipart.

⁴²⁸ MOL XXIX-F-2-a. 76. d. Beszámoló. 1951. ápr. 16.

⁴²⁹ Kárgli Rita: Sztálinvárosi életkörülmények 1950-1953. Szakdolgozat. JATE. Szeged, 1997. 8–9. o.

⁴³⁰ MOL-M-KS-288. f. 21/1958/23. ö. e. Jelentés a Dunai Vasmű munkásainak helyzetéről. 1958.

⁴³¹ Kárgli Rita: Sztálinvárosi életkörülmények 1950-1953. I. m. 3. sz. melléklet.

időszakban egy helyre szállásoltak el férfiakat, nőket, sőt gyermekes házaspárokat is.⁴³² Később a gyermekes családokat külön szobákban helyezték el, sőt családi szállások kialakítását is tervezték, ahol egy barakkban csak családokat szállásoltak volna el. A sztálinvárosi munkásszállások ugyanakkor nem tartoztak a legrosszabbak közé; egyes sebtében megindított építkezéseken, amilyen például a kunmadarasi katonai repülőtér volt, kezdetben például semmilyen szálláshely nem állt rendelkezésre, ezért az oda megérkezett toborzott dolgozók az állomás környékén, vagy az állomás épületében aludtak napokon át.⁴³³ Később a környező falvakban helyezték el őket. Sajószentpéteren a Szabolcsból érkezett építőipari munkásokat istállóknak szállásolták el.⁴³⁴ A toborzott dolgozók elhelyezésének egyes esetekben szörnyűséges körülményeiről, az ivóvíz, a lepedők, a W. C-k állapotáról, az élelmezés gyengeségéről és az orvosi ellátás hiányáról, hogy csak néhányat említsünk a bajok közül, az MTH illetékesei megannyi jelentést készítettek ugyan, ám gyakorlati lépésekre csak késve, s általában akkor sem megfelelő módon került sor.⁴³⁵ Az olyan kiemelt építkezéseken viszont, mint a sztálinvárosi ugyanakkor megfelelő, sőt az ipari munkásság országos átlagához képest kimondottan jó volt az üzemélelmezés, feltéve persze, hogy az étel nem kihűlten érkezett, és tartalmazta mindazt a nyersanyagot, amit az étkezési normákban előírtak.⁴³⁶ A jegyrendszer időszakában súlyos nehézséget okozott, hogy a nagy távolságból ingázó munkások élelmiszerjegyei csak a lakóhelyükön lettek volna kiválthatók, a munkahelyen nem.⁴³⁷

A hatvanas években országszerte több új munkásszállást építettek, illetve régebben készült épületeket korszerűsítettek, ahol már kulturáltabb körülmények között lakhattak a munkások. Kevesebb ember élt egy szobában, több volt a kiszolgáló helyiség, a szállók egy részében még kulturális programokat is próbáltak szervezni. A budapesti Hernád utcai munkásszálláson „minden szobában van rádió, rendelkezik könyvtárral, van televíziója és egyéb más szórakozási lehetőség is áll a dolgozók rendelkezésére, úgy hogy szabadidejüket szívesen töltik a szálláson” – állapították meg 1958-ban a fővárosi 30. sz. Építőipari Vállalatnak erről a munkásszállásáról.⁴³⁸ Még olyan, a politikai vezetés által nem kedvelt városban, mint Szeged

⁴³² MOL-M-KS-276. f. 116/4. ö. e. Jelentés. 1950. okt. 12.

⁴³³ MOL XIX-C-4. [M 616]. 13. d. (3932/T/7.) Az MTH levele. 1951. márc. 16.; Csongrád Megyei Levéltár. A Megyei Tanács VB üléseinek jegyzőkönyvei. 1951-III. 1951. márc. 3-i jelentés.

⁴³⁴ MOL XIX-C-4. [M 616]. 1. d. (3932/T16). 1951. máj. 11-i jelentés.

⁴³⁵ MOL XIX-C-4 [M 616] 12–14. d. (Jelentések, beszámolók).

⁴³⁶ Kárgli Rita: Sztálinvárosi életkörülmények 1950–1953. I. m. 4. sz. melléklet. – A kihűlt ételekre: MOL-M-KS-276. f. 53/62. ö. e. Az MDP PB 1950. okt. 19-i ülése.

⁴³⁷ MOL XIX-A-16-a 223. d. (rég). 1951. okt. 23-i értekezlet.

⁴³⁸ MOL-M-KS-288. f. 2/1958/20. ö. e. Jelentés. D. n. [1958] A felmérést és a jelentést készítő csoport tagjai hozzátették: a vállalathoz tartozik a Kilián laktanyában elhelyezett munkásszállás is, ahol viszont igen rosszak voltak a körülmények.

is új (később jelentősen kibővített) munkásszálló létesült. Annak következtében azonban, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezése tömegesen készítette ipari munkavállalásra a tegnapi parasztokat, a férőhelyek iránti igények is nőttek, és ezzel a hatvanas években sem tudott lépést tartani a munkásszállások építése. Emiatt a jó minőségű munkásszállásokkal egyidejűleg az ötvenes évek elejét idéző viszonyok is tapasztalhatók voltak, különösen a fővárosban. 1966-ban a magyar gyáripár zászlóshajójának számító Csepel Művek munkásszálláson lakó munkásai például rendkívül mostoha körülmények között élték hétköznapijaikat. Nagy volt a zsúfoltság: egy szobában általában 14–28 fő lakott, a szociális és az egészségügyi ellátás színvonala sok kívánnivalót hagyott maga után. A Csögyár utcai munkásszállón a beszerzett élelmiszertároló szekrényeket a helyszűke miatt „a szobákban tartják, a kályha mellett – olvasható egy korabeli jelentésben. – Így aztán ez természetesen annyi, mintha nem is lenne, órák alatt megromlik a tárolt élelmiszer”.⁴³⁹ A Csepel Művek egyik legnagyobb befogadóképességű munkásszállása „hideg-rideg betonépület” volt, „fűthetetlen helyiségekkel, rossz világítással, egészségtelen mellékhelyiségekkel”. Pontos képet festett az ottani viszonyokról a XXI. kerületi tanács egyik népművelője: „A kulturális lehetőségek ... kihasználatlanságának legfőbb oka: a 3 műszak, a hétvégi hazautazások, a lakók gyors cserélődése, s a lakók igénytelensége. A vizsgált szállók lakóinak nagy része még a 8 általánossal sem rendelkezik (főleg az idősebbek), a fiatalok legnagyobb része pedig abbahagyta tanulmányait a VIII. osztály elvégzésével”.⁴⁴⁰ Egy, a Csepel Művek hét munkásszállóján elvégzett kérdőíves felmérés összegzéséből kiderült, hogy a választ adó 355 munkás közül 175 nyolc általánost sem végzett, 172-nek volt meg a 8 osztálya, középiskolát (technikumot) végzett 26 és egyetemet (főiskolát) 6 fő.⁴⁴¹ Ez az iskolázottsági színvonal alatta maradt az ipari munkások 1966. évi országos átlagának, jelezvén, hogy a munkásszállásokon élők jelentős része nem csak ottani nehéz életfeltételeik okán, hanem saját adottságaik következtében is az alsó munkásság rétegébe tartozott. (A tanácsi kulturális hivatalnoknak a szállásokon lakók igénytelenségével, kulturálatlanságával kapcsolatos, fontos és találó megjegyzését ezek az adatok jórészt megmagyarázzák.)

⁴³⁹ MOL XXIX-F-3. 62. d. Jelentés. 1966. márc. 16. – Az iratot Sváby Enikő bocsátotta rendelkezésemre, amiért köszönetet mondok.

⁴⁴⁰ U. o.

⁴⁴¹ U. o.

III. fejezet

A MUNKA VILÁGA

A munka világának társadalomtörténeti szempontú bemutatása meglehetősen nehéz és látványos eredményekkel nem kecsegtető feladat. Talán ez az oka annak, hogy a munkavégzés inkább termelési kérdésként, azaz gazdaságtörténeti problematikaként merült fel a történettudományban, és jóval kevésbé társadalomtörténetiként. E tárgykör mellőzése olyan társadalmi csoportok esetében, mint – példának okáért – az arisztokrácia, talán indokolt lehet (abban az esetben sem mindig), a munkásság vonatkozásában azonban semmiképpen. Nem indokolt azért, mert a modern korban az emberek többsége, így a munkásember is, ideje jelentős részét munkahelyén tölti, emberi aktivitásának pedig egyenesen nagyobbik része kötődik oda. Ezért a munkahelyhez, mint jogi személyhez és sajátos szervezethez fűződő kapcsolata, továbbá ottani emberi és tárgyi (fizikai) környezete nagyon jelentős szerepet játszanak életében. Következésképpen társadalmi viszonyait nem ismerhetnénk meg kellő alaposággal és sokoldalúsággal, különösen a szocialista rendszer első korszakában nem, ha azt csak a magánélet, a táplálkozás, az öltözködés, a lakásviszonyok és a szabadidős tevékenységek – egyébként nagyon fontos – világának ábrázolására szűkítenénk, s nem tennénk kísérletet a munka világának bemutatására is. A munkavégző ember munkahelyen keletkező társadalmi meghatározottságai persze nem örökkévalóak a történelemben, hanem helyhez, korhoz és foglalkozáshoz kötöttek. Más a XVIII. századi jobbágyé és más a XXI. századi értelmisége. Ezen túl a meghatározottságok azonos helyen és időben is összetettek, nem egyetlen elemből állnak; disszertációnk témájánál maradva: a munkahelyi világ, a munkavégző tevékenység egyebek mellett magában foglalja a bérezés, a normarendezések, a munkaversenyek, a munkakörülmények, a munkások feletti állami ellenőrzési rendszer kiépítésének és működésének történetét.

A szocializmus első korszakában ráadásul ennek a kapcsolatnak, befolyásnak új dimenziói nyíltak meg: az államosított vállalatokban a munkások szoros személyi ellenőrzés alá kerültek, emellett a munkahely a munkafeladatokon túl a legkülönbefélebb, addig ismeretlen

akciók részesévé is tette őket. Ilyenek voltak a munkaversenyek, a tömegszervezeti és pártrendezvények, a békekölcsönjegyzés kampányai, a „szocialista brigádmozgalom”, a gyári ötletnapok, a tervismertető értekezletek, a Szabad Nép félórák, az önbírálati órák, az „elvtársi bíróságoknak” a gyárakban megrendezett tárgyalásai és sort még folytathatnánk. Ezen túl a munkahely befolyása kiterjedt a munkások munkahelyen kívüli világára is, hiszen az ország településeinek közellátása, a szolgáltatások színvonala vagy a lakásépítés és kiutalás a korszak egészében nagymértékben függött attól, milyen gazdasági tevékenység folyt ott. Végül nem hagyható említés nélkül, hogy a kötelező túlórák miatt az ötvenes években igen hosszú volt a munkaidő, és a szabadidőt tovább csökkentette a gyatra közlekedés is, így a kettő aránya az előbbi javára tolódott el.

1. Személyi kötöttségek és állami ellenőrzés a munka világában

Az 1940-es évek végétől a bér munkavállalók helyzetének jogi szabályozása terén számottevő változások történtek. 1949-ben előbb új törvényt adtak ki az ipari tanulók képzéséről (1949. évi IV. tc.), majd az augusztusban elfogadott, szovjet mintájú alkotmány 9. §-a rögzítette, hogy az ország minden polgárának kötelessége képességei szerint dolgozni. 1951-ben egy munkajogi kódex megalkotásának céljával, ismét csak szovjet és részben román példát követve, elfogadták a Munka Törvénykönyvét, amely a munkaviszonyokat addig szabályozó iparági kollektív szerződések helyébe lépett. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a gyakorlatban a jogi elvektől eltérő, sőt azokkal ellentétes változási folyamatok bontakoztak ki, mégpedig viharos gyorsasággal. Mi több, magukat az új jogszabályokat is arra használták fel, hogy korlátok közé szorítsák a munkavállalókat.⁴⁴² A korábban a kollektív szerződések által szabályozott, és a munkások szempontjából az egyik legfontosabb kérdésnek tekinthető bérszabályozást például teljesen kivették a Munka Törvénykönyvéből, és jellegzetes ideologikus érveléssel⁴⁴³ kizárólag az állami szervek hatáskörébe utalták azt. Az addig hat hónapos felmondási időt pedig tíz napra (!) csökkentették, ugyanakkor változatlanul hagyták

⁴⁴² MOL-M-KS-276. f. 116/1. ö. c. Az Államgazdasági Osztály „Tájékoztatója...” 1951. jan. 25.

⁴⁴³ Az előző jegyzetben hivatkozott dokumentum például így fogalmaz: „Az iparági kollektív szerződés rendszere nem fejezte ki az államhatalomban bekövetkezett változásokat. A munkabér tételek ugyanis szerves részei népgazdasági tervünknek, amelyet a Párt irányítása mellett a Népköztársaság kormánya határoz meg”.

azt a szabályt, hogy vállalatok indoklási kötelezettség nélkül mondhattak fel a munkásoknak.⁴⁴⁴

Az állam, mint a gazdasági élet fő szervezője és irányítója a munkavállalók személyi kötöttségi rendszerének kialakításával és a munkaerőpiaci mozgásszabadság korlátozásával ugyanolyan jelentős hatást gyakorolt az ipari munkásságra, mint magával az iparosítási politikával. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) a munkavállalók feletti ellenőrzés rendszerét a Szovjetunió mintáját másolva építette ki a negyvenes évek végén Magyarországon. A munkavállalók szabadságának korlátozására, az állami kényszer eszközeinek széleskörű alkalmazására irányuló törekvései egyes területeken a polgári társadalomfejlődési korszak előtti, a rendi viszonyokra emlékeztető gazdaság- és társadalomszervezési eszközöket csempészték munkaviszonyokba. Marxtól kölcsönzött kifejezéssel élve: gazdaságon kívüli kényszert alkalmaztak a munkavállalókkal szemben. (Mindazonáltal az államnak ez a hatalmasra nőtt gazdasági szerepe – miként maga az ilyen típusú állam is – új, 20. századi történelmi jelenség volt.) Az említett szigorú kötöttségeken a hatvanas évek derekán lazítottak.

a/ A munkaerő-piaci mozgásszabadság korlátozása

(A munkaközvetítés állami irányítás alá vonása) A kötött, központosított munkaerő-gazdálkodási rendszer kialakításának egyik első gyakorlati lépése a munkaközvetítés rendszerének megváltoztatása volt. 1949-től kezdve, felső szintű politikai döntés nyomán a szakszervezetek elvesztették a munkaközvetítés terén addig élvezett uralkodó pozíciójukat, szerepüket állami intézmények (az OMH, majd az MTH) vették át, és egyidejűleg a közvetítés igénybe vételét minden munkavállalóra nézve kötelezővé tették. A negyvenes évek végétől elvileg megszűntek az ún. gyárkapunál történő felvételek: aki munkát keresett, az előírások szerint csak az állami munkaközvetítő rendszer igénybevételével helyezkedhetett el. A kötelező közvetítés elrendelése teljes összhangban volt a szocialista tervgazdálkodás alapelveivel, a „piaci spontaneitás” elutasításával. Megfelelt továbbá a gazdaságirányítás ágazati preferenciájának, hiszen a kiemelt iparágak, a nehézipar, a bányászat és az építőipar munkaerő ellátását e központi elosztás segítségével valósították meg. Ez a rendszer azonban nem volt hatékony, s így célját sem érte el, mert a munkások is és a gyárak is egyszerűen áthágták a rendelkezéseket. Hozzátehetjük: a gazdaság működése sem viselt el ilyen

⁴⁴⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Az OMB jelentése az MDP Államgazdasági Bizottságának. 1950. nov. 20.

piacellenességet. Piacellenességet említeni egyáltalán nem túlzás, hiszen 1950-ben a gazdasági vezetés már azt tervezte, hogy a jövőben az ipari munkaerő-állomány többségét kitevő férfi munkaerőt katonai módszerekkel mozgósítja: „a szükséges és politikailag megfelelő időpontban – foglalt állást az MTH vezetése – a munkaerők kötelező behívásának rendszerét országos méretekben ki kell terjesztetni, és egyidejűleg meg kell szüntetni a dolgozóknak az üzemekből történő szabad eltávozási lehetőségét. A megfelelő büntető szankciókat olyan módon kell felépíteni, hogy a kényszermunka és általában a kényszerítés rendszere az utolsó és lehető legkisebb körre terjedő szankció legyen. Ezen a téren ki kell dolgozni a további szigorítások közbeeső fokozatait”.⁴⁴⁵ Míg a munkavállalóknak a felmondással és a kilépéssel kapcsolatos jogait erőteljesen korlátozták, addig a vállalatok „bármikor, minden indoklás nélkül”, rövid felmondási idővel elbocsáthatták munkavállalóikat.⁴⁴⁶

(Az „önkéntes kilépés” büntetőjogi szabályozása) A munkásvándorlás megakadályozására a kötelező behívás helyett végül – szovjet mintára⁴⁴⁷ – más megoldást dolgoztak ki, amely a (büntető)jogot használta fel a munkaerőmozgás szabályozására. A kezdeményezés az MDP Államgazdasági Osztálya nevéhez fűződött, amely a vállalati hozzájárulás nélküli („önkéntes”) kilépések és az igazolatlan mulasztások magas számára hivatkozva 1951 végén az alábbi intézkedéseket javasolta a Titkárságnak: 1. „Az önkényesen kilépőket, valamint azokat a dolgozókat, akik 6 hónapon belül legalább 2 napot igazolatlanul mulasztottak, bíróság ítélje el, mégpedig általában 3 hónaptól egy évig terjedő javító-nevelő munkára.” Súlyosabb esetben azonban – így az előterjesztés – börtönbüntetést kell kiszabni, sőt ha az elítélt a javító-nevelő munka időtartama alatt nem dolgozik rendesen, ítélete szintén börtönbüntetéssé alakítandó át. 2. A Legfelsőbb Bíróság „a munkafegyelem megsértésének egy konkrét ügyében hozzon példamutató ítéletet, amelynek indoklása később a bíróságok gyakorlata számára irányelvül szolgál.”⁴⁴⁸ A jogi alapot a „népgazdasági terv védelméről” szóló, drákói szigorúságú 1950. évi IV. sz. törvényerejű rendeletben találták meg. Ez az 1950. február 16-i keltezésű, de január 1-i visszamenő hatállyal kiadott tvr. a 4. § (1) pontjában a következőket mondja: „Vétséget követ el, aki valamely termék, vagy termény előállítására (termelésére), kezelésére, vagy felhasználására, rendelkezésre bocsátására, megszerzésére, vagy forgalomba hozatalára vonatkozó jogszabályon, vagy ilyen jogszabály értelmében tett

⁴⁴⁵ MOL XIX-A-16-b 138. d. Az MTH feljegyzése. 1950. nov. 29.

⁴⁴⁶ MOL 276. f. 116/1. ő. e. Az OMB átirata az MDP Államgazdasági Osztálynak. 1950. nov. 20.

⁴⁴⁷ MOL-M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Az OMB az MDP Államgazdasági Osztályához intézett, 1950. nov. 20-i átiratában az olvasható, hogy a „Szovjetunió jogszabályai szerint a munkából önkényesen kilépő, áthelyezés teljesítését megtagadó dolgozó munkakerülőnek minősül, és ellene büntetőeljárás indul.”

⁴⁴⁸ MOL-M-KS-276. f. 54/172. ő. e. Előterjesztés a Titkárság részére. 1951. dec. 11.

hatósági intézkedésen alapuló kötelességét szándékosan megszegi és ezzel a népgazdasági terv vagy valamely részletterv megvalósítását veszélyezteti. (...) A jelen törvényerejű rendeletben meghatározott vétségek két évig terjedő fogházzal büntetendők”. 1951-ben a Legfelsőbb Bíróság 20 208/1951 sz. ítéletében „elvi éllel” kimondta, hogy „kártévő célzat hiányában”⁴⁴⁹ a munkából való önkényes távolmaradás, igazolatlan mulasztás az 1950. évi 4. tvr. 4. paragrafusának 1. bekezdésbe ütköző büntettnek minősül”. Önkényes elhagyásnak vagy önkényes kilépésnek egyszerűen azt nevezték, amikor egy állami vállalatnál dolgozó munkás a munkáltató hozzájárulása nélkül kilépett a munkahelyéről és más munkahelyen vállalt munkát. Ilyen esetben a vállalat köteles volt az ügyészségen feljelenteni a dolgozót.

E döntések nyomán a munkásoknak tehát azzal kellett szembenézniük, hogy az államhatalom bűncselekmény elkövetésével vádolja őket, ha a munkaerőmozgás – rájuk nézve általában hátrányos – szabályait megkerülve vállaltak munkát. Az önkényes kilépés büntetőjogi elmarasztalása 1953 nyaráig igen gyakori volt. Az 1952. augusztusa és 1953. februárja közötti fél évben például 17 647 vállalati feljelentést regisztráltak a hatóságok.⁴⁵⁰ Ezt alapul véve úgy becsülhető, hogy a rendelkezés bevezetése és első, 1953–1954-es enyhítése közötti nem egészen két esztendő alatt mintegy 40–70 ezer munkás juthatott erre a sorsra. Hozzá kell tennünk még azt, hogy a hozzájárulás nélkül kilépő munkások ellen a vállalatok csak az esetek viszonylag kis részében tettek feljelentést – noha az elvileg kötelességük lett volna. Az iparból, a bányászatból és az építőiparból történt „önkéntes kilépések” száma ugyanis jóval meghaladta az évi százezret, 1951-ben például 153 600 volt.⁴⁵¹ A bírósági ítélezés a feljelentésekkel persze nem tudott lépést tartani. Az említett féléves időszakban például a meghozott ítéletek száma 4545 volt csupán, a feljelentések egynegyede.⁴⁵² A büntetőeljárás alá vont munkások egy része olyan ipari segédmunkás volt, aki a magyar munkaerőpiac hagyományait követve aratás idején az iparból visszatért a mezőgazdaságba, hogy a télire való gabonát biztosítani tudja. Ennek kényszerítő erejét az MDP vezetése utólag felismerte, és a Népgazdasági Tanács egy határozatával⁴⁵³ amnesztiát adott azoknak, akik május 15. és augusztus 1. között bizonyíthatóan mezőgazdasági munka végzése miatt távoztak munkahelyükről, sőt az „önkéntes kilépés” egyéb hátrányai alól is

⁴⁴⁹ Kártévő célzat esetén természetesen más volt a jogi minősítés, és súlyosabb a büntetés.

⁴⁵⁰ MOL-M-KS-276. f. 94/596. ö. e. Az Igazságügyi Minisztérium jelentése. 1953. márc. 20.

⁴⁵¹ MOL XIX-A16-b 403. d. „A munkafegyelem kérdése” c. elemzés szerint az építőiparban volt a legtöbb „önkéntes kilépés”, 75 700 fő.

⁴⁵² U. o.

⁴⁵³ 271/13/1951. N. T. sz. hat. (1951. júl. 26.)

mentesítette őket.⁴⁵⁴ Ha a vállalat nem jelentette fel a munkást, hanem csak a munkakönyvbe jegyezte be az „önkéntes kilépést”, akkor a munkavállaló kizárólag az MTH közvetítésével helyezkedhetett el, és új munkahelyén komoly hátrányokat kellett elszenvednie. A besorolásnál fizetés szempontjából például hat havi időtartamra alacsonyabb bérkategóriába sorolták át, a minimumra csökkentették éves szabadságának idejét, betegség esetén az egyébként törvényesen neki járó táppénznek csak a felét kaphatta stb.⁴⁵⁵ Előírás volt továbbá, hogy az ilyen munkást olyan munkahelyre kell kiközvetíteni, „ahol a munkafeltételek általában rosszabbak az átlagnál”.⁴⁵⁶

(A bírósági gyakorlat) Az ítéletek egyébként nem voltak súlyosak, sőt enyhének mondhatók; az indoklásban a bírák gyakran emelték ki a „kártévő célzat” hiányát – hozzá kell persze tennünk, hogy a vádlottak valójában nem is követtek el semmilyen bűncselekményt. A gazdaságpolitikai cél nem is a súlyos büntetés volt, hanem egyrészt a munkahelyhez kötés és ezáltal a feljelentő vállalat számára a munkaerő biztosítása, másrészt a büntetőeljárás fenyegetésével a munkások visszatartása az önkéntes kilépéstől. 812 perre⁴⁵⁷ kiterjedő vizsgálataink eredményeként azt állapíthatjuk meg, hogy a bíróságok csak három esetben szabtak ki egy évnél hosszabb börtönbüntetést (14, 18 és 30 havi börtönt), a többi elmarasztaló ítélet 12 havi vagy annál rövidebb büntetést mondott ki, amelyeknek jóval kevesebb, mint egytizede volt börtönbüntetés, és több, mint 90%-a ún. javító-nevelő munka. A leggyakrabban, az ebből a szempontból értékelhető adatot tartalmazó 743 ítéletből 452-szer (60,8%) 4 és 6 hónap közötti javító-nevelő munkára ítélték a vádlottakat, amit általában az „önkéntesen” elhagyott vállalatnál (amely egyben a feljelentő is volt) kellett letölteni, 15–30%-kal csökkentett fizetés mellett. (Fontos tudni azonban, hogy a javító-nevelő munkára ítélt munkások is büntetett előéletű emberré váltak, nem csak a börtönbüntetésre ítélték.) Elsősorban tehát maga a munkásokkal szemben igazságtalan és alaptalan büntetőeljárás, továbbá az a tény, hogy az állam a munkavállalás szabadságát gazdaságon kívüli eszközökkel korlátozta, és kevésbé az ítéletek súlyossága kifogásolható ebben a processzusban. Különösen azok az esetek voltak visszatetszők, amikor a tárgyalás helyszíne a munkahely volt. A Népgazdasági Tanács egyik határozata ugyanis kimondta, hogy „egyes esetekben a bírósági tárgyalást a vállalat telephelyén kell tartani”. Ilyen esetekben azután a tárgyalásra kivezényelték a munkások jó részét, egyes üzemrészeken pedig hangszórón sugározták a

⁴⁵⁴ MOL-M-KS-276. f. 54/153. ö. e. A Titkárság ebben az 1951. július 25-i állásfoglalásában, a hatalmas tömegű engedély nélküli kilépés láttán már azt hangsúlyozta, hogy a cél nem a munkaerő elijesztése, ellenkezőleg visszanyerése.

⁴⁵⁵ MOL M-KS-276. f. 54/172. ö. e. A Titkárság 1951. dec. 12-i ülése.

⁴⁵⁶ MOL XIX-A16-a 223. d. Az MTH átírata az OT-nak. 1951. dec. 12.

⁴⁵⁷ Lásd a II. fejezet 3/b pontját!

tárgyalást, majd az ítélet kimondása után a munkásoknak röpgyűlésen meg is kellett vitatniuk az ítéletet. Azokról a munkásokról pedig, akik valamilyen módon szolidaritást mutattak az elítélttel, a pártbizottság nyilvántartást készített.⁴⁵⁸ A másik alapvető probléma pedig az volt, hogy nem volt kellően hatékony, nem tudta megfékezni a valóban hatalmas arányú fluktuációt. Az sem hagyható említés nélkül végül, hogy a túlnyomó részben az alsó munkásságba tartozó vádlottak számára egy egyébként enyhének számító, 20–30%-os fizetéscsökkentéssel járó javító-nevelő munka is komoly anyagi veszteséget jelentett, mert már addig is a létminimum szintje alatt voltak kénytelenek élni. A periratokból igen gyakran tárultak fel nagyon szomorú, hányatott sorsok.

(A korlátozás enyhítése) 1953 második felétől enyhítették az „önkéntes” kilépőkkel szembeni eljárásokat, 1954-től pedig lényegében megszüntették. Ennek hatására 1953-hoz képest 1954-ben két és félszeresére nőtt az önkényesen kilépők száma.⁴⁵⁹ Amikor viszont 1955-ben újabb politikai fordulat történt, Gerő egyik első dolga volt a visszaesőkkel szemben újra elrendelni az önkényes kilépők bírósági úton történő felelősségre vonását.⁴⁶⁰ A Minisztertanács Titkársága Bér- és Munkaügyi Osztálya javaslatára az MDP Politikai Bizottsága azután 1956. augusztus 31-én hozott határozatával ezeket a szigorú korlátozásokat megszüntette. Az addigi jogi korlátozás enyhítésével valóban szabadabbá vált a munkások mozgása a munkaerőpiacon, hiszen hozzájárulás nélkül is kiléphettek, sőt távozásukat indokolniuk sem kellett. A döntés szerint a munkaerőmozgást a jövőben közgazdasági eszközökkel kell befolyásolni: megfelelő bérezéssel, prémiumokkal, hűségjutalommal stb., és csak a fegyelmi úton elbocsátottakkal szemben munkaügyi hátrányok életbe léptetésével. Az 1956-os forradalom utáni években ehhez képest ugyan újra szigorítottak a rendelkezéseken, de odáig már nem mentek, hogy újra bűncselekménynek minősüljön a hozzájárulás nélküli kilépés. A Kormány Gazdasági Bizottságának egyik, a hatvanas évek elején hozott határozata úgy rendelkezett, hogy a vállalati hozzájárulás nélkül kilépett munkás fizetése az új munkahelyen a belépést követő fél évben nem lehet több annál, amennyit az előző munkahelyen keresett.⁴⁶¹ Elvesztette továbbá a jogot arra, hogy egy éven belül nyereségrészesedét kapjon (ennek a bérezési formának a hatvanas években fokozatosan nőtt a jelentősége). (Megjegyezzük, hogy ez az intézkedés közgazdasági szempontból a bérszabályozott munkaerőpiac ismételt elutasítását jelentette).

⁴⁵⁸ 271/13/1951. N. T. sz. hat. (1951. júl. 26.)

⁴⁵⁹ MOL XIX-A-16-b 842. d. A KSH jelentése. Munkaügyi adatok. 1954. II. félév. 20. o.

⁴⁶⁰ MOL-M-KS-276. f. Az MDP Központi Vezetősége 1955. jún. 10-i határozata.

⁴⁶¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/38. ö. e. 10120/1961 sz. G. B. hat.

A munkaerőmozgás hatalmi, adminisztratív eszközökkel történő szabályozása a hatvanas évek derekán fokozatosan veszített a jelentőségéből. A változás alapja arra vezethető vissza, hogy a vállalatok egyre inkább megtalálták a munkaerő biztosításának saját eszközeit, ezért nem szorultak rá a legdurvább adminisztratív eszközök alkalmazására. 1963-ban az OT még a munkaerő fluktuációja által legerősebben érintett építőiparban is csak 15–20%-ra taksálta az önkényes kilépők arányát a dolgozók által kezdeményezett kilépéseken belül, mert a vállalatok általában hozzájárultak a távozáshoz, így az nem minősült „önkéntesnek”.⁴⁶²

(A munkaerő-toborzás) A munkaerő-piaci folyamatokba történt állami beavatkozás egyik legjellegzetesebb formája a munkaerő-toborzás volt, amelyet azzal a céllal kezdeményeztek, hogy egyes iparágak, főleg az építőipar és a bányászat, segédmunkás igényét a mezőgazdasági népességből államilag szervezett toborzással elégítsék ki.⁴⁶³ Kezdeményezője Gerő Ernő volt, aki 1951 elején, az MDP II. kongresszusán úgy érvelt, hogy a szocializmus fejlődése következtében már olyan „jólét” van a falvakban, hogy megszűnt onnan a spontán elvándorlás, ezért az államnak kell beavatkoznia annak érdekében, hogy felgyorsuljon a mezőgazdasági dolgozók iparba áramlása.⁴⁶⁴ (A parasztság jólétére vonatkozó megállapítás nem felelt meg a valóságnak. Ellenkezőleg, az 1950-es évek első felében drámai elszegényedés figyelhető meg e népes társadalmi csoport körében). A toborzásról szóló első döntéseket a Nép gazdasági Tanács, majd a Minisztertanács hozta,⁴⁶⁵ a pártközpont szándékának megfelelően. A végrehajtást az MTH-ra, illetve részben a helyi (járási, városi, községi) tanácsokra, részben a munkaerőt igénylő nagyvállalatokra bízták. A toborzás az ország mezőgazdasági vidékein folyt, és kizárólag erre hatósági engedélyt kapott nagyvállalatok folytathatták. A vállalat és a dolgozó szerződést kötöttek, amely az építőiparban fél-, a többi iparágban egyéves időtartamra szólt. A toborzott 200, illetve 400 Ft toborzási jutalom felvétele fejében kötelezte magát, hogy a szerződés időtartama alatt a vállalat alkalmazásában marad, és munkáját annak előírásai szerint végzi, ellenkező esetben, illetve ha a szerződés lejárt előtt kilép, a jutalmat köteles visszafizetni. Ha a munkás ezt elmulasztja, a vállalat köteles őt feljelenteni a vállalat telephelye szerint illetékes rendőrségen. A toborzás rendkívül magas, 1951-ben például mintegy 70 millió forintos költségét központilag fedezték.

⁴⁶² MOL-M-KS-288. f. 23/1963/63. ő. e. Az OT feljegyzése. D. n. [1963]

⁴⁶³ MOL XIX-A-16-b 138. d. Tervezet a munkaerő-toborzás szabályozásáról. D. n. [1950]

⁴⁶⁴ Az MDP II. kongresszusán Gerő kijelentette: „jelenleg a magyar faluban nincs éhség és megszűnt a menekülés a faluról a városba”. (A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. 2. kiad. Szikra. Budapest, 1956. 224. o.) Gerő ezt Sztálin egyik beszédéből szinte szó szerint vette át: mivel ma már a falu nem „mostohája a parasztnak”, „híre-hamva sem maradt a ...<muzsik menekülésének a faluról a városba>” – állította Sztálin 1931-ben. Ez indokolja – tette hozzá – az áttérést a szervezett munkaerő-toborzásra. (J. V. Sztálin: A leninizmus kérdései. Szikra. Budapest, 1951. 431. o.)

⁴⁶⁵ 578/29/1950. N. T. sz. határozat és 40/1951. febr. 11. M. T. sz. határozat.

Az elképzelések szerint a toborzással évente százezres tömegben kellett volna mezőgazdasági dolgozókat ipari munkára szerződtetni. Ezt ugyan nem sikerült valóra váltani, de négy év alatt így is nagyon jelentős számú, összesen 135 ezer mezőgazdasági dolgozót sikerült a „döntő iparágak számára” toborozni.⁴⁶⁶ Ez a szám azt bizonyítja, hogy a toborzás igen fontos szerepet játszott a negyvenes évek végétől kibontakozott, nagyarányú társadalmi mobilitásban és belső migrációban egyaránt, hiszen szinte kizárólag a parasztság köréből és a mezőgazdasági régiókból toborozták az embereket. A toborzásnak ez a központosított formája az első öt éves terv időszakára volt jellemző, később legfeljebb a vállalatok folytattak toborzó akciókat. A nagyarányú állami szerepvállalás miatt a falusi, kisvárosi lakosság egy részében a toborzás riadalmat keltett, amit az MTH egyik vezető munkatársa el is ismert, mondván: „Hatalmas hibát követtünk el ott, hogy... azt a képet adtuk, hogy az állam toboroz”.⁴⁶⁷ Sokan attól féltek ugyanis, hogy folytatódnak a háború utáni szibériai deportálások, mások pedig úgy fogták fel a toborzást, hogy az tulajdonképpen már háborús mozgósítás. Északkelet-Magyarország egyes falvaiban olyan hír kapott lábra, hogy „kényszermunkára viszik az embereket a Szovjetunióba”, és ezért a helyi lakosok „kéréssel fordulnak a községi tanácshoz, ne engedjék őket elvinni, mert ők nem vétettek semmit”.⁴⁶⁸ De az ország átellenes felében, Zalában is sokan értelmezték háborús készülődésként a nagy propagandával folytatott toborzást.⁴⁶⁹ Az ország más vidékein viszont nem volt tapasztalható ez a riadalom, sőt elsősorban a helyi munkavállalási lehetőségek hiánya miatt, meg persze a szerződés aláírásakor járó csekély jutalom hatására viszonylag hamar kötélnek álltak a falusiak, ha később közülük is nem egy ember csalódott reményeiben. E csalódás oka főleg az volt, hogy a toborzók ígéretei és az új munkahely valósága gyakran messze estek egymástól. Volt eset, hogy a toborzók nem csak magas fizetést, de még családi házat is ígértek annak, aki aláír. A csalódottságot fokozta, hogy a munkakörülmények, az elszállásolás és az étellemezés egyes esetekben minősíthetetlenül rossz volt. Kunmadarason például központi vizsgálatot is kellett tartani, mert a katonai repülőtér építésére odavezényelt toborzott segédmunkások – tegnapi falusi parasztemberekből lett újmunkások – napokig a szabad ég alatt voltak kénytelenek aludni, végül a helyi tanácsok szereztek számukra ideiglenes szálláshelyeket. Hasonló zavarok voltak az ételek kiosztásánál is. Az sem mellékes továbbá, hogy a fizetések nagyon alacsonyak voltak, sőt a vállalathoz megérkező új munkásoknak gyakran munkát sem tudtak

⁴⁶⁶ MOL-M-KS-276. f. 94/827. ő. e. 19. dosszié. 1955. jún. 28-i jelentés az MDP KV Titkárságnak.

⁴⁶⁷ MOL XIX-C-4 13. d. Feljegyzés. 1951. márc. 2.

⁴⁶⁸ MOL-M-KS-276. f. 116/4. ő. e. Jelentés. 1951. márc. 1.

⁴⁶⁹ U. o.

adni, és még sorolhatnánk tovább a súlyos problémákat.⁴⁷⁰ A Kádár-rendszerben a központi munkaerő-toborzás fokozatosan elvesztette a jelentőségét, hiszen a vállalatok – mint 1948 előtt is – újra az ún. „kapunál történő felvételek” útján biztosították a munkaerőt.

(Az „5000 bányászt!” akció) A társadalmi átrétegződés és a belső vándorlás állami befolyásolásának egyik további, a toborzáshoz kapcsolódó mozzanata volt az 1951-ben végrehajtott „5000 bányászt!” elnevezésű akció. 1951 elején az MDP Államgazdasági Osztálya azt állapította meg, hogy a bányászat – más okok mellett – azért nem tudja hónapok óta termelési tervét teljesíteni, mert nem áll rendelkezésre kellő számú munkaerő. „A bányászati terv teljesítésének ezért előfeltétele ..., hogy a létszámot sürgősen kb. 5000 fővel megemeljük” – foglaltak állást a pártvezetők. Az 5000 új munkást „szervezett kampány keretében kell a bányákba irányítani”, mégpedig egyetlen hónap (augusztus) leforgása alatt. A KV Államgazdasági Osztálya még azt is előírta, hogy első lépésként a tatabányai bányászoknak kell nyílt levelet intézniük „a dolgozókhoz” (hozzátehetjük, azt a látszatot keltve, mintha az egész akció a bányászok saját, alulról jövő kezdeményezése lenne). „A nyílt levél mutasson rá a ... bányászati terv teljesítésének jelentőségére, és hívja fel a dolgozókat, hogy adjanak meg minden segítséget, elsősorban a szénbányákba való önkéntes jelentkezés révén...” Az akcióban az állami szerveknek, a Minisztertanácsot is beleértve, a SZOT-nak, a DISZ-nek és természetesen az MDP különböző szintű szerveinek is részt kellett venni. „A bányákba való jelentkezést – tekintettel arra, hogy a tanácsok augusztus folyamán a begyűjtéssel és részben a szövetkezetek szervezésével erősen el lesznek foglalva – a Pártnak (értsd: a pártapparátusnak – B. Gy.) kell megszerveznie.” A direktíva szerint 1500 embert a bányák közeléből, 3500-at távoli vidékekről kellett biztosítani. A megyei pártbizottságok a megyei tanácsok elnökeinek jelenlétében augusztus 7-ig kötelesek voltak megtárgyalni a teendőket. Minden megyébe egy központi instruktort küldtek, aki utasításokkal látta el a helyi vezetést. Gondoskodott annak az elvnek a valóra váltásáról, hogy a toborzandó bányászokat előre ki kell választani, és azután az agitációt rájuk összpontosítva, „célzottan” kell folytatni. „A jelentkezőknek elsősorban faluról kell kikerülniük, parasztok, mezőgazdasági munkások közül és általában az ifjúság köréből.” Az akciót a pártsajtó, „elsősorban a Szabad Nép és a Népszava erősen támassa alá..., népszerűsítse a bányászmunkát és mutasson irányt ahhoz az agitációhoz, amelyet a pártszervezeteknek és a tömegszervezeteknek kell folytatniuk az 5000 bányamunkás jelentkezéséért” – fejeződött be az előterjesztés.⁴⁷¹ A nagy apparátussal

⁴⁷⁰ U. o. Jelentés. 1951. márc. 6. és MOL XIX-C-4-a. 11. d. Előterjesztés. 1952. okt. 10.

⁴⁷¹ MOL-M-KS-276. f. 116/3. ö. e. „Javaslat a bányászat munkaerő-szükséglete...” és „Előterjesztés a Titkárság részére...” 1951. júl. 30. c. anyagok.

folytatott agitációnak köszönhetően az akció sikerrel járt, sőt még némileg túl is teljesítették az ötezres létszámot, legalábbis a jelentkezések számát tekintve. Arról azonban már nincs információ, hogy az ilyen úton nyert, „kitermelt” újmunkások közül hányan maradtak meg tartósan a bányászatban, és hányan hagyták el azt rövid időn belül.

b/ Az üzemeken belüli ellenőrzés, a munkásellenállás és a munkástanácsok

Mint korábban is hangsúlyoztuk, a szocializmusban a munkaadó és a munkavállaló közötti viszony egyben az állam és az állampolgár közötti viszonyná is változott. Ez azért volt fontos változás, mert lehetővé tette, hogy a munkaadó államhatalmi, hatósági eszközöket is alkalmazhasson a munkavállalókkal szemben. Az 1950-es évek elején a munka világát jobbra az ilyen jellegű intézkedések jellemezték. Korszakunk második felében, inkább annak vége felé csökkent az effajta szabályozás jelentősége – bár meg nem szűnt –, és a munkaerő feletti ellenőrzésben nagyobb teret nyert a gazdasági folyamatok természetének jobban megfelelő szabályozás.

(A munkakönyv kötelezővé tétele) Korszakunkban a munkások feletti ellenőrzés egyik fontos eszközévé vált a munkakönyv használatának kötelezővé tétele. Ezt követően egy munkásember csak ennek a könyvnek a birtokában vállalhatott munkát, illetve a vállalatok csak munkakönyvvel rendelkező dolgozót alkalmazhattak. A munkakönyv kötelezővé tételéről 1949 végén hoztak politikai döntést. Ekkor az MDP Államgazdasági Osztálya egy, a Politikai Bizottság számára készített előterjesztésében azt javasolta, hogy „1950. március 1-től a munkavállalók adatainak, szakképzettségének, munkahelyeinek, munkahelyükről való távozásuk okának nyilvántartására úgy a szellemi, mint a fizikai kollektív szerződés hatálya alá eső munkavállalókra kötelező, új beosztású munkakönyvet kell bevezetni”.⁴⁷² Ettől kezdve a munkás, ha munkát akart vállalni, először az üzem valamelyik személyzetisével találkozott, akinek át kellett adja munkakönyvét. Csak ha a személyzetis felvette, akkor kerülhetett be az üzemi munkaszervezetbe, lehetett egy brigád vagy egy munkacapat stb. tagja, és attól kezdve munkáját a közvetlen termelésirányítók irányítása alatt végezte. Ha kilépett, akkor a személyzeti osztálytól (csoporttól) kaphatta meg újra a munkakönyvét. E rendelkezés nyomán az ötvenes évek közepéig 4 millió (!) dolgozót láttak el munkakönyvvel.⁴⁷³ A munkakönyvbe igen sokféle adatot jegyeztek be: a személyi adatok mellett az elvégzett tanfolyamokat, a letett

⁴⁷² MOL-M-KS-276. f. 53/39. ö. e. Előterjesztés az 1949. nov. 10-i politikai bizottsági ülésre.

⁴⁷³ MOL-M-KS-276. f. 94/827. ö. e. Jelentés az MDP KV Titkárságának. 1955. jún. 28. – Munkakönyv természetesen már 1949 (illetve már a háború) előtt is létezett, de nem volt államilag egységesítve és nem volt kötelezővé téve.

vizsgákat, a kitüntetéseket, a fegyelmi büntetéseket, és főleg a vállalatától történt kilépés módját, hogy a vállalat mondott-e fel (esetleg azonnali hatállyal) vagy a munkavállaló lépett-e ki, s utóbbi esetben a vállalat hozzájárult-e ehhez? 1950 tavaszától a munkakönyv kiállításának joga a vállalatokat illette meg, amelyet a munkavállaló kérdőíven (adatlapon) előzetesen rögzített adatai alapján kellett elvégeznie. (Egyébként a kérdőív fejlécén az alábbi két sor szerepelt: „FIGYELMEZTETÉS: Minden kérdésre pontosan kell válaszolni. Aki hamis adatot ír be, büncselekményt követ el.”). A kiállított munkakönyvbe – folytatódott az állásfoglalás – a „későbbi bejegyzéseket is a vállalati személyzeti osztály, illetve az elöljáróság⁴⁷⁴ eszközli. (...) A munkakönyvet ugyanúgy, mint jelenleg, a vállalat őrzi és eltávozáskor a munkavállalónak adja át” – tette még hozzá az idézett előterjesztés.

A munkaerő feletti hatékony ellenőrzést, főleg a „spontán”, „nem tervezett” munkaerőmozgás megszüntetését az új típusú munkakönyv bevezetésével persze nem lehetett megoldani. Amikor ugyanis kiléptek, a munkások egyszerűen a vállalatnál hagyták a munkakönyvet – tíz- és tízezer számra heverték a vállalatok személyzeti osztályain az otthagyt könyvek.⁴⁷⁵ Ezért 1952-ben egy belügyminisztériumi osztályvezető részéről még olyan, akkor még meg nem valósított javaslat is felvetődött, hogy egyesítsék a személyi igazolványt és a munkakönyvet, így annak elvesztése „közrendészeti szempontból” is veszélyes cselekménynek minősülhetne, és az illető után rendőrségi nyomozást lehetne folytatni.⁴⁷⁶ A munkások persze nem feledékenységéből hagyták a vállalatnál a munkakönyvet. Ha ugyanis egy munkás a munkaadó beleegyezése nélkül lépett ki, és ezt a személyzeti osztály a munkakönyvben rögzítette, akkor a rendeletek értelmében új munkahelyén komoly hátrányokat kellett elszenvednie. Sőt, mint korábban szoltunk róla, 1951-től az „önkéntes kilépés” büntetőeljárást is maga után vonhatott. Ezt az „önkéntesen kilépett” bejegyzést kerülték meg tehát azzal a munkások, hogy nem vitték magukkal a munkakönyvet, az új munkahelyen pedig azt mondták, a régi elveszett. Ha viszont a BM osztályvezető javaslata megvalósult volna, akkor a személyi igazolvánnyal egyesített munkakönyv „elvesztése” önmagában is rendőrségi ügy lett volna, másrészt a vállalat által szem elől tévesztett munkást a rendőrség kutathatta volna fel: „A vállalatot kötelezni kell arra, hogy az önkéntesen kilépőkről a rendőrséget értesítsék. A rendőrség fogja az illetőt felkutatni, és gondoskodni fog

⁴⁷⁴ A kisebb vállalatok és a kisipar munkavállalóinak munkakönyvébe az MTH irányítása alatt álló, területileg illetékes munkaügyi kirendeltségek tehettek bejegyzéseket.

⁴⁷⁵ Az MTH elnöke szerint 1953-ban havonta 2–3 ezer munkakönyv „veszik el”, mert a munkások „tudatosan eldugják” a könyveket. – MOL MTH III. Kollégiumi előterjesztések 54–59. 12. d. Javaslat. 1953. júl. 17.

⁴⁷⁶ MOL XIX-A16-b 249. d. A BM Rendőrhatalmági Osztályának átirata az OT-hoz. 1952. jan. 7.

arról, hogy a munkaviszony megszűnését az igazolványba bejegyezzék”.⁴⁷⁷ Igen sajátságos, hogy ezt a munkavállalói és a személyi szabadságot tovább korlátozó intézkedést csak később, éppen Nagy Imre miniszterelnöksége idején valósították meg, igaz ekkor Gerő Ernő volt a belügyminiszter. Az 1/1954 (I. 9.) BM sz. rendeletet maga a kibocsátó minisztérium értelmezte úgy, hogy minden munkába lépő vagy a munkahelyről kilépő dolgozónak a felvételre, a kilépésre és az esetleges elbocsátásra vonatkozó adatait a személyi igazolványban rögzíteni kellett. 1954. december 1-től az üzemek munkavállalót csak a személyi igazolvány felmutatása esetén alkalmazhattak. 1956 után szétválasztották a kétféle igazolványt, de a személyibe az első munkahely bejegyezte, hogy az illetőt ellátták munkakönyvvvel, amelyet egyébként továbbra is a személyzeti osztályok őriztek. A hatvanas években is érvényben maradtak azok a rendelkezések, amelyek értelmében a munkakönyvbe a személyi adatokon túl bejegyezték a vállalatban belüli munkavállalói magatartásra, a fegyelmiakra, a kitüntetésekre, a szocialista brigád-tagságra vonatkozó információkat is. Összességében azonban ebben az évtizedben a munkaügyi szabályok maguk is, és még inkább a joggyakorlat, kedvezőbbé váltak a munkások számára. A vállalatoknak ekkor már meg kellett indokolniuk a felmondást, és azzal szemben a munkás akár panasszal is élhetett. A hatvanas évek elejétől kezdve nem lehetett felmondani a csökkent munkaképességű és az öt éven belül nyugdíjba menő dolgozónak.⁴⁷⁸ Bár ezeket a rendelkezéseket a gyakorlatban nem mindig tartották be,⁴⁷⁹ végeredményben azonban növelték a munkavállalók biztonságát. Azt is hozzá kell tennünk azonban, hogy az ötvenes évek végéig a munkást továbbra is komoly kööttségek terhelték, például ha felmondott, ugyanúgy köteles volt indokolni azt, mint fordított esetben a munkaadó.⁴⁸⁰

(A vállalati személyzeti osztályok) 1949-ben az állami iparvállalatokon belül megszervezték a személyzeti osztályokat, amelyek fő feladata az volt, hogy a vállalat számára biztosítsák a kellő számú munkaerőt. Feladataik közé tartozott továbbá a képzés és az átképzés helyi teendőinek ellátása és a munkaerő-állomány hatósági jellegű ellenőrzése. Ott őrizték a munkakönyveket és a munkások által kitöltött kérdőíveket (adatlapokat) is. Ezek az osztályok mind a munkakönyvbe, mind a kérdőívekre, kartonokra vagy más kimutatásokba, azaz a „káderanyagokba” a munkavállaló tudta nélkül bejegyzéseket tehettek. A munkások

⁴⁷⁷ U. o.

⁴⁷⁸ MOL XIX-C-5 32. d. A miskolci Megyei Bíróság elnöke tájékoztatója a MüM. számára. 1961. okt. 13.

⁴⁷⁹ A jogszabályok „átszervezés” címén ilyen esetekben is engedélyezték a felmondást, ezért a vállalatok gyakran ezzel az ürüggyel bocsátottak el védett helyzetű dolgozókat is. Az ötvenes évek végén Bács-Kiskun megye ipari üremeiben több ilyen eset történt. – MOL XIX-C-5 12. d. Az MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottsága jelentése. D. n. [1959]

⁴⁸⁰ Nagy László: Munkajogunk feladatai a dolgozók stabilitásának előmozdításával kapcsolatban. Munkaügyi Szemle. 1957. 1–3. sz.

körében erős ellenszenv, hogy ne mondjuk: utálat kísérte munkájukat, ami érthető is, hiszen a munkavállalók úgy érezték (nem alaptalanul), hogy titkos és esetenként politikai tartalmú adatokat vezetnek róluk, a tudtuk nélkül. A személyzeti osztályok népszerűtlenségét növelte, hogy hozzájárultak a munkások által egyébként sem kedvelt adminisztratív dolgozói létszám felduzzadásához, hiszen ezek az osztályok általában nagy létszámúak voltak. Ezt egy ízben még az egyik, a magyar viszonyokról egyébként nem sok ismerettel rendelkező szovjet tanácsadó is szóvá tette a Magyar Pamutipari Vállalat kapcsán, azt állítván, hogy a 23 főből álló személyzeti osztály munkáját Szovjetunióban 2–3 ember végezné el.⁴⁸¹ Fokozta népszerűtlenségüket, hogy együttműködtek az ÁVH-val; még az is előfordult, hogy az osztály egy vagy több dolgozója az ÁVH állományába tartozott. A káderezés jogsértő voltát egyes üzemek vezetői már az SZKP 1956. februári XX. kongresszusát közvetlenül követően felismerték és – saját jól felfogott érdekükben is – az anyagok egy részét már akkor megsemmisítették. (Talán nem véletlen, hogy az ötvenes évek elejéről származó, politikai adatokat is tartalmazó munkahelyi káderanyagok máig nem kerültek elő). A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat üzemi „forradalmi tanácsának” 1956. november 27-i ülésén így tekintettek vissza erre: 1956 tavaszán a „személyzeti osztály felülvizsgálata alkalmából kb. 60 dossziét kiemeltek, ahol egyes személyek ellen terhelő adatokat találtak... a dossziék tisztogatását még maga a személyzeti osztály elvégezte, és a XX. kongresszus után minden dolgozóról új káderlapot fektettek fel, az előzőeket pedig megsemmisítették.”⁴⁸²

(A munkástanácsok a káderezésről) Az 1956-os forradalom alatt működő munkástanácsok leggyakoribb követelései közé tartozott, hogy vagy semmisítsék meg, vagy kinek-kinek adják kezébe a saját káderlapját, a személyzeti osztályokat pedig szüntessék meg. Azt ugyan a munkástanácsok sem vonták kétségbe, hogy a vállalatokon belül szükség van valamilyen munkaerő-gazdálkodási, ma úgy mondanánk: humánpolitikai tevékenységre, de a politikai természetű, a személyiségi jogokat sértő káderezés, titkos minősítés helyett azt teljesen más formában óhajtották megvalósítani. A Goldberger Textilművek munkástanácsának október 31-i ülésén hozott határozatok közül az első úgy szólt, hogy a „személyzeti osztály kádernyilvántartását megtekintés nélkül azonnal megsemmisítjük”.⁴⁸³ A Villamosgép- és Kábelgyárban éppen a legérzékenyebb vezetők, a párttitkár és a személyzeti osztályvezető utasítására a vállalat teljes „káderanyagát a személyzeti osztályról a kazánházba

⁴⁸¹ MOL- M-KS-276. f. 116/57. ő. e. Jegyzőkönyv. Csigin elvtárs értékelése. 1951. jún. 21.

⁴⁸² PIL 290. f. 1/56. ő. e. Jegyzőkönyvi kivonat... Végvári Kálmán hozzászólásairól. Részlet az 1956. nov. 27-i jegyzőkönyvből.

⁴⁸³ PIL 290. f. 1/46. ő. e. Jegyzőkönyv. 1956. okt. 31.

szállították, és elégették”.⁴⁸⁴ Volt olyan gyár is, ahol megsemmisítés helyett a dolgozók kezébe adták a káderlapokat, „kinek-kinek a sajátját” – ahogy erről az Ikarus Karosszéria és Járműgyár ideiglenes munkástanácsa határozott november 3-án.⁴⁸⁵ Azok a radikálisabb javaslatok viszont, amelyek a teljes káderanyag nyilvánosságra hozását követelték, hogy „a meghurcolt emberek” megtudhassák, „miért kellett szenvedniük”⁴⁸⁶ – nem váltak valóra. A személyzeti osztályok működése és a káderezés olyan sérelmes volt, hogy azokkal szemben még a szovjet intervenciót követő időszakban is felléptek a munkástanácsok. A MOM munkástanácsa például már november 4. után hozott olyan határozatot, hogy a vállalatnál „meg kell szüntetni a Személyzeti Osztályt és a Munkaügyi Osztályt. Ezen osztályok vezetőinek további működésére nem tart igényt más beosztásban sem. Jóváhagyja az Elnökség javaslatát az Üzemgazdasági Osztály felállításáról” (amely a létszám- és bérigazgatási ügyeket fogja intézni – B. Gy.).⁴⁸⁷

A forradalom leverése után, a gyárakon belül is megtörtént a korábbi viszonyok restaurációja, bár egy rövid időre az MSZMP kísérletet tett arra, hogy a saját elképzeléseinek megfelelően átalakított, vezetésükben megváltoztatott munkástanácsokat valami módon beilleszse a munkahelyek szervezetébe. Ettől a csupán néhány hónapig tartó kísérlettől függetlenül azonban a gyárak régi irányítási rendjének és vezetésének visszaállítására került sor. Ennek egyik fontos eleme volt, hogy 1957 folyamán újjászervezték a személyzeti osztályokat és az üzemi pártszervezeteket is. Az idő múlásával, a hatvanas évek derekára tevékenységük diszkrétebbé és kevésbé önkényessé vált, de a káderlapokat és a dolgozók munkakönyveit továbbra is ott őrizték.

(Az érdekvédelem helyzete) A magyarországi ipari munkásság a XIX. század vége óta rendelkezett érdekvédelmi szervezetekkel, amelyek a bérezés, a munkaviszonyok szabályozása és néhány más területen képviselték érdekeiket. A szakszervezetek a második világháborút követő néhány évben politikai befolyás és taglétszám tekintetében egyaránt megerősödtek, ugyanakkor viszont egyre inkább a „nagypolitika” befolyása alá kerültek. A szocialista rendszer bevezetésével párhuzamosan, annak részeként azután az érdekvédelem terén is fordulat zajlott le Magyarországon. A szakszervezetek irányítása kizárólagosan az MDP felső vezetése kezébe került, ami lehetővé tette a szocialista rendszer egyik fő elvének, a „párt vezető szerepének” érvényre juttatását a szakszervezetek tevékenységében. Jóllehet az SZDP és a szakszervezetek 1945 előtt is összefonódtak, az a kapcsolat más természetű volt,

⁴⁸⁴ PIL 290. f. 1/44. ő. e.

⁴⁸⁵ PIL 290. f. 1/45. ő. e.

⁴⁸⁶ PIL 290. f. 1/42. ő. e. A Lámpagyár Munkástanácsa második ülése jegyzőkönyve. 1956. okt. 30.

⁴⁸⁷ PIL 290. f. 1/45. ő. e. A Magyar Optikai Művek Ideiglenes Munkástanácsának beszámolója. 1956. nov. 30.

hiszen annak célja a munkások érdekvédelmének a megerősítése volt (főleg a magánmunkaadókkal szemben). Most, a negyvenes évek végén viszont a szakszervezetek egyoldalú pártirányítás alá vonása, államosítása zajlott le annak érdekében, hogy a növekvő számú ipari és egyéb „városi munkásságot” megfosszák érdekvédelmi szervezeteitől. Az 1948-tól kibontakozó átalakítási folyamatnak ugyanis ez volt a lényege. A szakszervezetek 1948 októberében megtartott XVII. kongresszusán a nem sokkal korábban iparügyi miniszterré előléptetett régi főtitkár, Kossa István kijelentette: a szakszervezetek helyzete alapvetően megváltozott, mert az állami üzemekben dolgozó munkások – és akkor már ők voltak a nagy többség – többé nem tekinthetők „kizsákmányolt” dolgozóknak, hiszen az „ő államuk”, a „munkásállam” a tulajdonosa a gyáraknak. Ezért – állította – a munkások érdekvédelme is átalakul, mostantól azzal védik érdekeiket, hogy többet és jobban dolgoznak.⁴⁸⁸ Annak ellenére, hogy ez a megnyilatkozás félreérthetetlenül a tényleges érdekvédelem feladásának kinyilvánítása volt, az MDP egyik legfelső vezető testülete elégedetlen volt ezzel a szakszervezeti kongresszussal. Ami azt illeti, 1948 novemberében Rákosi keményebben is fogalmazott Kossánál, amikor kijelentette: a szocializmusban a szakszervezetek szerepe az, hogy vállalják a munkások előtt népszerűtlen feladatok képviselését, például a termelés növelésének segítését, a gyáron belüli fegyelem fokozását.⁴⁸⁹ 1949-ben azután az építőipari szakszervezet (MÉMOSZ) vezetői ellen hozott durva, megfélemlítő párthatározattal hozták a szakszervezetek vezetőinek és egész tagságának tudomására, hogy legfőbb feladatuk a szocialista termelés növelésének segítése.⁴⁹⁰ A régi értelemben vett érdekvédelemnek pedig nincs helye a szakszervezeti munkában, hiszen a munkás – hangsúlyozták ismét – most már a „saját” tulajdonában dolgozik, és saját maga ellen nem folytathat semmilyen érdekvédelmi küzdelmet. 1950-ben Apró Antal SZOT főtitkár még az „érdekvédelem” szó használatától is elhatárolódott,⁴⁹¹ miközben az MDP felső vezetése egy újabb megfélemlítő határozatot hozott a szakszervezetek vezetői ellen.⁴⁹² E folyamat végső következménye az lett, hogy az ipari munkások valóságos érdekvédelmi szervezet nélkül maradtak.⁴⁹³ Tótágast állt a világ: a szakszervezet, amit addig a munkások a

⁴⁸⁸ Sz. Varga Lajos: Szakszervezetek a diktatúrában. A Magyar Dolgozók Pártja és a szakszervezetek (1948–1953). Pécs, 1995. 30. o.

⁴⁸⁹ Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. I. m. 282. o.

⁴⁹⁰ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Szikra. Budapest, 1951. 129–135. o.

⁴⁹¹ Munkások Magyarországon. I. m. 28. o.

⁴⁹² Az MDP Politikai Bizottságának határozata a szakszervezeti munka egyes kérdéseiről. In: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. I. m. 140–147. o.

⁴⁹³ A szakszervezetek 1948 utáni sorsát részletesen tárgyalja Sz. Varga Lajos: Szakszervezetek a diktatúrában című, idézett monográfiája.

saját, alulról felépülő szervezetüknek tudhattak, amelynek az volt a fő feladata, hogy képviselje érdekeiket a munkaadókkal szemben, most a munkaadót kezdte képviselni velük szemben. Az állam ugyanakkor különböző eszközök felhasználásával (munkahelyi nyomásgyakorlás, agitáció, a társadalombiztosítás szakszervezeti kézbe adása stb.) egyre több munkást kényszerített arra, hogy belépjen a szakszervezetbe. 1951. decemberében a szakszervezetek összesített taglétszáma (mezőgazdasági dolgozók nélkül) megközelítette a másfélmilliót, 1953. februárjában pedig túllépte az egy és háromnegyed milliót, ami azt jelentette, hogy a dolgozók összlétszámához viszonyítva a taglétszám elérte a 76%-ot. Iparáganként ez 70–90%-os szervezettséggel volt egyenértékű. Az ipari munkások körében ennél némileg alacsonyabb volt az arány, különösen a legnagyobb üzemek ipari munkásai voltak kisebb, 60–75%-os arányban tagjai a szakszervezeteknek.⁴⁹⁴ A magas szervezettség célja és értelme az volt, hogy a szakszervezetek minél több munkavállalót, egyben szakszervezeti tagot mozgósíthassanak a termelési célok megvalósítására, a munkaversenyekre, és elfogadtassák a munkavállalókkal a nagyarányú normaemeléseket és a szintén nem csekély reálbércsökkenést. Járulékosan az ideológiai, politikai képzés a „párt politikájának megismertetése és elfogadtatása” is a szakszervezetek feladatai közé tartozott. Mozdósítaniuk kellett továbbá a békekölcsön jegyzés vagy az ünnepi felvonulásokon való minél tömegesebb részvétel érdekében is. Az üzem vezetésével, a pártszervekkel közös feladataik közé tartozott a gyári dicsőség- illetve szégyentáblák elkészítése és anyaguk folyamatos cseréje, hogy ezáltal kiemeljék vagy megszégyenítsék társaik előtt a jól és a rosszul dolgozó munkásokat. Egyes üzemek erre a célra még a gyári hangosbmondót is felhasználták: ha reggel egy rosszul teljesítő munkás belépett a gyárkapun, mint alacsony százalékot teljesítőnek bementék a nevét. Rövid idő alatt ide jutottak tehát a szakszervezetek: a munkások érdekeinek védelme helyett, egyebek mellett, megszégyenítésükből vállaltak részt. A negyvenes évek végén a szakszervezetek addigi, a szakmai jellegű szervezeti felépítését is megszüntették, helyette szovjet mintára iparági szakszervezeteket hoztak létre, hogy egy munkahelyen lehetőleg egy szakszervezet működjön.

Nagy Imre miniszterelnökségének időszakában a szakszervezetek helyzete kissé módosult ugyan, de alapvetően nem változott. A „munkásosztály helyzetének tanulmányozására” kiküldött, Apró Antal vezette bizottság 1953. őszi, disszertációjában többször is hivatkozott jelentése vitathatatlanul elég komoly – bár nem mélyreható – bírálatot mondott a nagyipari

⁴⁹⁴ Sz. Varga Lajos: Szakszervezetek a diktatúrában. I. m. 179. o.

munkásság munka- és életkörülményeiről,⁴⁹⁵ de ez nem vezetett a szakszervezetek érdekvédelmi tevékenységének megjavulásához. Így aztán nem meglepő, hogy az 1956-os forradalom alatt létrejött munkástanácsok határozottan bírálták a szakszervezetek addigi munkáját, a hatalom iránti konformizmusát és az érdekvédelem teljes elhanyagolását. A munkástanácsok is szerepet játszottak abban, hogy egyes iparágakban a munkások szakítottak a pártállami szervezetekkel és új, független érdekképviselőt alakítását kezdeményezték.

Miközben a Kádár rendszer keményen megtorolta a munkások aktív részvételét az 1956-os forradalomban,⁴⁹⁶ a hatvanas években igyekezett fokozatosan átalakítani a „nyers diktatúra” éveiben kialakult viszonyokat, módosítani az érdekvédelem létjogosultságát tagadó, a szakszervezeteket egyértelműen alávetett helyzetbe kényszerítő politikát. Ez a módosulás elsősorban az 1956-os forradalomnak köszönhető, mert annak fényénél már könnyebb volt belátni, hogy a munkásság valóságos érdekeinek, törekvéseinek és véleményének a teljes figyelmen kívül hagyása a hatalom számára is rossz megoldás, mert ötvenhathoz hasonlóan robbanásveszélyes helyzeteket teremthet. Fokozatosan olyan gyakorlat alakult ki, amely a hatalom által kijelölt, szűk keretek között megengedte, hogy a szakszervezetek ne csak a termelési és egyéb állami feladatok végrehajtásában működjenek közre (mert azért az a kötelességük maradt), hanem a vállalatvezetés szintjén módjuk legyen egyeztetni is a munkavállalókat érintő kérdésekről, például a bérezésről vagy a dolgozók munkakörülményeiről. Az eltávolodás persze csak bizonyos korlátok között értendő, mert a szakszervezetek pártirányítása továbbra is a legfontosabb alapelv maradt. Ez úgy valósult meg, hogy a szakszervezeti vezetés és a pártvezetés összefonódott, vagyis a szakszervezetek irányítói egyben a pártállami irányító apparátusba is beletartoztak, annak szerves részét képezték. A SZOT elnöke például a Kádár rendszer nagy részében az MSZMP Politikai Bizottságának is tagja volt. Ezt tudva nem meglepő, hogy a szakszervezeti vezetés részéről olyan gondolat soha fel sem merült, hogy a munkások követeléseinek nyomtatékosítására sztrájkot vagy más hasonló akciókat (pl. munkalassítást) szervezzenek. De még a nemzetközi munkajogi normákat sértő esetekben sem tiltakozott, például nem lépett fel a nők éjszakai

⁴⁹⁵ Megjegyezzük, hogy ez a két változatban készült jelentés őszintébben szólt a nagyüzemi munkások problémáiról, mint az 1958-ban, nagy apparátus mozgósításával készített, hasonló anyag.

⁴⁹⁶ Az üzemi szakszervezetek személyzeti politikájában még sok éven át vezető szempont maradt, hogy az illető munkás milyen magatartást tanúsított 1956-ban. Azok a dolgozók hátrányokat kellett elszenvedjenek, akik valamilyen mértékben „sárosak” voltak a forradalmi eseményekben. Jól példázza ezt a következő eset: 1958-ban Hidason egy bányászt az igazgató fegyelmi úton elbocsátott azzal az indokkal, hogy a bányában tüzet rakott. A bányász viszont bizonyítani tudta, hogy fordítva történt a dolog: amikor egyik munkatársa tüzet rakott, ő szólította fel, hogy azonnal oltsa el. Ezután jelentette az esetet felettesének. A vállalat azonban csak azt ismerte el, hogy a fegyelmi határozat indoklása nem helyes, „mert a terhére rótt cselekményt nem követte el, de az ellenforradalom alatti ténykedésével és kijelentéseivel rászolgált arra” (tudniillik az elbocsátásra – B. Gy.) – PIL (SZKL) SZOT 1. f. Elnöki Iroda. 11/1958/6/41. Tájékoztató a dolgozók bejelentéseiről. 1958. febr. 10.

munkája ellen, holott e normák megsértése miatt a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) a hatvanas években kizárással fenyegette meg Magyarországot, (a kérdésre alább visszatérünk). Ugyanakkor vezetői értekezleteken, vagy a politikai egyeztetés fórumain mint a vezetés integráns része szóvá tehetett és időnként szóvá is tett a munkások érdekeit sértő eseteket. Ennek megfelelően a hatvanas években kezdett kialakulni az ún. üzemi négyyszög, amely az igazgatóból, a főkönyvelőből (gazdasági igazgatóból), a párttitkárból és a szakszervezeti titkárból tevődött össze. Ez a négyyszög időről időre egyeztetett bizonyos vállalatirányítási kérdésekben, beleértve a munkaügyi problémákat is. Ez a sajátos helyzet halványan emlékeztetett az egykori korporációs rendszerekre: nem alulról jövő kezdeményezés hatására születtek meg a változtatások és alakult ki bizonyos fokú érdekvédelem, hanem a hatalom vezette be azokat felülről, és mindvégig kezében tartotta a folyamatok irányítását.⁴⁹⁷

(Az „elvtársi bíróságok”) Érdekvédelmi szervezeteinek sajátos metamorfózisa – a munkaadók oldalára történt átállása – mellett az ötvenes évek elején a munkásság még egyéb, újszerű szervezetek nyomásának is ki volt téve a gyárakon belül. A felső párvezetés kezdeményezésére például ún. társadalmi bíróságokat, más elnevezéssel elvtársi bíróságokat állítottak fel. Ezek a „bíróságok” a munkafegyelem ellen vétő (általában politikailag is problematikusnak tartott) munkavállalók ellen folytattak bírósági perekre emlékeztető eljárást, amelynek helyszíne maga a gyár volt. Noha nyilvánvaló, hogy az üzemen belüli vétségek, ha megtörténtek egyáltalán, nem voltak törvénybe ütköző cselekedetek, a jogászok bevonásával tartott, a gyári munkavállalók színe előtt lefolytatott tárgyalások büntetőeljárás formáját öltötték magukra. Még ügyész és bíró is szerepelt azokon. Az eljárás során a megvádolt munkást általában munkatársai színe előtt megszégyenítették, majd fegyelmi úton eltávolították a gyárból. Nagyon tanulságos K. Imrének az Autó- és Traktoralkatrész Gyárban (ATRA) 1950 nyarán lefolytatott „társadalmi bírósági pere”.⁴⁹⁸ A „vádolt” 38 éves, négy polgárit végzett, tehát iskolázottnak mondható, két szakmával (géplakatos és villanszerelő) rendelkező szakmunkás volt, aki Nyugat-Magyarországról került még fiatalon a fővárosba. Az „ügyész” 300 gyári dolgozó jelenlétében azzal vádolta, hogy a normarendezések és az időelemzés elleni támadásaival a „reakciót” segíti. K. Imre egyébként sztahanovista volt, nem sokkal „per” előtt kisebb pénzjutalmat is kapott; mi több, tagja volt az MDP-nek is. 1950 nyarán egy munkafeladat elvégzésére kiszabott normaidő miatt azonban vitája támadt a gyári időelemzőkkel, ami végül az ellene lefolytatott eljáráshoz vezetett. A „bíróság” előtt emellett

⁴⁹⁷ Arra a politikatörténeti szempontból fontos kérdésre nem térhetünk ki, hogy a felső szakszervezeti bürokrácia milyen politikai pozíciót foglalt el a Kádár korszak nagypolitikai pozícióharcaiban. Ez ugyanis szétfeszítené munkánk kereteit.

⁴⁹⁸ Anyagát ld.: Munkások Magyarországon. I. m. 135–149. o.

politikai természetű vádakkal is illették: „a jobboldali szociáldemokrácia befolyása” alá került; egyik munkatársának „reakciós” viccet mesélt; a gyár néhány pártvezetőjéről azt állította, hogy nyilasok voltak stb. A nyilvánvalóan előre megírt forgatókönyv alapján lezajlott tárgyaláson a tanúk ellene vallottak, egyikük egyenesen „osztályárulónak” nevezte. Végül a „bíróság” „bűnösnek” mondta ki az ellene felhozott vádokban, és úgy határozott, hogy az „üzemből minden joghiány nélkül el kell bocsátani”. Továbbá azt javasolták, hogy a SZOT vonja meg tőle a sztahanovista címet, a szakszervezet pedig zárja ki a soraiból. K. Imre, aki az „utolsó szó jogán” elismerte „bűnösségét”, az ítéletet tudomásul vette. Az ő későbbi sorsát nem ismerjük, más esetekből viszont tudjuk, hogy a dolognak nem egyszer folytatása lett, mert a „társadalmi” („elvtársi”) bírósági ülés után a gyár igazgatója feljelentést tett a munkás ellen, és annak nyomán már valóságos büntetőeljárás vette kezdetét. Az ATRA gyári tárgyalással majdnem egy időben a STANDARD Gyárban három fő (két szellemi és egy fizikai dolgozó) ellen folytattak „elvtársi bírósági” tárgyalást.⁴⁹⁹ A „bíróság” ebben az esetben is úgy határozott, hogy a három munkavállalót el kell távolítani az üzemből, viszont ebben az esetben azt is javasolta, hogy az ügyet „a Nehézipari Miniszter (sic!) elvtárs⁵⁰⁰ juttassa el a Népbírószághoz (sic!), hogy méltó büntetésüket elnyerjék”. Az „élmunkás” kitüntető címet viselő munkásnőt az ügyész csalással vádolta, mert a magas normateljesítést úgy érte el, hogy „munkáját hazavitte, és családjával együtt készítette el”. Nem mellékesen nyilas múlttal is megvádolták, amit a letartóztatásban⁵⁰¹ eleinte következetesen tagadott. Csak az utolsó kihallgatásán, már megtört emberként, ismerte el szóról szóra mindazt, amivel megvádolták.

(A területi egyeztető bizottságok) A hatvanas években a felülről végrehajtott változtatások a szakszervezetekhez hasonlóan ezen a téren is éreztették hatásukat. Jó példa erre az üzemi és a területi egyeztető bizottságok (TEB) munkája. Előbbiek feladata a munkaadó és a munkavállaló közötti vitás munkaügyi kérdések üzemen belüli rendezése, utóbbiaké pedig az első fokon nem megoldott munkaügyi viták fellebbviteli tárgyalása és jogerős ítélettel történő lezárása volt. A vállalati egyeztető bizottságok évente nagy számú vitás ügygel foglalkoztak. 1961. I. félévében például Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 40 268 „munkaügyi intézkedés” történt, ami igen magas szám. Ezekben a munkaügyi vitákban ugyan gyakrabban tudta érvényesíteni akaratát a vállalatvezetés, mint az egyszerű munkavállaló, de utóbbiak sem voltak esélytelenek a vezetéssel szemben, és ez mindenképpen változás az ötvenes évek elejéhez képest. Ha pedig egy munkás végképp elfogadhatatlannak

⁴⁹⁹ ÁBTL 2.1. zárt III. 36/a. SZDP „üzemi vonal”. Több jelentés. 1950. július.

⁵⁰⁰ A gyár igazgatója a bíróság határozatáról levélben tájékoztatta Zsófnyec nehézipari minisztert.

⁵⁰¹ A gyári „elvtársi bírósági” tárgyalást 1950. július 4-én tartották, Gy-nét 1950. július 11-én vette őrizetbe az ÁVH.

tartotta a vállalati egyeztető bizottság döntését, akkor a területileg illetékes megyei TEB-hez fordulhatott. Ez körülbelül minden huszadik esetben történt meg, ami az ötvenes és a hatvanas évek fordulóján országosan évente 10–15 ezer ügyet jelentett.⁵⁰² Bár a területi egyeztető bizottságok is csak a vitás ügyek kisebb részét ítélték meg úgy, hogy a munkavállalónak volt igaza, de ezen a szinten sem volt eleve lehetetlen, hogy vállalatvezetéssel szemben ő nyerjen, sőt valamivel még jobbak is voltak az esélyei, mint a gyári egyeztető bizottság előtt. 1960-ban a Csongrád megyei TEB-ek például majdnem fele részben, 46,5%-ban nekik adtak igazat. Elmondható tehát, hogy tevékenységük alapvetően más természetű volt, mint az ötvenes évek elején működő, jogilag egyébként is tisztázatlan státuszú „társadalmi (elvtársi) bíróságoké” és az „önkéntesen kilépett” dolgozókat elítélő büntetőbíróságoké.

(Az ÁVH munkahelyi jelenléte) Az ötvenes évek elején az Államvédelmi Hatóság gyárakon belüli tevékenysége a munkások körében (is) széles körben ismert volt. Tudunk olyan gyárról, amelynek munkásai az egyik irodaépület egyik helyiségét nyíltan „ÁVO szobának” nevezték.⁵⁰³ A társadalom más rétegeihez hasonlóan azt is sejtették–tudták továbbá, hogy a fegyelmezésében, a vállalaton belüli „rend” fenntartásában a végső szó az ávosoké volt, akikkel semmiképpen sem tanácsos ujjat húzni.⁵⁰⁴ A „Hatóság” működésének részletei, például az ügynökként felhasznált személyek kiléte, az alkalmazott módszerek és az összegyűjtött információk tartalma azonban e tevékenység titkossága miatt ismeretlenek voltak előttük. Az ÁVH munkahelyi jelenlétét világosan bizonyítja az MDP KV Államgazdasági Osztályának a Politikai Bizottság számára készített egyik 1949. évi előterjesztése. Ebből a fontos dokumentumból kiderül, hogy az ÁVH nem csak a katonai vagy gazdasági szempontból kiemelkedő jelentőségű üzemekben tevékenykedett, hanem a kisebb jelentőségűekben is. Az előterjesztés ugyanis azt javasolta, hogy a „politikailag megbízhatatlan elemeket a minisztériumok által külön kijelölendő, nem döntő jelentőségű üzemekben szétszórta, általában fizikai munkára kell beosztani. Az ÁVH munkáját ezekben az üzemekben meg kell erősíteni”.⁵⁰⁵ Ami azt jelenti, hogy a „nem döntő” jelentőségű üzemekbe is, már az „osztályellenség” tervezett odahelyezése előtt beépült az ÁVH, hiszen nem új szervezetek létesítéséről, hanem a meglevők „megerősítéséről” szól az irat. Tudható továbbá az is, hogy a munkásokkal szembeni megfélemlítés már 1949-re olyan erőssé vált, hogy a véleményüket már akkor sem merték őszintén elmondani. A Danuvia Gyár egy fiatal,

⁵⁰² 1959-ben 10 595, 1962-ben 14 816 ügyet tárgyaltak a TEB-ek. – MOL XIX-C-5. 57. d. Jelentés. 1963. jún. 4.

⁵⁰³ PIL 290. f. 1/42. ő. e. A Lámpagyár Munkástanácsának 2. ülése. 1956. okt. 30.

⁵⁰⁴ Az ÁVH történetéről újabban megjelent munka nem is tud arról, hogy a lakosság széles tömegeit is közvetlen ellenőrzés és elnyomás alatt tartotta volna az ÁVH, így abból a társadalomtörténész alig profitálhat valamit. – Kiszely Gábor: ÁVH. Egy terrorszervezet története. Korona Kiadó. Budapest, 2000.

⁵⁰⁵ MOL-M-KS-276. f. 53/39. ő. e.

24 éves munkása 1949 áprilisában azért vonakodott választ adni egy egyszerű hangulatjelentés kérdésére (azt tudakolták a pártszervek, mit szól a gyárban látogatást tett Rákosi ott elmondott beszédéhez), mert – mint mondta – „nem akar az Andrassy út 60-ba kerülni”. Megjegyezzük, hogy a fiatal munkás párttag volt.⁵⁰⁶ Tudjuk továbbá, hogy egyes fontos üzemekben egész belső hálózatot épített ki az ÁVH, „elhárítási” célokkal. Ez történt például a MAORT-nál, ahol külön-külön „beépülések” történtek a különböző munkaterületekre – derül ki Scipiades Attila főhadnagy 1950. júniusi jelentéséből.⁵⁰⁷ Ugyancsak a MAORT-ról szóló jelentésekből derül ki, hogy az ávósok a mindennapi életben mennyire fölényeskedve, egyszersmind megfélemlítően viselkedtek a munkásokkal szemben.⁵⁰⁸ Ha valaki bérccsalást vagy normacsalást követett el, vagy egyszerűen csak azzal vádolták meg, könnyen jutott az internálás sorsára.⁵⁰⁹ A munkások megfigyelése és ellenőrzés alatt tartása, más társadalmi rétegekhez hasonlóan, a munkahelyen kívül sem szünetelt. 1950-ben egy a Dunai Repülőgépgyárban dolgozó asztalos a Szt. István Kórházban feküdt betegen, ahol politizálás közben Rákosit, Gerőt és Vas Zoltánt „csirkefogónak” nevezte, velük szemben Peyer Károlyt és Mónus Illést dicsérte. A politikai rendőrség kórházi embere pedig azonnal jelentette az esetet.⁵¹⁰ Ugyanerre a sorsra jutott az ötvenes évek végén, ha valaki kártyázás közben tett „ellenforradalmi szellemű” megjegyzéseket, mint 1959-ben a salgótarjáni M. Gyula.⁵¹¹

Az ÁVH gyárakon belüli jelenlétét érdemes egy többé-kevésbé átlagosnak mondható gyár példája segítségével részletesebben is bemutatnunk. Ilyen üzemnek tekinthető a Csepeli Papírgyár, amely ezer fő feletti foglalkoztatotti létszámával ugyan az egyik legnagyobb papír- és cellulózgyár volt Magyarországon, de sem gazdasági sem biztonsági (katonai) szempontból nem sorolható az ország legfontosabb nagyüzemei közé. Példája tehát kellő változtatásokkal számos közepes és kisebb üzemre is érvényesnek tekinthető. A gyárban az ÁVH 1950-ben építette ki a hálózatát: 1950. júliusától ún. objektum dossziét vezettek róla, amelyben a besúgók információit, azok kiértékelését és a jövőbeni teendőket, illetve a saját, felettesei számára készült jelentéseit gyűjtötte össze az ezzel a feladattal megbízott ÁVH-s alhadnagy, Seres János.⁵¹² Seres az információkat általában nem közvetlenül a fedőnévvel illetett, a

⁵⁰⁶ MOL 95. f. 3. cs. 116. ő. e.

⁵⁰⁷ Zala megyei Levéltár. 57/1 1948–1956/77. ő. e. Az iratot Mark Pittaway bocsátotta rendelkezésemre, amiért köszönetet mondok.

⁵⁰⁸ U. o.

⁵⁰⁹ ÁBTL 3.1.9. V-107 215. Deli Lajos 56 éves művezető internálása.

⁵¹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-113 448. Jelentés. 1950. ápr. 27.

⁵¹¹ ÁBTL 2.1.2 M-15 708. „Tóth János” ügynök. Jelentés. 1959. jún. 16.

⁵¹² ÁBTL O-9/516. Csepeli Papírgyár. Jelentések. 1952. jan. 28., 1952. febr. 18., 1952. febr. 25., 1952. márc. 25., 1952. ápr. 3., 1952. máj. 3., 1955. júl. 20.

gyárban dolgozó besúgóktól („Madarász”, „Juhász”, „Kósa” stb.) kapta, hanem egy szintén fedőnév alatt nyilvántartott rezidenstől, (fedő)neve szerint „Vadász”-tól, akinek az volt a feladata, hogy a besúgók információit összegyűjtse és továbbítsa az illetékes ÁVH-s tisztnek. (A tisztnek mindazonáltal az informátorokkal is volt közvetlen kapcsolata). A megfigyelés szempontjait természetesen a tiszt határozta meg. Ezek a szempontok meglehetősen sokfélék voltak, s gyakran jelentéktelen dolgokra összpontosítottak. 1952 elején például Seres heteken át azt tartotta a gyár fő politikai kérdésének, hogy volt egy – személy szerint nem ismert – munkás, aki nem akart előfizetni a Szabad Népre. (A központi pártlap előfizetésére a munkahelyeken rendszeresen kampányokat szerveztek, nyilván egy ilyen kampánnyal volt kapcsolatos az eset). Az alhadnagy 1952. január 28-i jelentésében az alábbiak olvashatók:

„Jelentem, hogy jelenleg munkaterületen igen rendesek a viselkedések (sic!) és a kollektív szellem jó. Jelenleg a villanyszerelőknél azt tapasztaltam, hogy van olyan egyén, aki a többi munkatársát azzal bujtogatja, hogy nem fizet Szabad Népet (sic!), mert ő a fizetését utólag kapja. És ezért ő sem hajlandó előlegezni a pénzt az újságra.

Feladat: meg kell keresni, ki az az egyén, aki a Szabad Nép ellen agitál. Meg kell tudni továbbá, hogy az illető milyen pártnak volt tagja a múltban, és milyen tevékenységet fejtett ki.” Három héttel későbbi jelentése még mindig ugyanezzel a kérdéssel foglalkozott: „Utasítottam az informátort, hogy adja meg az illető személy nevét, aki a Szabad Nép ellen agitál. És a személy barátainak (!) névsorát” – olvasható a február 18-i jelentésben.

Az „ügy” természetesen jelentéktelen volt. Annyi tanulság azonban mégis leszűrhető belőle, hogy már az is elég volt ahhoz, hogy valaki a politikai rendőrség titkos nyilvántartásába (névsorába) kerüljön, ha csak barátja volt olyasvalakinek, aki nem akart a Szabad Nép előfizetőjévé válni. A politikai magatartás ellenőrzésébe beletartozott továbbá, hogy adatokat gyűjtöttek arról, mit gondolnak a gyár dolgozói a hivatalos ünnepekről, például április 4-éről, hogyan foglalnak állást aktuálpolitikai kérdésekben stb. A legkisebb gyáron belüli cselekmény esetében pedig azonnal nyomozást folytattak, mint történt az például 1955-ben, amikor a gyári víztorony tetejére olyan módon erősített fel egy munkás két léce, hogy azt keresztnak lehetett nézni. A munkások politikai megnyilvánulásainak megfigyelése és nyilvántartása mellett a gyár gazdasági tevékenységének is nagy figyelmet szentelt az ÁVH. Főleg olyan információkat gyűjtött, amelyek szabotázs jellegű cselekményeknek tűnhettek. Azokról a munkásokról külön listát készítettek, akiknek keze alatt meghibásodott (eltört) egy gép, vagy felrobbant egy motor. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy eljárást is indítottak volna ellenük. Elképzelhető viszont, hogy a kerületi pártapparátuson keresztül, esetleg közvetlenül is, jelezték észrevételeiket a gyár vezetésének.

(A munkásellenállás egyes esetei az ötvenes évek elején) A munkahelyen működő politikai rendőrség elsősorban a munkásellenállás különböző, megnyilvánulásait kívánta megelőzni, illetve elnyomni. Ilyen lokális akciókra főleg az ötvenes évek elején került sor, amikor a munkások a bérek letörése, vagy a normák nagymérvű emelése miatt tiltakoztak, esetleg sztrájk szervezésével kísérleteztek. A vonatkozó iratanyag feltárásnak sajátos nehézségei⁵¹³ miatt ezeknek az akcióknak a módszeres áttekintésére nincs lehetőségünk, ezért be kell érünk néhány eset ismertetésével. Előjáróban annyit elmondhatunk, hogy a gyári tiltakozó akciók és sztrájkszervezési kísérletek egymástól elszigetelten zajlottak, tudatos szervezkedésnek, pláne az akciókat mozgató bármilyen illegális szervezetnek nem bukkantunk nyomára, és nem tartjuk valószínűnek, hogy léteztek ilyenek.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint 1949 és 1951 közötti időszakban még több sztrájkszervezési kísérletre is sor került. Erről árulkodik például az MDP KV Titkárságának egy 1949. januári határozata, amely – valószínűleg nem egyetlen eset nyomán – úgy döntött, hogy amennyiben egy párttag munkás sztrájkol, ki kell zárni a pártból,⁵¹⁴ ami egyértelműen jelzi az MDP álláspontjának gyökeres megváltozását ebben a kérdésben.⁵¹⁵ 1950-ben az Óbudai Hajógyárból és a Ganz Hajógyárból, 1951-ben a Kispesti Textilgyárból hurcoltak el munkásokat, elsősorban sztrájkszervezés, illetve „politikai izgatás” és „szabotázs” miatt (például egy-egy komolyabb üzemzavar, vagy gyári tüzeset stb. kapcsán).⁵¹⁶ Másokat normacsálás címén vittek, majd ítélték el – egy gyárból ugyanabban a perben egyszerre több embert is.⁵¹⁷ 1950 tavaszán egyébként az említett két hajógyári eseten kívül más munkabeszüntetési kísérletekre is sor került. Márciusban a MÁVAG mozdonyműhelyében a darukezelők próbálták sztrájkot szervezni béreik csökkenése miatt.⁵¹⁸ Egy memorandumot is készítettek, amelyet összesen mintegy 30 darus írt alá. Az üzemi pártbizottság egyik munkatársa azonban elvette tőlük az ívet, és megakadályozta a további aláírásokat, mire a munkások kijelentették: „ha el is visznek bennünket az Andrássy út 60-ba, akkor is ki kell

⁵¹³ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött iratok felkutatása csak személynevek, illetve intézmények („objektumok”) alapján lehetséges, nincs külön gyűjtemény sem a sztrájkszervezésekről, sem a munkásellenállás egyéb formáiról. Ezért a levéltárosok legnagyobb segítőkészsége mellett – amelyet módomból volt élvezni – sem lehet átfogó képet alkotni a korabeli munkásellenállás egészéről. Pontosabban mondván: az csak egy külön, kizárólag erre irányuló, hosszas alap kutatás gyümölcse lehetne.

⁵¹⁴ MOL-M-KS-276. f. 54/27. ö. e. 1949. jan. 26-i titkársági ülés.

⁵¹⁵ A gyakorlatban sztrájkokkal kapcsolatos álláspont már 1947 folyamán megváltozott, amint azt az 1947. októberi csepeli sztrájk megtorlása bizonyítja. Lásd disszertációnk I. fejezetének 2. pontját!

⁵¹⁶ MOL-M-Bp. 95. f. 2. cs. 168. ö. e. Gyári jelentések. 1951. – A Kispesti Textilgyárban „több letartóztatás történt, vannak személyek, akik jelenleg is az Á.V.Ó. hatóságának felügyelete alatt állnak” – olvasható az egyik jelentésben.

⁵¹⁷ PIL 290. f. 1/56. f. A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat munkástanácsa 1956. okt. 29-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵¹⁸ A szovjet mozdonyimport visszaesése következtében csökkent a gyár termelése, és annak nyomán a munkások bére is, a darusok esetében heti 140–160 Ft-ról 90–110 Ft-ra.

vívni követeléseinket". Az ügy folytatását nem ismerjük, csak az MDP fővárosi apparátusa egyik munkatársának a javaslatát, mely szerint a résztvevők közül a párttagokat ki kell zárni a pártból, két hangadót az üzemből is el kell távolítani, a szervezkedésbe bekapcsolódott, „nyugatos” szakszervezeti titkár ügyét pedig „az ÁVH-nak is ki kell vizsgálni”.⁵¹⁹ Egy hónappal később Csepelen az Acél- és Csőgyárban tört ki elégedetlenség, de ott a leállást sikerült megakadályozni. (A munkások az átmenetileg napi 12–16 órára emelt munkaidő ellen tiltakoztak).⁵²⁰ Márciusban a Budavidéki Posztógyár,⁵²¹ májusban a Lőrinci Fonó munkásainak egy része állt le, előbbiek azt reklamálták, hogy 20–40%-kal kisebb teljesítményt számoltak el nekik a valóságosnál, utóbbiak az alacsony béreket kifogásolták, mondván „ezért a pénzért ők nem hajlandók dolgozni”. Itt a sztrájk során inzultálták a párttitkárt.⁵²² Ha valaki sztrájkot nem is próbált szervezni, hanem csak hangosan elégedetlenkedett a munkahelyen, mondjuk az alacsony bér miatt, vagy tiltakozott a normák folytonos emelése ellen, az is annak a veszélynek tette ki magát, hogy letartóztatja az ÁVH. Voltak tisztán politikai tiltakozások is: a nyugati hatalmak, elsősorban az USA éltetése, a szovjet típusú szocialista rendszer és az MDP elmarasztalása szóban, falfirkák által vagy egyéb módon.⁵²³ Ezeket az ÁVH rövid idő alatt elnyomta, és számos munkást, közöttük régi szociáldemokratákat, pár évvel korábban még főbizalmiként dolgozó, megbecsült embereket tartóztatott le.⁵²⁴ Igen találóan mutatott rá a helyzet paradox voltára egy később szintén üldöztetést szenvedett volt ávós őrmester. Egy interjú során elmondta: az ÁVH minden helyiségében ki volt írva, hogy a Hatóság „a munkásosztály ökle”, ám ennek legfeljebb fordított értelemben volt köze a valósághoz: a gyakran a munkapad mellől, munkaruhában behurcolt munkások az ÁVH-s kihallgatók öklével voltak kénytelenek megismerkedni, a szó legszorosabb értelmében.⁵²⁵

(ÁVH-s provokáció a MÁVAG mozdonyműhelyében) A munkások és más munkavállalók megfélemlítésének sajátos módszere volt, amikor a Hatóság a saját provokátorai segítségével „államellenes akciók”-at, „szabotázscelemek”-et stb. szervezett, hogy aztán leleplezze és megtorolja azokat, és annak segítségével az egész munkahelyi közösséget megfélemlítse. Ilyen eset történt 1951–1952-ben a MÁVAG

⁵¹⁹ MOL-M-Bp. 95. f. 2/168/b. ö. e. Feljegyzés. 1950. márc. 27.

⁵²⁰ MOL-M-Bp. 95. f. 2/168/b. ö. e. Feljegyzés. 1950. ápr. 27.

⁵²¹ MOL-M-Bp. 95. f. 4/122. ö. e. Jelentés a... március 29-én történt eseményekről.

⁵²² MOL-M-Bp. 95. f. 2/168/b. ö. e. Feljegyzés. 1950. máj. 27.

⁵²³ Munkások Magyarországon. I. m. 28. o.

⁵²⁴ PIL 290. f. 1/56 ö. e. A Gázellátó Vállalat munkástanácsa 1956. okt. 31-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵²⁵ Rettegés az örökségünk. Dokumentumfilm. Rendezte: Sághy Gyula. FÓRUM FILM. Az interjúalany Zana Albert volt.

mozdonyműhelyében.⁵²⁶ Ebben a műhelyben már 1950-ben volt egy, a politikai rendőrség figyelmét felkeltő esemény: béreik csökkenése miatt a darusok néhány órára beszüntették a munkát, mint fentebb szóltunk róla. Azt azonban nem tudjuk, volt-e abban tudatosság, egyfajta megtorlási szándék, hogy ezt az alább ismertetendő akciót éppen ebben a gyár részlegben hajtotta végre a politikai rendőrség. Ezt mint lehetőséget komolyan kell vennünk, hiszen abban az időben az MDP illetékes szervei az üzemet a „legerősebb jobboldali fészek”-ként tartották nyilván, ahol a „fasiszta csemeték” és a „jobboldali szociáldemokraták” szabadon élik világukat.⁵²⁷ Közvetlen bizonyíték hiányában azonban mégsem állítható teljes bizonyossággal, hogy a mozdonyműhely „rebellis”, jobboldali magatartását büntette volna ezzel az ÁVH, mert a saját provokátorai által elindított „szervezkedés” az ÁVH egyik gyakran alkalmazott módszere volt falun és városban, iparban, mezőgazdaságban, az államigazgatásban és más munkahelyeken egyaránt. (Tudunk például a MÁVAG-ban történetekhez hasonló esetről falusiak körében is. 1953-ban a Csongrád megyei Mórahalom községben besúgás nyomán kilenc falusi embert tartóztattak le, és az ügy végül két halálos, valamint két életfogytiglani hadbíróági ítélettel zárult, holott a szerencsétlen falusiak csak a kocsmában, néhány fröccs mellett diskurálgattak arról, hogy a tszcs-nél jobb a magángazdálkodás, meg arról, hogy jó lenne szabadon templomba járni.)⁵²⁸

1951 első felében az ÁVH egyik besúgója és provokátora, F. Gy.⁵²⁹ közreműködésével kísérletet tett arra, hogy a MÁVAG mozdonyműhelyében gyári dolgozók, részben szakmunkások, részben értelmiségiek, alkalmazottak és műszaki szakemberek belerántásával

⁵²⁶ ÁBTL 2. zárt III. 26-d; U. o. III. 26-d/1 [V. L. és társai]; U. o. III. 26-a; U. o. III. 26-b; U. o. III. 26-c. [F. Gy. és társai].

⁵²⁷ MOL-M-Bp. 95. f. 4/33. ő. e. A MÁVAG pártbizottsága jelentése az MDP KV Szervezési Osztályának a MÁVAG Mozdony- és Gépgyár termelési munkájáról. 1951. nov. 1. – A jelentésben szó szerint az alábbiak szerepelnek: „Pártbizottságunk felvette a harcot a jobboldali szociáldemokraták ellen és a beözönlő egyéb fasiszta csemeték ellen. Nem egy fasisztát, jobboldali szociáldemokratát az alapszervi titkár elvtársak segítségével lepleztünk le. És mert a legerősebb jobboldali fészek a mozdonygyár, éppen ezért pártbizottságunk a szervező titkár elvtársat, aki a legjobban ismeri ezt az üzembrészt, és egy politikai munkatársat bízunk meg kizárólag a mozdonygyár politikai munkájának megjavításával.”

⁵²⁸ Hadtörténeti Levéltár. I. 0068/1953. Dobó Gyula és nyolc társának pere. – Részletesebben ld.: Belényi Gyula: Politika, gazdaság, társadalom 1950–1970 között. In: Mórahalom. A település földje és népe. Szerk.: Juhász Antal. Mórahalom, 1992. A per története: 248–250. o. – A halálra ítélt elsőrendű vádlott, aki egyébként korábban az FKGP parlamenti képviselője volt, kegyelmet kapott, a másik embert kivégezték.

⁵²⁹ F. Gy. rovott múltú személy volt, akit múltja miatt könnyen lehetett zsarolni. 1944-ben csatlakozott a nyilasokhoz, majd rögtön utána, 1945-ben az új rendszer akkor kialakuló politikai rendőrségének lett besúgója. Pár évvel később azonban 1944-es nyilas tevékenységéért előbb internálták, majd 1 év 2 havi börtönrre ítélték. Kiszabadulása után két évvel, 1951-ben kezdte újra besúgó tevékenységét, a MÁVAG mozdonyműhelyében. Így lett egyik negatív főszereplője ennek az ügynek. A hatvanas évek elején személyétől egyértelműen elhatárolódott az egész aktát 11 év után lezáró rendőrtiszt is, F. Gy. számlájára írva a törvénytelenéseket. Egyébként az „ügy”-ben őt is elítélték, sőt egyedül ő kapott életfogytiglani börtönbüntetést, de már három év múltán, 1955-ben kiszabadult. 1960-ban köztörvényes bűncselekményekért jogerősen több évre ítélték, a perújrafelvétel idején is ezt a büntetését töltötte. Az ekkor újra kihallgatott egykori vádlottak egybehangzóan azt vallották, hogy minden kezdeményezés tőle eredt.

egy „államellenes szervezkedést” indítson el, amelyet akkor, az ÁVH az „Ösi ügy” elnevezéssel illetett. A munkások kivétel nélkül szakképzettek és az átlagnál iskolázottabbak voltak, többüknek már az apja is szakmunkásként dolgozott. Azt a munkásréteget reprezentálták tehát, amelyet az ötvenes években előszeretettel „munkásarisztokráciának”, politikailag a „szociáldemokratizmus befolyása alatt álló”-nak, később, a hatvanas években inkább már „törzsgárdának” neveztek: a jól képzett, a munkásátlagnál jobban iskolázott, többgenerációs nagyipari munkásságot. Maga az elsőrendű vádlottként szereplő, középkorú V. L. is ebbe a munkásrétegbe tartozott: hat elemít + két polgárit végzett szakmunkás volt, aki ráadásul MDP alapszervezeti titkári tisztséget is viselt letartóztatásáig. Az „ügy” első mozzanata az volt, hogy a gyár területén néhány röpcédulát találtak, amelyeken mindössze három írógéppel írt szó szerepelt. A 10 évvel későbbi pótnyomozás során ezek közül már csak kettőt (az „Isten” és a „Haza” szavakat) tudtak rekonstruálni. Az egész ügyben ez a néhány röpcédula volt az egyetlen – ismeretlen eredetű – tárgyi bizonyíték, ám a röpcédulázók kilétét homály fedte. Az tény, hogy V. L.-nek mint MDP alapszervezeti titkárnak megmutatták, és F. Gy. is látta azokat. (Minden további tárgyi és egyéb „bizonyítékot”, beleértve lőfegyvereket is, az ÁVH produkálta provokátora segítségével.) F. Gy. a röpcédulák felbukkanásának napjaiban kezdte elindítani az „államellenes szervezkedést”, amelynek igyekezett olyan színt kölcsönözni, mintha fegyveres összeesküvésre készültek volna. (Az 1952. május 7-én kelt őrizetbe vételi javaslat is „fegyveres ellenforradalmi szervezkedés”-nek minősítette az ügyet.)⁵³⁰ Ennek alátámasztására F. Gy. – nyilván az ÁVH eszköztárából – még egy amerikai gyártmányú géppisztolyt is rá akart erőltetni egyik társára, aki azonban, mint tíz évvel később vallotta, elzavarta. A politikai színezet – az államellenes szervezkedés – mellett olyan látszatot is igyekezett kelteni, mintha az általa megkörnyékezett emberek gazdasági szabotázs akciókra is készültek volna.

Cselekmény valójában nem történt, csak annyi, amennyit F. Gy. kezdeményezett, az általa megkörnyékezett emberek legfeljebb szóban mondtak ezt-azt. Az ÁVH-nak azonban ez is elegendő volt ahhoz, hogy 1952-ben a provokátorral együtt tizenegy embert letartóztasson. A foglyok egy részét durván bántalmazták, egyikük emiatt idegösszeroppanást is kapott. Másokat lelki kényszernek vetettek alá, azzal fenyegetve őket, hogy családtagjaikat is beviszik az ÁVH-ra. Az elsőrendű vádlottat pedig napokon át egy falhoz állították, és nem engedték aludni. Ha álltában mégis elaludt, akkor a hajánál fogva a földre rántották. E tortúra hatására valamennyien aláírták az előre megfogalmazott kihallgatási jegyzőkönyveket, annak

⁵³⁰ ÁBTL 2.1. zárt. III./26. „Mozdony”.

ellenére, hogy azok saját magukra nézve is súlyosan terhelő megállapításokat tartalmaztak. (Mindez természetesen nem az 1952-es jegyzőkönyvekből, hanem két elítélt 1962-es perújrafelvételi anyagából derül ki, amelynek során a hatóságok új vizsgálatot folytattak, és minden érintettet újra kihallgattak. Arra azonban természetesen ez a vizsgálat sem derített fényt, hogy az ÁVH-n belül ki indította el az egész akciót, arra pedig még kevésbé, hogy az alapvető felelősség a politikai rendőrség tisztikaráé, s csak másodszorban az eszközként használt provokátoré. Ennek ellenére az akkori időkben a felülvizsgálat önmagában is nagy szó volt). A „budapesti megyei bíróság” 1952-ben V. L. elsőrendű vádlottat tizenhárom, F. Gy.-t életfogytiglani, a többi kilenc vádlottat öt és tíz év közötti börtönbüntetésre ítélte. A tárgyalás előtt az ÁVH-s tisztek közölték velük, hogy ha nem „megfelelően” viselkednek a bíróság előtt, könnyen visszakerülhetnek hozzájuk. Több letartóztatottnak ráadásul még olyat is mondtak, hogy jó lesz vigyázni, mert a Hatóságnak egyikükkel sem kell elszámolnia. A tárgyaláson pedig a tisztek közvetlenül a vádlottak mögött ültek, jelenlétükkel emlékeztetve őket a mondottakra. Nem meglepő, hogy a tárgyaláson valamennyien elismételték azt, ami a kihallgatási jegyzőkönyvekben szerepelt. Az elsőfokú ítéleteket a Legfelsőbb Bíróság még ugyanabban az évben törvényerőre emelte (csak az indoklason módosított valamelyest). Az 1955-ben kiengedett F. Gy. után egy évvel még ketten, köztük V. L., kiszabadultak és azonnal perújrafelvétellel kísérleteztek, akkor még sikertelenül. Hat évvel később viszont ők ketten sikerrel jártak, mert maga a legfőbb ügyész kezdeményezte új eljárás lefolytatását. Ennek eredményeként a Legfelsőbb Bíróság 1962. októberében jogerősen felmentette őket az 1952-es vádak alól. Csak közben eltelt tíz év, abból négy börtönben. (A többi nyolc ember későbbi sorsát nem ismerjük ilyen részletesen). Noha az ügyet végig titkosan kezelték, a MÁVAG-ban és más helyeken⁵³¹ bizonyára híre ment a letartóztatásoknak és volt munkatársaik elítélésének, ami nyilvánvalóan fokozott óvatosságra és hallgatásra készítetett mindenkit.

(Sztrájk a Csepel Autógyárban 1951-ben) 1951. decemberében a Csepel Autógyárban a karácsony előtti bérfizetés elmaradása miatt spontán, néhány órán át tartó munkabeszüntetésre került sor, jelentős számú munkás részvételével. A sztrájk azért robbant ki, mert – szakítva a korábbi gyakorlattal – abban az évben a gyár a december 24-én, 25-én és 26-án esedékes béreket nem fizette ki 23-án, hanem csak 27-én tervezte folyósítani azokat. Az ügy megértéséhez tudni kell, hogy az Országos Munkabér Bizottság december 12-én kelt, 6080/64/1951. sz. rendeletével kimondta, hogy az iparban a más hónapokban december 24–26. között esedékes béreket decemberben 21-én, 22-én vagy 23-án kell kifizetni. A rendelet

⁵³¹ Az ügynek felépítették egy Nagykátára kiterjedő mellékszálát is.

azonban, nem tudni miért, nem vonatkozott a gépipari dolgozókra, ezért ők csak karácsony után kaphatták meg decemberi fizetésüket. A csepeli munkások körében viszont az a hír terjedt el, hogy a megszokott módon – ahogyan az előző évben is –, ünnep előtt lesz fizetés. Sőt, először maga a gyárvezetés is így értelmezte az OMB rendelkezését, és csak később tájékoztatta őket a felettes minisztérium, a KGM, hogy (a munkások egy kisebb részét kivéve) csak az ünnep után fizethetik ki a dolgozókat. Amikor a Csepel Autógyár délutános műszakban dolgozó munkásai erről értesültek, a Szerszámgépgyárban „délután 14 órakor kb. 250, a Motorgyárban 14 óra 15 perckor kb. 350 dolgozó leállt.” A munkások „kisebb csoportokba verődve, elégedetlenkedve kijelentették, hogy... nincs egyetlen fillérjük sem, [karácsony napján] nem ülhetnek terített asztalhoz, stb.” A leálló munkások száma gyorsan nőtt, majd kisvártatva 250 fő otthagyta gépét, és „hangoskodva szidta Bíróné elvtársnőt [a vezérigazgatót – B. Gy.] és a demokráciát.” A munkások egy része elhagyta az üzemcsarnokot is, és az igazgatósági épületbe, a vezérigazgató szobája elé vonult. „Pornográf, demokráciaellenes és kormányzatunk vezetőit szidalmazó kijelentéseket tettek.” A vezérigazgatóság épületében egyre nagyobb számú, végül mintegy 550–600 munkás gyűlt össze, miközben sokan mások a műhelyekben maradtak, de ők sem vették fel a munkát. Amikor a vezérigazgató megjelent és szólni akart a tömeghez, trágár kifejezéseket kiabálva beléfojtották a szót. A vezetés ekkor az ÁVH segítségét kérte, a megérkező alakulat a gyári rendszerekkel közösen visszaszorította a tömeget. 11 „hangadót” már azon melegében „kiemeltek” az elégedetlenkedők közül. Ha hinni lehet az ügyről írásos összefoglalót készítő ÁVH-s tiszttel jelentésének, akkor egy óra leforgása alatt sikerült a rendet helyreállítani. A termelés kiesésén és néhány betört ajtón kívül anyagi kár nem keletkezett. A Csepel Autógyár személyzeti osztályának vezetője röviddel a sztrájk után megbüntetett 68 dolgozót, nyolcat elbocsátott, a többiek súlyos fegyelmi büntetéseket kaptak. Ezen túl a hatóságok első hullámban négy-öt, később további mintegy tíz munkást internáltak, ötöt pedig már az első egy-két napban letartóztattak. (A letartóztatottak száma később valószínűleg növekedett).⁵³² A munkabeszüntetésről készített jelentés megállapítása szerint a bérfizetés elmaradása volt a sztrájk fő indítéka, de a munkások a rendszerrel szembeni általános kritikát is megfogalmazták, mégpedig igen éles formában. (Hasonló eset történt az Ikarusz Gyárban is, ahol szintén leállást és politikai tüntetést váltott ki a karácsony előtti fizetés elmaradása. Ott is

⁵³² ÁBTL 3.1.9. V-113 446. és 3.1.9. V-113 448. Csepel Autógyár. – A névaláírással készített jelentések Bodrogi József ÁVH századostól származtak.

az ÁVH vetett véget a több száz dolgozó, közöttük sok fiatal és asszony részvételével lezajlott, kisebb zendülésnek).⁵³³

A munkahelyi munkásmentalitás az erős hatalmi nyomás következtében azonban fokozatosan megváltozott, és az évek múlásával egyre kevesebb ellenállási, sztrájkszervezési kísérletre került sor, sőt még a szóbeli tiltakozások, elégedetlenkedések száma is csökkent. Az ellenállás, az ellenvélemény kifejezése jórészt a W. C-kbe és mosdókba szorult vissza... A diktatórikus rendszerrel szembeni ellenérzés persze nem csökkent, csak nem, illetve nagyon ritkán robbant ki nyílt tiltakozó akciókban. Pedig az elégedetlenségre egyre több ok volt: a normákat rendszeresen emelték, ugyanakkor a reálbérek gyorsan csökkentek, általánossá vált az áruhiány, mint munkánk IV. fejezetében e kérdésekre visszatérünk. A munkástiltakozások tehát egyáltalán nem a helyzet javulása miatt, hanem az egyre erőteljesebb elnyomó intézkedések következtében csökkentek, hogy aztán 1956-ban, hosszú és erős lefojtás után a feszültségek robbanás útján keressenek levezetést.

(Az 1953-as amnesztia során szabadon engedett munkások) Az 1953-as, részleges amnesztia során szabadult rabok származási összetétele alapján hozzávetőleges képet alkothatunk arról, milyen mértékben érintette a munkásokat a legkeményebb állami repressziók egyike, a börtönbüntetés. Adataink persze kellő óvatossággal kezelendők, mert nem tudjuk, hogy az amnesztiában részesült munkások között hányan voltak köztörvényesek, illetve hányan ültek politikai okok, „szabotázs”, a „rendszer elleni izgatás”, sztrájkszervezési kísérlet stb. miatt. Mindenesetre nincs okunk feltételezni, hogy a munkások ebben a tekintetben nagyon eltértek volna az országos átlagtól, ebben az esetben pedig körükben is igen magas kellett legyen a politikai elítéltek aránya. Az első, 1953 nyári amnesztia nyomán szabadult emberek társadalmi összetételének vizsgálatából kiderül, hogy abszolút többségük, a kiengedett 20 192 fő 53,1%-a munkásként dolgozott bebörtönzése előtt.⁵³⁴ A gyárakon belüli erőszak persze nem csak a munkásokat sújtotta, hanem a tisztviselők és a vezetők egy részét is, elsősorban a régi értelmiségieket; a közvetlen elnyomás tehát – mondhatni – a termelés irányításának egyik bevett eszközévé vált. Akár precedens jellegű döntésnek is felfogható, hogy az MDP legmagasabb szintű vezető szerve, a Titkárság 1949-ben az egyik szakszervezeti vezető, Mekis József és a Nehézipari Központ egyik tisztviselője, Enghy Endre közötti, bérezési kérdésben folyó vitát azzal a határozattal zárta le, hogy „Enghyt le kell tartóztatni”.⁵³⁵ Egy 1953-ban tartott átfogó, központi üzemvizsgálat során az Ózdi Kohászati

⁵³³ MOL-M-Bp. 95. f. 4/118. ö. e. Jelentés az Ikarusz Gyárban december 23-án... történt eseményekről. D. n.

⁵³⁴ MOL-M-KS-276. f. 53/127. ö. e.

⁵³⁵ MOL-M-KS-276. f. 54/42. ö. e.

Üzemek főmérnöke elmondta: az MDP KV júniusi határozata előtt „állandó rettegésben éltek a műszaki vezetők. Félték a letartóztatásoktól, az internálótáboroktól azért, mert a termelés nem úgy ment, ahogy kellett volna”.⁵³⁶ Persze a kép csak akkor teljes, ha hozzátesszük: más gyári vezetők viszont nemhogy rettegtek ezektől az eszközöktől, hanem éppenséggel felhasználták azokat, mint az a győri gyárigazgató, aki 1953 júniusa után is rendőrséggel akarta visszavitetni a gyárából kilépett munkást.⁵³⁷ Az ÁVH munkahelyi jelenlétének azonnali megszüntetése az 1956-os munkástanácsi követelések között az egyik leggyakoribb volt, nem csak a gyárakban, de – érdekességként jegyezzük meg – még a Magyar Nemzeti Bank munkástanácsa részéről is.

(A munkástanácsok) A munkásellenállás nemzetközi összehasonlításban is különleges, egyedi szervezetei voltak az 1956-os forradalom alatt létrejött munkástanácsok.⁵³⁸ Alapvető jellemzőjük volt, hogy alulról, a munkások és más munkavállalók kezdeményezésére, a rövid idő alatt meggyengült pártállami intézményrendszerrel szemben szerveződtek meg, és semmilyen külföldi mintát nem követtek, a felülről megszervezett jugoszláv „önigazgatási” modellét sem. Tudatában voltak ennek maguk a munkástanácsok is: „... világviszonylatban csak két országban működik munkástanács, Magyarországon és Jugoszláviában, [a] különbség csak az, hogy míg Jugoszláviában a munkástanácsokat a felsőbb szervek válasszák (sic!) meg, addig nálunk Magyarországon maga a nép, a munkástömegek” – állapította meg öntudatosan a Kazánjavító Vállalat munkástanácsa 1957. január 3-i ülésén.⁵³⁹ Megalakulásukat elsősorban az előző évek rossz tapasztalatai ösztönözték, azok közül is a rendszer gyáron belül és azon kívül egyaránt tapasztalható durva elnyomó (represszív) jellege, a szocialista tervgazdálkodás keretében folytatott vállalatirányítás alacsony színvonala, valamint a munkások érdekvédelmi szervezetének hiánya említhetők első helyen. Sajátságos módon segítette létrejöttüket az előző évek hivatalos propagandája is, mely azt hirdette, hogy az üzem a munkásoké.⁵⁴⁰ Az 1956-os forradalom napjaiban a munkások, mintegy szaván fogva a propagandát, ezeket a jelszavakat próbálták meg valóra váltani és kezükbe venni a

⁵³⁶ Munkások Magyarországon. I. m. 333. o.

⁵³⁷ MOL-M-KS-276. f. 66/46. ö. e.

⁵³⁸ Munkánk társadalom- és nem politikatörténeti jellegű, ezért le kell mondanunk a munkástanácsok tevékenységének részletes, az eseménytörténetet is felölelő bemutatásáról. Még kevésbé tekintjük feladatunknak a magyar munkástanácsok tevékenységéhez kapcsolódó, a nyugati értelmiség köreiből a hatvanas években divatosá vált ideológiai értelmezések történetének áttekintését, vagy valamilyen új ideológiai értelmezés kidolgozását. Célunk csupán az, hogy a munkások politikai, gazdasági, vállalatirányítási és érdekvédelmi elképzeléseit, törekvéseit bemutathassuk. Erre egyetlen más forrás sem kínál olyan kedvező lehetőséget, mint a munkástanácsi iratok.

⁵³⁹ PIL 290. f. 1/45. ö. e. Jegyzőkönyv a Kazánjavító Vállalat munkástanácsának 1957. január 3-i üléséről.

⁵⁴⁰ A negyvenes évek végétől kezdve gyakran lehetett hallani és olvasni olyan jelszavakat, hogy „tiéd a gyár!”, a munkások már a „gazda szemével” tekinthetnek a gyárra stb.

gyárak irányítását. A forrósodó országos hangulat hatására néhány üzem dolgozói már október 23. előtt a munkástanácsok közvetlen előzményének tekinthető, önálló szervezeteket hoztak létre. Október 21-én⁵⁴¹ az ország egyik legnagyobb gépgyárában, a diósgyőri DIMÁVAG-ban „Munkás szervező bizottság” néven, kezdetben csupán néhány ember részvételével létrejött egy szervezet, amely a forradalom első napjaiban munkástanácsá alakult át. Október 22-én újabb megbeszélést tartottak, és 17 pontba foglalták követeléseiket, amelyeket 23-án 21-re egészítettek ki. Már október 21-én elhatározták, hogy 25-ére gyári munkásgyűlést próbálnak összehívni, ennek támogatására aláírásokat kezdtek gyűjteni. (A 25-i gyűlés tervét a forradalom eseményei levették a napirendről).⁵⁴² Voltak tehát a gyárakon belül is előzményei az október 23-i forradalomnak, ha nem is olyan kiterjedtek, mint az egyetemisták körében. Mégis, az ilyen és hasonló szervezkedések inkább közvetlen előzménynek tekinthetők, a munkástanácsok létrehozásának folyamata országosan 24-én vette kezdetét.

A gyors egymásutánban megalakult gyári munkástanácsok közül a legjelentősebbek a fővárosi nagyüzemekben jöttek létre. A tanácsokat ebből a célból összehívott gyűléseken választották meg az október 23-át követő napokban, amelyeken a dolgozók egy része vett részt. Egy része tehát, és nem egésze, mert ilyen, a foglalkoztatottak teljes körére kiterjedő választásokat megszervezni adott körülmények között lehetetlenség volt. (A dolgozók egy kisebb része különböző okokból a 23-át követő napokban nem is jelent meg, nem tudott megjelenni a munkahelyén). Ezért a munkástanácsok megbízatásukat nem is tekintették véglegesnek, csak ideiglenesnek, amit a többség a munkástanács elnevezésével is érzékeltetett: az első hetekben többségük, közöttük az Ikarus Gyár, a Csepel Vas- és Fémművek Szerszámgépgyára, a Magyar Optikai Művek (MOM), a Villamosgép- és Kábelgyár, és még sort még folytathatnánk, üzemi munkástanácsa szerepeltette nevében az „ideiglenes” szót.⁵⁴³ Elképzelésük az volt, hogy a remélt politikai konszolidáció megtörténte után, teljes körű dolgozói részvétellel megtartott üzemi választásokon alakítják meg a végleges, a teljes jogú munkástanácsot. Erre az adott politikai helyzetben ugyan többnyire

⁵⁴¹ A Borsod megyei Rendőrfőkapitányság politikai nyomozó osztályának, a munkástanács tevékenységével kapcsolatos nyomozást elrendelő határozatában az szerepel, hogy „még az ellenforradalom (sic!) kitörése előtt, október 21-én a DIMÁVAG-ban megalakult az úgynevezett 'Munkás szervező bizottság', mely később Munkás Tanácsá alakult át.” – ÁBTL 3.1.9. V-145095. Turbók Gyula. Határozat nyomozás elrendeléséről. 1957. júl. 10. – További kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy valóban 21-én, vasárnap volt-e az összejövetel, vagy esetleg 22-én, hétfőn. Mivel a forrás más adatai pontosak, ezért vettük át a 21-i dátumot.

⁵⁴² A forradalom Borsod megyei történetére ld.: Szakolczai Attila: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In: A vidék forradalma, 1956. Szerk.: Szakolczai Attila és Á. Varga László. 1956-os Intézet – Budapest főváros Levéltára. Budapest, 2003. 123–198. o. – Szakolczai nem tesz említést a „Munkás szervező bizottság” október 21-én történt megalakulásáról.

⁵⁴³ PIL 290. f. 1/43, 1/44, 1/45. ö. e.

nem kerülhetett sor, ennek ellenére november második felétől kezdve a gyári munkástanácsok általában elhagyták nevükből az „ideiglenes” szót.⁵⁴⁴ A gyárak egy részében viszont a különleges viszonyok ellenére október végén, november elején megtartották az új választásokat. A munkástanácsok tagjai között az ipari munkások mellett kisebb számban voltak alkalmazottak, értelmiségiek és más beosztásban dolgozók is. Arra azonban általában ügyeltek, hogy a munkások többségben legyenek és lehetőleg az elnök és az alelnök is közülük kerüljön ki. November végi állapot szerint a MOM-ban az ún. végleges munkástanács elnöke, alelnöke és öt tagjából kettő, tehát a hétből összesen négy volt fizikai munkás, a titkára és további két tagja közül egy technikus, egy pedig művezetői beosztásban dolgozott.⁵⁴⁵ Miközben a forradalom utáni években a propaganda a fenti tényekkel szemben azt állította, hogy az üzemeken belüli forradalmi események irányítói „osztályidegen elemek”, volt „horthysták” és „kizsákmányolók” voltak, belső pártjelentésekben az MSZMP funkcionáriusai maguk is elismerték, hogy a munkások felső, legképzettebb köreiből, ahogy akkor nevezték, a „munkásarisztokráciából” vállaltak viszonylag a legtöbben „aktív” részt a munkástanácsok munkájában.⁵⁴⁶ Ez egyébként teljes mértékben megfelelt a valóságnak, mert úgyszólván íratlan szabály volt, hogy a gyárban tekintélyesnek számító, rátermett munkásokat emeljenek munkástanácsi tisztségekbe.

A munkásságnak az ötvenes évek „gyakorlati szocializmusával” kapcsolatos véleményéről és arról, hogy milyen társadalmi, gazdasági, valamint politikai berendezkedést kívántak annak helyébe állítani, vagyis eszményeikről minden másnál jobban tájékoztat az 1956-os munkástanácsok tevékenysége. Az alábbiakban munkástanácsok történetét – munkánk témájának megfelelően – csak ebből a szempontból tekintjük át, egyáltalán nem törekedve konkrét tevékenységük, küzdelmeik és felszámolásuk történetének részletes bemutatására, azaz politikatörténeti elemzésre.

A munkástanácsok tevékenysége egyszerre volt politikai, gazdasági⁵⁴⁷ és érdekvédelmi jellegű, amelyek különböző súllyal voltak jelen történetük három szakaszában. Az első szakaszban, október 24. és november 4. között azonos súllyal foglalkoztak mindhárom kérdéskörrel. Politikai állásfoglalásaik és követeléseik hasonlítottak az október 23-i tüntetés, az ő kissé pontatlan kifejezésükkel: „a bátor ifjúsági felkelés”⁵⁴⁸ jelszavaira, néhányat majdnem szó szerint vettek át a diákok 22-én megfogalmazott pontjaiból. A munkástanácsok

⁵⁴⁴ PIL 290. f. 1/45. ö. e. A MOM ideiglenes munkástanácsa 1956. nov. 30-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵⁴⁵ PIL 290. f. 1/45. ö. e. A MOM ideiglenes munkástanácsa 1956. nov. 30-i ülésének jegyzőkönyve. 2. jegyzőkönyv.

⁵⁴⁶ MOL-M-KS-288. f. 5/96. ö. e. Jelentés a munkásosztály politikai... helyzetéről. 1958. (MSZMP KB PTO)

⁵⁴⁷ Gazdasági tevékenységük főleg saját vállalataik irányításával kapcsolatos.

⁵⁴⁸ PIL 290. f. 1/43. ö. e. Csepel Vas- és Fémművek Munkástanácsa. Határozat. 1956. november 29.

a legfontosabb feladatnak a nemzeti függetlenség helyreállítását, valamint a politikai és a gazdasági rendszer átalakítását, korszerűbb belső viszonyok megteremtését, a gyárak irányításában pedig a munkás öngazgatás bevezetését tartották. Pontjaikat persze nem egy kész, kiforrott elvrendszer, ideológia alapján fogalmazták meg, mert ilyen nem létezett. Még arra is csak néhány tanács tett kísérletet, hogy megpróbálja értelmezni az október 23-ával kezdődött eseményeket és abban saját szerepüket.⁵⁴⁹ Néhány hónapos tevékenységük alapján mindenestre megállapítható, hogy az előző évek „gyakorlati szocializmusát” határozottan elutasították, ugyanakkor – illúzióktól nem mentesen – bizonyos szocialisztikus eszményeket ők maguk is hirdettek, főleg a gyárak tulajdonviszonyaival és irányításával kapcsolatban. Az általában pontokba szedett üzemi munkástanácsi határozatok konkrét politikai követeléseai között leggyakrabban a szovjet csapatok Budapestről, majd az országból való kivonása szerepelt. Több ízben követelték a Magyarország számára hátrányos szovjet-magyar gazdasági szerződések nyilvánosságra hozatalát és még inkább felülvizsgálását. Az első napokban az addigi propagandában a nemzeti értékekkel szemben közömbösnek és az „internacionalista” értékek iránt különösen fogékonynak mondott munkásság követeléseiben, azok szóhasználatában a leggyakrabban éppen a „nemzet”, a „magyar sajátosságok”, a „szabadságharc” gondolta bukkant fel. Belpolitikai követeléseik elsősorban a polgári demokrácia megteremtését célozták: szabad parlamenti választásokat követeltek általános titkos választói jog alapján, több politikai párt részvételével. Ugyanakkor úgy foglaltak állást, hogy a jövőben ne működhessenek politikai pártok a munkahelyeken. Több gyári tanács is egyaránt elhatárolódott mind a jobb-, mind a baloldali szélsőségtől,⁵⁵⁰ és elutasította az „egyéni bosszút” is.⁵⁵¹ Állásfoglalásaikban több ízben felbukkant a félelem nélküli élet megteremtésének igénye is, amely félreérthetetlenül az emberek közvetlen ellenőrzésének és elnyomásának megszüntetését, a személyi szabadság növelését célozta. Határozottan visszautasították a forradalmat ért ama vádakat, hogy netán antiszemita lenne. (A Politikatörténeti Intézet Levéltárában őrzött, nagyszámú munkástanácsi iratban antiszemita

⁵⁴⁹ Ilyen volt például az Egyesült Izzó és a más összefüggésben már idézett Kazánjavító Vállalat munkástanácsa. Az Izzó munkástanácsának 1957. január 11-i ülésén október 23-át olyan eseményként értékelték, amely „új fejezetet nyitott hazánk történelmében. A magyar nép nemzeti függetlensége és szabadsága kivívásáért szállt harcba, hogy megteremtse hazánkban a félelem nélküli életet biztosító szocialista demokráciát”. 1957. január 3-i ülésén a Kazánjavító Vállalat munkástanácsa pedig így fogalmazott: „A munkás osztály szabad gazdája akart lenni magának, szabadon akart élni, ezért tört ki a forradalom.” – PIL 290. f. 1/41. ö. e. Az Egyesült Izzólámpa Rt. Munkástanács Híradója. 1957. jan. 11. – PIL 290. f. 1/45. ö. e. A Kazánjavító Vállalat munkástanácsának 1957. jan. 3-i ülése.

⁵⁵⁰ PIL 290. f. 1/45. ö. e. A MOM munkástanácsa 1956. dec. 6- ülésének jegyzőkönyve. – Egy újságcikkre reagálva kijelentették: a munkástanács „a fasiszta megnyilvánulást” és „a szélsőbaloldali, rákosista megnyilvánulásokat” egyaránt elítéli.

⁵⁵¹ PIL 290. f. 1/52. ö. e. A Söripari Szállítási Vállalat munkástanácsa okt. 31-i ülésének jegyzőkönyve.

követelésre vagy akár csak ilyen tartalmú megjegyzésre nem bukkantunk. Még Rákosiék személyének bírálata sem kapcsolódott össze egyetlen munkástanácsi iratban sem származási kérdésekkel. Ebből a szempontból rendkívül érdekes az az igazgatótanácsi ülés, amelyet a Chinoi Gyárban október 31-én tartottak, és amelyen a zsidó származású igazgató és a tanács tagjai folytattak diskurzust többek között a politikai és a nép iránti elkötelezettségről.⁵⁵² A forradalom napjaiban a gyárakon belül az a vád is ritkán bukkant fel, hogy az 1956-os események antiszemita jellegűek lettek volna, de ilyenrel azért lehetett találkozni, például a Fővárosi Gázszolgáltató Vállalatnál.⁵⁵³ Politikai állásfoglalásaikban nagyon gyakran tettek említést az előző évekről, a „gyakorlati szocializmusról”, egységesen elítélve a Rákosi rendszert. Néhány munkástanács ezt mérsékelt hangon, a többség azonban nagyon határozott formában fogalmazta meg. A bírálatot olykor már az 1945–1948 közötti átmeneti évekre is kiterjesztették, mint a Lámpagyár munkástanácsa is, amelynek egyik korai ülésén az hangzott el, hogy „gyalázatos” politika folyt „az elmúlt 12 évben”,⁵⁵⁴ az Erőtakarmány Gyár munkástanácsa pedig még radikálisabban fogalmazva „tizenegy esztendő s rabszolgaélet”-ről tett említést egyik, a kormányhoz intézett feliratában.⁵⁵⁵ Gyakran tették szóvá az adott gyár munkásait közvetlenül érintő elnyomó intézkedéseket, az indokolatlan elbocsátásokat és a letartóztatásokat is.⁵⁵⁶ A leggyakrabban és leghatározottabban bírált szervezetek közé tartozott az ÁVH, amelynek nem csak munkahelyi jelenlétét tartották elfogadhatatlannak, de általában is a megszüntetését követelték. A Danuvia Szerszámgépgyár munkástanácsa például úgy fogalmazott, hogy a szerveződő új karhatalomba „egyetlen tömeggyilkos ÁVO-st” (sic!) se vegyenek be.⁵⁵⁷ A radikális állásfoglalások egy része keményen bírálta a kommunista pártot általában is, nem csak 1956 előtti tevékenységéért. Egy 1956 végén keletkezett MSZMP jelentés idézett néhány gyári véleményt (a Kőbányai Gyógyszergyárt meg is nevezve), amelyekben még jóval 1956. november 4. után is azt kérdezték például a dolgozók, hogy „ki jogosította fel a kommunistákat arra, hogy magukat az ország és a nép vezetésére hivatottnak

⁵⁵² PIL 290. f. 1/43. ö. e. A Chinoi Gyár Igazgatósági Tanácsa 1956. okt. 31-i ülése. – Származását maga az igazgató említette meg, a hozzászólók szimpatizáltak személyével. (Korábbi vezetési gyakorlatával nem).

⁵⁵³ PIL 290. f. 1/56. ö. e. Jegyzőkönyvi kivonat a Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat „forradalmi tanácsának” 1956. november 27-i üléséről. A Végvári Kálmán által tett hozzászólások. – E dokumentum szerint Végvári azt mondta, hogy egy Gerőné nevű személy, aki valószínűleg vállalati dolgozó volt, „telepről telepre járva azt hangoztatja, hogy antiszemita hangok vannak. Ilyen senkinek eszébe sem jutott” – tette hozzá Végvári.

⁵⁵⁴ PIL 290. f. 1/42. ö. e. A Lámpagyár Ideiglenes Munkástanácsa 1956. okt. 30.

⁵⁵⁵ PIL 290. f. 1/52. ö. e. Az Erőtakarmány Gyár Ideiglenes Forradalmi Munkástanácsa 1956. november 1-„felirata” a kormányhoz.

⁵⁵⁶ PIL 290. f. 1/56. ö. e. A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat munkástanácsának 1956. okt. 29-i ülésének jegyzőkönyve. – 1950. júliusában az ÁVH tizenhét embert tartóztatott le a vállalatnál. Szabadulása után egyikük visszakérült a Gázszolgáltatóhoz, a hat év előtt történetekre az ő munkástanácsi felszólalása nyomán derült fény. – Lásd még: U. o. A Budapesti Erőmű ideiglenes munkástanácsa 1956. okt. 30-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵⁵⁷ PIL 290. f. 1/45. ö. e. A Danuvia Szerszámgépgyár Ideiglenes Munkástanácsa 1956. okt. 30-i ülésének jegyzőkönyve.

kiáltásuk ki?”⁵⁵⁸ Több ízben tiltakoztak a tömegtájékoztatás, a nyomtatott sajtó és a rádió propagandája, „hazugsága” ellen.⁵⁵⁹ A munkástanácsok a szovjet csapatok kivonásának követelését sztrájkok szervezésével nyomatékossították. Mivel november elején ez megoldódni látszott, többségük a munka felvétele mellett döntött november 5-vel (hétfővel) kezdődően. A gyárakon belül pedig a napirenden levő konkrét ügyekben hoztak döntéseket, miközben a belső viszonyok mélyebb átalakítását is megkezdték.

Gazdasági és érdekvédelmi tevékenységük egy gyári öngazgatási rendszer kialakítására irányult. Ezzel kapcsolatos elképzeléseik részben reálisak, részben azonban utópisztikusak voltak. A gyárak munkásigazgatását úgy képzelték el, hogy a munkástanácsoknak legyen szerepük a szakember vezetők kiválasztásában és munkájuk ellenőrzésében, és nem úgy, hogy most ők neveznének ki munkásigazgatókat.⁵⁶⁰ A munkástanácsok irányító szerepét tehát nem közvetlen termelésirányításként fogták fel, hanem a képzett szakemberek, a „profi” vezetők kiválasztásának és ellenőrzésének, valamint az alapvető döntések meghozatalának jogaként. Az olyan képzetlen káderekkel szemben, amilyen például Zsofinyecz Mihály, a Rákosi Mátyás (Csepel) Művek vezérigazgatója volt,⁵⁶¹ keményen felléptek. „Vállalatunk eddigi vezetője, Zsofinyecz Mihály közismert alakja volt a Rákosi politika leghívebb kiszolgálójának. (Sic!) Ettől függetlenül rátermettség és szakértelem szempontjából is teljesen alkalmatlannak bizonyult az ország legnagyobb iparvállalatának vezetésére” – foglalt állást november végén a csepeli munkástanács.⁵⁶² Az igazgatók egy részének leváltása mellett sok munkástanács bocsátotta el a vállalati párttitkárt vagy a személyzeti osztály vezetőjét is, azt is megtiltva, hogy a jövőben a gyár területére lépjenek. Mint írásunk korábbi és későbbi részeiben részletesebben is bemutatjuk, a munkástanácsok gyakran és igen részletesen foglalkoztak munkahelyi problémákkal. Ezek közül az egyik legfontosabbnak a vállalati káderpolitika megváltoztatását tartották. Élesen bírálták a káderezést és általában a személyzeti osztályok tevékenységét. A káderlapokat vagy megsemmisítették, vagy a dolgozók kezébe adták, és gyakran javasolták a személyzeti osztályok felszámolását is (helyenként munkaügyi osztállyá

⁵⁵⁸ PIL 290. f. 1/56. ö. e. Információs jelentés. 1956. dec. 28.

⁵⁵⁹ PIL 290. f. 1/45. ö. e. Felhívás. 1956. okt. 29.

⁵⁶⁰ PIL 290. f. 1/54. ö. e. A magyar szakszervezetek programja azonnali intézkedésekre. D. n.

⁵⁶¹ Zsofinyecz 1956-ig az MDP Központi Vezetőségének is tagja volt, sőt 1951 és 1954 között még a Politikai Bizottságának is. Emellett 1949 és 1954 között a nehézipari, illetve a középépipari miniszter tisztségét is betöltötte. A rátermettség hiányáról mindennél többet árul el magának Zsofinyecznek az MDP PB 1953. június 20-i ülésén elmondott rövid felszólalása, amelyben bevallotta, hogy kisebbségi érzése van Rákosiékkal szemben és munkája végzéséhez nincs meg az önbizalma: „Egyszer kb. 1 évvel ezelőtt [1952-ben – B. Gy.] Rákosi elvtárs megkérdezte, 'mondja csak miért nem szólal fel a P. B. ülésein. Kisebbségi érzése van, vagy nem szeret beszélni?' Megmondtam, hogy igen, kisebbségi érzésem van és meg kell mondanom, hogy ettől máig sem tudtam teljesen megszabadulni. Keveset fejlődtem, nem voltam magabiztos a munkámban.” MOL-M-KS-276. f. 53/122. ö. e. Az MDP PB 1953. jún. 20-i ülése.

⁵⁶² PIL 290. f. 1/43. ö. e. Csepel Vas- és Fémművek Munkástanácsa. Határozat. 1956. nov. 29.

alakították át azokat). Nagyszámú új bérezési javaslatot is tettek, amelyek leggyakrabban a darabbérezés szerepének csökkentésére valamint a bérskála további összehúzására, a legszegényebb rétegek megsegítésére irányultak, és bizonyos vitatható, egyenlősítő elveket is tartalmaztak. Felléptek a munkaversenyekkel és a kampányszerű normarendezésekkel szemben, igazságos, teljesíthető normaemeléseket követelve. Az életszínvonal emelésére irányuló javaslatok a szociálisan leginkább rászoruló munkatársak megsegítésére irányultak, például a legalacsonyabb bérek felemelésére, a sokgyermekesek lakáshoz juttatásának meggyorsítására stb. Gyakran szerepelt javaslatok között a békekölcsön jegyzés és a gyermektelenségi adó megszüntetése. Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban támadták az érdekvédelmi funkciót nem betöltő, hanem a pártállam meghosszabbított karjaként működő, „transzmissziós” szerepre degradált szakszervezeteket. Helyettük a hatalomtól független, demokratikusan választott szakszervezeteket és azok segítségével a sztrájkjogot⁵⁶³ is magában foglaló érdekvédelmet követeltek. E célok elérése érdekében választások útján teljesen meg akarták újítani a szakszervezetek vezetését. A SZOT által az iparági és a gyári szakszervezetekbe kiküldött kádereket „a dolgozók által megválasztott” emberekkel óhajtották helyettesíteni, akik bármikor visszahívhatók.⁵⁶⁴ Néhány iparágban pedig új, független munkás érdekvédelmi szervezet létrehozását kezdték meg.⁵⁶⁵

A november 4-i második szovjet katonai intervenció után jelentősen megnövekedett a munkástanácsoknak a forradalomban játszott szerepe, hiszen a szovjet megszállással és a Kádár kormánnyal szembeni ellenállás fő politikai erejévé váltak.⁵⁶⁶ Ennek a december 11-ig, a Nagybudapesti Központi Munkástanács két, a kormánnyal tárgyaló vezetőjének letartóztatásáig tartó szakasznak a részletes bemutatásától el kell tekintenünk. Csak jelezzük, hogy fő politikai céljuk a november 4. előtti helyzet visszaállítása volt, ezt képviselték az időközben létrejött kerületi munkástanácsok és a november 14-én megalakult Központi Munkástanács is. A szovjet hadseregre támaszkodó kormány és a nagy tömegtámogatást élvező, követeléseinek alátámasztásra több alkalommal sztrájkot szervező munkástanácsok konfrontációjában végül az előbbi kerekedett felül. Már a december 5-i tömeges letartóztatások során 200 munkástanács vezetőt hurcoltak el. December 11-én feloszlatták a

⁵⁶³ PIL 290. f. 1/52. ö. e. Az Erőtakarmány Gyár Ideiglenes Forradalmi Munkástanácsa 1956. november 1-i „felirata” a kormánnyhoz.

⁵⁶⁴ PIL 290. f. 1/45. ö. e. Jegyzőkönyv a MOM munkástanácsa 1956. dec. 10-i rendkívüli megbeszéléséről.

⁵⁶⁵ A munkástanácsoknak a káderpolitikáról, a személyzeti osztályokról, a munkahelyi pártszervezetekről, az ÁVH munkahelyi jelenlétéről, a bérezésről, a normarendezésekről, a munkaversenyekről, az életszínvonalról alkotott véleményével írásunk III. és IV. fejezetének vonatkozó részei szólnak részletesebben.

⁵⁶⁶ A forradalom után kiadott, nagy forrásértékű ENSZ-jelentés a november 4-től kibontakozott harcot – túlozva – egyenesen úgy értelmezte, hogy az a „magyar gyári munkásság és a szovjet hadsereg között” folyt. – 1956. Az Egyesült Nemzetek Szervezete különbizottságának jelentése. Hunnia Kiadó. Budapest, 1989. 81. o.

kerületi és a központi munkástanácsot (utóbbi körülbelül még egy hónapig megpróbált illegálisan működni), egyidejűleg az ötvenes évek első feléhez hasonlóan újra bevezették a statáriális (rögtönítélő) bíraskodást. Ugyanazon a napon csalták törbe és tartóztatták le a magyar munkástanácsok két vezetőjét, Rácz Sándort és Bali Sándort.⁵⁶⁷ Ez átmenetileg tovább növelte a munkástanácsok radikalizmusát. Ráczék munkahelyén, a Beloianisz Híradástechnikai Gyárban sztrájk tört ki. A gyárban ugyan „december 13-án 4–5 ezer ember megjelent, de a munkát nem vették fel. A munka megtagadásának oka Rácz és Bali volt Országos Munkástanács (sic!) tagjainak letartóztatása. A délelőtti folyamán gyűléseket tartottak, ahol követelték, a Belügyminisztérium engedje szabadon Rácz és Bali személyeket. Az üzemen belül karhatalmi egységek teljesítenek szolgálatot” – jelentette még ugyanazon a napon a KGM egyik osztályvezetője.⁵⁶⁸ Távolatilag azonban a két vezető letartóztatása a munkástanácsok visszaszorításnak, térszűkítésnek kezdete volt, mert a fegyveres erővel, a gyáron belül megjelenő karhatalommal – amire az idézett jelentés is utal – nem lehetett eredményesen szembeszállni. Különösen azért nem, mert a nyílt karhatalmi elnyomást egyéb intézkedésekkel kombinálta az új hatalom. Főleg a sorozatos, részben titokban folyó további letartóztatásokra gondolunk, de feltétlenül számításba kell vennünk a leszerelő intézkedések hatását is: például a nagyarányú béremelését,⁵⁶⁹ valamint azt, hogy 1956 végétől néhány hónapon át azt a látszatot keltették, hogy a Kádár kormány saját politikai feltételeinek elfogadása esetén gyáron belül hosszú távon engedélyezi a munkástanácsok működését.⁵⁷⁰

A növekvő számú letartóztatás ellen december közepén még tiltakozni próbált néhány munkástanács, kérve, hogy ismertessék velük társaik letartóztatásának okait, sőt még azt is hozzátették, hogy az elvitt emberek élvezték társaik bizalmát,⁵⁷¹ ám ez a kiállás egyre szórványosabbá és erőtlenebbé vált. A januári helyzetet pedig már két csepeli munkástanács nyolcadikán kiadott közös nyilatkozata jellemzi a leghívebben, ezért érdemes kommentár nélkül, teljes terjedelmében idéznünk azt: „Feloszlató nyilatkozat. A magyar nép forradalmának tisztelt október 23-i események hoztak létre minket abból a célból, hogy független, szabad Magyarországot építsünk és teremtsük meg a félelem nélküli életet. Az időközben bekövetkezett események bizonyítják, hogy e kötelességeinket a jelenleg fennálló körülmények között teljesíteni nem tudjuk. Számunkra nem vár végrehajtásnál egyéb szerep.

⁵⁶⁷ Ld.: Bill Lomax: Magyarország 1956. Aura Kiadó. Budapest, 1989. 198–202. o. [Krassó György jegyzeteivel]; Izsák Lajos: Rendszerváltástól rendszerváltásig. Kulturtrade Kiadó. Budapest, 1998. 152–153. o.

⁵⁶⁸ PIL 290. f. 1/40. ö. e. Sárvári Simon KGM osztályvezető jelentése. 1956. dec. 13.

⁵⁶⁹ Lásd írásunk III. és IV. fejezetének a bérezésről szóló részeit!

⁵⁷⁰ 1956. november 22-én, alig egy héttel a Nagybudapesti Központi Munkástanács megalakulása (november 14.) után, az Elnöki Tanács rendeletben szabályozta a munkástanácsok működését.

⁵⁷¹ PIL 290. f. 1/45. ö. e. A MOM munkástanácsának 1956. dec. 17-i ülése.

(Sic!) Meggyőződésünk ellenére rendeleteket végrehajtani nem tudunk, nem nézhetjük tétlenül, hogy munkástanács tagokat minden különösebb indok nélkül letartóztatnak, zaklatnak és az egész munkástanácsot lényegében ellenforradalmárnak bélyegezzék. Végso soron arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy egyéni sorsunkkal nem törődve, a dolgozók véleményének megfelelően visszaadjuk megbízatásunkat. A fenti elhatározásunk nem jelenti azt, hogy a felelősség alól kívánunk kibújni, azonban úgy véljük, hogy a jelenlegi helyzetben a dolgozók kívánságait megvalósítani nem tudjuk, létezésünkkel nem hitegethetjük dolgozó társainkat, és ezért megbízatásunkat visszahelyezzük dolgozó társaink kezébe. 1957. január 8-án. Csepeli Vas- és Fémművek Munkástanács Elnöksége. Csepel Vas- és Acélöntödék Munkástanácsa.”⁵⁷²

1956 végétől, 1957 elejétől a munkástanácsok tevékenységében szerepet vállaló emberekre, jórészt ipari munkásokra nehéz korszak köszöntött. Már 1956 végén megkezdődtek a letartóztatások, amelyek 1957-ben, 1958-ban, sőt még 1959-ben is folytatódtak.⁵⁷³ Hogy országosan hány munkástanácsai vezetőt, tágabban ipari munkást érintettek a megtorlások, számszerű pontossággal jelenleg még nem állapítható meg, de azt azért tudjuk, hogy a forradalmi tevékenységért kivégzettek körében jóval az átlag felett voltak fizikai munkások. A letartóztatottakkal a munkások egy része nem csak szimpatizált, hanem például a DIMÁVAG-ban titokban pénzt is gyűjtött családjaik megsegítésére.⁵⁷⁴ Az akció inkább kezdetben volt eredményes, később elapadtak az adományok. Mindenesre a kezdeményezés az összegyűjtött összegtől függetlenül, önmagában is jelentősnek mondható, hiszen a gyáron belüli gyűjtés tiltott, „illegális szervezkedésnek” minősített és rendőrségileg megfigyelt dolog volt.⁵⁷⁵ Egy 1960-as ügynöki jelentés nem csak arról tanúskodik, hogy még akkor is élt ez a kezdeményezés, hanem igen érdekes módon az egykori „vörös segély” eszméjének ellentétéként „fehér segély”-nek nevezte az akciót.⁵⁷⁶ Azokat a munkástanács tagokat és a forradalomban más módon részt vállalt embereket, akiket nem internáltak és nem börtönöztek be, hanem a gyárban maradhattak, a besúgók segítségével állandó megfigyelés alatt tartották – még a hatvanas években is.⁵⁷⁷ Még inkább ezt tették azokkal, akik ítéletüket letöltve vagy az internálásból hazaengedve álltak vissza a munkába.⁵⁷⁸ Fontosabb események

⁵⁷² PIL 290. f. 1/43. ő. e.

⁵⁷³ ÁBTL M-16 386. „Debreczeni János” ügynök. Feljegyzés. 1959. ápr. 22.

⁵⁷⁴ ÁBTL M-16 835. „Gál András” ügynök. Jelentés. 1958. márc. 4.

⁵⁷⁵ U. o. „Gál András” ügynök. Jelentés. 1958. máj. 16.

⁵⁷⁶ ÁBTL M-16 384. „Hernádi András” ügynök. Jelentés. 1960. aug. 31.

⁵⁷⁷ ÁBTL M-16 835. „Gál András” ügynök. Több jelentés.

⁵⁷⁸ Molnár Adrienne: Szabadlábra ítélve. In: Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. 1956-os Intézet. Budapest, 2003. 245–270. o. U. ő: „Minden eszközzel gátoltak

közeledtével, főleg október 23. előtt ezeket az embereket néhány napra egyszerűen bevitték a rendőrségre és csak az évforduló elmúltával engedték ki őket.⁵⁷⁹ Ez a nehéz, nyomasztó helyzet az elítélt munkások (és természetesen minden más foglalkozású ember) családtagjait is jellemezte.⁵⁸⁰

Tekinthetők-e munkásfelkelésnek az 1956 őszi események? Véleményünk szerint részben tekinthetők annak, amennyiben az ipari és más „városi” munkás rétegek mindvégig kiemelkedő szerepet játszottak benne. Nem volt azonban kizárólagosan munkásmegmozdulás, mert a forradalomban a magyar társadalom szinte minden rétege aktív szerepet vállalt, nem csak a munkások. Ilyen értelemben inkább egyfajta nemzeti felkelés volt az ország külső függésével és a diktatórikus belső viszonyaival szemben. A munkások politikai törekvéseinek legfőbb céljai egyébként nem is voltak specifikusan „proletár” célkitűzések, hanem túlmutattak azon: az ország legáltalánosabb problémáit kívánták megoldani.

(1956 után) Az 1956-os forradalom utáni években valamelyest rejtettebbé vált a politikai rendőrség gyári jelenléte, de aktivitása egyáltalán nem csökkent. Beavatkozása a munkások és a gyárak mindennapi életébe majd csak a hatvanas évek derekától válik visszafogottabbá. A visszafogottabb jelleg persze egyáltalán nem volt egyenlő a megszűnéssel: a munkások, miként az egész magyar társadalom megfigyelése és ellenőrzése egészen vizsgált korszakunk végéig (sőt az 1980-as évek végéig) megmaradt. Érdeemes ezt egyetlen példa segítségével közelebbről is szemügyre vennünk. Az 1960-as évek közepén a dunaujvárosi üzemekben, főleg a Dunai Vasműben rendszeresen figyelték, és hivatalos jelentésekben rögzítették a „belső reakciós erők” tevékenységet. 1964-ben a Fejér megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Osztálya Dunaujvárosi Kirendeltsége 178 „ellenséges kategóriához tartozó személyt” tartott nyilván, akiknek fő „támadási iránya” a rendőrség szerint a gazdaság volt. Ezért nagy figyelmet szenteltek annak, ha a munkások elégedetlenkedtek a normaemelés miatt, mint történt az a Vegyesipari Vállalat Szandál üzemében, vagy megjegyzéseket tettek a bérezésre. A hatvanas évek közepén a politikai rendőrséget különösen az érdekelte, hogy ösztönözte-e valaki társait valamilyen cselekvésre is. Ennek megfelelően külön megfigyelték azt a munkást, aki a „munkahelyén állandóan elégedetlenséget szít, bírálja bérezési politikánkat, úgy nyilatkozik, hogy 'közös erővel fel kellene lépniük a munkásoknak', de szerinte ezt egy

bennünket”. A Borsod megyei munkástanács vezetők sorsa a forradalom leverése után. Évkönyv 2001. IX. 1956-os Intézet. 111–127. o.

⁵⁷⁹ ÁBTL M-16 386. „Debreczeni János” ügynök. Jelentés. 1958. nov. 5.

⁵⁸⁰ Körösi Zsuzsanna-Molnár Adrienne: „Kemény tanulság volt”. Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei munkáscsaládokban. In: Munkástörténet – munkásantropológia. Szerk.: Horváth-Pethő-Tóth. Napvilág Kiadó. Budapest, 2002. 104–114. o.

ilyen 'spicli' rendszerben nem lehet megtenni".⁵⁸¹ Ellenséges munkahelyi véleményként tartották nyilván azt is, ha valaki megpróbálta lebeszélni társait arról, hogy túlórát vállaljanak: „letelt a munkaidőd, állj fel, hagyj ott mindent. Mit dolgozol ezeknek, hiszen a pénzt ők teszik zsebre, te pedig melózhatsz” – idézte a rendőri jelentés az egyik munkást.⁵⁸² Véleményünk szerint ezek a megnyilvánulások valójában nem voltak veszélyesek a forradalom óta már konszolidálódott rendszerre (1964-ben vagyunk). Helyesebb úgy felfognunk azokat, hogy minden munkahelyen előfordulnak „dumás”, alaptermészetük szerint kritikus, elégedetlenkedő emberek, akik bármit hajlamosak bírálat tárgyává tenni, de komoly cselekvésre nem gondolnak. Ugyanakkor érdemes felfigyelnünk a rendőri jelentések által idézett megjegyzések tartalmára, mert azok segítenek megérteni, hogyan gondolkodtak a munkások a hatvanas évek közepén. Igen figyelemre méltónak tartjuk például a független érdekvédelmi szervezet hiányának, az alulról kezdeményezett munkásösszefogás lehetetlenségének bírálatát. Az egy évtizeddel korábbi helyzethez hasonlóan a politikai rendőrség ezekben az években is megkülönböztetett figyelmet szentelt a munkások nemzeti kérdéssel kapcsolatos megnyilvánulásainak. 1964. decemberében Tihanyi Lajos őrnagy egyik jelentésében fontosnak tartotta egyes erdélyi származású munkavállalók ama véleményét – nem egyetértéssel – idézni, hogy a Románia és a Magyarország közötti „szocialista testvériség alapja az erdélyi magyarság elnyomása”.⁵⁸³

(Munkahelyi pártszervezetek) Lényegében minden munkahelyen működtek pártszervezetek, a nagyobb üzemekben függetlenített (fizetett) titkárral. A vállalat irányítására, az egyes munkahelyi döntések meghozatalára gyakorolt befolyásuk időszakunk egészében nagy volt, hiszen az egész pártállami rendszer a kommunista párt „eszmei, politikai vezető szerepé”-n nyugodott. Ez annál is könnyebben sikerülhetett, mert a gyárigazgatók között többségben voltak az újonnan kiemelt káderek, akiknek jó része egyébként korábban fizikai munkás volt, és kinevezésüket elsősorban politikai megbízhatóságuknak köszönhették. A pártszervezetek jogosultsága volt a gyári a szakszervezetek munkájának irányítása is. Látható tehát, hogy a vállalatok életének minden területén, a gazdaságirányításban ugyanúgy, mint a szociális, munkásellátási kérdések intézésében, pontosabban az azzal kapcsolatos döntéshozatalban a pártszervezetek különösen fontos szerepet játszottak. A munkások már a kezdet kezdetén bizonyos gyanakvással figyelték a pártszervezetek működését általában, különösen pedig azt, hogy a nem függetlenített pártvezetők, például alapszervezeti titkárok is

⁵⁸¹ ÁBTL O-13./582. Összefoglaló jelentés. 1964. okt. 19.

⁵⁸² ÁBTL O-13./582. Tájékoztató jelentés. 1964. dec. 16.

⁵⁸³ U. o.

többletjövedelemhez jutottak a gyártól, vagy mentesítették magukat a termelőmunka alól, noha munkahelyi státuszuk nem változott.⁵⁸⁴ Már 1948 nyarán arról számolt be egy hangulatjelentés, hogy az egyik fővárosi fonóüzemben a párttitkár „termelési pótlék címén 7–800 forintot vett fel az igazgatóságtól, ami egyes dolgozóknak elégedetlenséget keltett. Ezek azt hangoztatják, hogy a párttitkárnak sem jár több mint nekik”.⁵⁸⁵ A szocialista rendszer első másfél évtizedében a tényleges fizikai munkát végző munkásoknak csak egy meglehetősen kis része lépett be az MDP-be, majd az MSZMP-be. Különösen az 1956-ot követő években volt erős a tartózkodás a párttaggá válással szemben, elsősorban a fővárosi nagyüzemek munkásai részéről.⁵⁸⁶

Az 1956-os munkástanácsi követelések között gyakran bukkant fel a gyári pártszervezetek megszüntetése is, mondván: a direkt politika száműzessék a munkahelyekről. Egy 1957 márciusában írott jelentés szerint decemberben még az volt az üzemi munkástanácsok álláspontja, hogy „az üzemekben nem engedélyezik az MSZMP szervezését”, és hogy azt „a maguk módján igyekeztek is akadályozni”.⁵⁸⁷ Gyakran bukkant fel olyan követelés is, hogy munkásgyűlés döntsön arról, működhessen-e pártszervezet az üzemekben.⁵⁸⁸ A hatvanas években a vállalatok irányítása egyre inkább az ún. üzemi négyszög kezébe került, amely általában az igazgatóból, a gazdasági igazgatóból (főkönyvelőből), a párttitkárból és a szakszervezeti titkárból tevődött össze. Ez a vezetés többszörös áttételen keresztül tartott azután kapcsolatot a fizikai dolgozókkal, amelyben a brigádvezetők és a szakszervezetek alapszervezeti titkárai játszottak igen fontos szerepet.

A gyárak életéhez hozzátartoztak a különféle gyűlések és értekezletek, amelyeket természetesen szintén felülről szerveztek. Ilyenek voltak például az ötvenes évek elején a „Szabad Nép félórak”, amelyeken – munkaidőben – egy munkás egy kijelölt cikket olvasott fel társainak az MDP központi lapjából; a rendszeres párt- és szakszervezeti taggyűlések, a hatvanas években megszaporodó brigádgyűlések és termelési értekezletek, az ún. önbírálati órák és a hivatalos ünnepek (április 4., május 1., november 7.). Időnként összejöveteleket, rendezvényeket szervezett a gyári DISZ és MNDSZ szervezet, a Szovjet-Magyar Baráti Társaság is.

⁵⁸⁴ MOL-M-KS-276. f. 53/107. ö. e. A szociáldemokratizmus megnyilvánulásai... 1952. szeptember. Az előterjesztés szerint azért „lazul az alsóbb funkcionáriusok tömegkapcsolata”, mert „a pártmunka cégére alatt a termeléshez szükséges munkát egyáltalán nem végzi[k]”.

⁵⁸⁵ MOL-M-Bp. 95f. 2.cs. 168/a/1. ö. e. 1948. aug. 9-i hangulatjelentések.

⁵⁸⁶ MOL-M-KS-288. f. 5/96 ö. e. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. szept. 23-i ülése. Jelentés a munkáosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről...

⁵⁸⁷ PIL 290. f. 1/44. ö. e. Jelentés a Magyar Selyemipari Vállalatról. 1957. márc. 12.

⁵⁸⁸ PIL 290. 1/56. ö. e. Információs jelentés. 1956. dec. 28.

Az 1950-es évek elejétől kezdve igyekeztek kötelezővé tenni a gyárakban az „elvtárs” megszólítást, függetlenül attól, párttag volt-e valaki vagy sem. Kezdetben ez egyes munkásokban ellenérzést keltett, mert az 1945 előtti viszonyoktól eltérően a szó ekkor már nem összetartozásukat fejezte ki, mint egykor, hanem inkább a hatalom iránt hűséget, konformitást; mások számára meg egyszerűen csak szokatlan, nem bevett megszólítási forma volt. Az 1956-os forradalom idején az üzemek nagy többségében szakítottak is ezzel a néhány éve kötelezővé tett gyakorlattal, inkább a „szaktárs”, más beosztású dolgozóval kapcsolatban esetleg a „kartárs”, ritkábban a „polgártárs” megszólítások visszaállításával, bevezetésével próbálkoztak.⁵⁸⁹ A forradalom leverése után a gyárakon belüli hivatalos szóhasználatban újra kötelezővé vált az „elvtárs” megszólítás, amit azonban a munkások többsége (nem mindenki) inkább csak feljebbvalóival szemben használt, egymás között került.

2. A bérezés

(Bérezés és ideológia) A munkások munkahelyi világát az állami ellenőrzés, a személyi kötöttségek rendszerén túl természetesen számos más tényező is formálta. Ezek között az egyik legfontosabb a bérezés volt.

A marxista-leninista ideológia szerint a szocializmusban a bér közgazdasági tartalma átalakul: már nem „a munkaerő ára”, mint a kapitalizmusban, hanem egyfajta „társadalmi elismerés” a dolgozó számára a „közösség érdekében végzett munkájáért”, hogy szükségleteit kielégíthesse. A szocialista tulajdonviszonyoknak köszönhetően itt nem termelődik értéktöbblet – érveltek –, mint a „kizsákmányoló jellegű” kapitalista gazdaságokban, amit azután a tulajdonos elsajátít. Ebből következően a munkás a szocialista rendszerben már úgy dolgozhat a munkahelyén, mint a „gazda”, aki a sajátjában dolgozik, ezért kellő belátással kell fogadnia – és öntudatosan így is fogadja – a számára megállapított bért, nem harcol annak emeléséért, hiszen akkor saját maga és munkástársai ellen folytatna bérküzdelmet. Ez az ideologikus megközelítés a Rákosi rendszerben a felső szintű politikai határozatokban is gyakran felbukkant. 1956 után a politikai döntések alátámasztására már ritkábban használták, a hatvanas évek második felében pedig a politikai gazdaságtan tankönyvek lapjaira húzódott vissza, a gyakorlati gazdaságpolitikában már egyáltalán nem emlegették. (A rendszernek ez a

⁵⁸⁹ Az Ikarus Karosszéria és Járműgyár munkástanácsa egyaránt használta a szaktárs és a polgártárs megnevezéseket is. – PIL 290. f. 1/43. ö. e. 1956. nov. 2-i és nov. 16-i ülések jegyzőkönyve.

kiadása, ha úgy tetszik: mutációja pragmatikusabb, kevésbé ideologikus volt, mint az 1956 előtti, eredeti modell). A munkások valóságos helyzetére a szocialista bérezésnek ez a marxista-leninista értelmezése persze nem gyakorolt különösebb hatást, mert azt gyakorlati tényezők, a bérek és a béren kívüli juttatások illetve az árak befolyásolták. A munkást személy szerint is – mint a munkavállalókat általában – az érdekelte, hogy munkájáért mennyi bért kap, és hogy azért mit vásárolhat, magyarul, hogy mennyi a reálbére.⁵⁹⁰ Emellett – másodsorban – az sem volt közömbös számára, hogyan mérik munkáját, és milyen elvek szerint, milyen pontossággal számolják ki az érte kapott fizetséget, továbbá, hogy milyen adottságait értékeik a bérezés során: inkább szaktudását, vagy ellenkezőleg a munkavégzés fizikai nehézségét. Egyszóval, nem volt közömbös a bérezés módja, elvrendszere sem. Az alábbiakban elsősorban ezzel a kérdéskörrel foglalkozunk.

(A szovjet bérezési rendszer átvétele) Az 1940-es évek végétől kezdődően a bérezési elvek és módok sokoldalú változáson mentek keresztül. Az államosításokkal és a tervutasításos gazdaságirányítási rendszer bevezetésével párhuzamosan, annak részeként központosították és országosan egységesítették a bérgazdálkodást, ebben a tekintetben is követve a szovjet példát.⁵⁹¹ Az ott alkalmazott besorolási rendszerhez, a „tarifnája szetká”-hoz hasonlóan országosan egységes nomenklatúra és bérkategorizálási rendszert vezettek be azzal a céllal, hogy minden munkavállaló beilleszthető legyen az országosan egységes rendszer valamelyik kategóriájába. Egyidejűleg megsokszorozták az ún. besorolási útmutatókban leírt munkakörök számát: számuk az 1947-es 256-ról kb. 1949-re 2500-ra nőtt. Átalakították az iparágak bértarifák szerinti sorrendjét,⁵⁹² egyre nagyobb előnyökhöz juttatva a nehézipari ágazatokat. Megváltoztatták a teljesítmények mérésének és a bérek kifizetésének módjait is, miközben a teljesítménybér egyik legegyszerűbb formáját, a darabbért igyekeztek a lehető legszélesebb körben elterjeszteni. Végeredményben egy nagyon bonyolult, sőt több vonatkozásban áttekinthetetlen bérrendszer alakult ki. Egyidejűleg felgyorsult a bérskála összehúzásának folyamata, annak nyomán tovább csökkent a képzettségi szintek közötti bérkülönbség; a képzettség, a szaktudás le-, a képzettséget nem igénylő nehéz testi munka viszont felértékelődött.

(A bérezési rendszer egységesítése) Az országosan egységes bérezési rendszer bevezetése felszámolta az önálló vállalati bérgazdálkodást, és ezzel eltörölt minden korábban kialakult sajátos bérezési módot. „A helyzet az, hogy bérvonalon az alsó szervek hatásköre

⁵⁹⁰ Ezzel az alapvető fontosságú kérdéssel a IV. fejezetben foglalkozunk.

⁵⁹¹ A szovjet gyakorlatra ld.: Walter D. Connor: *The Accidental Proletariat. Workers, Politics, and Crisis in Gorbachov's Russia*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey. 1991. 103–143. o.

⁵⁹² MOL-M-KS-276. f. 116/20. ő. e. A darabbérezés bevezetése és a bértarifák. D. n. [1951 nyár]

jelenleg igen szűkre szabott, ez vonatkozik elsősorban a vállalatokra, az ipari és kereskedelmi központokra és részben a minisztériumok termelési főosztályaira” – állapította meg maga az Országos Munkabér Bizottság egy 1950 tavaszán készült elemzésben.⁵⁹³ Persze egy munkásnak fogalma sem volt arról, hogy a párt-, a szakszervezeti és az államigazgatási apparátusban különböző szervek tucatjai foglalkoztak⁵⁹⁴ bérezési kérdésekkel, nem hagyva teret az önálló helyi döntéseknek. Ő csak a központosítás következtében keletkezett bürokratizmust és a túlbonyolítottságot érzékelhette, no meg azt, hogy ennek következtében saját munkateljesítménye és az érte kapott bér között gyakran nem lehetett logikus összefüggést találni. A havonta megkapott, központi előírások szerint készített bérelszámolási íveken és a fizetésjegyzékeken ugyanis olyan megnevezések és számítási kulcsok szerepeltek, amelyeket csak az tudott követni, aki megszerkesztette, vagy talán még az sem. Egy 1953-ban készült pártjelentés meg is állapította, hogy a bányászok nem ismerik ki magukat az ún. „szakmányadási lapon”, amelyen a végzett munkákat kellett volna vezetni napról napra, ezért nem is törődnek azokkal.⁵⁹⁵ Az említett, előre nyomtatott lapokon ugyanis 15-féle tevékenység szerepelt, és bármelyiket is végezték egy adott napon, arról hétféle adatot kellett volna rögzíteniük.

A hatvanas években a bérezés, főleg a besorolások már áttekinthetőbbek lettek, ennek köszönhetően a munkások is tisztábban látták az összefüggést havi teljesítményük és bérük között. Ez részben a bérelszámolás és a teljesítmények nyilvántartása terén végrehajtott bizonyos egyszerűsítéseknek, részben annak volt köszönhető, hogy az üzemeken belüli bérezési elveket ritkábban változtatták, ennek következtében volt idő megszokni és kiismerni a bérelszámolás helyi formáit. A vállalati önállóság jelentősebb mértékben azonban csak a hatvanas évek végén, a gazdaságirányítás reformjának keretében növekedett meg, amikor a

⁵⁹³ MOL XIX-A-16-a 224. d. Az OMB 1950. márc. 31-i elemzése.

⁵⁹⁴ A bérrendszer szövevényességének, bürokratikuságának érzékeltetésére megemlítjük, hogy a legfelső szintű párt és állami irányító szervek (MDP Politikai Bizottsága, Titkársága és Államgazdasági Osztálya, illetve a Minisztertanács Bértitkársága és az Országos Tervhivatal) mellett 1950 táján a gazdasági terület irányításával még az alábbi szervek foglalkoztak: Országos Munkabér Bizottság, konkrétan annak Titkársága, a szaktárcák munkaügyi főosztályai vagy munkaügyi csoportjai, az ipari központok bér- és normaügyi előadói, a vállalatok személyzeti, bér- és normaosztályai, legalsó szinten pedig a vállalati normások és az időelemzők tízezrei. A felsoroltakhoz társult még a Pénzügyminisztérium, valamint a Kinevezési- és Alkalmazási Bizottság tevékenysége, szoros kapcsolatban állva a szakminisztériumok személyzeti osztályaival, de bizonyos mértékig még az Országos Létszámbizottság is beleszólhatott bérezési kérdésekbe. Külön apparátust működtetett a bérezés ügyeinek intézésére és a döntéshozatal előkészítésére a szakszervezetek országos központja is (SZOT Bérosztály), emellett az egyes iparági szakszervezeteknek is voltak bérügyekkel foglalkozó osztályai. Később csökkent az állami irányító szervek száma, maga az OMB is elvesztette jelentőségét, de a döntések továbbra is az üzemektől távol, az irányító központokban születtek. – MOL XIX-A16-a 224. d. Az OMB elemzése a bérezésről. 1950. márc. 31.

⁵⁹⁵ MOL-M-KS-276. f. 53/145. ö. e. Tájékoztató az üzemi dolgozók... által felvetett... problémákról. D. n. [1953 ősz]

továbbra is érvényes központi szabályok betartása mellett már helyileg dönthették el, hogy az egyes munkateljesítményeket hogyan bérezik, főleg hogyan premizálják.

Az általunk vizsgált korszakban azonban nem ez a viszonylagos önállóság volt a jellemző, hanem az, hogy részletekbe menő központi utasítások szabták meg a vállalati gazdasági feladatokat, sőt azok végrehajtásának módját is. Az „alsóbb szervek” (minisztériumoktól kezdve le a vállalatokig) feladata nem lehetett más, csak a nagy központi terv lebontása, majd annak pontos végrehajtása.⁵⁹⁶ Az anyag-, energia- és eszközfelhasználáshoz hasonlóan azt is pontosan előírták, hogy a tervben engedélyezett munkaerő-felhasználás milyen bértömeg igénybe vétele mellett történhet. Ettől eltérni nem volt szabad, mert a béralap túllépéséért a vállalatok vezetőit szigorúan büntették. Sőt, az MDP Államgazdasági Osztálya még a munkásokkal szemben is retorziókat helyezett kilátásba, mondván: a „béralap túllépésért a vezetők mellett felelősség terheli a munkásokat is”.⁵⁹⁷ Ez a rendszer a gyakorlatban igen rugalmatlannak bizonyult – elsősorban azért, mert még sikeres gazdasági tevékenység esetén sem tette lehetővé annak bővítését, hiszen más erőforrásokhoz hasonlóan, a tervben rendelkezésre bocsátott béralap sem volt növelhető. (Emellett gyakran látszattevékenységek folytatására ösztönzött, amilyen a „raktárra termelés”, a szocialista gazdasági rendszer e fontos jellegzetessége volt. Azokat a gazdasági tevékenységeket nevezték így, amelyek eredménye, a termék nem realizálódott, mert nem volt rá kereslet, mint akkor mondták: „társadalmi igény”, ezért az előállított termékek vagy az ipari üzem, vagy a kereskedelem raktáraiban heverték el. A megkapott béralapot viszont, hasonlóan a központilag kiutalt más erőforrásokhoz, feltétlenül fel kellett használni, vagyis termelni kellett, hiszen ellenkező esetben a következő évi tervben a gazdaságirányító szervek kisebb bértömeget engedélyeztek volna a vállalat számára. A munkások természetesen felismerték azt, ha az általuk előállított termék végállomása a raktár lett, ami természetesen rossz hatást gyakorolt munkamoráljukra.)

(A teljesítménybérezés szerepének növelése) A bérrendszerben az egyik legfontosabb változás a teljesítménybérezés szerepének megnövekedése volt az időbéres javadalmazás rovására. A terv utolsó évében, 1949-ben változtattak tovább a munkások bérezési kategóriák szerinti besorolásán is. Megszüntették azt a mindössze néhány évvel korábban bevezetett rendszert, hogy a munkásokat előbb szakképzettség szerint sorolják bérkategóriákba, majd azokon belül még további csoportokba. Ehelyett egységes, a szakképzettséget figyelmen kívül hagyó kategorizálást vezettek be, 22 csoportba osztva a munkásokat. Ez a változtatás már annak a gazdaságpolitikai szemléletnek a jegyében

⁵⁹⁶ Friss István: A szocialista iparosítás elvi kérdései. I. m.

⁵⁹⁷ MOL-M-KS-276. f. Tájékoztató. 1952. jan. 8.

született, amely főleg a napi, darabszámban kifejezett teljesítményt nézte, és kevésbé értékelte a képzettségtől, a szaktudástól függő minőséget. Ennek ellenére a bérezési kategóriákba sorolás átalakításának a gyakorlatban ekkor még nem volt sem különösebben hátrányos, sem különösebben előnyös következménye, mert a besorolási kategóriák számát nem csökkentették, és a képzetlenebb munkásokat most is általában a jobban fizetett kategóriákba sorolták. Ezzel szemben már ekkor erős bérfeszültséget keltett, hogy a magasabb és az alacsonyabb bérkategóriák közötti különbségeket, az ún. koefficienszt jelentősen csökkentették, magyarán összébb húzták a bérskálát. E változtatás miatt a szakképzetlenebb munkások komoly hátrányt szenvedtek, hiszen a bérarányokban addig a javukra mutató különbségek mértéke tovább csökkent: a legképzettebbnek minősített csoport átlaga csak 1,55-szöröse volt a legkevésbé képzettekének.⁵⁹⁸ (Egy-egy munkás fizetése között természetesen ennél sokkal nagyobb, akár 3–4-szeres különbségek is lehetett). 1948 és 1950 között egyre több munkaterületen alkalmazták az ún. mutatószámos bérezést, amely tulajdonképpen a teljesítménybérezés egy sajátos, még időbéres elemeket is tartalmazó formája volt.⁵⁹⁹ Ez azt jelzi, hogy az állam, mint tulajdonos a termelés növelését tartotta fő feladatának: sok munkaterületen a valóban hatékonyabb teljesítménybérezés bevezetését szorgalmazta a munkások által jobban kedvelt időbérezés helyett.

(Az egyenes darabbér) Az ipari munkások bérezésében a legnagyobb változás 1950 tavaszán történt. Ekkor egy legfelső szintű párthatározat nyomán⁶⁰⁰ az ipari vállalatok többsége számára kötelezővé tették a darabbér bevezetését. Erre a bérezési formára a Gerő Ernő vezette központi gazdaságirányító szervek mint egyfajta bérezési csodafegyverre tekintettek, ezért bevezetésének segítésére nagy erőket mozgósítottak. 1950 áprilisában az MDP Titkársága elrendelte például, hogy a központi ütemterv szerint megtett lépésekről az illetékes üzemek és a minisztériumok hetente készítsenek jelentést a Titkárság számára. A hivatalos pártlap, a Szabad Nép számára pedig kötelezővé tette, hogy május 7-én vezércikkben foglalkozzék a kérdéssel.⁶⁰¹ Ennek a bérezési formának az alkalmazását erőltették a gazdasági minisztériumokban dolgozó szovjet tanácsadók is. 1951-ben a KGM-ben például Borcov és Velikánov tanácsadók a magyar gyáripár egészére vonatkozóan azt állapították meg, hogy a darabbérben dolgozók 58%-os aránya alacsony, jóval elmarad a

⁵⁹⁸ MOL XIX-A-16-b 1527. d. Bérpolitika III. Tarifaendszerünk fejlődése. 1952. ápr. 2. – Más forrás ettől némileg eltérően, iparáganként változóan 1,5–2,0-szeres különbségről informál. Az eltérést azonban egyáltalán nem mondható jelentősnek. – MOL XIX-A-16-b 842. d. A bér- és munkaügy alakulása...

⁵⁹⁹ U. o.

⁶⁰⁰ MOL-M-KS-276. f. 54/97. ö. e. A Titkárság 1950. ápr. 26-i ülése.

⁶⁰¹ U. o.

Szovjetunió gépiparának 70–75%-os arányától.⁶⁰² A széles körű elterjesztés érdekében a darabbérben végzett munkákra központilag 20%-kal nagyobb bértömeg kiutalását rendelték el, mint a hasonló jellegű időbéres feladatok elvégzésére. Ezen intézkedések következtében az első öt éves terv időszakában folyamatosan nőtt a darabbérben dolgozó ipari munkások aránya: míg 1949-ben 41,7%-uk, addig 1952-ben már 61,6%-uk végezte munkáját ebben a bérezési formában.⁶⁰³ A bérreform egyik legfontosabb elemeként jelentős mértékben megemelték a 100%-os teljesítményekkel szembeni követelményeket, és megszüntették az ún. progressziót, vagyis azt a gyakorlatot, hogy a 100% feletti teljesítményekért progresszíven és nem lineárisan fizetnek több bért.⁶⁰⁴ (Ezért nevezték hivatalosan is „egyszerű, progresszió nélküli darabbér”-nek ezt a bérezési módot). A szakszervezetek számítása szerint a progresszió eltörlése önmagában 4–6% bércsökkenést idézett elő. További 3%-kal csappantotta meg a munkáskeresőket a különféle pótlékok elvonása.⁶⁰⁵ Egyes szakmák dolgozóinak további anyagi veszteséget okozott az is, hogy a Nép gazdasági Tanács 432/22/1951. N. T. sz. határozata nyomán több iparágban vagy megszüntették, vagy csökkentették a természetbeni juttatásokat (dohányipar, malomipar, bőripar, textilipar, faipar, vegyipar, söripar, áramszolgáltatás, húsipar stb.). Ez olyan súlyos érdeksérelem volt, hogy miatta a munkások egy része felmondott, mint történt az például a törökszentmiklósi és bicskei malomban. Másutt bojkottálták a szakszervezeteket és az üzemi bizottsági választásokat. A Kőbányai Sörgyár munkásai kijelentették, ezután nem fognak szakszervezeti díjat fizetni, megint más helyen nyíltan elégedetlenkedtek, mondván: „éhes gyomorral nem lehet csatát nyerni”.⁶⁰⁶

Az egyenes darabbér a lehető legegyszerűbb teljesítménybérezési forma volt: a fizetési periódusban megtermelt munkadarabok számától tette függővé a béreket. A darabbérnek ez a formája főleg az egyszerűbb, darabszámban jól kifejezhető munkateljesítmények mérésére volt alkalmas, ezekben az esetekben valóban ösztönözhetette a magasabb teljesítményeket. 1950-től kezdve az egyenes darabbér rendszerének egyre szélesebb körű alkalmazásával együtt változtattak a besorolásokon is. Ennek lényege az volt, hogy elsősorban a munkákat, a munkafeladatokat kategorizálták bérfizetési szempontból, függetlenül attól, milyen volt a munkás személyes besorolása, míg korábban bármilyen munkafeladatot kapott is egy munkás,

⁶⁰² MOL-M-KS-276. f. 116/21. Jelentés... Borcov és Velikánov szovjet tanácsadó elvtársak javaslatainak végrehajtásáról. 1952. febr. 2.

⁶⁰³ MOL XIX-A-16-b 842. d. A bér- és munkaügy alakulása... 1954. okt. 22.

⁶⁰⁴ U. o.

⁶⁰⁵ PIL (SZKL) SZOT ir. Bér. 1950. 32. d. Feljegyzés Apró elvtársnak. 1950. máj. 24.

⁶⁰⁶ PIL (SZKL) SZOT ir. Bér 1952. 24. d. Feljegyzés a természetbeni juttatás és kedvezményes vásárlás megszüntetéséről. 1952. jún. 24.

ha teljesítette azt, a kategóriáját megillető bérrel díjazták. Most viszont a besorolásától, a szakképzettségétől és a vállalati munkaszervezetben elfoglalt pozíciójától függetlenül csak a darabszámban mért napi (esetleg heti, ritkábban havi) teljesítménye után kapott bért, képzettségétől és begyakorlottságától jórészt függetlenül. Az a törekvés, hogy a bér túlnyomó részben a magasabb darabszám előállításától függjön, csak abban az esetben lehetett volna megfelelő, ha a gyártmányok minden esetben pontosan számba vehetők lettek volna, és a kész munkadarabok minőségében sem keletkezhetett volna számottevő különbség. Ilyen munkafeladat azonban csak kevés volt. Más feladatok esetében viszont az egyenes darabbér erőszakolása több kárt okozott, mint amennyi hasznot hozott, mert a minőség rovására ment. A mennyiség előnyben részesítése a minőséggel szemben a legképzettebb, legbegyakorlottabb régi munkások munkahelyi pozícióit gyengítette, mert őket is arra kényszerítette, hogy nagy darabszámot állítsanak elő sietős munkával, de gyenge minőségben. Az egyenes darabbérben dolgozók esetében a szakképzettséget csak az állásidők bérezésénél (amikor a munkás a gyár hibájából nem tudott termelni) vették tekintetbe, mert arra az időre az illető bérkategóriája szerinti órabért fizettek, amely a képzettségétől és begyakorlottságától függött.

Az ötvenes évek elején a kategóriák számát a korábbi 22-ről mindössze 6–8-ra csökkentették, egyidejűleg országosan egységes, több ezer munkafajtát tartalmazó besorolási útmutatókat készítettek. Ezek tulajdonképpen példatárak voltak arra, hogy adott munkáért egy adott munkás mennyi bért kaphat. A fentebb mondottaknak megfelelően a besorolásban csak korlátozott szerepet kapott a munkás szakképzettsége, és az, hogy mennyire önállóan, mekkora egyéni felelősséget igénylően végzi a munkáját, a vezető szempont a fizikai erőfeszítés nehézsége volt.⁶⁰⁷ Ezzel kapcsolatban maga a Tervhivatal állapította meg 1954-ben, hogy a szaktudás, továbbá a tapasztalat, a munkában eltöltött idő jelentőségének lebecsülése komoly gazdasági károkat okozott, amihez annyit tehetünk hozzá, hogy az anyagi veszteségen túl a munkások körében morálisan is rossz hatása volt.⁶⁰⁸ A bányászatban a föld alatt dolgozó munkások esetében az ún. szakmánybérezés uralkodott, amely a teljesítmény mérésén alapult, de a munka természetéből következően nem darabszámot vett alapul.

Mivel a munkásokat főleg a darabszám növelésében tették érdekeltté, az előállított termékek minőségének ellenőrzésére külön minőségi ellenőrzési osztályokat (MEO) kellett felállítani az üzemekben. A selejtes termelés azonban olyan általánossá vált, hogy azt a meózás képtelen volt orvosolni; „a gyakorlatban hibás, selejtes munkadarabért is fizettek bért. A MEO nem tudta ellensúlyozni a bérrendszer hibáit” – állapította meg egy elemzés 1957-

⁶⁰⁷ MOL-M-KS-276. f. 116/20. ö. e. A darabbérezés bevezetése és a bértarifák. D. n. [1951. júl.]

⁶⁰⁸ MOL XIX-A-16-b 842. d. A bér- és munkaügy alakulása... 1954. okt. 22.

ben.⁶⁰⁹ A minőségi munkavégzés feláldozása a tervek mennyiségi teljesítése érdekében törvényszerű következménye volt a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején meghonosított gazdasági rendszernek: az üzemeknek nem voltak valódi gazdái, hanem egy nagy létszámú, hierarchikus felépítésű állami bürokrácia irányította azokat. Ezek az irányítók pedig elsősorban a központi előírások teljesítésében és kevésbé a tényleges gazdasági eredmények elérésében voltak érdekeltek. Következménye volt továbbá a normák évről évre történt, nagyarányú emelésének is, minek következtében a munkások csak egyre magasabb, 1953 táján már 140–180%-os teljesítménnyel voltak, helyesebben: lettek volna (mert a valóságban nem voltak) képesek szinten tartani havi reálbérüket. A magasabb teljesítményszázalékok utáni hajsza pedig törvényszerűen a munka minőségének romlását vonta maga után. Az egyenes darabbér uralkodó bérezési formává tétele, minden áron történt erőltetése káros volt más szempontból is. Nem volt alkalmas ugyanis arra, hogy pontosan megmérjék azoknak a munkásoknak a teljesítményét, akik olyan természetű munkát végeztek, amelyet a teljesített darabszámmal nem lehetett megfelelően mérni. Ezért a bér még az akkori szabályok szerint sem állt összhangban a teljesítménnyel, egyesek viszonylag jól, mások rosszul jártak.

(A munkástanácsok a bérezésről) A darabbér széles körű alkalmazása ellen határozottan felléptek az 56-os munkástanácsok, mivel az alacsony munkabérekért ezt a bérezési módot (és a normarendezéseket) tették felelőssé. Helyette többnyire az órabéres javadalmazás visszaállítását követelték, és amennyiben összeget is megneveztek, általában 5–8 Ft közötti órabért követeltek annak hangsúlyozásával, hogy a bér megállapításánál a szakképzettséget jobban figyelembe kell venni. A munkástanácsok konkrét bérezési javaslatai elsősorban a legrosszabbul fizetett munkások helyzetén akartak javítani. A Danuvia Szerszámgépgyárban október 30-án, a Chinoin Gyógyszerárugyárban november 1-én foglalt állást teljesen azonos módon a munkástanács, miszerint a 800 Ft alatti béreket 15, a 800–1500 Ft közöttieket 10%-kal kell felemelni.⁶¹⁰ A munkástanácsoknak a bérrendszert illető bírálata nem merült ki a darabbérezés kritikájában. A Lámpagyár Munkástanácsa 1956. október 30-i ülésén például a szocialista bérrendszer egy másik fontos sajátosságát bírálták, amikor az egyik felszólaló a lényegére tapintva arról szólt, hogy „tönkretettük a magyar ipart, mert a rohadtt (sic!)

⁶⁰⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/1. ö. e. Bérgazdálkodásunk néhány problémája ... 1957. dec. 14.

⁶¹⁰ PIL 290. f. 1/43. ö. e. A Chinoin Gyógyszerárugyár munkástanácsa 1956. nov. 1-i ülése, és u. o. 1/45. ö. e. a Danuvia Szerszámgépgyár munkástanácsa 1956. nov. 1-i ülése.

bérpolitikával tönkretettük a minőséget. Ma újra kell majd kezdeni, mert ezzel a minőséggel nem mehetünk sehova sem”.⁶¹¹

(Korrektciók a forradalom után) A forradalom alatt felszínre tört bírálatok hatására 1957 folyamán a gyárak egy jelentős részében, illetve a gyárakon belül egyes üzemegységekben átmenetileg időbérrel váltották fel a darabbért. A Kohó- és Gépipari Minisztérium irányítása alatt működő vállalatok nagy része például az időbérezésre tért át, közöttük olyanok is, ahol ez nem volt indokolt, mert ott a teljesítménybér volt a megfelelőbb bérezési forma.⁶¹² Azok az üzemek is jelentősen csökkentették a 100%-os teljesítményekkel szembeni követelményeket, amelyekben nem szüntették meg a darabbért. Sőt, olyan elképzelések születtek, hogy egy üzemben belül még azonos munkák esetében is többféle bérezési elvet alkalmazhassanak. Ezt egyébként először szintén a munkástanácsok vetették fel a forradalom alatt, illetve az azt követő hónapokban. A Vegyiparigép- és Radiátorgyár munkástanácsa odáig ment, hogy kimondta: a munkások dönthessék el, órabérben, vagy darabbérben kívánnak-e dolgozni? Ebben az igazán érdekes az, hogy egyes üzemrészek legjobb munkásai a teljesítménybér mellett álltak ki, mondván az órabéres átlagot a gyengén teljesítők erősen rontják.⁶¹³

Ez a helyzet azonban csak egy rövid, átmeneti időszakban állt fenn. Még 1957-ben, az 1065/1957 sz. kormányhatározattal kimondták, hogy ahol csak megvalósítható, teljesítménybért kell alkalmazni. Ennek nyomán ismét gyors növekedésnek indult a teljesítménybérben dolgozók száma, 1957 végén az összes ipari munkáson belüli arányuk, iparáganként változóan, elérte a 45–60%-ot.⁶¹⁴ A régi szemlélet azonban nem tért teljesen vissza, mert az egyenes darabbért többé nem tekintették a teljesítménybérezés uralkodó formájának. Helyette a munkateljesítmény mérésének helyileg, az adott munkaterületen leghatékonyabb formái megkeresését és alkalmazását ösztönözték, tehát egy kifinomultabb bérezési gyakorlatot kívántak bevezetni. (Volt olyan elképzelés például, amely a munkások számára egy minden körülmények között kifizetendő törzsbér és a teljesítménytől függő mozgó bér kombinációját akarta alkalmazni. Célja az volt, hogy a bér egyrészt ösztönözzön is a nagyobb teljesítményre, de a minőségi munkavégzés rovására menő hajsztát csökkentse a törzsbér bevezetésével.) Az ilyen és a hasonló elképzeléseket persze sokkal könnyebb volt politikai irányelvekben megfogalmazni, mint a gyakorlatban megvalósítani, hiszen annak

⁶¹¹ PIL 290. f. 1/42. ő. e. A Lámpagyár Munkástanácsának 1956. okt. 30-i ülése.

⁶¹² MOL-M-KS-288. f. 23/1958/47. ő. e. Tájékoztató a bérezési rendszerekről. 1958. márc. 24.

⁶¹³ PIL 290. f. 1/43. ő. e. A Vegyiparigép- és Radiátorgyár munkástanácsa 1957. febr. 26-i és márc. 1-i ülése.

⁶¹⁴ U. o.

során számos, olykor le nem küzdhető akadály merült fel.⁶¹⁵ Az 1960-as évek derekán, második felében a munkások bérezésében megnövekedett a prémiumok szerepe, amelyeket egyes konkrét munkafeladatok sikeres elvégzése esetén, általában egy összegben fizettek.

(Vállalati bérszabályzatok) 1961-ben előrelépés történt a munkások bérezésében, amikor egy kormányhatározattal elrendelték, hogy minden vállalat köteles bérszabályzatot készíteni.⁶¹⁶ Ezt követően egyre több vállalatnál vezették be ezeket az újfajta szabályzatokat, amelyeket egyébként nem helyben készítettek, hanem a vállalatok készen kapták a szakminisztériumoktól és az azokkal együttműködő ágazati szakszervezetek vezetésétől.⁶¹⁷ A bérszabályzatok rögzítették a vállalaton belül érvényes bérformákat és bérkategóriákat, sőt egyenként fel is sorolták azokat. Az iparvállalatok dolgozóit két fő csoportba osztották: munkás állományúak és alkalmazottak. A munkásokat az adott iparágban érvényes tarifarendszer vagy külön személyi besorolás alapján, esetleg a kettő kombinációjával osztották be az egyes bércsoportokba. A hatvanas évek első felében, az iparvállalati bérszabályzatok figyelembe vették a szakképzettséget, megkülönböztetve szak-, betanított és segédmunkásokat, valamint a begyakorlottságot, végül a szakmában eltöltött időt is. Ennek megfelelően volt például „esztergályos I.” „esztergályos II.” és „esztergályos III.” kategória. Számításba vették a dolgozó általában tapasztalható szorgalmát és munkaköre vállalaton belüli fontosságát is. Ezek alapján állapították meg az időbért, amely a teljesítménybérben dolgozó munkások számára is fontos volt, mert az állásidőkre, a szabadság és a táppénz idejére járó bérük teljesen vagy nagyobb részben ettől függött. A munkások kategóriákba és azon belül csoportokba sorolása természetesen hatással volt keresetükre is, hiszen a különböző kategóriák számára a bérszabályzat eltérő nagyságú bért írt elő.⁶¹⁸ A bérszabályzat kategóriái az országosan egységes iparági besorolási útmutató és az ugyancsak országosan egységes szakmai kataszter vagy nomenklatura alapján készültek. „A munkásokat az illetékes üzemvezető vagy a művezető a műhelybizottság bérfelelősével egyetértésben sorolja be a

⁶¹⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/2957/29. ö. e. A MűM előterjesztése: „Az ipari munkások teljesítménybérezése”. D. n. [1957]

⁶¹⁶ MOL XIX-C-5 42. d. A bérszabályzat tartalma és felépítése... 1961. jún. 14.

⁶¹⁷ Megjegyezzük, hogy a bizonyos mértékig ellentétes érdekű szakminisztériumok, illetve szakszervezetek – mindig a pártközpont kezdeményezésére – ilyen együttes utasítást, rendelkezést más esetekben, más természetű ügyekben is kiadtak, ami a szocialista rendszer sajátossága volt. Demokratikus politikai rendszerekben nehéz olyan helyzetet elképzelni, hogy a vállalatokat az államigazgatás magas szintű szervei és a munkások érdekvédelmi szervezetei együttesen utasítsák gazdálkodási kérdésekben. Hiszen nem csak az érdekek kellett volna bizonyos mértékig ütközzenek e két fél részéről, de a szakszervezetnek joguk sem volt általános érvényű, minden munkavállalót, tehát nem szakszervezeti tagokat is érintő szabályzatot akár csak társszerzőként is kiadni. A Rákosi-rendszerhez képest a hatvanas években bizonyos mértékű javulás történt azért. A Kádár-rendszerben ugyanis, a korporatív rendszerekhez hasonlóan kialakult bizonyos minisztériumi, illetve szakszervezeti önállóság is, sőt érdektagság is keletkezett a pártállam intézményrendszerén belül. Az eltérő törekvéseket kötelező volt egyeztetniük, majd azt követően már együttesen cselekedtek, az MSZMP politikai szándékainak megfelelően.

⁶¹⁸ XIX-C-5. 42. d. A bérszabályzat tartalma és felépítése... 1961. jún. 14.

besorolási útmutatónak a szakmára és a munkakörre előírt bérezési határai közé, szem előtt tartva az üzemegység részére engedélyezett átlagbérkeretet”.⁶¹⁹ A bért végső soron a vállalat igazgatója hagyta jóvá. A bérszabályzatokban foglaltaknak és kialakult gyakorlatnak megfelelően egy munkás bére leggyakrabban a személyi besorolása és teljesítménye szerint kapott alaphérből, a célfeladatok teljesítéséért kapott prémiumokból, a különféle pótlékokból (veszélyességi, nehéz testi munkáért járó, területi, kiemelt fontosságú vállalati feladatok végzéséért járó stb.) és a túlórákból tevődött össze.

Az 1950-es évek elejétől a béreket általában havonta fizették, ezt a gyakorlatot követték a hatvanas években is, a korábban leggyakrabban alkalmazott heti bérezés háttérbe szorult. Eleinte a havi bért két részletben fizették: a hó végén, 150 ledolgozott munkaóra után járt az első rész, majd a következő hónap 8. és 15. napja között fizették ki a maradékot. Később az vált a legelterjedtebb bérfizetési móddá, hogy havonta egyszer, egy összegben, általában a hónap első napjaiban kaptak a munkások fizetést.⁶²⁰

(Egyéb bérformák) A hatvanas évek elejéig tartó időszakban a darabbér és az ún. egyszerű időbér maradtak a leggyakrabban alkalmazott bérezési formák. Mellettük még további hét-nyolc bérforma – általában az előbbi kettő valamilyen kombinációja – fordult elő viszonylag gyakrabban. Közülük mindenképpen említést érdemel a teljesítményhez kötött időbér, amikor az időbér folyósítását egy minimális teljesítmény eléréséhez kötötték. Csak akkor kapta az előzetesen megállapított időbért a munkás, ha teljesítménye elérte ezt a minimális szintet. Vízonylag gyakran alkalmazták a teljesítmény- és az időbér összekapcsolásának azt s módját is, hogy a bér 60–80%-át a garantált időbér (vagy személyi bér) tette ki, de a fennmaradó 20–40% a munkás teljesítményétől függött. Azokon a munkákon pedig, ahol csak egy munkacsapat, brigád stb. együttes teljesítménye volt pontosan mérhető ún. kollektív akkordbérezést alkalmaztak. A prémium és a nyereségrészesedés fontosságát az 1956-os forradalom leverése után jobban hangsúlyozták, mint annak előtte,⁶²¹ ám gyakorlati szerepük igazán csak a hatvanas évek derekán, második felében növekedett meg. Ez azért volt jelentős, mert a központi előírások által részletesen szabályozott bérfizetéstől eltérően a prémiumok folyósításában nagyobb szabadságot adott azoknak a vállalatoknak, amelyek a tervezettnél jobb termelési eredményeket értek el. A tervezettnél jobb eredmény nyomán keletkezett vállalati nyereségből részesedhettek azután elsősorban az üzemek vezetői, másodsorban a munkások és az alkalmazottak. A központi szabályozás

⁶¹⁹ U. o.

⁶²⁰ MOL-M-KS-276. f. 116/K. e./ 6. ő. e. Javaslat az új közellátási rendszer bevezetése alkalmával történő bérfizetésekről. 1951. okt. 26.

⁶²¹ MOL XIX-C-5 97. d. Előterjesztés a Munkaügyi Tanács részére. D. n. [1958. március]

nyomasztó túlsúlya enyhült tehát, és a bérezés egy részében növekedett az önálló vállalati döntések szerepe. E bérpolitikai módosulás realisabbá tette az egyes munkások konkrét munkateljesítményének és az érte járó bér egy részének a megítélését is, mert olyanok dönthettek arról, akik ismerték a konkrét helyi viszonyokat.

Az 1940-es évek végétől kezdve fokozatosan felszámolták az 1945 előtt kialakult és még 1948–1948 között is megmaradt bér jellegű juttatásokat. Ezek általában az üzem, illetve az iparág tevékenységével, az ott előállított termékekkel kapcsolatos, kedvezményes természetbeni juttatások voltak, amelyek igen kiterjedt és iparáganként eltérő, bonyolult rendszert alkottak. Az állami iparvállalatok munkásai ezen túl, a gyár termelésével közvetlenül nem összefüggő kedvezményeket is élvezhettek 1945 előtt. A természetbeni javadalmazást bizonyos iparágakban szó szerint kell értenünk, például a húsiparban vagy a bányászatban; másutt tulajdonképpen csak az eszméje volt meg, mert az üzem (részben vagy teljesen) pénzben fizette ki azt a munkásoknak; így jártak el például a dohányiparban. Egyes iparágakban az így nyert jövedelem a „tisztá” bérfizetés 20–25%-át is elérhette, tehát nagyon fontos kiegészítője volt a pénzben kapott bérnek, ezért ezek gyors felszámolása több munkaterületen fájdalmas veszteséget okozott a munkásoknak.

(Bérarányok a szocialista rendszerben) A szocialista bérezési rendszer megváltoztatta a magyar társadalom egyes rétegei közötti, történelmileg kialakult bérarányokat. Témánk szempontjából ennek az átalakulásnak különösen két eleme érdemel figyelmet: 1. általában csökkentek a társadalom egyes rétegei közötti bérkülönbségek; 2. e folyamat egyik nyertese (az ekkor kialakuló káderréteg mellett) az ipari munkásság volt.

Az ötvenes és a hatvanas években, átlépve minden ésszerű mértéken, radikálisan csökkentek, sőt egyes szakmák esetében ellenkező előjelűvé váltak a fizikai és a szellemi dolgozók fizetése közötti különbségek. 1938-ban a gyáripari munkások és közszolgálati alkalmazottak (értelmiségiek és egyéb szellemi dolgozók) havi átlagbére közötti, pengőben kifejezett arány 222:96 volt, tehát 2,3-szeres különbség mutatkozott a közszolgálatiak javára. Húsz évvel később, 1957-ben viszont már a munkások kerestek jobban: a forintban kifejezett arány 1292:1524-ra változott, tehát a közszolgálatban dolgozók keresete már csak 85%-a volt a fizikai munkásokénak!⁶²² Közismert például a legnagyobb létszámú értelmiségi szakmacsoport, a diplomás pedagógusok bérének elmaradása a hozzájuk képest kevésbé iskolázott, szellemileg sokkal igénytelenebb munkát végző ipari munkásoké mögött: 1957-ben az ipari szak-, betanított és segédmunkások átlagbére 4%-kal múlta felül az általános és

⁶²² MOL-M-KS-288. f. 23/1959/25. ö. e. Az állami szerveknél és intézményeknél dolgozó értelmiségiek keresetének alakulása ... D. n. [1959]

középiskolai tanítók és tanárok átlagbérét!⁶²³ Ez az indokoltnak semmiképpen sem mondható helycsere egyértelműen az értelmiség és az ún. egyszerű szellemi dolgozók reálbérének 1938 és 1957 között bekövetkezett nagymérvű, mintegy 50%-os (a középiskolai tanárok esetében még annál is nagyobb arányú) csökkenésével magyarázható.⁶²⁴ Az 1950-es évek végén már vezető körökben is egyre gyakrabban kapott hangot az a vélemény, hogy az alkalmazottak, a szellemi dolgozók bére túlságosan alacsony, hogy „igazságtalan kereseti arányok” alakultak ki Magyarországon.⁶²⁵

A béarányoknak az értelmiségi és általában a szellemi dolgozók kárára, a fizikai dolgozók javára történt nagyarányú átrendeződése teljes mértékben egybevágtott a Szovjetunióban lezajlott változásokkal. Ott a munkások bérét véve egységnyinek 1932-ben egy alkalmazott 1,52-szer, egy értelmiségi 2,72%-szer kapott több bért. 1965-re ezek az arányok úgy módosultak, hogy az alkalmazottak a munkások bérének már csak 0,83-ad részét kapták, magyarán elmaradtak a munkásátlagtól, és az értelmiségi és vezetők javára mutatkozó különbség is jelentősen, 1,42-szeresre csökkent.⁶²⁶

Az ötvenes évtized jövedelmeinek összehasonlítása, kilenc év átlagos jövedelmét véve alapul, a parasztsággal szemben is a munkások javára mutat számottevő, 28,9%-os különbséget.⁶²⁷ Később, a mezőgazdaság kollektivizálása utáni években, főleg a hatvanas évek második felében az egyébként tömegét tekintve összezsugorodó parasztság bevételei közelítettek a munkásokéhoz. A magyarországi szocialista rendszer sajátossága volt, hogy a hatvanas évek közepén a fizikai dolgozó családok közül elsősorban azok kerültek előnyös helyzetbe, amelyek „két lábon álltak”, ipari és mezőgazdasági jövedelemmel egyaránt rendelkeztek.⁶²⁸

A jövedelemkülönbségek csökkenésének tendenciája az üzemeken belül is érvényesült, a műszaki és a közgazdasági értelmiség rovására és a fizikai dolgozók javára. Egy 1953-as vizsgálat azt állapította meg, hogy az Ózdi Vasmű dolgozói közül a közép- és a felső szintű vezetők „a múlt rendszerben” sokkal jobban kerestek, mint az ötvenes évek elején. „A mestereknek kb. négyszer annyi fizetésük volt, a mérnöknek kb. tízszer annyi, mint [az] egységüknél dolgozó jó szakmunkásoknak. Ma ez az arány nem áll fenn, sőt az is előfordul,

⁶²³ U. o. és MOL-M-KS-276. f. 116/23. ő. e. Feljegyzés a pedagógusok kollektív szerződése tárgyában. D. n. A „Pedagógusok átlagos jövedelme” és a „Tanítók fizetése ...” c. táblázatok.

⁶²⁴ U. o. 3. sz. kimutatás. Hivatalosan 9,56 Ft = 1 P aránnyal számoltak.

⁶²⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/44. ő. e. Kisházi Ödön levele a „helyes béarányokkal kapcsolatban”. 1959. jan. 26.

⁶²⁶ W. D. Connor: The Accidental Proletariat. I. m. 104. o.

⁶²⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/1. ő. e. Tájékoztató. 1958. szept. 16.

⁶²⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/63. ő. e. A KSH elemzése: A főbb népességcsoportok átlagos jövedelme... 1964.

hogy a dolgozók többet keresnek, mint a művezetők. Egy VII. kategóriájú lakatos 2400 forintot is megkeres, a művezető pedig 1650 forintot, ha nem kap prémiumot”.⁶²⁹ Csökkent a bérkülönbség az államigazgatási és a pártapparátusban dolgozók, illetve a munkások bére között is. (Más kérdés, hogy a rendszer vezető káderei más, nem bér jellegű javakkal bőven ellensúlyozták ezt). Azt aligha lehet számszerű pontossággal eldönteni, hogy általában milyen bér- és jövedelmi különbségek bizonyulnak gazdasági szempontból a legösztönzőbbnek, azt pedig egyenesen lehetetlen számszerűsíteni, hogy társadalmilag mekkora különbségek fogadhatók el „igazságosnak”. Mindenesetre az ezzel a kérdéssel kapcsolatos végletes álláspontok egyike sem tűnik elfogadhatónak. Sem az, amely szerint a társadalomnak egyáltalán nincs joga a különbségek mérséklésére törekedni, ellensúlyokat beépíteni a nyers gazdasági folyamatokba. De az sem, amely szélsőséges mértékben próbálja meg csökkenteni a jövedelmi különbségeket. Míg előbbi rendkívül súlyos szociális egyenlőtlenségek kialakulásához vezet, addig utóbbi gazdaságilag bizonyul kifejezetten károsnak, és emellett nem elégíti ki a társadalom igazságérzetét sem.

(Bérkülönbségek a „produktív szférában”) Ezek után érdemes áttekintenünk, hogyan alakult az ötvenes évek közepén az ún. termelő ágazatokban dolgozók bérsorrendje a legfelső szinttől a legalsóig; e felsorolás segíthet annak megállapításában, hol helyezkedett el a fizikai munkások bére a teljes bérskálán belül. Előljáróban annyit szükséges megjegyeznünk, hogy az alábbi felsorolásban szereplő foglalkozások, munkakörök túlnyomóan a „produktív” gazdasági ágakra jellemzőek, amit azért fontos tudni, mert a hivatalos gazdaságpolitikai felfogás az itt dolgozó munkaerőt többre értékelte, mint az „improduktív ágazatok” dolgozóit, ami a bérezésben is kifejezésre jutott.

⁶²⁹ Munkások Magyarországon. I. m. 334. o. – Mint később látni fogjuk, a 2400 Ft-os munkásfizetés 1953-ban kivételesen magasnak mondható.

Az iparban és az iparirányításban dolgozók havi bére (1954)⁶³⁰

<u>Munkakör</u>	<u>Kereset, Ft</u>
1. Miniszter	6000
2. Igazgató (KGM „A” kat.)	3900
3. Főmérnök	3300
4. Kovács (VII. kat.)	2608
5. MEO-vezető	2500
6. Önálló üzemmérnök	1850
7. Lakatos (VII. kat.)	1848
8. Esztergályos (VI. kat.)	1762
9. Tímár (meszes) (VII. kat.)	1636
10. Géplakatos (VI. kat.)	1606
11. Beosztott üzemmérnök	1450
12. Hegesztő (VI. kat.)	1420
13. Műszaki rajzoló	1300
14. Rakodó (III. kat.)	1100
15. Kőműves (VI. kat.)	950
16. Szövő / fonó (V. kat.)	935
17. Gép- és gyorsíró	840
18. Általános adminisztrátor	790
19. Építőipari segédmunkás (III. kat.)	620
20. Mosónő	600

MEGJEGYZÉS: kat.= kategória.

Bérezési szempontból a gyáripari munkások nem csak az „improduktív” munkaterületeken dolgozókkal, hanem más gazdasági ágak fizikai munkásaival szemben is előnyös helyzetben voltak. A minisztériumi iparban dolgozó munkások bérét 100-nak véve 1954-ben az alábbi sorrend volt megfigyelhető más gazdasági ágak munkásai körében: közlekedési forgalmi személyzet = 98,4; kivitelező építőipari munkás = 92,2; kereskedelmi alkalmazott = 89,1;

⁶³⁰ MOL XIX-A-16-b 1248. d. A II. ötéves terv bérpolitikai intézkedései... 1954. aug. 26. A forrás 50 foglalkozás 1954. évi kereseti sorrendjét sorolja fel, mi ebből válogattuk a szövegben közölt 20-at.

közlekedési munkás = 83,0; kereskedelmi munkás = 74,3; mezőgazdasági munkás = 73,4.⁶³¹ Annak ellenére, hogy ezek a különbségek nem voltak jelentősek, a hátrányos helyzetbe került gazdasági ágak dolgozói sérelmezték azokat. 1953 végén a MEDOSZ vezetése például úgy ítélte meg e helyzetet, hogy a mezőgazdaság állami szektorában dolgozók indokolatlanul keresnek kevesebbet, mint más gazdasági ágak dolgozói: „Nagyfokú a bérfeszültség az Építésügyi Minisztériumhoz és a megyei tanácsokhoz tartozó építkezési dolgozók és a mezőgazdasági üzemekben foglalkoztatott építkezési dolgozók bérezése között”. (Sic!) Ennek következtében az állami mezőgazdasági szektorból 1954–1955-ben is folyamatos volt a munkaerő-kiáramlás.⁶³²

(Bérkülönbségek az ipari munkások között) Az 1940-es évek végétől megváltoztak az ipari munkásság belső bérarányai is. Szembetűnő például, hogy jelentősen csökkent a legjobban, illetve a kifejezetten gyengén kereső munkások közötti bérkülönbség. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy – mint említettük – a szocialista rendszer első hét-nyolc évében radikálisan csökkent a lakosság életszínvonala, ami szükségképpen vont maga után olyan bérpolitikai intézkedéseket, amelyek a legalsó jövedelmi csoportok teljes leszakadását, a súlyos nyomor szintjére süllyedését voltak hivatottak megakadályozni. Ám ezt a szerény célt is csak azon az áron lehetett elérni, hogy még a közepes jövedelmi szinten álló csoportok, közöttük sok ipari munkás reálbérét is csökkentették. Azt, hogy ez a fajta politika az életszínvonal csökkentése mellett károsan hatott a gazdasági fejlődésre is, egyes gazdasági vezetők már azokban az években felismerték, ám véleményüknek sokáig nem mertek hangot adni. Csak 1954-ben, Nagy Imre miniszterelnöksége idején látták elérkezettnek az időt erre: „a létminimum, illetve a megélhetés biztosításának egymást követő sürgős feladatai sokszor háttérbe szorították az egyébként helyes (bérezési – B. Gy.) elvek megvalósítását” – vetette papírra véleményét az OT egyik illetékese.⁶³³ „Helyes bérezési elveken” az elemzők a bérkülönbségek növelését értették. A probléma megfogalmazása és megoldása persze egyáltalán nem volt egy és ugyanaz. A valóságban ugyanis 5–10 évvel később sem voltak jobbák a bérarányok: 1959-ben országos átlagban a betanított munkások a szakmunkás átlagbér 76, a segédmunkások 63%-át vihették haza,⁶³⁴ akkor is túlzottan csekély volt tehát a szakmunkások javára mutatkozó különbség. Persze, ha a szakmákat e durva felosztásnál jóval részletesebb bontásban vizsgáljuk, akkor már jóval kisebb mértékű a keresetek – korabeli

⁶³¹ MOL XIX-A-16-b 842. d. A KSH jelentése. Munkaügyi adatok 1954. II. negyedév. 11. o.

⁶³² PIL (SZKL) MEDOSZ ir. 1953. Jelentés a mezőgazdasági és az erdészeti dolgozók élet- és munkakörülményeiről. D. n. [1953. ősz]

⁶³³ MOL XIX-A-16-b 842. d. A bér- és munkaügy alakulása... 1954. okt. 22.

⁶³⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1963/65. ő. e. Az OT elemzése a munkás és alkalmazotti átlagkeresetekről. 1963. aug. 10.

kifejezéssel élve – „torlódása”, hiszen egy nem kiemelt iparág kisvállalatánál dolgozó, teljesen képzetlen segédmunkás és egy kiemelt nagyvállalat magasan képzett, ún. kiemelt szakmunkása között akár háromszoros is lehetett a havi jövedelem (a bér és a béren kívüli juttatások együttesének) különbsége.⁶³⁵

Az elégtelen differenciálás következtében a szakmunkások sem feladataik igényessége (ami véleményünk szerint önmagában, magasabb bér nélkül is lehet bizonyos mértékig ösztönző tényező a munkavégzés során), sem a munkájukért kapott bér tekintetében nem váltak kellő mértékben érdekeltté abban, hogy színvonalas, felkészültségüknek megfelelő munkavégzésre törekedjenek. Ez a jelenség már 1949-ben megfigyelhető volt, és később is – korszakunk egészében – jellemezte a magyar ipart. „Több fontos szakmában – olvasható egy 1949-ben, a Nép gazdasági Tanács Titkárságán készült feljegyzésben – a dolgozók nem törekednek a minőségi munka végzésére, hanem attól egyenesen menekülnek, mert például az esztergályosoknál a nagyoló munkán több keresetet lehet elérni, mint a minőségi munkákon”.⁶³⁶ Az ötvenes évek végén történt ugyan gazdaságpolitikai kísérlet ösztönző bérkülönbségek kialakítására, de csekély eredménnyel.⁶³⁷ A szaktudás anyagi megbecsülésének csökkenése összefüggött azzal a gazdaságtörténeti átalakulással, amelynek során a minőségi termelés helyett a közepes vagy éppenséggel alacsony színvonalú tömegtermelésre, a KGST-piac igényei szerint rendezkedett be a magyar gazdaság. Egy bizonyos idő elteltével azután a társadalom hozzászokott ezekhez a viszonyokhoz, és elvárásait is, munkateljesítményét is e feltételekhez igazította, hogy végül még munkamorálja is bizonyos mértékig ehhez a helyzethez idomuljon.⁶³⁸

(Bérkülönbségek szektorok szerint) A kiegyenlítődési tendencia ellenére természetesen továbbra is maradtak különbségek a munkások bérei között. Korán kialakultak és korszakunk végéig fenn is maradt például a népgazdaság különböző szektorai között eltérések. (8. sz. ábra)

⁶³⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/44. ö. e. Előterjesztés. 1959. júl. 22.

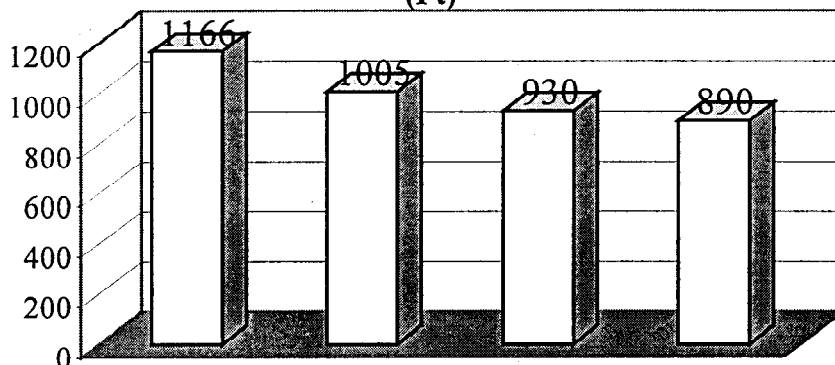
⁶³⁶ MOL-M-KS-276. f. 116/44. ö. e. Feljegyzés a termelékenység és a bérezés kérdéséről. D. n. [1949 tavasz].

⁶³⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/44. ö. e. Előterjesztés a Politikai Bizottság számára. 1959. júl. 22.

⁶³⁸ Ez a morál egy töről fakadt azzal a Puskás Ferencnek tulajdonított mondással, mely szerint, ha nem kapnak egy meccs után megfelelő prémiumot, nem is hajtanak teljes erővel, vagy ahogy az aranycapat kapitánya fogalmazott: „kis pénz, kis foci”.

8. sz. ábra⁶³⁹

**Az ipari munkások havi bére szektorok szerint, 1954
(Ft)**

JELMAGYARÁZAT: 1166 = minisztériumi ipar, 1005 = helyi ipar, 930 = szövetkezeti ipar, 890 = magánkisipar

Azonos munkafeladatokat feltételezve, bérezési szempontból azok a munkások voltak előnyösebb helyzetben, akiknek a vállalata „népgazdasági szempontból kiemelt” feladatokon dolgozott, mert ezek elvégzésére a központi irányítás nagyobb bértömeget irányzott elő.⁶⁴⁰ A Sztálinvárosban és Komlón dolgozó építőipari munkások például 10%-kal magasabb bért kaptak azonos munkáért, mint egy nem kiemelt munkán dolgozó építőipari vállalat munkása.⁶⁴¹ A stabilizáció után bevezetett területi bérpótlék továbbra is érvényben maradt, bár az ötvenes években már csak két kategóriát különböztettek meg, és így ez a pótlékfizetési rendszer már csak a munkások viszonylag kis részét érintette hátrányosan. A területi besorolás értelmében az ipari jellegű településeken 10%-kal magasabb bért kaptak ugyanazért a munkáért az azonos képzettségű ipari munkások, mint a nem ipari településeken. Különbséget tettek továbbá az állami tulajdonban lévő iparon belül is attól függően, hogy a vállalat közvetlen minisztériumi vagy tanácsi irányítás alá tartozott-e. 1954-ben a tanácsi (közkeletűbb elnevezéssel: helyi) ipar munkásai 14%-kal kerestek kevesebbet, mint a minisztériumi iparban dolgozók (8. sz. ábra).⁶⁴²

⁶³⁹ MOL XIX-A-16-b 842. A KSH jelentése. Munkügyi adatok. 1954. II. negyedév. 6. o.

⁶⁴⁰ MOL XIX-A-16-a 224. d. A REMIX Rádiótechnikai Vállalat levele. 1951. júl. 17.

⁶⁴¹ MOL-M-KS-276. f. 54/221. 8. e. Előterjesztés a Titkárság részére... 1952. dec. 1.

⁶⁴² MOL XIX-A16-b 842. d. A KSH jelentése. Munkügyi adatok 1954. II. negyedév. 6. o.

(Az iparágak közötti bérarányok megváltozása) A szocialista bérrendszer további fontos sajátossága volt, hogy megváltoztak az iparágak között történelmileg kialakult bérarányok is, mégpedig jelentős mértékben. A bérezésben is kifejezésre juttatott „népgazdasági rangsornak” megfelelően a nehéziparban és a bányászatban dolgozók bérét jóval magasabban állapították meg, mint a könnyű- és az élelmiszeripari munkásokét.⁶⁴³ Ez teljesen megfelelt annak a gazdaságpolitikai preferenciának, amellyel az alapanyaggyártásnak (bányászatnak és kohászatnak), valamint a vas-, fém- és gépiparnak igyekeztek a lehető legelőnyösebb helyzetet biztosítani a fogyasztási cikket gyártó könnyű- és élelmiszeriparral szemben. Ez az eltolódás rövid idő, mindössze néhány év leforgása alatt ment végbe, és a következő másfél évtizedben kisebb módosulásokat leszámítva, mint a szocialista bérrendszer egyik leglényegesebb vonása, meg is maradt. 1953-ban a munkások havi átlagkeresete a minisztériumi irányítású nehéziparban 1060, a könnyűiparban 818 és az élelmiszeriparban 820 Ft volt.⁶⁴⁴ Az egyes szakmákat közelebbről vizsgálva szembetűnő, hogy míg például a háború előtt a nyomdászok voltak a legjobban fizetett munkások, a szocialista iparosítás megkezdése után 3–4 évvel már a gyengén fizetett csoportba tartoztak, hiszen 1953-as adatok szerint az iparcsoportok bérezési sorrendjében a utolsó harmadba csúsztak le, még az építőanyag-ipari munkások is jobban kerestek náluk. A nyomdászokon kívül romlott a villamosenergia-iparban dolgozó munkások pozíciója is. Ezzel szemben az élre törtek az 1938-ban még csak a 11. helyen álló bányászok, és a második helyre jöttek fel a korábban csak közepes keresetűnek számító kohászok.⁶⁴⁵ Az első ötéves terv vége felé tehát már kialakult az az iparágak közötti bérhierarchia, amely azután egészen a hatvanas évek végéig jellemezte⁶⁴⁶ az ipar bérvizonyait: a legjobban fizetett munkások a bányászatban, a kohászatban és a gépgyártásban dolgoztak (főleg a vágárok, az olvasztárok és a nagy gépgyárok egyes szakmunkásai kerestek jól). A textil- és ruházati iparban, az építőiparban, az élelmiszeriparban és a már említett nyomdászatban dolgozók viszont ehhez képest közepesen vagy éppenséggel rosszul voltak fizetve. Mivel ez a jövedelmi hierarchia tartósan megmaradt, egyre inkább rányomta bélyegét az egyes szakmák, foglalkozások presztízsére is. Az iparágak szerinti bérsorrend változása egyébként pontosan követte a Szovjetunióban lezajlott hasonló folyamatokat: ott 1928-ban 17 fontosabb iparág átlagbérsorrendjében a szénbányászat még csak a 14. helyen állt, ellenben 1935-ben már a 4., míg 1950-ben is és 1956-ban is az elsőn.

⁶⁴³ MOL-M-KS-276. f. 116/12. ő. e. Az 1952-re tervezett bérpolitikai intézkedések. 1951. aug. 25.

⁶⁴⁴ MOL XIX-A-16-b 842. d. Munkügyi adatok. A KSH jelentése. 1954. jún. 7. 12. o.

⁶⁴⁵ MOL XIX-A-16-b 842. d. A bér- és munkaügyi alakulása... 1954. okt. 22.

⁶⁴⁶ A hatvanas évek közepén például a bányászat nemhogy őrizte vezető szerepét, de egyenesen növelte azt. 1964-ben az ipari nominálbérek 9,0, a bányászatban viszont 15,3%-kal növekedtek. – MOL XIX-C-5. 80. d. A MÜM levele a Bányaiipari Dolgozók Szakszervezetének. 1964. nov. 28.

Hasonló mértékben javult a vasércbányászat helyezése is (1928-ban 12. 1950-ben és 1956-ban egyaránt a 2. volt). Ezzel szemben 1928 és 1956 között a nyomdászat a 2. helyről a 13-ra zuhant.⁶⁴⁷

Az MSZMP első intézkedéseinek egyikével tovább erősítette az addig is jobban fizetett munkások, különösen a bányászok jövedelmi pozíciót, mert a forradalom katonai leverését követően ők részesültek a legnagyobb arányú béremelésben.⁶⁴⁸ (Az 1957-es béremelésre visszatérünk). Néhány évvel később, az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a nehézipari munkások bérezési előnye az államapparátuson belülről is bírálatok érték, mondván: teljesen azonos szakmában ne kereshessen többet egy ugyanolyan munkás, példának okáért egy lakatos, csak azért, mert „a vasipar nehézipar, a bőripar pedig csak könnyűipar”.⁶⁴⁹ Ezek a kritikák azonban hatástalanok maradtak, mert a nehézipari lobbi a párt-, a szakszervezeti és az államapparátusban egyaránt olyan erősnek bizonyult, hogy lehetetlenné tette a bérarányok módosítását.

(Béren kívüli juttatások) Az iparágak között kialakult bérkülönbségeknek volt egy rejtettebb, de igen fontos oka is: a béren kívüli juttatások rendszere. Ennek megértéséhez annyit szükséges tudnunk, hogy bár korszakunk egészében fennállt a fentebb bemutatott iparágankénti bérsorrend, de a centralizált bérgazdálkodás nem tette lehetővé számottevő, a munkaerő-mobilitást komolyan ösztönző különbségek kialakulását. Így azok önmagukban nem lettek volna elegendők arra, hogy a nehézipari termelés növeléshez szükséges munkaerőt biztosítsák. Ezért a nehézipari minisztériumok és szakszervezetek, illetve a nagyvállalatok igyekeztek a jövedelmet növelő, béren kívüli juttatásokat nyújtani legértékesebb munkát végző dolgozóknak. 1958–1959-ben az ilyen „közvetett juttatások” a bányászatban például négyszer akkorák voltak, mint a textiliparban.⁶⁵⁰ (Béren kívüli, vagy „közvetett” juttatásnak számítottak például az üzemi étkeztetés, az üzemi gyermekintézmények, az üdültetés, a lakáshoz jutás segítése, amelynek különösen időszakunk utolsó néhány évében nőtt meg a jelentősége stb. Míg a bérarányokat meglehetősen merev előírások kötötték, és nem tettek lehetővé nagy különbségeket, addig a béren kívüli juttatások terén jobban lehetett differenciálni). E juttatások szerepe különösen az 1950-es évek végétől nőtt meg, és azután végig megmaradt a hatvanas években is. Ez viszont sajátos, új egyenlőtlenségek kialakulásához vezetett egyazon vállalatban belül is és a vállalatok között is. Arra gondolunk, hogy nem minden dolgozó részesült ilyen kedvezményben, vállalati

⁶⁴⁷ W. D. Connor: *The Accidental Proletariat*. I. m. 106. o.

⁶⁴⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/30. ö. e. A Nehézipari Minisztérium levele Münnich Ferencnek. 1957. márc. 23.

⁶⁴⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/45. ö. e. A MüM. levele az Államgazdasági Osztálynak. 1959. jún. 27.

⁶⁵⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/25. ö. e. Előterjesztés. 1959. jan. 6.

támogatásban, és ezzel ők hátrányt szenvedtek azon társaikhoz képest, akik hozzájutottak valamilyen támogatási formához. (1959-ben étkezési támogatást a fizikai dolgozóknak csupán 25%-a kapott például).⁶⁵¹ Bár számszerű adatát tekintve bizonyosan téves az az elemzés, amely először tárta fel részletesen a „közvetett juttatások” jövedelemnövelő hatását, de készítője a tendenciát nagyon jól érzékelt, ezért érdemes idéznünk: „vegyünk egy olyan dolgozót példának, aki egy gyermekét bölcsődébe és egy gyermekét napközi otthonba helyezi, az üzemélelmelésben részt vesz, munkaruhában részesül, szolgálati lakásban lakik stb. ... munkabérének 250–280%-át kapja közvetett juttatás formájában”.⁶⁵² A támogatások bizonyos egyéb formái, például az ingázás és a munkásszállás költségének részleges vállalati térítése, ha vitathatatlanul fontosak voltak is, nem tekinthetők olyannak, amelyek növelték volna a munkások jövedelmét, legfeljebb költségeiket csökkentették, amelyek azonban így is magasabbak voltak a helyben lakó munkásokénál (két háztartást kellett vinniük, az utazási és szállásköltség egy részét ők kellett fizessék stb.).⁶⁵³

(A nehéz testi munka kiemelt javadalmazása) A szocialista bérezés egyik fontos jellegzetessége volt a nehéz testi munka magas, gyakran eltúlzott díjazása. 1953 júliusától például 40 ezer, „nehéz fizikai erőfeszítést igénylő” munkakörben dolgozó munkás bérét központilag 10%-kal felemelték, és minden nehéz munkát egy kategóriával feljebb soroltak.⁶⁵⁴ A szakképzetlen munka felértékelése – a korábban bemutatott szociális megfontolások mellett – bizonyos mértékig gazdasági kényszerűség is volt, mert az anyagmozgatás gépesítését az 1940-es évek vége és a hatvanas évek első fele között elhanyagolták. Bizonyos nehéz munkák emberi erővel történő elvégzését pedig csak akkor lehetett biztosítani, ha a segédmunkásokat viszonylag jól megfizetik. Azt is meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy az anyagmozgatás gépesítésének elhanyagolása következtében sok segédmunkás szenvedett egészségkárosodást, amit a nehéz testi munkáért járó pótlékok, a relatíve magasabb bérek nem ellensúlyozhattak.

(A nominálbérek emelkedése) A negyvenes évek vége és az 1960-as évek második fele között a nominálbérek gyors ütemű növekedése figyelhető meg, mint ezt az 4. sz. táblázat adataiból világosan látni lehet.

⁶⁵¹ U. o.

⁶⁵² U. o.

⁶⁵³ A „társadalmi juttatások” kérdéskörére a IV. fejezetben visszatérünk.

⁶⁵⁴ MOL-M-KS-276. f. 54/221. ö. e. Határozat az 1953. évi bérügyi intézkedésekről. 1953. dec. 21.

4. sz. táblázat

A munkások havi nominálbére az állami iparban, 1949–1966 (Ft)

ÉV	NEHÉZ- IPAR	KÖNNYŰ- IPAR	ÉLELMI- SZERIPAR	ÁLLAMI IPAR ÁTLAGA
1949	625	531	513	589
1953	1070	827	814	992
1956	1321	1049	1034	1229
1960	1690	1343	1366	1574
1963	1811	1414	1439	1675
1966	1914	1528	1592	1786

FORRÁS: Munkaügyi adattár 1949–1966. I. m. 144–145. o.

A táblázat adataiból látható, hogy 17 esztendő alatt az állami iparban (építőipar nélkül) megháromszorozódtak a nominálbérek. Megjegyezzük, hogy ehhez képest a szövetkezeti ipar és feltételezhetően az építőipar bérei kisebb mértékben nőttek (utóbbiak béréről azonban csak 1960-tól állnak rendelkezésre statisztikai adatok); továbbá azt is, hogy a táblázatban foglalt adatok csak hozzávetőleges pontosságúak, és – általában felfelé – eltérnek a KSH más adtafelvételeitől. (Egy 1961-ben készült, a budapesti állami ipar fizikai munkásaira kiterjedő felvétel szerint 1960-ban a fővárosban csak 1485 Ft-t volt a munkások havi átlagkeresete,

tehát kevesebb a táblázatban közölt értéknél, holott a budapesti bérek az országos átlag felett voltak).⁶⁵⁵

A nominálbérek emelése folyamatosan, évi rendszerességgel történt, de természetesen nem egyenletes mértékben. A forint bevezetése és a hatvanas évek második fele közötti korszak egészét tekintve a legnagyobb arányú központi béremelést a forradalom hatására, 1956/1957 fordulóján hajtották végre. Ekkor nem csak a korábban már említett bányászok bérét emelték fel, hanem lényegében minden ipari munkását. Ennek következtében 1956-hoz képest a bérből és fizetésből élők beralapja 13–14%-kal,⁶⁵⁶ azon belül az állami iparban dolgozóké 16,6%-kal (1205-ről 1406 Ft-ra)⁶⁵⁷ növekedett. Ez egyébként csak az 1957-es esztendőben a beralap 5,5 milliárd forintos növelését vonta maga után.⁶⁵⁸ Az emelés egy részét ugyan 1957 folyamán különböző központi intézkedésekkel visszavették,⁶⁵⁹ például kb. 456 millió Ft értékben visszafizették a munkások által a forradalom napjaiban felvett bér egy részét,⁶⁶⁰ és vásárlóértékét az infláció is csökkentette valamelyest, mégis – ismételten hangsúlyozzuk – korszakunk egészében ez az 1956–1957-es volt a legjelentősebb központi nominál- és egyben reálbéremelés. Ennek mélyebb indítékait maguk a munkások is világosan látták. 1958-ban, amikor az MSZMP egy újabb, még az 1953 őszinél is átfogóbb elemzést készített a munkásságról, egy gyári beszélgetés során az Óbudai Hajógyár munkásai a lényegre tapintottak, mondván: „kellett az ellenforradalom (sic!), mert ennek hatására születtek meg jórészt a kedvező intézkedések”.⁶⁶¹

⁶⁵⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/62. ő. e. Kereseti arányok a budapesti iparban. KSH Budapesti Igazgatóság. 1961. nov. 22. 19. o.

⁶⁵⁶ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/1. ő. e. Bérgazdálkodásunk... 1957. dec. 14.

⁶⁵⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/47. ő. e. Jelentés a bérhelyzetről. [1958] (Táblázat)

⁶⁵⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1957/1. ő. e. Bérgazdálkodásunk... 1957. dec. 14.

⁶⁵⁹ MOL-M-KS-288. f. 5/106. ő. e. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. dec. 2-i ülése.

⁶⁶⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/33. ő. e. A bérből és fizetésből élők életszínvonalának alakulása 1957-ben. 1958. máj. 19. (1. sz. táblázat)

⁶⁶¹ MOL-M-KS-288. f. 5/96. ő. e. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. szept. 23-i ülése. Jelentés a munkásosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről... – Szinte szó szerint ugyanezt mondták a Dunai Vasmű munkásai is: „az ellenforradalom nyomására javította meg a Kormány a dolgozók helyzetét.” – MOL-M-KS-288. f. 21/1958/23. Feljegyzés. 1958. máj. 18. – 1958-ban hivatalos pártanyagban még mások szavait visszaadva sem lehetett más elnevezést használni, mint az „ellenforradalmat”.

3. A normarendezések

A teljesítménybérezés elengedhetetlen velejárói voltak a normarendezések, mert nem csupán a munkás napi (heti, havi) teljesítményét kellett folyamatosan mérni, hanem időről időre azt is felül kellett vizsgálni, hogy adott teljesítményért mennyi bért fizessen, illetve adott bérért mekkora teljesítményt követeljen meg a munkaadó. A teljesítmények pontos mérése, a munkafeltételek, a teljesítmények és a bérek folyamatos egymáshoz igazítása teljesen természetes, a piaczgazdasági rendszerekben is általánosan alkalmazott eszköze volt a termelési folyamatoknak.

(A teljesítmények mérésének módszerei) Az 1940-es évek végétől a teljesítmények és az értük fizetett bérek közötti kapcsolat felülvizsgálatának fő eszközévé a normarendezések váltak. Ekkortól a teljesítménybérben dolgozó munkások normáit alapvetően kétféleképpen állapították meg: 1. ún. statisztikai és 2. ún. műszaki normák segítségével. Előbbiek a tapasztalatból indultak ki: egy viszonylag hosszabb időszakban megfigyelték, hogy azonos feltételek mellett egy munkafeladat elvégzése mennyi időt igényel a munkásoktól. Több megfigyelés statisztikai átlagát kiszámítva megkapták az üzemi átlagos teljesítményt, majd ehhez igazodva állapították meg a normát. Ezzel a módszerrel persze nem feltétlenül a statisztikai átlagot tekintették a norma alapjának; ha az új szabályozást készítő szándéka „fesztes normák” bevezetése volt, akkor eleve az átlag feletti teljesítményt vették 100%-nak. A műszaki normák viszont nem a statisztikailag megállapított átlagos teljesítményből indultak ki, hanem abból, hogy bizonyos munkafolyamatok apró mozzanatokra bonthatók, és az ezek elvégzésére fordítandó idő, az „egységidő” adott munkahelyen, adott munkaeszközökkel objektíve, az addig mért gyakorlati munkateljesítményektől elvileg függetlenül is megállapítható, kiszámítható (ezért időnként „tudományos” vagy „haladó” normának is nevezték).⁶⁶² A műszaki normák kidolgozásában és bevezetésében egyébként minden iparágban aktív szerepet játszottak a minisztériumokban és egyes nagyvállalatoknál működő szovjet tanácsadók.⁶⁶³ A normákat időről időre felülvizsgálták („karbantartották”), mégpedig alapvetően kétféle módon: vagy az adott bérért megkövetelt teljesítményt növelték, vagy

⁶⁶² MOL-M-KS-276. f. 116/18. ő. e. A normahelyzet feltárása. Az Országos Munkanorma Intézet elemzése. D. n. [Kb. 1949]

⁶⁶³ 1951-ben, a Könyyipari Minisztériumban Csagin és Csernov tanácsadók tevékenysége még a helyes géptisztítás és olajozás műveleteinek megtanítására is kiterjedt, továbbá arra is szakítottak időt, hogy tanfolyamokat vezessenek a bér- és normaszakértők számára. – MOL-M-KS-276. f. 116/21. ő. e. Feljegyzés. 1951. febr. 2.

megfordítva: az azonos teljesítményért járó bért csökkentették, de – harmadik lehetőségként – az is megtörtént, hogy kombinálták a kettőt.

A gyárakban országszerte a normások ezrei dolgoztak, akik a mozdulatok elemzésétől a mozdulatsorok megtervezésén át a napi munkaidő-felhasználás elemzéséig rendkívül sok feladattal foglalkoztak. Az időelemzés, a „munkafényképezés” során percekre lebontva mérték például, hogy milyen hosszú a munkás előkészületi ideje, amely öt mozzanattól tevődött össze, elemezték a produktív munkára fordított időt (2 elem), a „munkahelykiszolgálást” (2 elem), a veszteségidőket (3 + 3 elem) és a munkástól független napi idővesztéseket. A normások feladatai között szerepelt magától értetődően az előírt normák betartásának ellenőrzése is, amelyet együtt végeztek a brigádvezetőkkel, a művezetőkkel és más közvetlen termelésirányítókcal. Az MDP vezetői és a normák ügyével foglalkozó más illetékesek, maga az Országos Munkanorma Intézet is, a műszaki normák általános elterjedését tartották kívánatosnak.⁶⁶⁴ A munkaügy irányítói még a hatvanas évek elején is ezt az elvet vallották, különösen addig, amíg az MSZMP Államgazdasági Osztálya élén Friss István állt.⁶⁶⁵ A gyakorlatban azonban végig a statisztikai normák voltak túlnyomó többségben, mert a műszaki normák kidolgozása és általános bevezetése rendkívül idő- és munkaigényes lett volna. A munkateljesítmények növelését vagy az azonos munkáért kifizetett bérek csökkentését persze a statisztikai normák segítségével is el lehetett érni, ha az volt a szándék. A munkások szempontjából azért annyi előnyük mégis volt, hogy a normaemeléseket követő időszakokban könnyebben tudták megtalálni azok lazításának a technikáit, illetve, hogy a kezükbe adott egy fontos eszközt, a teljesítmény-visszatartást. Ha ugyanis a normák megállapításánál az addigi munkateljesítményeket vették alapul, akkor a munkások nem törekedtek maximális teljesítményre, nehogy legközelebb ahhoz igazítsák a normákat. Többek között ilyen okok miatt volt népszerűtlen, nem-szolidáris figura a munkások szemében az, aki kiugróan magas, „sztahanovista” teljesítményeket produkált. Az ilyenek ellen a többiek már 1949-ben felléptek; olykor egy teljes műhely fordult szembe például azzal, aki az átlagos 120 helyett 165%-ot produkált.⁶⁶⁶

(A teljesítmények visszatartása) A „visszatartás” korszakunk egészében a gazdasági vezetők által egyik leggyakrabban ostromozott problémává nőtte ki magát, amely ellen ugyan különféle eszközökkel megpróbáltak harcolni – de a jelenséget felszámolni nem sikerült. A normák lazítását megkönnyítette, hogy a munkahelyen belüli szabályok betartatásában,

⁶⁶⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/17. ö. e. A Normarendező Főbizottság 1952. máj. 17-i ülése.

⁶⁶⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/49. ö. e. Az Államgazdasági Osztály előterjesztése a Politikai Bizottsághoz. 1960. szept. 8.

⁶⁶⁶ MOL-M-Bp. 95. f. 3/116. ö. e. Jelentés a Danuvia üzemből. 1949. ápr. 23.

beleértve a normák ellenőrzését is, az alsó és középszintű vezetés több gyárban is „puha” volt, engedett a követelményekből. Ennek egyébként több oka volt: a vállalat élén nem a maga hasznát néző tulajdonos állt, hanem tulajdonképpen egy állami alkalmazott, aki a vállalati veszteséget kevésbé érezte saját, közvetlen veszteségének. Emellett a vállalatvezetés gyakran nem is volt kellően felkészült ahhoz, hogy megalapozottan tudott volna követelményeket állítani a munkásokkal szemben. A vezetési hierarchiában lejjebb elhelyezkedő műhely- és brigádvezetőket viszont, szemben a háború előtti viszonyokkal, nem fizették meg úgy, hogy azért megérte volna mindennapos konfliktusban állni a munkásokkal. Sőt, nem volt ritka a két fél közötti összejátszás sem. A művezetők például a gyártási folyamat legcsekélyebb módosulása (kissé más anyag megmunkálása vagy a gyártmány méretének módosítása stb.) esetén is hajlottak arra, hogy ún. pótidőket utalványozzanak, amelyeket általában a normairodák is jóváhagytak. Gyakran előfordult továbbá, hogy nem ellenőrizték pontosan, részletekbe menően a munkás teljesítményét, hanem csak bemondás alapján állapították meg azt. A gyárak egy részében az új normák bevezetésekor a munkások nyomására eleve olyan szintet állapítottak meg, amelyet azonnal 50–80%-kal túl lehetett teljesíteni. Mint a SZOT egyik 1950-ben készült jelentéséből kitűnik, néhány esetben „a vállalatok vezetőségei és az üzemi bizottságok is támogatják a dolgozóknak ezt a törekvését”.⁶⁶⁷

(A központi normarendezések) A központi normarendezésekről az ötvenes és a hatvanas években egyaránt felső szintű párt- és minisztertanácsi határozatok rendelkeztek, hogy ezzel is kifejezésre juttassák a dolog fontosságát, és azért is, hogy a munkaadó hatósági jogkörökkel és eszközökkel léphessen fel az érdekvédelmi szervezeteitől egyébként is megfosztott munkavállalókkal szemben. Ezt jól példázza, hogy egy ízben Gerő Ernő odáig ment, hogy törvényszegőnek minősítette azokat a munkásokat, akik nem tartották be a normákkal kapcsolatos előírásokat. A Népgazdasági Tanács pedig 1951-ben arra utasította az építésügyi minisztert, hogy „a normák tudatos fellazítói ellen indítson fegyelmi (bűnvádi) eljárást”.⁶⁶⁸

1949 és 1956 között az iparban minden évben sor került központi normarendezésre, majd az 1956-os forradalom hatására az ötvenes évek végén szüneteltették ezeket a nagy központi akciókat. Ekkor egyébként átmenetileg csökkent a teljesítménybérben dolgozó munkások száma is. Ennek következtében a normások hatalmas apparátusa is a felére apadt.⁶⁶⁹ Persze azokban az üzemekben, ahol továbbra is megmaradt a teljesítménybérezés, ezekben az években is folyamatosan módosították a normákat, csak országosan szervezett, nagy kampány

⁶⁶⁷ PIL (SZKL) SZOT ir. Bér. 1950. 30. d. Jelentés a normahelyzetről. 1950. ápr. 15.

⁶⁶⁸ MOL-M-KS-276. f. 116/20. ő. e. Az OMB Titkárságának jelentése a Népgazdasági Tanácsnak. 1951. júl. 23.

⁶⁶⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/196/49. ő. e. Előterjesztés a Politikai Bizottsághoz. 1960. szept. 8.

nem folyt. Végül a tíz évvel korábbi akciókra emlékeztető nagy központi normarendezésre került sor a hatvanas évek elején, rögtön hozzá kell tennünk: hasonló elégedetlenséget váltva ki a munkások körében, amilyent az 1956 előttiék. A hatvanas évek második felében azután a normarendezéseket egyre inkább a vállalatokra, illetve a szakminisztériumokra bízták.

A nagy központi normarendezésekkel a gazdasági vezetésnek két, szorosan összefüggő cél lebegett a szeme előtt: egyrészt a munkateljesítmények általános, egyidejű növelése a munkaintenzitás fokozása által, másrészt a kifizetett munkabérek csökkentése. Mivel a legfelső párvezetés is jól látta, hogy ezek az intézkedések, összefonódva más, a munkások számára ugyancsak hátrányos változásokkal, elégedetlenséghez fognak vezetni, ezért határozataiban a munkások „áldozatkészségére”, „öntudatára” és „fegyelmére” apellált, mint amelyek túllendíthetik a normarendezés ügyét a nehézségeken.⁶⁷⁰ A legnagyobb számú munkást érintő rendezések 1950-ben, 1952-ben és 1955-ben történtek, amelyekről nem csak az elvi döntést hozták meg legfelső szinten, de egy hadművelethez hasonlóan végig onnan is irányítottak.⁶⁷¹

Igen tanulságosak, ezért érdemes részleteiben is nyomon követnünk előbb az 1950-es, majd a tíz évvel későbbi, 1960-as nagyszabású központi normarendezés főbb lépéseit.

(Az 1950. évi normarendezés) Az 1950-es rendezés részletesebb bemutatása mellett szól, hogy abban az évben más, a munkások helyzetét ugyancsak erősen befolyásoló intézkedések is történtek, például a darabbérben dolgozók számának nagyarányú növelése, vagy a különböző bérpótlékok elvonása és a természetbeni javadalmazás egy részének megszüntetése egyes iparágakban. Ezt a változássorozatot még a SZOT Bérosztálya is túlzásnak érezte, ezért egy 1950 májusában, Apró Antal számára készült feljegyzésben arra hívta fel a figyelmet, hogy a nagyszabású és kivétel nélkül jelentős jövedelemcsökkenéshez vezető intézkedések túlságosan gyorsan követik egymást.⁶⁷²

Az 1950-es normarendezés előkészítése az előző évi tapasztalatok alapján⁶⁷³ már az év elején megkezdődött. A rendezés során abból indultak ki, hogy a normák „fellazultak”, a teljesítmények nem arányosak a kifizetett bérekkel, ezért jelentősen meg kell szigorítani a 100%-os teljesítménnyel szembeni követelményeket. A szigorítást két módon kívánták megvalósítani. Az egyik esetben az ipari munkások 1950. áprilisi 117%-os teljesítményét vették a normaemelés után 100%-nak, vagyis ha egy munkás el akarta kerülni, hogy keresete

⁶⁷⁰ MOL-M-KS-276. f. 53/53. ö. e. Az MDP PB 1950. máj. 25-i ülése.

⁶⁷¹ Munkások Magyarországon. I. m. Bevezetés. 26–31. o.

⁶⁷² PIL (SZKL) SZOT ir. Bér. 1950. 32. d. Feljegyzés Apró elvtársnak.

⁶⁷³ A munkások már az 1949-es rendezést is szigorúnak tartották és elégedetlenek voltak vele, ezért kellett korán kezdeni az előkészítést. – U. o.

csökkenjen, akkor lényegében 17%-kal kellett volna többet teljesítsen a normarendezés után, mint előtte (ilyen teljesítménynövelésre azonban az átlagos munkás egyik hónapról a másikra nem volt képes).⁶⁷⁴ A másik esetben pedig úgy jártak el, hogy amennyiben 1950 áprilisában a vállalati átlagos normateljesítés 109% felett volt, akkor minden munka normaidejét annnyival kellett csökkenteni, ahány százalékkal 1950 áprilisában túlteljesítették a 100%-ot. Ez a munkások számára ugyanolyan fájdalmas intézkedés volt, mert 1949 végére olyan bérezési helyzet alakult ki a gyárakban, hogy egy átlagos, az akkori viszonyok között elfogadható fizetést csak 109% feletti normateljesítéssel lehetett elérni. Most pedig, ha valaki példának okáért 1950. áprilisában 115%-ot teljesített, annak az adott munka elvégzésére fordítható normaidejét 15%-kal megrövidítették. A normák emelése másrészt a kifizetett bértömeg csökkentését is célozta, tehát tulajdonképpen kombináltan alkalmazták a teljesítménynövelést és a bércsökkentést. Utóbbit ráadásul úgy, hogy az alapbérek egyidejű emelését az iparágak közötti bérarányok megváltoztatására is felhasználták, a kiemelt iparágak javára. A fent mondottaknak megfelelően az új normákat úgy tervezték meg, hogy a teljesítmények átlagban 8–10%-kal emelkedjenek, és egyidejűleg az ipar rendelkezésére bocsátott összes beralap – a „bérfond”, ahogy akkor nevezték – mintegy 6–8%-kal csökkenjen.⁶⁷⁵ Egy hónappal később, 1950. júliusában a bércsökkentés mértékét már 8,1%-ban szabta meg az MDP KV Titkársága.⁶⁷⁶ A cél az volt tehát, hogy több munkáért kevesebb bért fizessenek.

Az 1950. évi országos normarendezésről az MDP Központi Vezetősége hozott döntést 1950. június 1-én. (Az elhatározás egyébként Gerő Ernőtől, a gazdasági vezetés kulcsfigurájától eredt, aki a végrehajtás folyamatát is irányította). A kiadandó kormányhatározat szövegét a Minisztertanács már készen kapta a pártközponttól, amelyet formálisan azután kormányhatározattá emelt.⁶⁷⁷ Ebben kimondta, hogy az 1950. áprilisi normákat kell a rendezés kiindulópontjának tekinteni, és július 31. és szeptember 20. között ezen a bázison kell végrehajtani az emelést. Ezt követően a szakminisztériumok és a szakszervezetek kidolgozták a normaemelés „műveleti tervét”. A normarendezés levezénylésére egy külön, országos hatáskörű szervet hoztak létre, az Országos Normarendező Főbizottságot, amelynek élén a pártközpont Államgazdasági Osztályának

⁶⁷⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/18. ö. e. Előterjesztés a Titkárság részére a bányai bérékről. 1950. április.

⁶⁷⁵ MOL-M-KS-276. f. 54/106. ö. e. Az Államgazdasági Osztály előterjesztése a Titkárságnak. 1950. jún. 27.

⁶⁷⁶ MOL-M-KS-276. f. 54/108. ö. e. A Titkárság 1950. júl. 12-i ülése.

⁶⁷⁷ A Minisztertanács önállótlanágát maga Rákosi Mátyás is elismerte az MDP Politikai Bizottsága 1953. június 20-i ülésén: „A kormány a szó szoros értelmében a párt Politikai Bizottságának árnyékává vált, tulajdonképpen csak regisztrálta a párt vezető szerveinek határozatait. Ennek megfelelően a múlt esztendő folyamán pl. 1–1 minisztertanácsi ülés gyakran csak 30–40 percig tartott. A párt szűk vezetése kisajátította az állam és a minisztertanács (sic!) funkcióit ...” – MOL-M-KS-276. 53/122. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1953. jún. 20-i üléséről.

vezetője, Friss István állt.⁶⁷⁸ Külön feladatokat adtak a központi sajtónak (Szabad Nép, Népszava) és más kommunikációs eszközöknek is (Magyar Rádió, filmhíradó). A pártközpont Agitációs és Propaganda Osztálya 1950 nyarán olyan utasítást adott a Szabad Népnak, a Népszavának és megyei pártlapoknak, hogy az ún. munkáslevelezőkkel írassanak olyan nyílt leveleket a szerkesztőségbe, amelyek sürgetik a normarendezést, ahogyan megfogalmazták: „munkáslevelek vessék fel a normarendezés szükségességét”. Magyarán: az akciót a pártsajtó a munkások saját kezdeményezésének állítsa be.⁶⁷⁹ Pár héttel később pedig az MDP Titkársága kötelezte a központi pártlapot, hogy a normarendezés kapcsán „közöljön egy cikket, amelyben élesen megtámadja azokat, akik nem bízva a proletariátus öntudatában, kerülgetik a kérdést ahelyett, hogy nyíltan megmondanak, miről van szó”.⁶⁸⁰ (Nevezetesen, hogy a teljesítmények növelését követelik bércsökkentés mellett – B. Gy.). A propagandára egyebek mellett azért fektettek nagy súlyt, mert a nagyarányú reálbércsökkenés és a munkaintenzitás fokozása miatt a munkáselégedetlenség növekedésével számoltak. A vállalatok a központi utasítások nyomán július utolsó napjától szeptember második feléig, 6–7 hét alatt valósították meg a normarendezést, amelyért a fent említett minisztertanácsi határozat személy szerint is felelőssé tette a vállalatok igazgatóit. A pártközpont és a Normarendező Főbizottság a végrehajtás során megkülönböztetett figyelemmel ellenőrizte továbbá a minisztériumi főosztályvezetők és az üzemvezetők munkáját is, akik „a legnagyobb körültekintéssel, éberséggel, a népgazdaság érdekeinek megóvása mellett” kellett végezzék a normarendezést.⁶⁸¹ A rendezés végeredményben 465 ezer darabbérben és 90 ezer mutatószámossal dolgozó, összesen tehát 555 ezer munkavállalót érintett, azaz az ipari munkások többségét.⁶⁸²

(A normarendezés és a munkások hangulata) A rendezés befejezése után három hónappal a munkások teljesítménye még mindig jelentősen elmaradt a 100%-os teljesítménnyel szemben támasztott új követelményektől.⁶⁸³ Az elmaradás okai között említették az új munkások begyakorlatlanságát és a régi, de az ipar átprofilírozása következtében teljesen új munkafeladatokat kapott munkások járatlanságát e feladatok végrehajtásában. Szerepet játszott az is, hogy az idősebb munkások már nem tudtak az új

⁶⁷⁸ MOL-M-KS-276. f. 54/106. ö. e. A Titkárság 1950. jún. 28. i. ülése.

⁶⁷⁹ MOL-M-KS-276. f. 116/18. ö. e. Az MDP Agitációs és Propaganda osztály javaslata. 1950. júl. 10.

⁶⁸⁰ MOL-M-KS-276. f. 54/111. ö. e. A Titkárság 1950. aug. 2-i ülése.

⁶⁸¹ MOL-M-KS-276. f. 116/16. ö. e.

⁶⁸² MOL-M-KS-276. f. 116/19. ö. e. Összefoglaló jelentés. 1950. szept. 16.

⁶⁸³ MOL-M-KS-276. f. 116/19. ö. e. A céllenőrzés a normarendezéssel kapcsolatban... D. n. [1950. dec.] Az irat tételesen felsorolja, hogy 3–10 héttel a normarendezés után az egyes iparágakban a munkások mekkora hányada maradt el a 100%-os teljesítménytől. Néhány példa: a bányászatban a munkások 40,2, a kohászatban 33,1, a gépiparban 22,3%-a nem tudta elérni a rendezés utáni 100%-os teljesítményt.

követelményeknek megfelelő iramban dolgozni, míg az egészen fiatalok tapasztalatlanságuk miatt maradtak le. Ezek azonban csak parciális igazságok voltak, az alapvető problémát a munkaintenzitás általános, minden iparágra kiterjedő növelése jelentette, amely az I. ötéves terv időszakában a termelékenység növelésének legfőbb eszközévé vált, sőt egyes iparágakban az elavuló géppark és a szintén romló egyéb munkafeltételek következtében a kizárólagos eszközévé. Szemléletesen – bár végtelenen – példázza ezt a dohányipar esete: 1950-ben egységnyi idő alatt négyszer annyi cigarettát kellett becsomagolnia egy dohánygyári munkásnak, mint két évvel korábban, 1948-ban.⁶⁸⁴ Szakszervezeti hangulatjelentések tanúbizonysága szerint a normarendezést követő hónapokban általános elégedetlenség keletkezett az üzemi munkások körében. A Mauthner Gyárban éppen az egyik bizalmi mondta elkeseredetten, hogy a rendezés óta „négy kilót fogytam, és nézzen meg estére, hullák leszünk a megerőltető munkától”. Ugyanitt egy másik dolgozó kijelentette: „én megértem, hogy 70 Ft-tal kevesebbet viszek haza, de a három gyermekemnek hiába magyarázom”. A Hubert és Sigmund Gyárban a munkások „nagy káromkodások közepette kijelentették, hogy ezért a pénzért nem érdemes dolgozni”. A Rákosi Művekben pedig a normások lettek az elégedetlenség céltáblái: velük szemben „ellenségesen viselkednek..., szidják őket”. A Boon Téglagyárban a normarendezést követő első fizetés után a kőbányászok egy része felmondott, mert oly mértékben csökkent a fizetése. Az építőiparban pedig a munkások a visszatartás fegyverét alkalmazták.⁶⁸⁵ A jelentéseket készítő szakszervezeti funkcionáriusok elsősorban a „horthysták”, a „klerikális reakció” és a „jobboldali szociáldemokraták”, egyszóval az „osztályellenség” számlájára írták a munkások elégedetlenségét.⁶⁸⁶ No meg annak, hogy a normarendezést egyes párt- és szakszervezeti vezetők nem „politizálták át” megfelelően a munkásokkal, vagyis nem magyarázták meg nekik, hogy tulajdonképpen miért jó számukra a normarendezés.⁶⁸⁷

Az 1950. évi normarendezés keresetcsökkentő hatását szemlélteti az alábbi kimutatás:⁶⁸⁸

⁶⁸⁴ MOL XIX-A16-b. 842. d. A bér- és munkaügy alakulása az első ötéves terv időszakában. 1954. okt. 22.

⁶⁸⁵ MOL 276. f. 116/19. ö. e. A SZOT Szervezési Osztály Információs Alosztálya jelentése az 1950. aug. 31-i helyzetről. D. n.

⁶⁸⁶ MOL-M-KS-276. f. 116/19. ö. e. A SZOT jelentése a pártközpontnak az 1950. aug. 18-i helyzetről.

⁶⁸⁷ Az „átpolitizálás”, vagy „kipolitizálás” ekkor általánosan elterjedt „agitpropos” zsargon volt, lényegében azt jelentette: elfogadtatni az emberekkel azt, ami számukra rossznak tűnt, vagy éppenséggel valóban rossz is volt.

⁶⁸⁸ MOL-M-KS-276. f. 116/19. ö. e. A SZOT jelentése a pártközpontnak az 1950. aug. 18-i helyzetről.

A munkások keresetének
előírányzott   tényleges
csökkenése

Nehézipar	9,1%	14,3%
Könnyűipar	9,7%	12,8%
Magasépítőipar	16,1%	19,4%

A gyárakban tapasztalható nagyarányú bércsökkenés az első hetekben inkább a munkakedv csökkenéséhez vezetett ahelyett hogy, fokozott erőfeszítésekre sarkallt volna. Ráadásul a normák szigorítása nem járt együtt a munkaszervezés javulásával, nem csökkent például a várakozási idő a különféle gépekre és eszközökre (volt olyan gyár, ahol a kész munkadarab elszállításához szükséges darura 3–4 órát kellett várni), változatlanul akadozott az anyagellátás is, és a példákat még sorolhatnánk.⁶⁸⁹ A teljesítmények növelését megkövetelő új, „fesz” normák teljesítéséhez szükség lett volna a vállalatban belüli teljesítménymérés tökéletesítésére is, erre azonban nem került sor, ami még a jól teljesítő munkások egy részét is elkedvetlenítette, mert tényleges teljesítményük és megkapott bérük gyakran nem állt összhangban. A normák országosan egységes emelése a munkahelyek adottságait, sajátosságait nem vette figyelembe, ami időnként irreális norma megállapításhoz vezetett. A Fémáru és Szerszámgyépgyárban egy fedőlap formázásának korábban 15 perces normaidejét például 1,8 percre csökkentették.

Miközben a kifizetett bérek csökkentek, mert a munkások nagy része az első hónapokban nem volt képes elérni a 100%-os teljesítményt, a vállalati termelékenység számottevően, egyes források szerint két hónap alatt 13,5%-kal javult,⁶⁹⁰ és ezzel nőtt a munkavégzés gazdasági haszna is. Persze a munkások is azonnal keresni kezdték – és hamar meg is találták – a maguk válaszát erre az új helyzetre, hogy ellensúlyozzák a keresetcsökkenést. Egy részük például, gyakran a közvetlen termelésirányítók tudtával, csaláshoz folyamodott. A norma- és bércsalások elsősorban a rendelkezések gyenge pontjainak felhasználásával, minőségrontással, az elvégzett munka magasabb bérkategória szerinti kifizetésével történtek. A vállalatok vezetői időnként kivizsgáltak egy-egy ügyet, de a jelenségnek, gátat szabni nem voltak képesek. Annak ellenére sem, hogy olykor az egyik munkás jelentette fel a másikat

⁶⁸⁹ U. o.

⁶⁹⁰ PIL (SZKL) SZOT Bér. 1950. 30. d. Összefoglaló jelentés. 1950. szept. 18.

normacsálás miatt.⁶⁹¹ Az erőszakos állami szabályozás, hasonlóan az „önkényes kilépés” büntetéséhez és számos más intézkedéshez, nem érte el célját, ugyanakkor valamilyen befolyást mégis gyakorolt a munkásságra.

A későbbi rendezések céljaikban és módszereikben lényegében megegyeztek az 1950-essel; 1952-ben még országos aktívaértekezletet is összehívtak.⁶⁹² Ugyanakkor az 1952-es és talán az 1955-ös kivételével nem voltak olyan átfogóak, az ipar egészét érintőek, mint amilyen az 1950-es.

(A munkástanácsok a normarendezésekről) 1956-ban a munkástanácsok nagyon élesen bírálták a normarendezéseket; követeléseik között az egyik leggyakoribb és legélesebben megfogalmazott a normarendszer felülvizsgálata, sőt helyenként megszüntetése volt. Ennek fő okát nem is a teljesítménybérezés szigorú voltában látjuk, hanem abban, hogy a normarendezéseket – mint fent bemutattuk – rendszeresen a nagyarányú bércsökkentések eszközül használták. Nem valószínű, hogy valamilyen közvetlen egyeztetés állt volna a kifejezések használata mögött, de a munkástanácsok feltűnően gyakran illették a normarendszert a „munkásnyúzó” és a „kiszipolyozó” jelzőkkel.⁶⁹³ Az addigi rendszer helyett vagy teljesíthető normák felállítását,⁶⁹⁴ vagy a normarendszer teljes megszüntetését követelték.⁶⁹⁵

(Központi normarendezés 1961-ben) Az utolsó, az ipar egészére kiterjedő központi normarendezésre 1961 elején került sor. Biztosra vehető, hogy háttérében az MSZMP Államgazdasági Osztálya és annak vezetője, az ötvenes évek eleji nagy akciók irányításában is fontos szerepet játszó Friss István, valamint a későbbi miniszterelnök, Fock Jenő álltak.⁶⁹⁶ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1960. szeptember 13-án hozott határozata értelmében 1961. június 30-ig minden ipari üzemben rendezni kellett a normákat. Ennek fő célja az 1956 előttiéhez hasonlóan a termelékenység növelése volt a bérek emelése nélkül. Ahogy egy korabeli határozat megállapította: „Változatlan keresetért magasabb teljesítést kell elérni”.⁶⁹⁷ Cél volt továbbá, hogy létszámot takarítsanak meg és elősegítsék a munkaerő

⁶⁹¹ MOL-M-KS-276. f. 116/mb./58. ö. e. Jegyzőkönyv. 1951. szept. 13.

⁶⁹² MOL-M-KS-276. f. 116/21. ö. e. Tájékoztató jelentés a normarendezés állásáról 1952. ápr. 25.

⁶⁹³ 1957-ben még Munkügyi Minisztérium egyik elemzésében is az olvasható, hogy a normarendezések okozta „igazságtalanságok... a darabbérrendszert lejáratták és a normákat gyűlöletessé tették a munkások előtt”. – MOL-M-KS 23/2957/29. ö. e. Ipari munkások teljesítménybérezése. D. n. [1957]

⁶⁹⁴ PIL 290. f. 1/41. ö. e. az Egyesült Izzólámpagyár R.t. Munkástanács Híradója. 3. sz.

⁶⁹⁵ PIL 290. f. 1/52. ö. e. Az Egyetemi Nyomda munkástanácsának előterjesztése a Minisztertanácshoz. 1956. okt. 30. Ebben az előterjesztésben a nyomdászok azt követelték, hogy „Szüntesse meg a kormány a kiszipolyozó normákat”. – U. o. 1/41. ö. e. „Forradalmi ifjómunkás” c. röplap (Ganz Gyár). 1956. okt. 29. Ebben pedig az áll: „Töröljék el a munkásnyúzó normarendszert”.

⁶⁹⁶ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/49. ö. e. Előterjesztés a Politikai Bizottsághoz. 1960. nov. 2.

⁶⁹⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/80. ö. e. Tájékoztató jelentés... 1961. szept. 12.

átcsoportosítását azokra a területekre, ahol a legnagyobb mértékű hiány mutatkozott. A párthatározat után 1960. novemberében az Építésügyi Minisztérium és a Kohó- és Gépipari Minisztérium kivételével az összes ipari szakminisztérium utasította vállalatait a rendezés előkészítésére, majd végrehajtására. (A kivételt képező két minisztérium már korábban, 1960 nyarán megtette ezt vállalataival). A rendezés során az átlagbér gazdálkodással együtt 1957-ben bevezetett és 140%-os teljesítményben megszabott⁶⁹⁸ ún. bérplafon alkalmazásának csökkentésére is törekedtek. Ez új vonása volt az 1960-as normarendezésnek, mert a megkereshető bér maximálásának megszüntetése vagy legalábbis kevésbé kiterjedt alkalmazása magasabb teljesítmény esetén magas(abb) jövedelmeket is lehetővé tett a munkások számára. A gazdaságpolitikai felfogás távolodott tehát az egyenlősítő szemlélettől. A „bérplafon” alkalmazását csak ott tartották indokoltnak, ahol a termék minőségét másként nem lehetett garantálni, vagy ahol a technológiai fegyelemnek ellentmondott volna a minél magasabb teljesítményre törekvés.⁶⁹⁹

A rendezés idején készült politikai és szakmai elemzések a munkabérek kismértékű csökkenésével számoltak. Az első, 1961 nyarán készült jelentések még úgy szoltak, hogy a rendezés után a munkások hangulata „lényegesen kedvezőbb volt, mint bármely előző normarendezésnél”. Az illetékesek csak ott érzékelték elégedetlenséget, ahol „a keresetek nagyobb mértékben vagy tartósan csökkentek”.⁷⁰⁰ Valamivel később készült értékelések azonban rámutattak, hogy a munkások körében idegesség, aggodalom volt tapasztalható. Volt olyan munkás, aki kijelentette, jobb lenne, ha világosan megmondanák, mennyivel kell többet dolgozni ezután.⁷⁰¹ A fejlemények igazolták az aggodalmakat: 1961 szeptemberére az ipar egészében a teljesítményszázalékok a rendezés előtti átlagos 106,7-ről 102,6%-ra csökkentek.⁷⁰² A gazdasági eredményességet jelzi ugyanakkor, hogy míg az ipar évi összes bérfelhasználása csak 4,6%-kal nőtt⁷⁰³, ezzel szemben a termelés 12%-kal. Egy, a Munkaügyi Minisztérium által lefolytatott vizsgálat azt állapította meg, hogy „minden ipari ágazat kevesebb bért használt fel a tervezettnél”, miközben a termelési terveket túlteljesítették. A bérmegetakarítás mértéke ágazatonként 0,1% és 7,4% között mozgott.⁷⁰⁴ A nagyszabású, központi normarendezés következménye most is, akárcsak tíz évvel korábban, a munkások

⁶⁹⁸ MOL XIX-C-5 88. d. Jelentés a KGM kollégiuma számára. 1964. október.

⁶⁹⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/80. ő. e. Tájékoztató jelentés... 1961. szept. 12.

⁷⁰⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/80. ő. e. Jelentés a Mű.M. kollégiumának. 1961. aug. 11.

⁷⁰¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/80. ő. e. Előterjesztés tervezet. 1961. jan. 4.

⁷⁰² MOL-M-KS-288. f. 23/1961/80. ő. e. Tájékoztató jelentés... 1961. szept. 12.

⁷⁰³ Ennek nagyobb részét a létszámnövekedés vitte el.

⁷⁰⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1962/3. ő. e. Előterjesztés a Gazdasági Bizottsághoz. 1962. márc. 23.

életszínvonalának csökkenése lett.⁷⁰⁵ A centralizált gazdaságirányítási rendszerben az állam természetesen az 1961 utáni időszakban is folyamatosan ellenőrizte az üzemi normákat, illetve ezzel kapcsolatban továbbra is utasításokat adott a vállalatoknak. A Munkaügyi Minisztérium például a hatvanas évek derekán is félévente volt köteles tájékoztatni a pártvezetést a vállalatok normahelyzetéről.⁷⁰⁶ Ekkor azonban a központi, „minden ágazatra kiterjedő, általános érvényű” normarendezést kifejezetten kerülni akarták.⁷⁰⁷ Ennek következtében a munkásokkal szemben támasztott konkrét követelményeket már nem a pártvezetés legfelső szintjén, hanem az üzemekben fogalmazták meg, ami sokkal jobban megfelelt a munkaadó – munkavállaló közötti szokásos viszonyoknak, mint a korábbi gyakorlat.

4. A munkaversenyek

A szocialista munkaviszonyokkal, gyári világgal kapcsolatban a köztudat talán a munkaversenyek emlékét őrizte meg a leginkább. A vörös drapériával, Lenin, Sztálin és Rákosi képekkel feldíszített üzemcsarnok képét, ahol óriási lendülettel, mégis mosolyogva és felszabadultan dolgozik a mellén sztahanovista jelvényt viselő munkás. Sőt, olykor még felidéződik egy élmunkás neve és fantasztikus teljesítménye is.

(A munkaversenyek célja) A valóság azonban eltért ettől a propaganda által megfestett képtől. A munkaversenyek ugyanis minden emelkedettség és lelkesedés nélküli, a munkások szemében meglehetősen népszerűtlen központi akciók voltak. Céljuk a termelés növelése volt anélkül, hogy azzal arányosan emelték volna a béreket is. A munkások maximális teljesítményre késztetését anyagi ösztönzés helyett a lelkesedésre és az odaadásra, az „öntudatra” és más szubjektív tényezőkre, például a munkaversenyekre alapozva kívánták elérni. Az ötvenes évek elején a versenyek a munka világának fontos elemévé váltak, hiszen hivatalos adatok szerint az ipari munkások fele, sőt egyes időszakokban 70–75%-a vett részt azokban.⁷⁰⁸ A versenyeket nem csak alkalmanként, korabeli kifejezéssel élve: kampányszerűen szervezték, hanem változó célokkal állandón folyt valamilyen munkaverseny. Az 1960-as években, más formákban, az egyéni versenyről az üzemek, illetve a „szocialista brigádok” teljesítményére téve át a súlypontot és kevésbé harsány

⁷⁰⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1962/32. ő. e. Az OT Közgazdasági Főosztály előterjesztése... 1962. márc. 30.

⁷⁰⁶ MOL XIX-C-5 80. d. Veres József levele a Kohó- és Gépipari Minisztériumnak. 1964. júl. 24.

⁷⁰⁷ MOL XIX-C-5. 80. d. Tájékoztató a munkanormák helyzetéről. 1964. júl. 23.

⁷⁰⁸ PIL (SZKL) SZOT ir. Közgazdasági Osztály. 150. d. Előterjesztés. 1951. nov. 23.

propagandától kísérve, de hasonlóan nagy tömegek (a hatvanas évek végén minden gazdasági ágat számításba véve mintegy 700 ezer ember) mozgósításával folytatódott a munkaversenyek szervezése különböző kitüntető címekért (szocialista brigád, élüzem stb.).

(A „sztálini műszak”) A munkaversenyek szervezése 1948-ban kezdődött meg. Az első egyike az ún. azonossági verseny volt, amely azonban csak néhány nagyobb gyár munkásait érintette. 1949 első félévében ennél már nagyságrenddel több embert, hivatalos adatok szerint kb. 10 ezer brigádot és 100 ezer munkást kapcsoltak be a versenybe, hogy azután az év második felében még ezeket a számokat is túlszárnyalják.⁷⁰⁹ Az első, valóban nagy tömegeket mozgósító, zajos propagandával kísért országos kampányt, a „sztálini műszakot” 1949 végén indították, Sztálin 70. születésnapja alkalmából. A versenyt szervező és irányító állam végig ragaszkodott ahhoz a látszathoz, hogy ez spontán, a munkások lelkesedéséből és „Sztálin elvtárs iránti szeretetéből” kifejlődött „mozgalom” volt. „Az a hatalmas lelkesedés, amellyel dolgozóink Sztálin elvtárs születésnapját ünnepelték meg, valósággal kirobbantotta nálunk is a sztahanov mozgalmat” – olvasható például egy, az ötvenes évek elején készült jelentésben.⁷¹⁰ A valóságban azonban, újra hangsúlyozzuk, sem a „sztálini műszak”, sem a későbbi munkaversenyek nem alulról szerveződtek, azokat felülről kezdeményezték és irányították.

(Az ötvenes évek elejének nagy kampányai) A következő év elején, 1950. januárjában az MDP Központi Vezetősége már azt állapította meg, hogy a 700 ezer gyáripari dolgozóból 300 ezer vett részt ún. egyéni versenyben és mellettük 15 ezer brigádban együttesen még további 100 ezer dolgozó versengett csoportosan. 1953-ig minden évben szerveztek egy vagy több nagy országos kampányt. Április 4., május 1. és november 7. mint állandó alkalmak mellett 1950-ben a „koreai hét” megszervezésére került sor, 1951-ben „kongresszusi munkaversenyt” hirdettek, a következő évben pedig „Rákosi Mátyás 60. születésnapja tiszteletére” tették ugyanezt – hogy csak néhányat említsünk a sok akció közül. A munkaversenyek politikai céljai között gyakran szerepelt az ötéves tervvel, valamint az „amerikai imperialisták és nyugat-európai csatlósai” elleni harc ügyével való feltétlen azonosulás követelménye is.⁷¹¹ Országban belül főleg a „klerikális reakció” (egy 1952-es jelentés például a váci püspököt mint a munkaverseny ellenségét támadta) és a „szociáldemokratizmus” elleni harc fontosságát hangsúlyozták.⁷¹² Az „ideális munkás” hivatalos képébe tehát nem csak a magas, az

⁷⁰⁹ MOL-M-KS- 276. f. 116/42. ö. e. A szocialista munkaverseny vezetése és szervezése. D. n. [1952] – 1949. második félévében 16 ezer brigádot és 140 ezer embert érintett a verseny.

⁷¹⁰ MOL-M-KS- 276. f. 116/42. ö. e. A szocialista munkaverseny vezetése és szervezése. D. n. [1952]

⁷¹¹ PIL (SZKL) SZOT ir. Közgazdasági Osztály. 150. d. Előterjesztés. 1951. nov. 23.

⁷¹² MOL-M-KS-276. f.116/42. ö. e. A szocialista munkaverseny vezetése és szervezése. D. n. [1952]

emberfeletti teljesítmény nyújtása tartozott bele, hanem a szocialista rendszer és a párt iránti feltétlen politikai és világnézeti elkötelezettség is, az „osztályharc” ügyének odaadó szolgálata. A munkásoktól munka közben is olyan öntudatos magatartást vártak el, sőt követeltek meg, amely majd elvezet egy új munkamorál, a „szocialista munkaerkölcs” kialakulásához, amikor a dolgozó nem egyszerűen kötelességének, hanem „becsületbeli ügyének” tekinti a minél magasabb teljesítmények elérését.⁷¹³ Az ember egész személyiségét érintő, feltétlen odaadás megkövetelése azonban meglehetősen idegen volt a munkásember számára, lett légyen valaki akár régi szociáldemokrata szakmunkás, akár faluról jött vagy a háztartásból csak a minap átlépett új munkás.

(Felülről szervezettség) Az MDP vezetésének utasítása értelmében 1951-től a szervezés fő feladatait a szakszervezetek kellett elvégezzék; különösen fontos szerepet szántak a bizalmiaknak. Mellettük a gyárak vezetőit, az igazgatókat és a műszaki vezetőket kellett még a versenyszervezésbe bevonni.⁷¹⁴ A versenyeket különböző politikai rendezvényekkel kombinálták. 1950 februárjában például országos tanácskozást szerveztek a sztahanovisták számára, amelyen megjelentek és felszólaltak az MDP felső vezetői is. Ennek a hangos propagandával kísért tanácskozásnak a megrendezéséről 1950 januárjában hozott határozatot az MDP KV Titkársága,⁷¹⁵ amelynek nyomán több száz élmunkást hívtak össze az ország különböző vállalataiból, akik központilag megírt forgatókönyv szerint számoltak be eddigi munkájukról, és tettek újabb versenyfelajánlásokat. A következő évben Tatabányán az ún. Csorba-féle tüzeléstechnikai eljárás népszerűsítésére szerveztek országos értekezletet, ugyancsak központilag elkészített forgatókönyv szerint, előre „egyeztetett” szövegű előadásokkal.⁷¹⁶ Rövid ideig próbálkoztak központi sztahanovista iskolák megszervezésével is, ám azok nem váltották valóra a hozzájuk fűzött reményeket.⁷¹⁷

Érdemes kissé közelebből is szemügyre vennünk, hogyan is nézett ki a valóságban egy „alulról jövő”, „spontán” kezdeményezés – az MDP Államgazdasági Osztálya forgatókönyve szerint. „Az Alkotmány ünnepének tiszteletére meginduló munkaverseny mozgalom szervezésére – olvasható egy, a Szervező Bizottság számára készített előterjesztésben – a következőt javasolom: A./ A Kistext dolgozói június 1-én nyilvánosan felhívással forduljanak a velük páros versenyben lévő üzemekhez, amelyben külön szocialista kötelezettségvállalást tesznek az alkotmány évfordulójára. A versenyvállalás a terv határidő előtti teljesítése mellett

⁷¹³ MOL-M-KS-276. f. 65/76. ő. e. Jelentés. 1950. jan. 3.

⁷¹⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/42. ő. e. A szocialista munkaverseny vezetése és szervezése. D. n.

⁷¹⁵ MOL-M-KS-276. f. 54/81. ő. e. Határozati javaslat. 1950. jan. 14.

⁷¹⁶ MOL-M-KS-276. f. 116/41. ő. e. Feljegyzés. D. n. [Iktatva: 1951. júl. 24.]

⁷¹⁷ PIL (SZKL) SZOT ir. Közgazdasági Osztály. 1953. 62. d. Előterjesztés. 1953. febr. 20.

elsősorban a Minisztertanács takarékosági határozatában foglaltak megvalósítására vonatkozzék. A Kistext kiválasztása mellett a következők szólnak: eddig még minden versenymozgalmat a nehézipari üzemek indítottak el, a Kistext elnyerte a Budapesti Pártbizottság kongresszusi zászlaját (...). B./ A Keltex és a HPS dolgozói (a Kistext párosverseny társai) nyilvánosan megjelenő versenyvállalással válaszoljanak a Kistext felhívására. C./ A minisztériumok a szakszervezetekkel közösen szervezzék meg, hogy ütemesen június 15-ig legalább 6 nehézipari, 2 könnyűipari, 3 bányászati, 1 vegyipari, 1 vasúti üzem és 2 építkezés a sajtóban is megjelenő versenyvállalást tegyen az Alkotmány ünnepére.”⁷¹⁸

Az MDP Központi Vezetősége 1950. január 22-i határozata értelmében a munkaversenyek fő formájának az egyéni versenyt tekintették⁷¹⁹, amelyek folyamatosan, egész évben zajlottak nem csak a nagy kampányok idején. Szerveztek emellett ún. „párosversenyeket” (amikor egy munkás versenyre hívta ki valamelyik társát), továbbá brigádok, üzemrészek, sőt gyárak közötti versenyeket is. A konkrét cél az esetek nagy többségében a magasabb munkateljesítmények elérése volt, de meghirdettek anyag- és energiatakarékosági, sőt hulladékgyűjtési versenyeket is. Utóbbiakat azért kezdték szervezni, mert a magasabb teljesítményeket a munkások általában aránytalanul nagyobb anyag- és energiafelhasználással érték el, vagyis az üzem gyakran többet veszített a réven, mint amennyit nyert a vámon.

(A versenyformák) A versenyeknek nem volt se szeri, se száma, mert iparáganként és sajátos feladatok szerint (magasabb teljesítmény elérése, takarékoság, gépek karbantartása, újítás, selejtsökkentés, munkamódszer átadás, gyorsvágás, ritmikus pásztafejtés, többgépes termelés stb., stb.) külön-külön hirdettek munkaversenyt. A sztahanovizmuson, mint gyűjtőfogalmon belül volt például Nazarova, Vorosin, Csutkih, Kuznyecov, Kovaljov, Maximenko, „100 ezer kilométer mozgalom”, amelyeket a szovjet gyakorlatból vettek át. Voltak persze hazai kezdeményezések is, mint a Gazda, a Csorba, a Deák, a Röder, a Loy „mozgalom” – csak taláломra emelve ki néhányat a megszámlálhatatlanul sok közül. Az összes említett és nem említett versenyforma, illetve konkrét verseny közös, lényegi vonása volt, hogy a munkások vállalásai, „felajánlásai” nem voltak önkéntesek, a vállalatvezetés írta elő számukra azokat. A versenyszervezők gyakran az irodákban, a munkások megkérdezése nélkül töltötték ki az erre a célra rendszeresített nyomtatványokat. A versenyek szervezésére és folyamatos ellenőrzésére a gyárakban először külön apparátust állítottak fel, élükön a gyári

⁷¹⁸ MOL-M-KS-276.f. 116/41. ö. e. A sztahanov mozgalom továbbfejlesztése érdekében végrehajtandó feladatok. 1951. máj. 18.

⁷¹⁹ MOL-M-KS-276. f. 54/81. ö. e. Határozati javaslat. 1950. jan. 26.

versenyfelelősökkel; a helyi versenyfeltételek kidolgozása és a végrehajtás ellenőrzése elsősorban az ő feladatuk volt. A versenyirodák általában bürokratikus, nehézkesen működtek, 1951-től meg is szüntették őket. Ettől kezdve a versenyeket a vállalati szakszervezet szervezte és adminisztrálta,⁷²⁰ nem kevésbé bürokratikus, mint elődje.

(A részvétel feltételei és a követelmények) A feltételek központi kidolgozása során közös minisztertanácsi és SZOT határozatokkal lefektették az élmunkásokkal, a sztahanovistákkal szemben támasztott követelményeket is, mint alább ezt részletesen bemutatjuk. (A közismert elnevezés Sztahanovnak, egy a Donyec-medencében dolgozó szovjet vájárnak a nevéből származik, aki 1935-ben nem egészen hat óra leforgása alatt közel 1500, azaz ezeröttszáz %-ra teljesítette napi normáját. Róla nevezték el az első nagyszabású munkaversenyt a Szovjetunióban; a kifejezés – mint annyi más dolog – onnan származott át Magyarországra). A sztahanovistákkal szembeni központi követelményeket az egyes szakminisztériumok, illetve iparági szakszervezetek a maguk területére konkretizálták, amelyeket azután a gyárakban dolgoztak ki teljes részletességgel.

Jól szemlélteti ezt a Minisztertanács és a Szakszervezetek Országos Tanácsa 1009/1954 (II. 3.) sz. (együttes) határozata. Ez a kohó- és gépiparban az alábbiak szerint határozta meg az élmunkással szembeni követelményeket:

1. Az átlagosnál jóval magasabb teljesítményt érjen el (a %-ban kifejezett követelményt szakmánként és munkafeladatonként eltérően írták elő, a daruvezetők például 10, de az öntvényfaragók 60, a kemencejavító kőművesek 100%-kal kellett túlteljesítsék a normát).
2. Átlag feletti minőséget állítson elő, selejtszázaléka maradjon az előírt maximum alatt.
3. Anyagot és szerszámot takarítson meg.
4. Élenjáró munkamódszert adjon át más munkásoknak;
5. Munkafegyelme példás legyen, ne végezzen feketén túlórárt, ne legyen igazolatlan mulasztása stb.

A sztahanovista címet egy hónapi teljesítmény után, egyhavi időtartamra adományozták. Ha a munkás a következő hónapban nem tudta újra teljesíteni a feltételeket, elvesztette a címet. Ha valaki 3 hónapon át folyamatosan megfelelt a feltételeknek, a vállalat igazgatójától oklevelet kapott. Újabb sikeres 3 hónap (összesen fél év) után elnyerte a „kiváló dolgozó” címet, amellyel jelvény is járt, de az első években pénz nem. Félhavi fizetést kapott az, aki egy teljes éven át folyamatosan teljesítette a követelményeket, amivel a szakma kiváló dolgozója cím is járt. Akiknek a munkáját a vezetés példaként akarta a többi munkás elé állítani, azoknak a fényképét 2 hónapra elhelyezték a vállalati

⁷²⁰ MOL-M-KS-276. f. 116/42. ő. e. A szocialista munkaverseny vezetése és szervezése. D. n. [1952]

„dicsőségtáblán”.⁷²¹ Országosan az összes versenyben álló munkásnak csak egy kis része volt képes az ilyen feltételeknek megfelelni. Az ipari szakszervezetek 1951. októberében például összesen 22 013 sztahanovistát tartottak számon, ebből 6048 volt jelvényes és 15 965 okleveles.⁷²² A fenti adatok azonban viszonylagos értékűek, mert gyakran jogosulatlanoknak adományozták a címet, s az ilyenek egy részét később vissza is vonták. 1950 végén például megvizsgálták 1011, a magasépítő-iparban dolgozó sztahanovistát, és kiderült, hogy közülük „mintegy 400 bér- és normacsálás, illetve helytelen normamegállapítás alapján kapta meg a kitüntetést”.⁷²³ Évente sok ezer újítást is benyújtottak, amelyek közül 1952-ben például 6712-t fogadtak el.⁷²⁴ A sztahanovizmus elterjesztésére több szakszervezet szakmánként megszervezte a központi sztahanovista iskolákat azzal a céllal, hogy a „fejlett munkamódszereket” elterjessze.⁷²⁵

A hatalom feltétlenül elvárta, hogy egy élmunkás tagja legyen a szakszervezetnek, de ez még nem volt minden. Egy sztahanovista akkor felelt meg igazán az „elvárásoknak”, ha párttag is volt, és teljes mértékben azonosult a kommunista párt politikájával, sőt propagálta is azt politikailag „még nem eléggé fejlett, nem eléggé öntudatos” társai előtt. Példamutatást vártak el tőle az ún. társadalmi munkában, vagy például a békekölcsönjegyzésben (tőlük például 200 Ft jegyzés elfogadhatatlanul alacsonynak számított),⁷²⁶ és az élet más területein is. Ha egy sztahanovista ebből a szempontból nem felelt meg a követelményeknek, akkor elmarasztalták. A Magyar Pamutipari Vállalat Erkel utcai telepén dolgozó egyik munkásnőt megbírálták például azért, mert „nagy keresztet hord a nyakában, és sajnálkozását fejezte ki, hogy nem tudott templomban, fátyolban megesküdni, azt sem tudja mióta tagjelölt, azt pedig egyáltalán nem tudja, hogy 1 hónapos férje párttag-e vagy sem”.⁷²⁷

(Sztár élmunkások) A politikai vezetés néhány munkást kifejezetten propagandisztikus célból – Sztahanovhoz, Ivanovhoz, Bikovhoz és más szovjet élmunkásokhoz hasonlóan – nálunk is sztárolt. Ez vezetett el azután olyan munkateljesítmények kimutatásához, amelyek emberfelettiak voltak. Már 1949 végén arról adott hírt a Szabad Nép, a Népszava és forgatott filmet a filmhíradó, hogy a Sztálin 70. születésnapjára szervezett munkafelajánlási mozgalom során Muszka Imre 2000, Horváth Ede 1764, Baranyai András 1515%-os teljesítményt ért el állítólag, az 1000%-on felüli teljesítmények száma pedig csak a vasipar területén meghaladta

⁷²¹ MOL-M-KS-276. f. 53/141. ö. e. A SZOT előterjesztése. 1953. okt. 9. és MOL XIX-F-2-a. Sztahanovista feltételek. D. n. [1954]

⁷²² PIL (SZKL) SZOT ir. Közgazdasági Osztály. 150. d. [A] Sztahanovisták száma. [1951]

⁷²³ MOL-M-KS-276. f. 54/118. ö. e. Előterjesztés. 1951. nov. 14.

⁷²⁴ PIL (SZKL) SZOT ir. Közgazdasági Osztály. Előterjesztés. 1953. febr. 20.

⁷²⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/40. ö. e. Jelentés. 1950. okt. 27.

⁷²⁶ MOL-M-KS-276. f. 116/40. ö. e. Jelentés. 1950. okt. 27.

⁷²⁷ MOL-M-KS-276. f. 116/40. ö. e. Jelentés. 1950. okt. 25.

a 200-at.⁷²⁸ Ezek a Verne Gyula fantáziáját idéző teljesítmények azonban nem valós, hanem megrendezett körülmények között, a sztahanovisták különleges kiszolgálása mellett és csak rövid periódusban mérve születhettek meg – ha fizikailag lehetséges egyáltalán egy, a munkások átlagteljesítményéhez igazított 100%-os normát húszszorosán felülmúlni. Ezek a reflektorfénybe állított emberek részben áldozatok voltak, akiket egy ellentmondást nem tűrő hatalom kiszemelt egy feladatra, aminek teljesítése elől kitérni alig lehetett. (A kiszemelést a szó legszorosabb értelmében kell érteni. 1952-ben a SZOT vezetői például úgy foglaltak állást, hogy a mozdonyfűtés terén „is meg kellene találni azt a mozdonyfűtőt, akinek a nevéhez a takarékos széntüzelés mozgalmát hozzá lehetne kapcsolni”).⁷²⁹ Részben azonban – egyesek legalábbis – haszonélvezői is lettek sorsuk e fura fordulatának: magas kitüntetést, esetleg soron kívüli lakáskiutalást kaptak, vagy éppen ezzel alapozták meg későbbi vezetői karrierjüket.⁷³⁰ A kevésbé „futtatott” sztahanovisták egy része is igyekezett frissen elnyert státusát karrierépítésre felhasználni, ha másra nem, hát éppenséggel arra, hogy kitörjön a fizikai munkás társadalmi helyzetéből, és egyszerű szellemi dolgozó, például gépíró lehessen.⁷³¹ Egy azonban bizonyos: az átlagos teljesítményt nyújtó munkások szemében ez a néhány, reflektorfénybe állított ember, sőt általában a sztahanovisták népszerűtlenek voltak. Népszerűtlenségük oka az volt, hogy nem tanúsítottak szolidáris magatartást társaikkal szemben, hanem kiugró teljesítményeikkel hivatkozási alapot adtak a hatalomnak a normák folytonos feszítéséhez, amiért a többiek őket tették felelőssé.⁷³² Az Újpesti Fésűs Gyárban társaik gúnydalt énekeltek a róluk: „te akartad, hogy így legyen, hogy normádban több gép legyen”.⁷³³ Volt eset, hogy az ilyen okból kirobbant viták nyíltan, az üzemi normairodában folytak a munkások között.⁷³⁴

A verseny nem csak egyének, hanem brigádok, vállalatok és üzembrészek között is folyt. Az üzemek számára az „élüzem” cím vagy a rangosabb „kongresszusi zászló”, illetve a hatvanas években is fennmaradt „a Minisztertanács és a SZOT vörös vándorzászlaja” cím elnyerése számítottak a legnagyobb kitüntetésnek (1954-ben 14 iparvállalatot tüntettek ki ezzel a címmel, ebből hét a KGM és a NIM felügyelete alá tartozott).⁷³⁵ A cím elnyerésével

⁷²⁸ MOL-M-KS-276. f. 65/76. ö. e. Jelentés. 1950. jan. 3.

⁷²⁹ MOL-M-KS-276. f. 116/42. ö. e. Mándi Péter levele Beckl Sándornak. 1952. márc. 11. (Másolat)

⁷³⁰ Csak két példát említve: Csorba István fűtő Kossuth-díjat kapott; Horváth Ede a későbbi évtizedekben komoly vezetői karriert futott be.

⁷³¹ MOL-M-KS-276. f. 116/40. ö. e. Jelentés. D. n. [1950]

⁷³² MOL-M-KS-276. f. 54/118. ö. e. Előterjesztés. 1951. jan. 15.

⁷³³ MOL-M-KS-276. f. 116/40. ö. e. Jelentés. D. n. [1950] – A dal a textilipar talán leggyakoribb versenyzési formájára céloz, amely arra irányult, hogy a textilmunkások egyszerre minél több gépen dolgozzanak.

⁷³⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/40. Jelentés. D. n. [1950]

⁷³⁵ MOL-M-KS-276. f. 94/596. ö. e. Határozattervezet. D. n. [1954]

pénzjutalom is járt, amit részben közös gyári célra fordítottak, részben egyéni jutalom formájában osztottak szét.

(A munkaversenyek 1956 után) A Kádár rendszer – mint annyi más területen – itt sem szakított gyökeresen az 1956 előtti gyakorlattal, de több fontos módosítást hajtott végre. Már 1957-ben a SZOT-tal közös minisztertanácsi határozatot hoztak a munkaversenyekről,⁷³⁶ majd a következő évben átfogó szabályozást tettek közzé. Egy 1958. decemberében hozott MSZMP politikai bizottsági határozat tovább ment, és óvatos megfogalmazásban ugyan, de bírálta a munkaversenyek korábbi gyakorlatát. Egyebek mellett kifogásolták, hogy a versenyek „kincstári jellegűek” voltak, és elmarasztalták egyes sztahanovisták sztárolását is. Ugyanakkor a legfelső szintű pártszerv azt is hangoztatta, hogy a munkások anyagi ösztönzése viszonylagos értékű és egyoldalú, ezért azt feltétlenül ki kell egészíteni olyan „erkölcsi ösztönzőkkel” is, amilyen a munkaverseny. Az előterjesztés vitája során Gáspár Sándor, a SZOT főtitkára önkritikát gyakorolt, amely arra enged következtetni, hogy a forradalmat közvetlenül követő időszakban a munkások körében népszerűtlen munkaversenyek felélesztését a szakszervezeti vezetés egy része sem tartotta helyesnek. „Volt nálunk egy időben egy nézet, aminek sajnos egy darabig én is hirdetője voltam – mondta –, hogy elsődleges az anyagi ösztönzés, és kicsit háttérbe szorult, hogy a tudatos cselekvés (sic!) elemét erősítsük”.⁷³⁷

Az ötvenes évek végétől a gazdasági szempontból gyakran ellenőrizhetetlen, vagy éppen kétes eredménnyel járó, százezreket megmozgató nagy egyéni versenyek helyett a „szocialista brigád mozgalmat” tették a verseny fő formájává. Már közvetlenül a forradalom után olyan politikai bizottsági határozatot hoztak, amely kimondta: a versenyeket a „jövőben ne a felső szervek, hanem az üzemekben, a dolgozókkal egyetértésben a pártszervezet, üzemi bizottság, igazgató közösen dolgozzák ki”.⁷³⁸ A cím elnyerésének általános feltételeit persze ekkor is központilag írták elő, illetve módosították időről időre, a felajánlásoknak azonban illeszkedniük kellett a gyár éves tervébe. Az írásban rögzített feltételek teljesítésére folyamatosan versenyeket szerveztek a (még nem „szocialista”) brigádok számára. A brigádmozgalomnak a termelés növelésén túl egyfajta közösségsszervező szerepet is szántak, amely még a szabadidő megszervezésre és eltöltésére is kiterjedt. Valamennyi gazdasági ágat

⁷³⁶ 1068/1957. M. T. sz. határozat.

⁷³⁷ MOL-M-KS-288. f. 5/107. ő. e. Az MSZMP PB 1958. dec. 9-i ülése. – Gáspár a „tudatos cselekvés”-en nyilvánvalóan „öntudatos” cselekvést értett, azaz a magasabb munkateljesítményekre törekvést csupán öntudatból, anyagi ösztönzés nélkül (is). Azokban az években erre éppen a munkaversenyeket tartották a legalkalmasabbnak.

⁷³⁸ MOL-M-KS-288. f. 5/37. ő. e. Az MSZMP PB határozata a szocialista munkaversenyéről. 1957. júl. 25.

számításba véve, a szocialista brigádokban sok százezer, sőt a hatvanas évek végén már háromnegyed millió ember dolgozott.

A munkaversenyek gazdasági mérlegét lehetetlen megvonni, hiszen a többletteljesítményt nem tudták mérni még hozzávetőleges pontossággal sem, gazdaságosságát pedig végképp nem. Mindenesetre a versenyek miatt periodikusan bekövetkezett „feszítés”, a teljes termelő kapacitás – ember, gép és egyéb eszköz – csúcsra járatása olykor több kárt okozott, mint amennyi hasznót hozott – az aránytalanul nagyobb anyag- és energia-felhasználás, a munkaerő kimerülése, a zaklatott munkahelyi viszonyok miatt. A munkáltatónak, végső soron az államnak annyi haszna volt belőle, hogy nem kellett a teljesítmény növekedésével arányosan, s különösen nem progresszíven több bért fizetnie, hiszen – mint láttuk – a darabbérrendszer széleskörű elterjesztésével együtt a progressziót is megszüntették, sőt sok munkakörben egyenesen a degresszió elvét érvényesítették. Nem véletlen, hogy 1956 után a versenyeket sokkal mérsékeltebb formában folytatták, a helyi vezetés kötelességévé téve a versenyfeladatok hosszú távú (nem kampányszerű) és a vállalatok éves terveibe illeszkedő tervezését.

5. A munkakörülmények

(A munkavégzés tárgyi feltételei) Az 1949–1956 közötti időszakban az ipari munkások munkavégzésének tárgyi feltételei jelentős mértékben romlottak, mert az épületek, a gépek és berendezések előregedtek, elhasználódtak, sok közülük már teljesen korszerűtlennek számított, mi több, a szó szoros értelmében elkopott, tönkrement. A tárgyi környezet állapotán világosan felismerhető a szocialista iparosítás egyik fő jellegzetessége, hogy a termelés növelését elsősorban a munkáslétszám emelésére, másodsorban a munkaintenzitás fokozására alapozták, ezzel szemben elhanyagolták a műszaki fejlesztést, a gépek, a berendezések, a szerszámok stb. és az épületek korszerűsítését, felújítását, ezért azok az idő múlásával egyre elavultabbá és elhasználtabbá váltak. Ezen a téren csak hosszú halasztás után, a hatvanas évek első felében bontakozott ki átfogó, a vállalatok jó részét érintő korszerűsödési tendencia. Más volt a helyzet az átadott új létesítmények esetében, hiszen azok egyszerűen abból következően, hogy újak voltak, üzembe helyezésük pillanatától jobb munkafeltételeket biztosítottak a munkásoknak.

Az épületek és a gépek fizikai állapotának romlása kezdetben, a negyvenes évek második felében még persze a háborús pusztítás számlájára írható, hiszen a harcok során számos épület megrongálódott, a gépek egy része megsérült, esetleg megsemmisült, másik részüket a háború végén a németek, azt követően pedig a szovjetek hurcolták el. Ez természetesen hozzájárult ahhoz, hogy az iparban romlottak a munkakörülmények. A gazdaság helyreállítása során, a negyvenes évek végéig az épületek alapos rekonstrukciója és a géppark pótlása vagy felújítása megindult és jelentős eredményeket hozva előre is haladt, ám nem fejeződött be.

Az első ötéves terv időszakában azután a rekonstrukció folytatása helyett drámai romlás következett be a munkavégzés tárgyi feltételeiben. A nagy igénybevételnek kitett gépek és épületek már nem csupán erkölcsi értelemben koptak meg (azaz váltak nemzetközi összehasonlításban korszerűtlenné), hanem fizikai értelemben is. Találón jellemezte a helyzetet egy 1955-ben készült jelentés: a kohó- és gépipar üzemének „jelentős részében rosszabbak a munkakörülmények”, mint 1945 előtt – írták –, mert a műhelyek technikai felszerelése és a technológiai folyamat „nem változott lényegesen, ugyanakkor a termelés többszörösére emelkedett”.⁷³⁹ Hozzátehetjük: ez a megállapítás, nem csak a kohó- és gépiparra volt érvényes, hanem az ipar egészére is.

(A nehéz testi munka) A nehéz fizikai munka különösen korszakunk első felében volt jellemző, de még a hatvanas években is többszázezer ipari munkás osztályrésze volt Magyarországon. A munka világában betöltött szerepe tehát csak lassan csökkent, amit világosan bizonyít, hogy 1963-ban az iparban (az építőipar nélkül) a 805 ezer ún. betölthető munkahely közül csak 317 ezer számított ún. gépi munkahelynek.⁷⁴⁰ Számos fontos munkafolyamatot, elsősorban az üzemeken belüli anyagmozgatást még a hatvanas években is kézi erővel végeztek a munkások, ami sok esetben nagy fizikai igénybevétellel járt.⁷⁴¹ Ez alól még a szakmunkások egy része sem mentesülhetett, mert az anyagmozgatás terhe bizonyos mértékig rájuk is hárult. Igen találón jellemezte a helyzetet a MÁVAG egyik szállítómunkása 1953-ban: „Mi nem géppel, hanem nyers erővel dolgozunk” – jelentette ki, és azt is joggal tette hozzá: „ami megkövetelné a jó táplálékot, de ez nem lehetséges ebből a pénzből...” (értsd: fizetésből).⁷⁴² Sok más nehézipari üzemről – a kellő változtatásokkal – el lehetett volna mondani azt, amit 1953-ban a Gábor Áron Vasöntöde és Gépgyár munkaviszonyairól állapított meg a munkásság helyzetének feltárására létrehozott bizottság:

⁷³⁹ PIL (SZKL) SZOT ir. 1–4. 336.d. Jelentés a Minisztertanácsnak. 1955. márc. 7.

⁷⁴⁰ Ipari adattár. I. köt. I. m. 306. o. – A munkahelyeket csak egyszer vették számításba, függetlenül attól, hogy esetleg több műszakban folyt ott a munka. A munkások száma ezért meghaladta a munkahelyekét.

⁷⁴¹ MOL-M-KS-288. f. 21/1960/20. ő. e. Jelentés. 1960. febr. 29.

⁷⁴² Munkások Magyarországon I. m. 339. o.

„Az üzemben rendkívül szűk a hely, az anyagmozgatás ezért komoly nehézségekbe ütközik. Az öntödében és más műhelyekben is rendkívül nagy terhet mozgatnak meg fizikai erővel. Anyagmozgató gépek beszerzésére semmiféle kilátás nincs.”⁷⁴³ 1960 körül például egy téglagyári munkás naponta 7–8 kilométert gyalogolva 55–60 tonna terhet mozgatott meg.⁷⁴⁴ Még ennél is többet tettek meg egy műszak alatt a textilgyári munkásnők, bár nekik olyan nagy terhet, mint a téglagyáriaknak nem kellett megmozgatniuk (az is igaz viszont, hogy nyáron a fonodákban és szövődékekben 40 fokos melegben és nagy zajban kellett dolgozni).⁷⁴⁵ Hasonló nehézségek voltak a bőriparban is, nem is beszélve a bányászatról. „A szénbányászatban a gépesítés tűrhetetlenül alacsony fokon van. A csákányozást ugyan 60–65%-ban gépi fejtőkalapács váltotta fel,...azonban a jövesztés gépesítése csak 0,5%-ot, a munkahelyi rakodásé 0,9%-ot ért el, és az ötéves terv során romlott” – állapították meg az illetékes hatóságok az ötvenes évek közepén.⁷⁴⁶ A forradalom előtti években részben amiatt, hogy a régiék tönkrementek, részben a munkások számának gyors növekedése következtében gyakran hiányoztak az egyszerű kéziszerszámok és eszközök is, ami hátráltatta a folyamatos termelést, csökkentette a teljesítményt. 1953-ban az esztergomi Szerszámgépgyárban például 70–80 munkásra jutott egyetlen tolómérce.⁷⁴⁷ Hasonló következménnyel jártak a gyakori géptörések és meghibásodások, gyakran állt továbbá a munka anyagihiány miatt is, különösen a hónapok első néhány napján. Növelte a bajt a zsúfoltság: a gyárak változatlan épület- és gépállományát egyre többen használták, hiszen a munkáslétszám gyors ütemben nőtt, (ami a gyárak többségében a műszakszám növeléséhez vezetett). Egyes üzemekben a gépek a munkahét egész időtartama alatt folyamatosan, három műszakban működtek. A műszakszám növekedése, második és harmadik műszakok beállítása ellenére jelentősen emelkedett az azonos műszakban dolgozók száma is (főleg a délelőttiösöké).

(Az épületek és a munkavédelmi eszközök, berendezések) A gépek és egyéb munkaeszközök elhasználódásával párhuzamosan fokozatosan romlott az épületek és a kiszolgáló berendezések (vízvezeték-hálózat, szellőztetés stb.) állapota, már ott, ahol egyáltalán voltak ilyen berendezések. Az előregedő épületek karbantartására kevés gondot fordítottak, olykor még a kitört ablakokat sem cserélték újra. Több nagyüzemben az öltözők, a mosdók és a WC-k rossz állapotban voltak, vagy teljesen tönkrementek, hiszen eredetileg a létszám felére, negyedére készültek. Ha pedig maga az épület ment tönkre annyira, hogy már

⁷⁴³ Munkások Magyarországon I. m. 351. o.

⁷⁴⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/2960/24. ő. e. Előterjesztés. 1960. márc. 12.

⁷⁴⁵ MOL XIX-C-5. 87. (MTH visszaminősített irat.) Kollégiumi előterjesztés. 1954. júl. 9.

⁷⁴⁶ Idézi: Szakács Sándor: Gazdaságtörténet II. köt. SZÁMALK Kiadó. Budapest, 1998. 241. o.

⁷⁴⁷ Munkások Magyarországon. I. m. 352. o.

életveszélyessé vált, akkor felújítása alatt is folytatták a termelést, ami természetesen a munkakörülmények további romlásával járt. Volt olyan nagyüzem, amelynek kovácsműhelyét úgy újították fel, hogy közben a termelés nem állt le. Emiatt a munkások ősszel tetőzet nélküli épületben kényszerültek dolgozni; a nagy huzatban és hidegben azután sorozatosan megfáztak.⁷⁴⁸ A kiszolgáló berendezések hiánya vagy meghibásodása is problémákat okozott, mert hol elviselhetetlen hőségben, hol egészségre ártalmas poros, szénporos vagy éppen kénsavkipárolgástól szennyezett levegőben, hol nedves, nyirkos helyen kellett dolgozniuk, hogy csak néhány példát említsünk.⁷⁴⁹ Az ún. egyéni védőfelszerelések gyakran hiányoztak vagy tönkrementek, helyettük újakat azonban 1953-ig az üzemek csak ritkán szereztek be, több minisztérium például fel sem mérte az ilyen irányú szükségleteket.⁷⁵⁰ Ha a védőfelszerelés működőképes volt is, de akadályozta a normatelteljesítést, akkor használatát – szabályellenesen – maguk a munkások mellőzték. Sőt arra is volt példa, hogy a védőeszközt hazavitték, és átalakítva saját céljaikra használták. (Olykor egyébként más gyári tulajdon is hazavándorolt. A tulajdon becsületének csökkenésére enged következtetni, hogy félhivatalosan külön fogalmat is alkottak az ilyen munkásokkal kapcsolatban: őket nevezték „üzemi szarkának”). A helyzet 1956 után egy ideig változatlan maradt. Az „anyagmozgatás gépesítése nagyon elmaradott, sok a megerőltető, nehéz fizikai munka” – állapították meg az illetékesek még 1960-ban.⁷⁵¹ Az iparfejlesztés meggyorsítása 1960 körül a munkáslétszám újabb gyors növekedéséhez vezetett egyes iparágakban, a gyárak szociális létesítményeit viszont most sem bővítették a kellő mértékben.⁷⁵² Az üzemek jelentős részében nagy volt a rendetlenség, mert a rendcsinálásra, a takarításra és a karbantartásra kevés gondot fordítottak, hiszen a gyárvezetők kizárólag a termelési tervek teljesítésére és túlteljesítésre összpontosítottak, a munkások pedig a normatelteljesítés hátráltatóját látták a takarításra fordított időben. Az első öt éves terv éveiben a karbantartó és takarító munkások egy részét is közvetlen termelőmunkára irányították át. A rendetlenség a munkahelyek erős elszennyeződésével párosult.

⁷⁴⁸ Munkások Magyarországon. I. m. 330. o.

⁷⁴⁹ A Szegedi Kendergyárban porral erősen szennyezett levegő és 40 fokos hőség vette körül a munkásokat (többségükben nőket). – MOL XIX-C-5. 87. d. Kollégiumi előterjesztés. 1954. júl. 9. – A Budafoki Zománcédénygyárban a nagyfokú kénsavpárolgás károsította a munkások egészségét. Ugyancsak hiányzott az elszívó berendezés az Ózdi Kohászati Üzemek ércfémőritőjében, ezért – állapította meg az 1953. őszi felmérés – „mindenki menekülni szeretne a műhelyből, akkora por van”. – Munkások Magyarországon. I. m. 368. és 334. o.

⁷⁵⁰ Munkások Magyarországon. I. m. 248. o.

⁷⁵¹ MOL-M-KS-288. 21/1960/20. ö. e. Jelentés. 1960. febr. 29.

⁷⁵² A vasipari munkások száma 1958–1959-ben 15–20%-kal nőtt, de összesen csak 5000 fő részére építettek szociális létesítményeket. – MOL-M-KS-288. f. 23/1960/36. ö. e. Jelentés. 1960. márc. 18.

1953–1955 között növelték a munkavédelemre, illetve az üzemi szociális létesítményekre fordított kiadásokat.⁷⁵³ Ennek nyomán történt ugyan javulás, fordulatról azonban nem beszélhetünk, mert ahhoz nagyságrenddel több pénzre és természetesen másfél évnél hosszabb időre lett volna szükség. Az alapvető probléma ugyanis az ipari épületek és berendezések, a géppark általános elavulásában, a gyárak zsúfoltságának növekedésében, a járulékos tevékenységek (karbantartás, takarítás) csökkentésében rejlett.

(Az új létesítmények) Az átadott új létesítményekben jobb volt a helyzet, mint az üzemek nagy többségét képező régi gyárakban. Ezeket a vonatkozó rendeletek értelmében úgy kellett tervezni, hogy a termelés célját szolgáló épületek tágasabbak legyenek, legyenek bennük a munkáslétszámnak megfelelő kapacitású szociális létesítmények (öltözők, mosdók, WC-k stb.), illetve munkavédelmi eszközök és védőberendezések. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az új létesítményekre vonatkozó rendelkezéseket nem minden területen tartották be. Bevett gyakorlattá vált például, hogy az új gyárakhoz tartozó kiszolgáló létesítményeket úgy tervezték, mintha a gyár fele akkora létszámmal dolgozott volna (ezt nevezték „50%-os kapacitásra tervezésnek”), ezért az új gyárépületekben is zsúfoltak voltak az öltözők, a mosdók és egyéb kiszolgáló helyiségek. Kivitelezésük nagyon „takarékos” volt, a felszerelt védőberendezések a lehető legolcsóbbak, különösen egyes vidéki könnyűipari beruházások, például ruhagyárak, gyapotfeldolgozók stb. esetében. Ugyanilyen gyakran történt meg az is, hogy a tervekben szerepeltek ugyan ezek a „járulékos létesítmények”, de megépítésüket későbbre halasztották. Az 1955-ben átadott és attól kezdve folyamatosan üzemelő Borsodi Vegyiművek például csak 1960-ban kapott pénzt az üzem szociális létesítményeinek megépítésére. E problémák ellenére – ismételjük – országos összehasonlításban az ekkor átadott, új üzemek munkásainak munkakörülményei jobbak voltak az átlagnál. A munkaterületek, üzemcsarnokok megfelelőbb munkafeltételeket nyújtottak, a gépek nem voltak elhasználtak, ezért nagyobb teljesítményt lehetett velük elérni, miközben a balesetveszély is kisebb és a munkahelyi ártalmak szintje is alacsonyabb volt. És ha sok új gyár kiszolgáló helyiségeit (öltöző, mosdó, WC) valóban 50%-os kapacitásra tervezték is, még az is sokkal jobb volt annál, amit a régi gyárak nyújtottak, jobb öltözködési, tisztálkodási feltételeket teremtett azokhoz képest.

(A munkaszervezés) A munkafeltételekre a tárgyi környezet mellett a munkaszervezés színvonala is hatással volt. Az ipar egyik legjellemzőbb szervezési problémája a felesleges anyagmozgatás volt, amely az egyik fontos oka volt a nehéz testi munka oly széleskörű

⁷⁵³ Csak 1953-ban 100 millió Ft-ot szántak erre a célra.

elterjedtségének, hiszen a mozgatás nagyrészt kézi erővel történt. Bizonyos mértékig még az anyaghiány is (ha például a gyár késedelmesen rendelt, vagy rosszul tervezte az anyagfelhasználást, vagy nem a gyártáshoz megfelelő minőséget szerezte be stb.) a szervezés alacsony színvonalára volt visszavezethető.⁷⁵⁴ A szervezési hibák akadályozták a folyamatos, „ütemes” termelést is. Egyes időszakokban álltak a gépek, máskor viszont hatalmas „rohammunkával”, nagy „hóvégi” és „évvégi hajrákkal” próbálták behozni a lemaradásokat. Ilyenkor magasba szökött a túlórák száma is (amelyet a munkásnak nem volt joga visszautasítani). Ezekben a hajráidőszakokban azután megszorodtak a géptörések és a balesetek is. A munkaszervezés színvonala 1956 után is lassan javult. A hatvanas években azért voltak bizonyos érzékelhető eredmények: sikerült csökkenteni a veszteségidőket, a leállásokat, ami egyenletesebbé tette a munkavégzést. A termelési feladatok kiszámíthatóbbá tétele (a munkás tudta, hogy holnap mi lesz a feladata) szintén hozzájárult, hogy nagyobb begyakorlottsággal, folyamatosan (ahogy akkor mondták: „szériászerűen”, illetve „ütemesen”) dolgozhatott.⁷⁵⁵

(A munkaidő, a munkaszüneti napok és túlórák) A Munka Törvénykönyve előírása szerint ebben a korszakban az ipari munkások heti munkaideje általában 48 óra volt, amelyet csak a disszertációnkban tárgyalt korszak lezárulása után, 1968 közepe és 1970 vége között szállítottak le lépcsőzetesen 44 órára, egy 1967-ben kiadott kormányrendelet nyomán.⁷⁵⁶ 1964-ben, túlóra nélkül számítva, az ipari munkások több mint négyötöde dolgozott heti 48 órás munkaidővel. Ezt törvényesen meghaladó munkaideje ekkor már csupán a munkások nem egészen 2%-ának volt, főleg az építőiparban, ahol idényben gyakori volt az 56 órás munkahét. A nem 48 órás munkahéttel dolgozók többségének az átlagosnál általában rövidebb (főleg 44 és 42 órás) volt a munkaideje, ebben az esetben is természetesen túlóra nélkül számítva azt.⁷⁵⁷ 1956 után a kedvezményeket fokozatosan terjesztették ki a veszélyes és egészségre ártalmas munkát végző munkásokra. 1960-ban például 32–33 ezer vegyi ártalmaknak, szilikózisos megbetegedésnek és intenzív hőártalomnak kitett munkás munkaidejének csökkentése történt meg.⁷⁵⁸ A hatvanas évek első felében ugyanakkor a csökkenő tendencia ellenére még magas volt a teljesített túlórák száma is, s ennek következtében az állami alkalmazásban álló dolgozók közül minden tizedik tényleges

⁷⁵⁴ MOL-M-KS-288. f. 21/1960/20. ö. e. Jelentés. 1960. febr. 29.

⁷⁵⁵ MOL XIX-C-5. 57. d. Jelentés a KIM normahelyzetéről. D. n. [1963]

⁷⁵⁶ 1021/1967 (VII. 12.) M. T. sz. határozat.

⁷⁵⁷ Az adatok forrása: Ipari adattár. I. köt. I. m. 288. o.

⁷⁵⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/7. ö. e. Előterjesztés a Gazdasági Bizottsághoz. 1960. ápr. 28.

munkaideje meghaladta a heti 48 órát. Ebből a szempontból a bányászatban volt a legnehezebb a helyzet.⁷⁵⁹

Korszakunk nagy részében csak a vasárnap volt munkaszüneti nap, szombaton, valamivel rövidebb munkaidővel ugyan, de dolgoztak a munkások (a másik öt munkanap emiatt valamivel hosszabb volt nyolc óránál), a hatvanas évek második felében, egyes munkakörökben bevezették a heti második pihenőnapot is, a szabad szombatot. Az ötvenes és a hatvanas évek között volt bizonyos különbség a fizetett ünnepnapok tekintetében is. Az ötvenes évek elején gyors egymásutánban szűnt meg munkaszüneti napnak lenni karácsony második napja, a húsvét hétfő és március 15. Munkaszüneti nappá lépett elő viszont április 4., május 1. és november 7.⁷⁶⁰ 1957-től, nyilvánvalóan a forradalom hatására, december 26. és a húsvét hétfő is újra munkaszüneti nap lett, március 15. viszont továbbra is, időszakunk végéig munkanap maradt.⁷⁶¹ Az egykorú üzemi hangulatjelentések egy része arról informálta a felettes szerveket, hogy a munkások – állítólag – örömmel vették tudomásul karácsony második napjának munkanappá nyilvánítását, sőt ebből az alkalomból még munkafelajánlásokat tettek, mások pedig az ellenség elleni harc fokozását ígérték. Az őszintébb üzemi beszámolókból azonban világosan kiderült, hogy sok munkás ellenezte ezeket az intézkedéseket. Egyes gyárakban egyenesen aláírásgyűjtés folyt azért, hogy a karácsony teljes egészében legyen munkaszünet, más üzemekben pedig még párttaggyűlésen is kifogásolták a rendelkezést. Olyan munkás is akadt, aki nyíltan kijelentette: „ezzel az intézkedéssel egy évszázadok óta megtartott ünnepnapot vettek el”.⁷⁶² Hasonló lehetett a munkások véleménye húsvét hétfő munkanappá tételéről is, hiszen azon a napon sok ember egyszerűen nem jelent meg a munkahelyén. 1952-ben csak a diósgyőri MÁVAG Kohászati Üzemek dolgozói közül 1200-an maradtak igazolatlanul távol például, köztük olyanok, akik

⁷⁵⁹ MOL-M-KS-288. 23/1963/60. ö. e. Előterjesztés. 1963. dec. 2.

⁷⁶⁰ A vonatkozó rendeleteket ld.: Nehéz esztendőkről krónikája 1949-1953. Dokumentumok. Szerk.: Balogh Sándor. Gondolat Kiadó. Budapest, 1986.

⁷⁶¹ Az MDP (MSZMP) a magyar társadalom nagy többségét, beleértve az ipari munkásságot is, nacionalistának tartotta. Valószínűleg erre és általában a nemzeti kérdéssel kapcsolatos sajátos álláspontjára vezethető vissza március 15. munkanappá nyilvánítása. – Ezt a szemléletet jól példázza Mód Aladár: A nacionalizmus ellen c. cikke. (Társadalmi Szemle. 1949. 8–9. sz.) A szerző – egyben a Társadalmi Szemle főszerkesztője – véleménye szerint 1949-ben a magyar társadalom túlnyomó része nacionalista volt: az értelmiség, a parasztság, az ifjúság stb. mellett – írta – „megtalálható az elhajlás veszélye, a nacionalista elzárkózás és elbizakodottság sajátos formája magán a munkásságon belül is”. (534. o.). Ez azért különösen fontos ideológiatörténeti szempontból is, mert a marxista-leninista elmélet szerint az ipari munkásság létéből, objektív meghatározottságaiból következően internacionalista kellett (volna) legyen. 1958-ban hasonló álláspontot hangoztatott az MSZMP is, egy, a munkásságról készített összefoglaló elemzésében: „A nacionalizmusnak, amelyet a 25 éves Horthy-uralom táplált, és az [1956-os – B. Gy.] ellenforradalom (sic!) felszított, a munkásosztály gondolkodásában mély nyomai vannak” – olvasható egy, az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya által készített, 1958. szept. 11-i dátumot viselő „Jelentés”-ben. – MOL-KS-288. f. 5/96. ö. e.

⁷⁶² MOL-M-Bp. 95. f. 2/215. f. Feljegyzés. 1952. dec. 16.

korábban igazolatlanul még sohasem hiányoztak. (A vállalatvezetés először minden távol maradót meg akart büntetni, később beérte 700 munkás elmarasztalásával).⁷⁶³

A rendeletileg előírt és a tényleges munkaidő, akár a szabadnapokat és pihenőnapokat, akár a napi munkaidőt tekintjük, eltértek egymástól. A munkaügyi és az iparstatisztikák azonban nem segítenek a különbség mértékének megállapításában, mert az 1949–1956 közötti időszakra vonatkozóan nem közölnek a túlórákra vonatkozó adatot, holott a papíron előírt és a tényleges munkaidő között éppen azokban az években volt a legnagyobb mértékű az eltérés. Bár az 1956 előtti túlóráztatásokról számszerű adatokkal nem rendelkezünk, azt tudjuk, hogy az ötvenes évek elején a munkások nyílt és rejtett formában is kifogásolták a túlságosan hosszú munkaidőt. 1950-ben a Lampart Gyár egyik munkása a normarendezéssel foglalkozó egyik értekezleten nyíltan hangoztatta: „ők, a régi szocialisták ’mindég a 8 órai munkáért, a 8 órai szórakozásért és a 8 órai pihenésért harcoltak, és ezt ilyen hajsza mellett nem lehet elérni’”.⁷⁶⁴ 1952-ben pedig egy pártjelentés arról számolt be, hogy több budapesti nagyüzemben (Láng Gépgyár, Vörös Csillag, Egyesült Izzó) „felütötte fejét a három nyolcas és a sztrájkjog követelése”.⁷⁶⁵ A rejtett tiltakozás legelterjedtebb módja pedig az volt, amikor a mosdók, a raktárak stb. falaira felírták a régi munkáskövetelést: $3 \times 8 = 24$. Másfél évtizeddel később, 1964-ben már kisebb mértékű volt a túlóráztatás: az egy munkásra eső túlórák aránya az összes teljesített munkaórának csak 2,3%-át tette ki,⁷⁶⁶ mert 1957 és 1964 között a napi tényleges, túlórákkal együtt számolt munkaidő 8,10 óráról 8,02-ra csökkent.⁷⁶⁷ A szabadnapok és az évi rendes szabadság ki nem adásáról („benn tartásáról”) egyáltalán nem készültek statisztikák. Egykorú jelentések szöveges megállapításaiból mindenesetre egyértelműen kiderül, hogy a túlóráztatáshoz hasonlóan a szabadnapok és a szabadságok „benn tartása” 1949 és 1953 között szakadatlanul növekedett, és néhány iparágban (pl. a bányászatban és a gépipar több területén stb.) a munkások kimerüléséhez vezetett. Egy, a SZOT által 1953. június közepén készített elemzés több beérkezett jelentésre hivatkozva állította például, hogy „igen sok üzemben nem adják ki a dolgozóknak a Munka Törvénykönyvében biztosított szabadnapokat”. Ennek alátámasztására megannyi példát sorolt fel, amelyekből kiderül: nem csak egyes munkásoknak, hanem 250–300 fős csoportoknak sem adták ki hosszú időn, 4–8 hónapon át a munkaszüneti napokat. A Bánya- és Energiaügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó vállalatok 1953. első negyedévi szabadságolási tervüket

⁷⁶³ PIL (SZKL) SZOT ir. Bér. 1953/29. d. Feljegyzés. 1952. jún. 17.

⁷⁶⁴ PIL (SZKL) SZOT ir. Vasas 1950/1530. 1950. júl. 27-i levél az Elnökségnek.

⁷⁶⁵ MOL-M-KS. 276. f. 53/107. ö. e. 1952. szept. 25-i politikai bizottsági ülés.

⁷⁶⁶ Ipari adattár. I. köt. I. m. 546. o.

⁷⁶⁷ Ipari adattár. I. köt. I. m. 547. o.

csak 83%-ra teljesítették, a Kohó- és Gépipari Minisztérium vállalatai pedig 79,6%-ra. És ezek a számok tartalmazták azoknak a munkásoknak az adatait is, akiket hivatalosan szabadságra engedtek ugyan, de ténylegesen arra köteleztek, hogy azon idő alatt pótműszakokban dolgozzanak.⁷⁶⁸ Hozzá kell tennünk azonban, hogy ennek a munkások egy része örült, mert így többletkeresethez jutott: a szabadság idejére megkapták az esedékes bért, a teljesített pótműszakért pedig külön megfizették őket, anyagilag tehát jól jártak. Tatabányán az ilyen pótműszakokért például többet fizettek a bányászoknak, mint egy átlagos műszak után. A gyorsan romló életszínvonal miatt ezek a bányászok csak a többlet keresetet nézték, és nem törődtek azzal, hogy hosszú éveken át nem mentek (mehettek) szabadságra, lényegében a szakadatlan munkavégzés töltötte ki életüket.⁷⁶⁹

(A második és a harmadik műszak) 1949-től kezdve gyors ütemben növekedett a második és a harmadik műszakban dolgozó munkások száma is és aránya is. Ez a tendencia a túlóráztatástól eltérően, egészen a hatvanas évek második feléig folytatódott. Sőt, a délutános és az éjszakai műszakokban dolgozók száma éppen 1959 és 1963 között nőtt a leggyorsabban,⁷⁷⁰ (5. sz. táblázat) minek következtében 1963-ban az állami ipar munkásainak átlagos műszakszáma elérte a napi 1,46-ot.⁷⁷¹ A két és a három műszakos munkások nem arányosan oszlottak meg az egyes iparágak között: a szénbányászok és a textilipari munkások, helyesebben munkásnők viselték ennek a fő terhet, napi 2,05, illetve 1,83 műszakkal, ellenben a gépgyártás és a fémtömegcikkipar műszakszáma jóval az országos átlag alatt maradt.⁷⁷²

⁷⁶⁸ PIL (SZKL) SZOT ir. Bér. 1953/29. d. Feljegyzés. 1952. jún. 17.

⁷⁶⁹ U. o.

⁷⁷⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/39. ő. e. Előterjesztés. 1964. nov. 6.

⁷⁷¹ Ipari adattár I. köt. I. m. 547. o.

⁷⁷² Ipari adattár I. köt. I. m. 547. o.

5. sz. táblázat

Az állami ipar munkásainak %-os megoszlása műszakok szerint 1959-ben és 1963-ban⁷⁷³

Iparág	Egyműszakos		Két műszakos		Három műszakos	
	1959	1963	1959	1963	1959	1963
Nehézipar	54,5	49,0	15,0	16,3	30,5	34,8
Könnyűipar	40,6	30,3	33,0	38,2	26,4	31,5
Élelmiszeri par	53,8	35,7	18,9	22,4	27,3	41,9
Állami ipar összesen	51,0	43,0	19,8	22,2	29,2	34,8

Az ötvenes évek elejétől kezdve a csökkentett munkaidővel, továbbá a vasárnapi műszakban dolgozók részére bevezették az ún. negyedik műszakot,⁷⁷⁴ és az ún. folyamatos termelő munkahetet, amelyet később egyszerűen „folyamatos beosztásnak” neveztek. Utóbbit azért, hogy a termelésben ne következzen be megszakítás, például, hogy ne feltétlenül vasárnap kelljen kiadni a heti pihenőnapot, továbbá, hogy amennyiben az ilyen munkarendben dolgozó munkás vasárnap is dolgozott, ne kelljen bérpótlékot fizetni (ami egyébként járt a vasár- és ünnepnap munkáért). Emellett a bányászatban még külön vasárnapi műszakokat is szerveztek. A műszakok számának növelését az első és a második öt éves terv időszakában

⁷⁷³ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/39. ő. e. Előterjesztés. 1964. nov. 6. (Táblázat)

⁷⁷⁴ A negyedik műszakban teljesített munkaórák száma elenyésző volt: 1963-ban a munkások által ledolgozott összes munkaórának csak 0,14%-a. – Ipari adattár I. köt. I. m. 547. o.

egyaránt az állóeszközök jobb kihasználásával, megtérülési idejük csökkentésével indokolták.⁷⁷⁵

(A nők a fiatalkorúak éjszakai munkája) A három műszakban dolgozó munkások száma a hatvanas évek derekán 350 ezer fő körül alakult. Az éjszakai műszakban dolgozóknak pótlék járt, ami jól jött a családi jövedelem szempontjából, ám csak részben ellensúlyozhatta a munkavégzés fokozott nehézségeit és az egész életmód kényszerű átalakulását. Éppen emiatt a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet már a két világháború között nemzetközi egyezményekben tiltotta a nők és fiatalkorúak éjszakai munkáját. Magyarország még abban az időszakban csatlakozott ehhez a szervezethez, és 1928-ban, majd 1936-ban ismételtén ratifikálta a nőkre, 1929-ben pedig törvénybe iktatta a fiatalkorúakra vonatkozó, az éjszakai munka tilalmát kimondó nemzetközi egyezményeket. Ezen a jogi alapon azután a hatvanas években a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet részéről „sorozatos támadások” érték az országot a nők és a fiatalkorúak tömeges éjszakai foglalkoztatása miatt.⁷⁷⁶ Abban az időben ugyanis az éjszaka is dolgozó munkások közül százezer volt nő és 20–30 ezer 16–18 éves fiatal, e két munkáscsoport aránya együtt elérte az éjszakások 36%-át. (A második világháború utáni korszakban Magyarországon a nők és a 16–18 éves fiatalkorúak éjszakai foglalkoztatásában egy kis előrelépés történt: 1957-ben a textiliparban és részlegesen a vasiparban megszüntették a szombat éjszakai műszakot, azt követően tehát szombatról vasárnapra virradó éjjel nem kellett dolgozni).⁷⁷⁷ A nemzetközi szervezet fellépésére a magyar gazdasági és a munkaügyi vezetés nem reagált pozitívan, mert úgy ítélte meg, hogy a szocialista ipar fejlődése szempontjából nélkülözhetetlen a nők éjszakai munkája. „Az éjszakai műszakok számának csökkentése... azokban a munkakörökben, ahol jelentős számban dolgoznak nők éjszaka, jelentős termeléskiesést vonna maga után” – foglalt állást a MüM vezető jogásza, majd így folytatta: „Ennek a népgazdaság helyzete szempontjából hátrányos következményeit nyilvánvalóan nem lehet vállalni.” Gondolatmenetét pedig azzal az előrejelzéssel zárta, hogy „a nők éjszakai munkájának aránya a következő évtized perspektívájában inkább növekedni fog, mint csökkenni”.⁷⁷⁸ Az éjjeli műszak a felnőtt férfiaknak sem volt könnyű, a teljesítmények alacsonyabbak is voltak, mint nappal, és sokkal több volt a baleset is. A bányászatban a szerencsétlenségeknek például „nem egy esetben okozója volt az éjszakai álmoság, mely különösen megmutatkozik a kétlaki munkásoknál”,

⁷⁷⁵ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/39. ő. e. Előterjesztés. 1964. nov. 6.

⁷⁷⁶ U. o.

⁷⁷⁷ MOL XIX-C-5 7. d. Fontosabb gazdasági mutatók. 1958. augusztus.

⁷⁷⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/39. ő. e. Előterjesztés. 1964. nov. 6.

akik nappal otthon a földjükön is dolgoznak.⁷⁷⁹ Összességében a három műszakos és különösen az éjszakai munka fiziológiai és szociológiai szempontból is áldozatokat követelt a munkásoktól, mert az életritmust folytonosan változtatni kellett, a nappali alvás kevésbé pihentető az éjszakainál, és a munkavállaló szabadideje gyakran nem esett egybe családtagjai szabadidejével.⁷⁸⁰

(Az üzemi balesetek) Korszakunk első felében európai összehasonlításban rendkívül magas volt mind a balesetek, mind a munkahelyen szerzett betegségek száma. A helyzet 1949 és 1953 között volt a legrosszabb, 1953–1956 között a romlás üteme lassult, de nem állt meg, javulás csak egyes területeken volt tapasztalható. 1956 után viszont fokozatosan, bár nem gyors ütemben csökkent az egységnyi számú munkásra eső balesetek száma. A balesetek elsősorban a feszített munkatempó, az épületek és a gépek elavultsága, elhasználtsága, a rossz munkaszervezés, a hosszú munkaidő, valamint a munkások gyakorlatlansága és képzetlensége miatt következtek be. Számuk a munkahelyi megbetegedésekkel együtt akkor érte el a csúcspontot, amikor ezek a tényezők egyszerre és fokozott mértékben jelentkeztek, mint az első öt éves terv időszakában.

Az üzemi balesetek számát a hatvanas évek elejéig terjedő időszakban nem lehet pontosan meghatározni, noha egyébként sok, számszerű adatot is tartalmazó jelentés, később már kiadvány is készült e tárgyban. Ezek az adatok ugyanis nem csak egymástól térnek el jelentős mértékben, hanem – ami a fontosabb – a valóságtól is. Az ötvenes évekre vonatkozóan még a témában legilletékesebb és nyilvánvalóan legszakoszerűbb KSH statisztikákat sem tekinthetjük megbízhatónak. E bizonytalanság alapvető oka az, hogy a vállalatvezetők a balesetek jó részét egyszerűen eltitkolták. „A vállalatok részint nemtörődömségből, részint hogy a felelősséget magukról elhárítsák, nem tesznek eleget a baleset bejelentési kötelezettségnek, ennek következtében a tényleges baleseti helyzetről számszerűleg megbízható képet nem lehet alkotni” – olvasható egy 1950-ben készült, igen kritikus elemzésben.⁷⁸¹ Az eltitkolással tehát az illetékesek is tisztában voltak, legfeljebb annak mértékéről tért el a véleményük: egyes jelentések minden második,⁷⁸² mások minden harmadik⁷⁸³ baleset eltitkolását feltételezték az 1950-es évek első felében. A rendelkezésünkre álló különböző adatokról kivétel nélkül elmondható tehát, hogy a ténylegesnél alacsonyabban állapították meg a balesetek számát. Ezt tudva igencsak szomorú kép tárul elénk, hiszen a számok még megszépítve is rendkívül

⁷⁷⁹ MOL-M-KS-276. f. 116/46. ö. e. Feljegyzés. 1951. márc. 31.

⁷⁸⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/2963/60. ö. e. Előterjesztés. 1963. dec. 2.

⁷⁸¹ MOL-M-KS-276. f. 116/49. ö. e. Beszámoló. 1951. nov. 24.

⁷⁸² U. o.

⁷⁸³ PIL (SZKL) SZOT ir. Titkárság. 1952. 16. d. Jelentés. 1952. máj. 5.

magasak: egyes elemzések szerint az ötvenes évek elején az iparban évente jóval 100 ezer fölött volt a három napnál hosszabb keresőképtelenséget okozó balesetek száma.⁷⁸⁴ Ráadásul jelentős hányaduk súlyos volt, gyakran maradandó egészségkárosodást, illetve fogyatékosságot idézett elő, és kirívóan magas volt a halálos kimenetelűek száma is: 1950-ben 265, 1951-ben 204 ipari munkás vesztette életét munka közben!⁷⁸⁵ Az 1949 és 1970 közötti időszakban a legtöbb, egyszersmind a legsúlyosabb baleset a (szén)bányászatban történt. 1954-ben például minden negyedik bányász szenvedett balesetet, több ízben pedig tömeges szerencsétlenség történt (1950-ben a tatabányai 81, 1959-ben a szücsi bányaszerencsétlenség pedig 31 áldozatot követelt például).⁷⁸⁶

Az ötvenes évek derekán a nehéziparban csökkent, a könnyűiparban viszont növekedett a bejelentett balesetek száma. Ez azzal magyarázható, hogy 1953 nyarától előbbi termelését visszafogták, és ennek következtében csökkent a munkások hajszoltsága, míg utóbbi termelését növelték.⁷⁸⁷ 1960-ra, elsősorban a munkaintenzitás mérsékelése és a körülmények javuló munkaszervezés következtében mind a 3 napon túl gyógyuló, mind a halálos balesetek száma érzékelhetően csökkent. Egy KSH kiadvány visszatekintő adatai szerint az 1950–1954 közötti időszak évi átlagához képest 1960-ra számottevően, 92-ről 72-re csökkent az ezer munkásra jutó balesetek száma. Még nagyobb mértékben csökkent a halálos kimenetelűeké: 1950–1954 között 100 ezer munkásra számítva évente átlag 45 halálos baleset történt, 1960-ban 26. A hatvanas évtized folyamán azután egységnyi létszámmra vetítve tovább folytatódott ez a tendencia: 1968-ban ezer munkásra számítva 51 baleset történt, illetve 100 ezer munkásra 18 halálos jutott. Noha 1968-ig jelentősen nőtt az ipari munkások száma, még abszolút értékekben is csökkenés figyelhető meg az ötvenes évek elejéhez képest, mégpedig mindkét baleseti típusban. (6. sz. táblázat)

⁷⁸⁴ U. o. – Egy két évtizeddel később készült KSH baleseti statisztika öt esztendő (1950–1954) átlagában ennél kevesebb balesetről (évi 95 ezerről) tájékoztat. – Bejelentett üzemi balesetek. 1968. év. Előzetes adatok. KSH. Budapest, 1969. 7. o.

⁷⁸⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/49. ö. e. Az üzemi balesetek 1950–1951.

⁷⁸⁶ Munkások Magyarországon. I. m. 254. o. és MOL-M-KS-288. f. 23/1960/24. ö. e. Előterjesztés. 1960. márc. 12.

⁷⁸⁷ PIL (SZKL) SZOT ir. Elnökség. 1–4/336. d. Jelentés. 1955. márc. 7.

6. sz. táblázat

Üzemi balesetek az állami iparban, 1968

A baleset típusa	Állami ipar	Állami építőipar	Összesen
3 napon túl gyógyuló	65 810	7817	73 627
Halálos	164	66	230

FORRÁS: Bejelentett üzemi balesetek 1968. év. Előzetes adatok. KSH. Budapest, 1969.
7. o.

A hatvanas évek végén balesetet szenvedett munkások életkorát vizsgálva azt találjuk, hogy viszonylag arányosan oszlottak meg az ipari munkásság nagyobb korcsoportjai között, határozottan csak a 14–19 éveseké mondható felülreprezentáltak. Sok volt közöttük továbbá az egy évnél rövidebb ideje a vállalatnál dolgozó munkás, az ötvenes évek végén az építőiparban például arányuk elérte a 37%-ot.⁷⁸⁸ A halálos balesetek túlnyomó többsége a férfiakat érte, 1968-ban például a 230-ból 223 volt a férfi áldozatok száma, ami messze meghaladta az összes baleseten belüli arányukat.⁷⁸⁹ A balesetek miatti keresőképtelenség átlagos időtartama igen hosszú volt, 1968-ban 20,1 munkanap.⁷⁹⁰ Leggyakrabban a kéz és a fej, illetve a szem és a bőr sérült. A sérülések relatív többsége zúzódás volt, magas volt továbbá a törések és az égések száma is.

A balesetek okairól pontos diagnózist adott egy 1960-ban készített munkaügyi elemzés: „Az üzemek többségében elavult, korszerűtlen gépek vannak. Az össz balesetek 15%-a még mindig erő- és munkagépeknél történik, néhány iparágban ennél is több: pl. gépgyártásban

⁷⁸⁸ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/24. ő. e. Előterjesztés. 1960. márc. 12.

⁷⁸⁹ Bejelentett üzemi balesetek. I. m. 12. o.

⁷⁹⁰ Bejelentett üzemi balesetek. I. m. 19. o.

25%-a, könnyűiparban 31%-a. A korszerűtlen gépeknél, berendezéseknél igen sok a veszélyes, megerőltető, egészségre ártalmas munka. A veszélyt fokozza, hogy az üzemek jelentős részében nem törekednek korszerű technológiai folyamatok alkalmazására, a gépek karbantartásánál, felújításánál a korszerű védőeszközökre, berendezésekre”. (Sic!) Ismert tény, hogy az ország textilipari kapacitásának jelentős része, sietős importhelyettesítő intézkedések nyomán, a két világháború között épült ki. Az akkor termelésbe állított gépek nem voltak újak, hanem jó részüket használtan, nyugati országokból szerezték be. Nos, a textilipar még a hatvanas években is jelentős részben ezekkel az elhasznált, öreg gépekkel dolgozott. A szerszámgépek jó részéről hiányoznak a védőberendezések. Sok balesetet okozott az egyéni védőfelszerelések (szemüveg, kötény stb.) hiánya és a rossz minőségű, vagy elhasznált kéziszerszámok.⁷⁹¹ Olykor nem csak egyes gépek, hanem az üzem volt életveszélyes a maga egészében. 1960-ban csak a könnyűiparban 27 ilyen életveszélyesnek minősített gyárat, vagy gyárrészleget tartottak nyilván (tervezett megszüntetésüket azonban 1960-ban elhalasztották).⁷⁹² Tetézte a bajt, hogy a vállalatok különösen az első öt éves terv időszakában, a termelési terv teljesítése érdekében még a rendelkezésükre álló – egyébként csekély – munka- és egészségvédelemre fordítható összegeket sem költötték el, hanem más területeken használták fel azokat. Sőt, 1952-ben odáig fajult a dolog, hogy a vállalatok vezetése az üzemekben folyó „beruházásokról való lemondási mozgalom” (!) keretében elsősorban a munkavédelmi beruházásokról mondtak le.⁷⁹³ A materiális okok mellett a munkásság társadalmi eredetének sajátosságai is okai voltak a gyakori baleseteknek: az első generációs, az üzemek világát még alig ismerő munkások, akik begyakorlottság nélkül és a munkavédelmi ismeretek hiányában álltak be a kenyérre valót megkeresni, az átlagnál több balesetet szenvedtek. Az üzemekben tapasztalható rendetlenség szintén növelte a balesetek számát, egyes számítások szerint minden harmadikban közvetve vagy közvetlenül szerepet játszott.⁷⁹⁴ Ugyanilyen fontos ok volt a feszített munkatempó is, főleg az első öt éves terv időszakában történt emiatt sok baleset. 1957 és 1960 között a tárgyi feltételek és a munkaszervezés terén messze nem történt akkora javulás, mint amilyen mértékben csökkent a balesetek száma az 1949–1953-as időszakhoz képest, vagyis a javulás elsősorban a hajsza csökkenésével hozható összefüggésbe. Egyébként a nagy sebességgel és kellő körültekintés nélkül végzett munka több balesetet okozott, mint az elfáradás. Ismert tény például, hogy a

⁷⁹¹ MOL-M-KS-288. 21/1960/20. ö. e. Jelentés. 1960. febr. 29.

⁷⁹² MOL-M-KS-288. f. 23/1960/24. ö. e. Előterjesztés. 1960. márc. 12.

⁷⁹³ Munkások Magyarországon. I. m. 232. o.

⁷⁹⁴ PIL (SZKL) SZOT ir. Titkárság. 1952. 16. d. Jelentés. 1952. máj. 5.

munkavégzés első órájában arányaiban is több baleset történt, mint amennyi a túlórátatás idején, a 9. és a 10. órában, abszolút számban pedig messze a legtöbb.⁷⁹⁵

A vállalatok vezetői a balesetkért általában igyekeztek a munkásokra hárítani a felelősséget. A rossz technikai adottságokkal rendelkező, balesetveszélyes Salgótarjáni Üveggyárban a vezetők a balesetek 90%-áért a munkásokat tették felelőssé.⁷⁹⁶ Ebben a súlyos baleseteknél helyszínelő és jegyzőkönyvet kiállító rendőrség is a vállalatvezetők kezére játszott, mert gyakran nyilatkoztatták úgy a sérült dolgozót, hogy a balesetért senkit nem hibáztatnak.⁷⁹⁷

(A munkahelyen szerzett betegségek) A védőfelszerelések hiánya, az alkalmazott korszerűtlen technológia és az erős hajsza nagy áldozatokat követelt az egészségügyi téren is, főleg a munkahelyi ártalmak gyakorisága szembetűnő. Az ötvenes években ugyan ezekről sem készült megbízható statisztika (mintha azzal el lehetett volna titkolni, sőt meg nem történtté lehetne tenni bármit is), de teljes mértékben hihetünk azoknak a forrásoknak, amelyek a munkahelyi ártalmak miatti megbetegedéseket nagyarányúnak, az üzemegészségügy helyzetét súlyosnak minősítették.⁷⁹⁸

A munkahelyen szerzett betegségek fő oka a levegő, a víz és a berendezési tárgyak szennyezettsége volt, amely szinte minden iparágat jellemzett. A leggyakrabban a bőrbetegségek (vegyipar, bőripar), a szilikózis (a bányászattól, a kohászaton és az építőanyag iparon át a len- és kenderiparig) az ízületi betegségek, a sérv (utóbbiak minden huzamosan anyagmozgató munkát végző embert fenyegetett) és a szembetegségek fordultak elő. Egyes szakmákban, illetve munkakörökben a munkások különösen magas hányada betegedett meg ún. ipari ártalom következtében: 1955-ben, az Országos Munkaegészségügyi Intézet megállapítása szerint az ún. kemencekohóművesek 19,5, a tűzálló téglagyári munkások 24,0, a mecsekvidéki vájárok 24,9%-a szenvedett szilikózis megbetegedésben!⁷⁹⁹ A szilikózisos munkásokat a hatvanas években már igyekeztek más munkára beosztani, ám ők nem mindig fogadták el azt, mert akkor csökkent volna a keresetük.⁸⁰⁰ Az említetteknel jóval ritkábban fordult elő ólommérgezés (a „Tudor Accumlátorgyár”-ban betegedett meg több munkás), vagy más, különleges vegyi anyagtól kapott betegség, mégis fontos megemlítenünk, mert az ilyen jellegű ártalmaknak általában súlyos következményei voltak. Az 1950-es évek végétől

⁷⁹⁵ Bejelentett üzemi balesetek. I. m. 51. o. – Azért beszélünk arányról, mert míg például a munkavégzés 1. és 3. órájában nagyjából azonos számú munkás dolgozott, addig a 9. és a 10. órában jóval kevesebben, hiszen csak egy kisebbség túlórázott.

⁷⁹⁶ MOL XIX-C-5. 12. d. Beszámoló. 1959. szept. 10

⁷⁹⁷ PIL (SZKL) SZOT ir. Titkárság. 1952. 16. d. Jelentés. 1952. máj. 5.

⁷⁹⁸ PIL (SZKL) SZOT ir. 1–4/336. d. Jelentés. 1955. márc. 14.

⁷⁹⁹ U. o.

⁸⁰⁰ MOL XIX-C-5. 12. Beszámoló. 1959. szept. 10.

növekedett a munkahelyi ártalom következtében megbetegedett (részben leszázalékolt) munkások száma, mert több iparágban olyan új vegyületeket kezdtek alkalmazni, amelyek fokozottan károsították az egészséget.⁸⁰¹ A tbc ugyan nem munkahelyi ártalom következtében fészkelte be magát az üzemekbe – sok tbc-s munkás dolgozott az ország nagyvállalatainál, a dunapentelei építkezéstől a Lenin Kohászati Művekig –,⁸⁰² de azok zsúfoltsága, egészségtelen levegője, továbbá a munkásszállások egészségügyi szempontból is kifogásolható körülményei elősegítették terjedését. Ez az országban hosszú ideje pusztító betegség a hatvanas években szorult vissza.

(Az üzemorvosi ellátás) A rossz egészségügyi helyzeten javított az üzemi orvosok fokozatosan terjedő alkalmazása. Már 1951-ben kormányrendelet írta elő (70/1951 M. T. sz.), hogy minden 500-nál több fizikai dolgozót foglalkoztató üzemben üzemi orvost alkalmazzanak.⁸⁰³ A gyakorlatban az üzemorvosi szolgálat fokozatosan terjedt el, 1957-ben például 400 nagyvállalatnál rendelt saját orvos vagy teljes vagy részmunkaidőben. Az ötvenes évek második felében ebből a szempontból a textilipar volt a legkedvezőbb helyzetben, mert ott minden 500 munkásnál többet foglalkoztató nagyvállalatnak – a rendelet előírásának megfelelően – volt orvosa, ezzel szemben az építő- és az élelmiszeriparban alig több mint felének.⁸⁰⁴ Az üzemorvosi ellátás javulása az ötvenes évek végétől egyre inkább éreztette hatását, különösen a felvilágosítás és a megelőzés, továbbá a korai diagnózis tekintetében. 1960 körül már egy olyan közepes nagyságú üzem is, mint amilyen a Salgótarjáni Acélárugyár volt, 8 órás munkaidőben tudott üzemorvost foglalkoztatni. A hatvanas évektől általánossá vált a tüdőszűrés is. Jelentős mértékben nőtt a különféle egészségi ártalmak⁸⁰⁵ miatt csökkentett munkaidőben dolgozók száma is. 1962-ben valamennyi munkavállalót számításba véve az iparban megközelítette a 80 ezret, nagy többségük bizonyára fizikai munkás volt, és csak jóval kisebb hányaduk szellemi dolgozó. Ők általában heti 42, vagy 40, ritkábban 36 órát dolgoztak,⁸⁰⁶ ami jelentős könnyítésnek mondható.

A munkások természetesen nem csak a munkahelyi ártalmak következtében betegedtek meg, és kerültek táppénzre, hanem attól függetlenül is, noha általános egészségi állapotuk is

⁸⁰¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1960/36. ő. e. Jelentés. 1960. márc. 18.

⁸⁰² Munkások Magyarországon. I. m. 332. o. – A Lenin Kohászati Művekben 1951-ben és 1952-ben „63-an betegedtek meg tbc-ben és egyéb betegségekben. Ezek közül többen meghaltak és 18 dolgozót kellett az üzemorvos véleménye alapján leváltani” – olvasható a jelentésben.

⁸⁰³ A kormányrendeletet az egészségügyi miniszter úgy értelmezte, hogy csak az egy telephelyen több mint 500 munkással működő üzemekben kell megkezdeni az üzemorvosi praxis bevezetését. – MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ő. e. Jelentés. D. n. [1957]

⁸⁰⁴ U. o.

⁸⁰⁵ Főleg a por-, a vegyi és a hő ártalomnak kitett dolgozók kaptak kedvezményeket.

⁸⁰⁶ MOL-M-KS-288. f. 23/1962/33. ő. e. Munkásellátás. 1962. (KSH-anyag, hivatalos használatra). (Táblázatok)

összefüggésben volt a munkakörülményeikkel. Betegségeik gyakoriságából a munkafegyelem helyzetére is következtethetünk továbbá, mert a munkások gyakran azért próbálták meg – nem egyszer sikerrel – táppénzre íratni magukat, hogy egyéb teendőiket végezhessék, és nem betegség miatt. (Ez egyébként a munkásmentalitás, a munkamorál terén új jelenség volt, és nem csak a munkavállalók részéről, de a következetesen nem eljáró munkahelyi vezetők, sőt a táppénzre kiíró orvosok részéről is.) Érdemes tehát befejezésül egy futó pillantást vetnünk a táppénzes állomány alakulására is. A rendelkezésünkre álló források szerint 1954-ben az ún. ledolgozható munkanapok és a ténylegesen ledolgozott munkanapok között 13,9% volt a különbség. Az ún. le nem dolgozott munkanapok viszonylagos többségét a szabadságidő tette ki (6,2%), rögtön utána azonban a betegségek miatt kiesett idő következett, az elvileg teljesíthető munkaidő 5,3%-ával, ami igen magas aránynak mondható.⁸⁰⁷

6. A szakképzés

Az ipari munkásság belső rétegződését alakító tényezők sorában a demográfiai adottságok (nem, életkor, családi állapot), a társadalmi háttér (a szülők társadalmi csoportja, a lakóhely, a mezőgazdasághoz kötődés és az ingázás), a munkaviszonyok (bér, munkafeltételek stb.) és más tényezők mellett fontos szerepe volt a képzettségnek is. A képzettség (és bizonyos mértékig az iskolázottság) ugyanis jelentős mértékben befolyásolta a munkások munkafeladatait és munkavégzését, hatással volt jövedelmükre, anyagi fogyasztásukra, társaikkal tartott kapcsolataikra és nem utolsósorban önértékelésükre is.

A XX. században Magyarországon a munkásság egyes képzettségi csoportjaiba kerülni más és más úton lehetett. A legegyszerűbb helyzetben a segédmunkások voltak, mert ők általában szakképzettség, sőt külön betanulás nélkül láthatták el munkafeladataikat (a képzettség hiánya a munkásátlagnál jóval alacsonyabb iskolázottsággal párosult általában). A betanított munkásoktól ezzel szemben korszakunk egészében megkövetelték azt, hogy munkafeladataik ellátására speciális kiképzésben (betanításban) részesüljenek, amelyre általában a munkahelyen került sor, de külön iskola elvégzése az ő esetükben sem volt követelmény. A szakmunkásságba jutni viszont – elvileg legalábbis – csak egy sajátos iskolatípus, a szakmunkásképző elvégzése után lehetett. Azért csak elvileg, mert a szocialista

⁸⁰⁷ MOL XIX-A-16-b 842. d. Függelék a „Munkaügyi adatok”... c. kiadványhoz. 1954.

rendszer első korszakában az 1945 előtti viszonyokhoz képest e téren (is) jelentős változás történt, sok új szakmunkás ugyanis nem az iskolarendszeren keresztül, hanem felnőtt segéd-, esetleg betanított munkásként, a munkahelyen szervezett tanfolyamokon szerezte meg a szakmunkás bizonyítványt.

(A képzés történetének két fő szakasza) A szakmunkásképzés története a szocialista rendszer első korszakán belül két, egymástól markánsan különböző szakaszra bontható, a tanulók száma és a képzés minősége szempontjából egyaránt. 1949 és 1956 között a tanulólétszám alacsony volt, elmaradt az 1930-as évek végi szint mögött is, hiszen ezekben az években mindössze 45 és 60 ezer között hullámzott a szakmát tanuló fiatalok száma.⁸⁰⁸ 1957-től kezdve viszont gyors növekedés vette kezdetét, amelynek eredményeként az 1960-as évek végére megháromszorozódott az ipari tanulók száma: míg az 1955/1956-os tanévben még csak 62 ezer, az 1966/1967-es tanévben viszont már 184 ezer diák tanult a különböző szakmunkásképző iskolákban.⁸⁰⁹ A képzés színvonala és feltételei hasonló görbét írtak le, mint a tanulók száma azzal a különbséggel, hogy a felfelé ívelő szakasz a létszámnövekedéstől eltérően nem 1957 táján, hanem évekkel később vette kezdetét. Összefoglaló igénnyel elmondható: a szocialista szakmunkásképzés első szakaszában a végzett tanulók felkészültségének színvonala romlott. Ennek fő oka az volt, hogy a negyvenes-ötvenes évek fordulóján lerombolták a régi, feladatát addig megfelelően betöltő oktatási rendszert, viszont helyébe hosszú évekig nem tudtak olyan újat állítani, amely a régivel azonos szintű tudást nyújtott volna. Az átszervezést főleg a gyakorlati képzés szenvedte meg, de az elméleti oktatás színvonala is csökkent. A hatvanas évek elejétől fokozatosan kedvezőbbre fordult a szakmunkásképzés helyzete, javultak az oktatás tárgyi és személyi feltételei, és ennek nyomán a tanulók szaktudása is és általános műveltsége is számottevően növekedhetett.

(Az előzmények) A két világháború közötti időszakban az a serdülőkorú fiatal, aki úgy határozott (vagy szülei döntöttek így helyette), hogy valamilyen iparos szakmát tanul, már egy külön erre a célra kiépített iskolarendszert vehetett igénybe, amelyet túlnyomó részben az önkormányzatok működtettek, a 20-as és a 30-as években kiadott miniszteri rendeleteknek és törvényeknek megfelelően. (A kultuszminiszter egy 1924-ben kiadott rendeletével részletesen szabályozta az elméleti képzést nyújtó iskolák működését a szervezeti felépítéstől kezdve a tantervekkel bezárólag. Az 1936. évi VII. törvény pedig legalább hatosztályos végzettséghez

⁸⁰⁸ Az 1937/1938-as tanévben 65 ezer tanuló vett részt a szakmunkásképzésben, 1953/1954-ben csak 45 ezer. – Művelődésszisztiikai adattár. KSH. Budapest, 1968. 45. o.

⁸⁰⁹ U. o.

kötötte az ipari tanuló iskolákba történő felvételt). A szakmunkásképzés súlypontját azonban nem a heti három alkalommal, általában délutánonként folyó elméleti képzés, hanem a gyakorlati oktatás adta, amely túlnyomó részben a kisiparban, kisiparos mesterek irányításával folyt heti 4–6 napon át. A szülők általában előzetesen megállapodtak egy, a képzésre jogosult kisiparossal, és azután minden gyakorlati ismeretet nála sajátított el a tanuló (rég, a negyvenes évek végén hivatalosan megszüntetett nevén: a tanonc). Gyáripari képzés is folyt már 1945 előtt is, és 1945–1948 között is. A negyvenes évek vége felé mintegy 8–10 ezerre tehető az ilyen tanulók száma, akik az ország valamelyik vezető ipari nagyüzemében sajátították el a szakma gyakorlati fogásait. Az általában hároméves képzési idő végén a tanulók vizsgát tettek, a sikeres vizsga után felszabadultak, és szakmunkássá váltak. Ez a képzési rendszer a háborút követő években is fennmaradt azzal a módosítással, hogy az elméleti képzés irányítását a Vallás- és Közoktatási Minisztériumtól az Iparügyi Minisztérium Iparoktatási Osztályának adták át. A hároméves terv időszakában bizonyos beruházások is történtek a szakoktatás fejlesztésére: Csepelen átadtak egy új ipari tanuló iskolát, és felújítottak néhány régi iskolaépületet (Miskolcon, Monoron, Komáromban, Sopronban, Mezőtúron és még néhány más városban).⁸¹⁰ Ezekben az években a szakmát tanuló fiatalok leggyakrabban munkás, azon belül is szakmunkás- vagy kisiparoscsaládból kerültek ki, és jóval ritkábban értelmiségi-tisztviselői, illetve paraszti rétegekből. Többségük fiú volt, és Budapesten tanult.

(Fordulat a negyvenes évek végén) Az 1940–1950-es évek fordulójától a serdülők újabb korosztályai idősebb társaikhoz képest teljesen eltérő feltételek mellett kellett folytatassák tanulmányaikat, mert a szakmunkásképzés addigi rendszere a negyvenes évek végétől gyökeresen átalakult. A változások elindítója az állam volt, amely az addigi képzési rendszert a „szocialista iparosítás” igényeivel és követelményeivel összhangban nem állónak minősítette, és egy teljesen új rendszerrel kívánta felváltani. Első lépésként 1949 januárjában törvényt bocsátottak ki az iparos és kereskedőtanulók képzéséről (1949. évi IV. tc.). A törvény miniszteri indoklása az első és legfontosabb feladatnak „az iparostanuló-képzés zömének a kisipartól a gyáriparba való átvitelé”-t jelölte meg. Emellett az oktatás belső rendjének megváltoztatását is elrendelte azzal a céllal, hogy a képzés „súlypontja” a műhelyekből az iskolákba kerüljön át. A tanulók jogi helyzetét, jogállását is módosították, amennyiben a törvény végrehajtási utasítása szerint a tanuló nem csak az iskolával lép kapcsolatba, mint annak tanulója, hanem mint „munkaerő-tartalék” egyúttal már a munkaerő-

⁸¹⁰ Gazdasági Főtanács Határozatok Tára. 1086/1948. sz. G. F. határozat melléklete.

gazdálkodási hatósághoz is kötődik. (Ez a felfogás az ötvenes évek végén megváltozott, és a tanulók jogi helyzetét az ország többi diákjához hasonlóan szabályozták, magát az oktatást a „szocialista nevelési rendszer” részének, egyik alkotó elemének tekintették.)⁸¹¹ A felvételt 8 általános iskolai osztály elvégzéséhez kötötték. A törvény hangsúlyozta a képzetlen felnőtt munkások átképzésének jelentőségét is.

A szakmunkásképzés sietős átalakítása során nem számoltak azzal, hogy adottak voltak-e az új rendszer bevezetésének feltételei, azzal pedig még kevésbé, hogy a korábbi rendszer értékei hogyan vihetők át az újba (hiszen az MDP és az MSZMP vezetése az 1945 előtti magyar viszonyokkal kapcsolatos – negatív előjelű – elfogultsága következtében ilyen értékek meglétét ab ovo nem volt hajlandó elismerni). Az átszervezés alapvető fogyatékosága, mintegy születési hibája az volt, hogy amilyen könnyű volt adminisztratív eszközökkel felszámolni a régi rendszert, olyan nehéz volt annak helyébe egy jellegében teljesen eltérő újat kialakítani, mert annak sem tárgyi, sem személyi feltételei nem voltak adottak, leszámítva az iskolahálózatot, ám az már a két világháború között kiépült, a rendszer készen vette át.

(A kisipari képzés felszámolása) Az 1949. évi IV. tc. megjelenése után azonnal hozzáláttak a szakmunkásképzés rendszerének átalakításához. A törvény intencióinak megfelelően néhány év leforgása alatt megszüntették a kisiparban folyó, addig döntő szerepet játszó képzést, és tanműhelyi, illetve gyári kiképzéssel próbálták meg helyettesíteni azt. A kisipari képzésben részesülő tanulókra már 1948-ban, tehát a törvény megjelenése előtt megkezdtek a nyomásgyakorlást, oly módon például, hogy kitették a kollégiumokból azokat a tanulókat, akik kisiparos mellett folytatták szakmai gyakorlatukat (márpedig a diákközhelyeken lakók háromnegyed része akkor még kisipari képzésben vett részt).⁸¹² 1949-től pedig a szakmai gyakorlatukat a kisiparban folytató tanulókat arra kötelezték, hogy szerződjenek át az MTH irányítása alá került iskolákba, ahol igyekeztek tanműhelyi és/vagy gyáripari kiképzésben részesíteni őket. 1952-re a kisipari szakmunkásképzést lényegében felszámolták, hiszen míg 1948-ban 37,5 ezer, 1952-ben már csak 537, a következő évben pedig – írd és mondd! – 63 tanuló gyakorlati képzése folyt a kisiparban (az építőipar adatai nélkül).⁸¹³ Ezzel a fiatalok előtt bezárult a szakmatanulás hagyományos, több évtizede járt útja. Ezután egy új, tanárban és diákban egyaránt a bizonytalanság érzését keltő, ismeretlen képzési formával kellett megismerkedni. Az átszervezés a gyakorlati képzés színvonalának nagyarányú csökkenését vonta maga után, mert éppen a szakmailag legfelkészültebb és e

⁸¹¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/10. ő. e. Előterjesztés. 1958. nov. 6.

⁸¹² MOL-M-KS-276. f. 54/12. ő. e. Előterjesztés. 1948. szept. 15.

⁸¹³ Ipari adattár. I. köt. I. m. 692. o. – A negyvenes évek végén az építőiparban mintegy háromezer volt a kisipari tanulók száma. Statisztikai Évkönyv 1957. KSH Budapest, 1959. 66. o.

téren már gyakorlatot is szerzett mesterek estek ki abból, továbbá azért, mert egy addig bevált képzési módszert, a szakma kisipari műhelyben történő elsajátítását egy ismeretlennel és kialakulatlanul, tapasztalat nélkülivel, a tanműhelyi képzéssel kellett felváltani. Nem is beszélve arról, hogy a 14–16 éves fiataloknak milyen lelki megrázkódtatás volt hirtelen átváltaniuk az addigi egyéni (legfeljebb kiscsoportos), mester melletti képzésről a nagycsoportos képzésre. (Csekély vigaszt nyújthatott, hogy már fiatalon élettapasztalatot szerezhettek a szocialista iparban szakadatlanul folyó átszervezések mibenlétéről.) Az 1953-as mélyponthoz képest később nőtt ugyan a kisipari tanulók száma, de ez a képzési forma korszakunk egészében alárendelt maradt: 1956-ban 7,5 ezer tanuló végezte gyakorlati tanulmányait kisiparosnál, 1964-ben 5,5 ezer.⁸¹⁴ Az 1951-es Munka Törvénykönyvének az a rendelkezése időszakunk végéig érvényben volt, hogy ha kisiparos tart is tanulót, egyszerre legfeljebb egyet képezhet ki.⁸¹⁵ Egyébiránt a gyáripari képzésnek, mint később be is bizonyosodott, kétségtelenül lettek volna bizonyos előnyei is, mert bár egyéni foglalkozás hiányában egy-egy szakma mesterfogásaira kevésbé készíthette fel a tanulót, mint a kisipari képzés, a gyári munkafolyamatokat viszont alaposabban megismerhették a tanulók. A probléma elsősorban abban rejlett, hogy az első évtizedben sem az iskolák, sem az üzemek nem voltak felkészülve a szakmunkástanulók tömeges képzésére. A vállalatok egy része nem is szervezte meg kellő gondossággal azt, hanem gyakran a segéd munkások munkafeladatait végeztette a fiatalokkal.⁸¹⁶ A gyárak, üzemek idegenkedését fokozta, hogy az iskolák és ennek következtében a tanulók is az MTH és nem a vállalatot felügyelő szakminisztérium irányítása alá tartoztak. (1953-ig ez szinte kizárólag így volt, később a helyi tanácsok, illetve egyes szakminisztériumok irányításával is folyt tanulóképzés, alárendelt jelentőséggel.)

(Új alapelv) A „Szovjetunió útmutatásait” követve oktatási szempontból az átszervezés fő céljának azt tekintették, hogy biztosítsák az elméleti ismereteket nyújtó iskola, a gyakorlati képzést folytató tanműhely és a tanulóknak szállást adó tanulóotthon szervezeti egységét.⁸¹⁷ Egy ilyen reformmal szemben még akkor is támadhattak volna kételyek, ha egyébként e hármas egység megteremtésének adva lettek volna a tárgyi (anyagi), a személyi és a szervezési feltételei, és lettek volna már bizonyos előzményei a magyar gyakorlatban (nem voltak). Kétely támadhat például azzal kapcsolatban, hogy vajon annak a diáknak is szükséges-e a tanulóotthonban laknia, aki abban a városban él, ahol az iskola működik,

⁸¹⁴ Ipari adattár. I. köt. I. m. 692. o.

⁸¹⁵ MOL XIX-A16-b. 842. d. Előterjesztés. 1954. aug. 26.

⁸¹⁶ MOL XIX-C-4-a III. (Kollégiumi előterjesztések) 10. d. Előterjesztés. 1952. jún. 28.

⁸¹⁷ Ezt 1952-ben minisztertanácsi határozatban is rögzítették (2029/9/1952. sz. hat.).

márpedig 1950–1951-ben még ezzel számoltak, erre törekedtek;⁸¹⁸ és azzal is, hogy a szakmára felkészítésnek minden esetben az-e a leghatékonyabb módja, hogy a termelőüzemtől elszakítva, az iskola mellett működő műhelyben tanulják a szakmát a diákok. Arról nem is beszélve, hogy szervezési szempontból is megoldhatatlan volt, hogy egy iskola minden diákja azonos műhelybe járjon gyakorlatra, és ráadásul ugyanabban a kollégiumban is lakjon.⁸¹⁹ A kétely azonban erre szintre nem is juthatott fel, az ötvenes évek végéig semmiképpen sem, mert az átszervezés elemi feltételei sem voltak adottak.

(Az oktatás átalakításának személyi feltételei) A személyi feltételek terén például nem a nagyszabású tervekkel összhangban álló előrelépés, hanem azoknak ellentmondó, gyors ütemű és nagyarányú leromlás következett be. Ezekben az években az elméleti tárgyakat tanító tanárok, illetve a gyakorlati képzést irányító szakoktatók átlagos felkészültsége csökkent, mert a főállásban máshol (általában egy polgári iskolában) tanító, felkészült és tapasztalt óraadó tanárok munkaviszonyát megszüntették. Ennek mértékét érzékelteti, hogy az 1950/1951-es tanévben még 1673 óraadó tanár tanított a szakmunkásképzőkben, az 1951/1952-esben már csak 529.⁸²⁰ A folytonos átszervezések, a tantárgyi struktúra tanévenkénti átalakítása, a nyomtatott tananyagok évenkénti váltogatása és alacsony színvonala több főállású tanárt is elbizonytalanított, és arra készítetett, hogy más iskolában keressen munkát.⁸²¹ A tanárok gyakori cserélődése természetesen a tanulókra is rossz hatással volt. A tanári munka színvonalának eséséhez hozzájárultak továbbá a durva politikai tisztogatások is, hiszen számos régi tanárt távolítottak el „politikai megbízhatatlanság” címén. Az oktatást irányító MTH illetékesei 1952-ben például a „rég tanárok”-ról úgy vélekedett, hogy többségük „politikailag nem megfelelő, sőt részben egyenesen ellenséges: fasiszta, klerikális beállítottságú”.⁸²² Volt, akit azért minősítettek „reakciós”-nak, mert a harmincas években a „Nemzeti Villamos Szövetség” tagja volt, mást azért, mert az „Angol Kisasszonyoknál” tanított, sőt azért is kikezdték egy tanárt, mert az apja református lelkész volt.⁸²³ A szakoktatók között pedig a régi, szociáldemokrata beállítottságú szakmunkásoknak a tanulókra gyakorolt befolyását sokallották.⁸²⁴ A tanárokkal és a szakoktatókkal szembeni bizalmatlanság és a rájuk gyakorolt nyomás akkor érte el a csúcspontját, amikor 1952 őszén úgy döntöttek, hogy az év végéig „felül kell vizsgálni politikai és szakmai szempontból a

⁸¹⁸ MOL XIX-A-16-b. 245. d. Jegyzőkönyv. 1951. aug. 22.

⁸¹⁹ 1952-ben az Üllői úti MTH-tanulóotthon diákjai 90 üzembe és 8 iskolába jártak dolgozni, illetve tanulni. – MOL-M-KS- 276. f. 116/52. ö. e. Jelentés. 1952. febr. 7.

⁸²⁰ MOL XIX-C-4. III. (Kollégiumi előterjesztések 1-102.) 10. d.

⁸²¹ MOL XIX-C-4-a III. (Kollégiumi előterjesztések.) 12. d. Jelentés. 1954. máj. 27.

⁸²² MOL XIX-C-4-a III. (Kollégiumi előterjesztések.) 10. d. Jelentés. 1952. szept. 12.

⁸²³ MOL-M-KS-276. f. 116/52. ö. e. Jelentés. 1952. febr. 7.

⁸²⁴ MOL XIX-C-4-a III. (Kollégiumi előterjesztések.) 10. d. 1952. szept. 12.

tanműhelyek oktatóit, 1953. augusztus 1-ig a tanárokat és a nevelőket, és a nem megfelelőket... 2 év alatt le kell váltani”.⁸²⁵ Ilyen légkörben már nem csak tanítani, de tanulni sem lehetett könnyű. Ennek a megrendült, elbizonytalanodott helyzetű tanári karnak ráadásul egy évfolyamon több elméleti órát kellett tartania, mint korábban, ezért egyre több új nevelőt kellett munkába állítani: az 1950/1951-es tanévben 913, a következőben már 1423 főhivatású tanár dolgozott ezekben az iskolákban.⁸²⁶ A felvett új embereknek általában nem volt tanári képesítésük, gyakran még érettségijük sem, egy részüket néhány hónapos rövid tanfolyamon képezték ki.

A gyakorlati képzés személyi feltételei még az elméleti tárgyak oktatásánál is nagyobb mértékben romlottak. A kellő tudással és tapasztalattal rendelkező kisiparosok helyettesítése évekig megoldatlan maradt, mert a gyáripár a tanulóképzésre csak nagyon korlátozottan – lényegében csak azokban a nagyüzemekben, amelyekben már 1945 előtt is gyáripari képzést folytattak – volt felkészülve. A tanműhelyekben alkalmazott új szakoktatók többsége a gyári munkások közül került ki, akiknek felkészültsége sok kívánni valót hagyott maga után, mert a jó szakmunkások az alacsony szakoktatói fizetés miatt nem vállalták ezt a munkát.⁸²⁷ Az ötvenes években az oktatók többségének (1954-ben például 56%-ának)⁸²⁸ a 8 általánosa sem volt meg, ráadásul járatlanok is voltak a diákok oktatásában. Tovább rontotta a helyzetet, hogy a régi helyébe állított új képzési forma, a tanulóműhelyi, illetve a gyárüzemben történő oktatás a szakmák jó részében előzmény nélküli volt, s ezért megannyi elemi szervezési, technikai és pedagógiai problémával kellett szembenézni. Ezek az állapotok nem csak a tanműhelyi képzést jellemezték. „A mesterek az üzemekben sem jobbak, mint a tanműhelyekben – állapította meg egy korabeli elemzés –, a munkával, géppel és szerszámmal való ellátottság sem megfelelő, amit súlyosbít az, hogy a tanulók foglalkoztatása a tantervvel nincs semmiféle kapcsoltban. A tanulókat rendszerint olyan munkákkal foglalkoztatják, amit a felnőtt szakmunkások nem szívesen vállalnak. Különösen szomorú a helyzet esztergályos képzésben.”⁸²⁹ Igen gyakori, hogy a tanulók, miután esztergapadjuk nincs, csak nehezítik a szakmunkások munkáját”.⁸³⁰

(A tárgyi feltételek) A negyvenes-ötvenes évek fordulóján és az azt követő években szakmunkásképző iskolába került fiatalok az oktatás tárgyi feltételei tekintetében is mostoha

⁸²⁵ MOL XIX-C-5. 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.) A Titkárság határozata. 1952. szept. 2.

⁸²⁶ U. o.

⁸²⁷ MOL XIX-C-4-a (Kollégiumi előterjesztések.) 10. d. Előterjesztés. 1952. febr. 1.

⁸²⁸ MOL XIX-C-4-a 12. d. Előterjesztés. 1954. ápr. 30. – Más források szerint az oktatók 96%-ának nem volt meg a 8 osztálya. – MOL XIX-C-5. 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.) Ipari tanulóképzésünk helyzete. 1954. jan. 30.

⁸²⁹ A tanulólétszám ebben a szakmában volt a legmagasabb.

⁸³⁰ MOL XIX-C-5. 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.) Ipari tanulóképzésünk helyzete. 1954. jan. 30.

viszonyok között találták magukat, ami szintén az elhamarkodva végrehajtott átszervezés számlájára írható. Az elméleti órák arányának növelése és a tanműhelyben folyó gyakorlati oktatás erőltetése következtében nőtt az oktatás célját szolgáló épületek, továbbá a taneszközök, a gyakorlati képzést szolgáló gépek, eszközök és berendezések iránti igény. Ám ezek megépítésére, illetve beszerzésére nem állt rendelkezésre pénz. (Ugyanakkor – mint alább visszatérünk rá – az első néhány évben a tanulókra fordított személyes kiadások jelentősen nőttek). A rendelkezésre álló épületek általában kicsinynek bizonyultak, hiszen jó részük eredetileg nem oktatás céljára készült: Székesfehérváron például a ferences rendház épületében, Sajókazalon egy kisajátított kastélyban, másutt egykori kaszárnyaépületben, vagy az építőipari vállalatok kezdetleges felvonulási épületeiben kezdtek oktatni.⁸³¹ Tanteremhiány miatt sok iskolában délelőtt és délután is folyt a tanítás, ennek ellenére olykor 80–100 tanulót kellett egy terembe bezsúfolni. Másutt pedig a hideg idő beköszöntével télikabátban ültek a teremben a tanulók, mert alig fűtöttek. (Több tanévben szénszünetet, máskor 25 perces tanórákkal rövidített tanítási időt kellett elrendelni mind az ötvenes, mind a hatvanas években). A pénzhiány következtében a tanműhelyek gyengén felszereltek voltak, így a különben is csökkentett óraszámú gyakorlati képzés még kevésbé volt alkalmas arra, hogy a tanulókat olyan tudással vértessze föl, amelynek birtokában végzés után felkészült szakmunkásként dolgozhassanak.

A tanulóotthonok terén sem volt jobb a helyzet. Mivel a kollégisták számát néhány év alatt három és fél- négyezerről húszezerre futtatták fel, csak jelentős és gyorsan kivitelezett beruházások esetén lett volna tartható a tanulóotthoni ellátás korábbi – nem magas – színvonala. Ám ilyen célra alig állt rendelkezésre pénz, ennek következtében az illetékes hatóságok e téren is, hasonlóan az iskolaépületek és a tanműhelyek biztosításának módszereihez, a szükségmegoldásokhoz folyamodtak. Egy 1951-ben lefolytatott, az ország összes tanulóotthonának a felére kiterjedő vizsgálat alapján képet alkothatunk arról, hogy e szükségmegoldások milyen áldozatokat követeltek a kollégiumban elhelyezett diákoktól. A vizsgálat a tanulóotthonok majdnem háromnegyed részében nem találta elfogadhatónak, ezen belül 37–38%-uk esetében egyenesen „tűrhetetlennek” minősítette a tanulók helyzetét. Feltárták, hogy az eredetileg más célra épült épületek egy része egyáltalán nem volt alkalmas gyermekek elszállásolására, és azt is, hogy általános volt az épületekben a zsúfoltság. Oroszlányban 80 fős kollégiumban 150-en laktak, Nagybátonyban az elhelyezhető 150 helyett 260, Diósgyőrben 300 helyett 600, a fővárosi Kilián otthonban 250 helyett 839 tanulót

⁸³¹ MOL XIX-C-4 17. d. Jelentések. 1951 tavasz.

zsúfoltak össze. Az otthonok többségében nem volt tanulószoba, és számos alapvető felszerelési tárgy is hiányzott, vagy csak nagyon kevés volt belőlük (evőeszközök, ágyneműk stb.). „Szombathelyen 110 tanulóra 4 lavór, a Kilián otthonban 839 főre 80 bögre, a [budapesti] Dózsa György úti leányotthonban 186 főre 1 vasaló jut”. „Az ágyneműek (sic!) rendkívül piszkosak és sok helyen hiányosak (fejpárna, takaró). (...) Az esti mosakodás, a hálóing használat ritka. Ruhástól, bakancsostól hevernek az ágyakon. A tanulók nagy része alig rendelkezik egy váltás testi fehérneművel, azt is sok helyen hideg vízben, szappan nélkül, maguk mossák. Igen sok a panasz a cipő és bakancs hiány miatt, ami nagyrészt azon múlik, hogy a tanulók egy összegben nem tudják megvenni.” Néhány otthonban „közegészségügyi szempontból veszélyes helyzet alakult ki”; a betegszoba ritka, az orvosi ellátás hiányos.⁸³² A ruházat,⁸³³ a fehérnemű és a lábbeli hiányáról, és az emiatt megszorodott kollégiumon belüli lopásokról több más jelentés is beszámolt.⁸³⁴

(A tanulmányi idő, az elmélet és a gyakorlat aránya) Az oktatás színvonalának csökkenéséhez hozzájárult az is, hogy a Minisztertanács egy 1950. január 8-án hozott határozatával jelentősen csökkentette a képzési időt, hogy minél gyorsabban növelhessék a szakmunkások tömegét. A szakmák többségében, ide számítva a legtöbb tanulóval rendelkező vasipariakat is, két évre szállították le a tanulmányi időt,⁸³⁵ sőt az építőipari, a vágár- és a kohász tanulók esetében mindössze egy éves képzés után lehetett szakmunkás bizonyítványt szerezni.⁸³⁶ A tanulmányi idő csökkentése különösen a gyakorlati képzésben éreztette károsan a hatását. 1950-től kezdve a gyakorlati oktatás arányát 60%-ra csökkentették, a tanulóknak csak heti három nap kellett szakmai gyakorlatot végezniük az ugyancsak háromnapos elméleti képzés mellett. Az 1955/1956-os tanévtől kezdve ezt megváltoztatták: óraszámban 80%-ra, a munkanapokat tekintve heti 4 napra emelték a gyakorlat arányát. Sőt a valóságban a módosítás még nagyobb mértékűre sikeredett, mert a gyakorlati oktatás óraszama az említett tanév egészében a korábbi 2355-ről 4446 órára emelkedett, tehát majdnem megduplázódott. (A heti elméleti oktatás pedig 2×6 órára csökkent).⁸³⁷ 1955-ben olyan elvi állásfoglalás is született, hogy a képzési időt általában újra három évre kell emelni oly módon, hogy a 3. évben heti hat napon át csak gyakorlati képzésben részesüljenek a tanulók.⁸³⁸

⁸³² MOL XIX-A-16-b 248. d. Jelentés. 1951. dec. 7.

⁸³³ 1952-ben Budapesten a gyerekek még februárban is vékony nyári ruhában jártak, mert még nem kapták meg téli váltást.

⁸³⁴ Igen értékes forrás például egy 1952 elején készült, a budapesti tanulóotthonok helyzetét vizsgáló jelentés: MOL-M-KS-276. f. 116/52. ö. e. Jelentés. 1952. febr. 7.

⁸³⁵ MOL XIX-C-4. III. (Kollégiumi előterjesztések 1-53.) 11. d. Elnöki utasítás. 1953.

⁸³⁶ U. o. Előterjesztés 1953. jan. 9. és a 2044/14/1953. M. T. sz. határozat.

⁸³⁷ MOL XIX-C-5. 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.) 1955. márc. 16-i levél.

⁸³⁸ MOL XIX-C-4-a III. (Kollégiumi határozatok.) 13. d. 1/1955. sz. kollégiumi határozat.

Az oktatás alacsony színvonala miatt a végzett tanulók jó része munkahelyén nem tudott megfelelni a szakmunkásokkal szemben támasztott követelményeknek. Ezt a szakképzést irányító apparátus is elismerte, mondván: „tanulóinknak nem kis hányada sem a szakmunkásvizsgán, s még kevésbé a gyakorlatban nem tudta azt a teljesítményt nyújtani, amit kétéves kiképzés után elvárhattunk volna tőlük”.⁸³⁹ Ez a jelenség olyan általános volt, hogy az ötvenes évek elején a frissen végzett tanulókat egy külön munkáskategóriába kellett sorolni, amelyet „gyakorló szakmunkásnak” neveztek, akiknek a normáját alacsonyabban állapították meg, mint a többéves gyakorlattal rendelkező társaikét. Ez indokolt is volt, mert egy 1954-ben készült, 3401 fiatal szakmunkásra kiterjedő vizsgálat szerint a „gyakorló szakmunkásoknak” kevesebb, mint fele tudta elérni a 100%-os teljesítményt, különösen gyengén teljesítettek az esztergályosok és a gyalusok.⁸⁴⁰ A kőműves szakmát tanult fiatal szakmunkások nagy többsége egyáltalán nem tudott önállóan dolgozni, mert az oktató vállalatok a tanulóképzés idején nem biztosítottak változatos, a képességeket sokoldalúan fejlesztő munkát számukra.⁸⁴¹ A felkészületlenségre visszavezethető gyenge teljesítmény, illetve az annak következtében kapott alacsony bér sok fiataalt arra ösztönzött, hogy hátat fordítson tanult szakmájának, és segédmunkásként helyezkedjen el, illetve a gyárakat arra, hogy segédmunkásra szabott feladatokkal lássák el őket.⁸⁴² A gyárak azért kényszerültek erre, mert a fiatal szakmunkásokat a Munka Törvénykönyve előírása szerint kötelező volt elhelyezni valamilyen munkahelyre⁸⁴³ – ami a fiatalok szempontjából természetesen igen kedvező intézkedés volt. A gyárak azonban a terv teljesítését nem akarták kockára tenni azzal, hogy a rosszul kiképzett, új szakmunkásokra bízzák az igényesebb munkafeladatokat, s ezért használták lényegében segédmunkára egy részüket. Ehhez az is hozzájárult továbbá, hogy a vasipari szakmákban néhány év alatt olyan sok tanuló szabadult fel, hogy még jó egyéni adottságokkal sem lehetett mindegyiküknek szakmunkás munkakört biztosítani.

(Az elméleti képzés) Egy ipari tanuló elméleti ismeretei 1949 előtt is messze elmaradtak a hasonló korú gimnáziumi tanulókéttől, hiszen az a képzés kimondottan a gyakorlati ismeretek oktatását állította előtérbe. Az ötvenes évek elején növelték ugyan az egy tanévre eső elméleti órák számát,⁸⁴⁴ de a tanulmányi idő jelentős csökkentése, a tantárgyi struktúra kialakulatlansága és egyes tantárgyak céljának és tartalmának tisztázatlansága miatt az elméleti oktatás nem volt hatékony, ezért a tudásszint is alacsony maradt. Ehhez persze

⁸³⁹ MOL XIX-C-4-a 10. d. Előterjesztés. „Esztergályos és kőműves szakmai jellemzés”. D. n. [1952]

⁸⁴⁰ MOL XIX-C-5 80. d. (Visszaminósított MTH-tűk ir.). Ipari tanuló képzésünk helyzete. 1954. jan. 30.

⁸⁴¹ MOL XIX-C-4-a 12. d. Előterjesztés. 1953. okt. 7.

⁸⁴² MOL 276. f. 116/52. ó. e. Előterjesztés. 1951. ápr. 10.

⁸⁴³ MOL XIX-A-16-b 841. d. Előterjesztés. 1954. aug. 19.

⁸⁴⁴ A foglalkozásoknak mintegy 40%-át képezték az elméleti órák.

hozzájárult az is, hogy ipari tanulónak általában a gyenge, vagy legalábbis a gyengébb tanulók mentek: az 1951/1952-es tanévben például a szakmunkástanulók 51%-ának nem volt meg a nyolc osztályos végzettsége. (Azzal, hogy mégis felvették őket az iskolákba, lényegében megszegték az 1949. évi IV. törvénynek a nyolc osztályos végzettségre vonatkozó előírását). Bár ezen a téren folyamatos volt a javulás, hiszen három évvel később már a diákok háromnegyede végezte el a nyolc általánost, az előképzettség a hatvanas évek második feléig gyengének mondható.⁸⁴⁵ 1952-ben egy szakmunkástanulónak a következő elméleti tárgyakat kellett tanulnia:

	I. osztály	II. osztály
	heti óraszám	
1. Magyar irodalom és nyelvtan	2	2
2. Társadalmi ismeretek	2	2
3. Természettudományos ismeretek	1	-
4. Egészségtan	0,5	0,5
5. Számtan	3	2
6. Természetan	2	2
7. Testnevelés	2	2
<u>1–7. (Közismeret) összesen</u>	<u>13</u>	<u>11</u>
8. Anyag- és gyártásismeret	2	2
9. Szakmai ismeretek	2	3
10. Szakrajz	3	4
<u>8–10. (Szaktárgy) összesen</u>	<u>7</u>	<u>9</u>

(Az elhelyezkedési lehetőségek) A szakmát tanulni vágyó fiatalok választási lehetősége az ötvenes évek elején jelentős mértékben szűkült, mert számos szakmában vagy megszüntették a tanulóképzést, vagy csökkentették a tanulók számát. Évekig nem képeztek például Magyarországon kereskedőket, és teljesen megszűnt több könnyűipari, vegyipari és szolgáltató ipari szakmában is a képzés.⁸⁴⁶ 1951-ben a Népgazdasági Tanács például egyetlen rendeletével 15 szakmában számolta fel a szakmunkásképzést.⁸⁴⁷ A korábban legnépszerűbbek közé tartozó férfi és női szabó, asztalos és cipész szakmák tanulólétszáma

⁸⁴⁵ MOL-M-KS-288. f. 3/23/1960/10. ö. e. Előterjesztés. 1958. nov. 6. (Melléklet)

⁸⁴⁶ MOL-M-KS-276. f. 94/827 ö. e. Jelentés. 1955. jún. 28.

⁸⁴⁷ Népgazdasági Tanácsi Határozatok Tára. 1951. szept. 20. 383. o.

pedig visszaesett: 1954-ben 10 ezerrel kevesebb (férfi és női) szabót, 2100-zal kevesebb asztalost képeztek az iskolákban, mint 1938-ban.⁸⁴⁸ Voltak továbbá olyan szakmák, amelyekben továbbra is lehetett ugyan szakmunkás bizonyítványt szerezni, de azt nem kötötték többé a szakmunkásképző iskola elvégzéséhez, hanem csak ún. technikai minimum vizsga letételéhez. Egyes szakmák háttérbe szorítása elsősorban gazdasági kárt okozott, mert az évek múltával ún. hiányszakmává váltak, minek következtében egyes, a lakosság ellátása szempontjából fontos tevékenységi területek is visszaszorultak. A kár azonban társadalmi szempontból sem lebecsülendő, hiszen a tanulható szakmák számának csökkentésével a fiatalok szabad pályaválasztási lehetőségei szűkültek. Ezt némileg enyhítette, de nem ellensúlyozta, hogy néhány területen (például a kohászatban) új szakmákat is oktattak kezdtek.⁸⁴⁹ A tanulók szakma szerinti összetételének radikális megváltoztatása egyértelműen a vasipari szakmák tanulólétszámának növelése érdekében történt: az ötvenes évek első felében a tanulók kétharmada-háromnegyede lakatos, esztergályos, marós szakmát tanult.⁸⁵⁰ Ennek az egyoldalúságnak az lett a következménye, hogy a végzés után nehéz volt, illetve maradéktalanul nem is lehetett tanult szakmájuknak megfelelő állásba helyezni a fiatalokat; az MTH hozzávetőleges számítása szerint 1955-ben az iskoláiban kiképzett diákok 50%-a nem dolgozott a szakmájában.⁸⁵¹ Egyes vállalatok csak azzal a feltétellel vették fel a végzett tanulókat, ha azonnal más szakmára képezik át magukat, ami viszont bizonytalanság érzetét ébresztette a 16–17 éves fiatalokban.⁸⁵² A szakmastruktúra belső arányainak radikális megváltoztatását nem igazolhatja, hogy az elsőgenerációs, azaz nem szakmunkás családból származó tanulók és szüleik körében is – azaz nem csak az állami törekvésekben – mindent megelőzött a vasipari szakmák népszerűsége. Falusi szülők például rendszeresen kérvényeket írtak az MTH-nak, hogy gyermekük valamilyen vasas (esztergályos, marós stb.) szakmát tanulhasson, lehetőleg budapesti szakmunkásképző intézetben.⁸⁵³ Egyébként ez a törekvés nem mindig járt sikerrel, mert a gyerekeket nem feltétlenül olyan szakmába iskolázták be, mint amilyenre jelentkeztek, emiatt többen abba is hagyták tanulmányaikat.

(A tanult szakma és a származás összefüggései) A tanulók származása és a tanult szakma között szoros, törvényszerűnek mondható összefüggés volt. A szakmunkáscsaládból, továbbá a városi környezetből kikerült tanulók a magasabb presztízssű szakmákban, ezzel

⁸⁴⁸ MOL XIX-C-5. 80. d. (Visszaminősített MTH-tük ir.) Az ipari tanuló képzés rendszere. 1954. dec. 16.

⁸⁴⁹ MOL XIX-C-4-a 10. d. III. (Kollégiumi előterjesztések). 11. d. Előterjesztés. 1953. jan. 9. E szakmák képzési ideje 10 hónap volt.

⁸⁵⁰ MOL XIX-C-4-a 10. d. III. (Kollégiumi előterjesztések). 13. d. „Jelenlegi helyzet”. 1952. szept. 12. – Az irat szerint 1952 tavaszán a „munkaerő-tartalék rendszerben” képzett tanulók 70,2%-a volt vasipari tanuló.

⁸⁵¹ MOL XIX-A16-b 1248. d. Tervjavaslat. D. n. [1955]

⁸⁵² U. o. Az ipari tanulóképzés helyzete. 1954. jan. 30.

⁸⁵³ MOL XIX-C-4 13. d.

szemben a falusi, paraszti környezetből származók az alacsonyabb presztízűekben képviseltették magukat saját átlaguk felett. Ez nem csak a falusiak kisebb tájékozottságának, gyengébb előképzettségének és bizonyos fokú igénytelenségének tudható be, hanem annak is, hogy az ő érdekérvényesítő képességük jóval gyengébb volt városi, kivált fővárosi társaikénál. Budapesti családok például egyáltalán nem szívesen adták gyerekeiket vājártanulónak (ilyen képzés ráadásul csak a bányavidékeken folyt), és még kevésbé építőipari tanulónak. „A tapasztalat azt mutatja, hogy nagyon kevés azok száma, akik városokból, vagy ipari gócpontokból kerülnek vājárszakmára, és azt meg is tanulják. (...) A beiskolázottak zöme inkább mind falusi mezőgazdasági munkás volt” – állapította meg az MTH 1951-ben.⁸⁵⁴ Még a vājárok gyermekei sem szívesen választották apáik foglalkozását.⁸⁵⁵ A tanulók társadalmi eredetéről a képzést irányító Munkaerő-tartalékok Hivatala egy 1950 elején készült átfogó kimutatása tájékoztat számszerű pontossággal. Eszerint az 1949-ben beiskolázott 27 ezer elsőéves tanuló közül 22 ezer munkáscsaládból származott, s csak a fennmaradó ötezer került ki más társadalmi rétegekből, például a parasztságból.⁸⁵⁶ (Ezekkel az arányokkal azonban az MTH nem volt elégedett, ezért 1952-ben azt tűzték ki célul, hogy a tanulóknak csak 60%-a legyen munkásszármazású, 30%-a parasztcsaládból, 10%-a pedig egyéb társadalmi rétegek gyermekei közül kerüljön ki.⁸⁵⁷) A fenti számok világosan mutatják, hogy a szakmunkásképzés szerepet játszott a paraszt- és egyéb nem munkás családból származó fiatalok ún. nemzedékek közötti mobilitásában, közelebbről szakmunkássá válásában ám – mint a fenti adatok mutatják – a mobilitásnak ez az útja az ötvenes években még nem volt igazán széles. A hatvanas években viszont egyre több falusi gyerek került a szakmunkásképző iskolákba, különösen a vidéki városokban. Ha nem a családi környezetet, hanem az egyéni adottságokat tekintjük, akkor elmondható, hogy ipari tanulónak az általános iskolákban az átlagosnál gyengébb tanulmányi előmenetelt mutató, inkább gyakorlati érdeklődésű gyerekek, elsősorban fiúk mentek. (A KSH becslése szerint az 1953/1954-es tanévben a diákok mintegy kilenczized része volt fiú.)⁸⁵⁸

(A szegény családok gyermekei és a lemorzsolódás) 1953-ig egyébként a falvakban a munkaerő-toborzáshoz hasonlóan szakmunkástanulókat is toboroztak. Ez az akció főleg a parasztság szegény rétegeiben váltott ki érdeklődést, mert vonzónak találták az ingyenes kollégiumi és egyéb ellátást. Sokan gondolkodtak úgy, mint az a 15 éves Zala megyei fiú, aki

⁸⁵⁴ MOL XIX-C-4 12. d. Jegyzőkönyv. 1951. nov. 28.

⁸⁵⁵ MOL XIX-A16-b 1248. d. Az MTH jelentése. D. n. [1955]

⁸⁵⁶ MOL XIX-C-4-a 2. d.

⁸⁵⁷ MOL XIX-C-4-a 10. d.

⁸⁵⁸ Művelődéssziszatizikai adattár. I. m. 47. o.

az MTH-hoz írt levelében „lakást, élelmet, munkaruhát” kért azért, hogy beálljon tanulónak.⁸⁵⁹ A családok egy része nem gondolta véglegesnek gyermeke szakmunkásképzőbe és egyúttal tanulóotthonba kerülését, hanem csak amolyan „kiteleltetési akció”-nak tekintette a dolgot, hogy a tavasz eljöttével a gyerekük hazatérjen és végezze a mezőgazdasági munkát.⁸⁶⁰ Többnyire persze nem ilyenfajta hátsószándék, hanem a szociális kényszer készítette a nagy szegénységben élő családokat arra, hogy hazahívják az iskolából gyermekeiket. Így történt ez egy 9 gyermekes család egyik fiával, aki a Bács-Kiskun megyei Akasztóról származott: apja tartós megbetegedése miatt kényszerült arra, hogy végleg elhagyja az iskolát, mert ki kellett vennie a részét a család eltartásából.⁸⁶¹ A lemorzsolódásnak a megélhetési gondokon kívül számos más oka is volt. A teljesség igénye nélkül megemlíthető például az, hogy a gyerekek a megígért kollégiumi elhelyezést nem kapták meg, és arra is volt példa, hogy vidéki szülők, tartva attól – és nem alaptalanul –, hogy lányaikat prostitúcióra csábítják, nem engedték őket vissza a budapesti tanulóotthonba.⁸⁶² Különösen az elsősök közül maradtak ki sokan az iskolából. 1952 októberében például 1409, novemberében 1037 volt a lemorzsolódott tanulók száma.⁸⁶³ Az iskolából kimaradt diákoknak „tanítási költségmegtérítést” kellett fizetniük, amely az ötvenes évek elején elérhette az 1500 Ft-ot is, ám ezt gyakran nem fizették meg. Az 1950-es évek elején az illetékes hatóságok kísérletet tettek arra, hogy a büntetésüket már letöltött fiatalok, illetve az ún. javító nevelésre utalt fiatalok, valamint az állami gondozottak egy részét megpróbálják integrálni a szakmunkástanulók közé.⁸⁶⁴ E döntés meghozatalában, bizonyos idealista megfontolások mellett, talán az játszhatott szerepet, hogy a fiatalok büntetését mintegy fele (1953-ban 55,1%-a) munkásszármazású volt.⁸⁶⁵ A törekvés nem járt sikerrel, mert a fiatalok számára fenntartott, speciális büntetőintézetek feladatait a szakmunkásképző intézetek és a tanulóotthonok képtelenek voltak átvenni. Sőt, több fiatalok a munkahelyen és a tanulóotthonban folytatatta korábbi, bűnöző életmódját, és ezzel a velük együtt dolgozó és lakó többi tanulóra rossz hatással voltak: „alapvető hiba az, hogy az MTH otthonokba osztották be a volt Gyermekvédelmi Intézet (rovott múltú) gyermekeit, és ezek a többi

⁸⁵⁹ MOL XIX-C-4-a 2. M. István 1950. máj. 28-i keltezésű levele.

⁸⁶⁰ MOL XIX-C-4. III. (Kollégiumi előterjesztések.) 1-53. 11. d. Az ipari tanulók tanítási költségmegtérítésével kapcsolatos hiányosságok. D. n. [1953]

⁸⁶¹ MOL XIX-C-4-a 11.d. Előterjesztés. 1953. máj. 27.

⁸⁶² A budapesti leány MTH otthonok környékén „igen gyakori a férfiak ácsorgása. A Dózsa György úti és a Menház utcai leányotthonban az utóbbi időben nemi betegség is előfordult...” – állapította meg az MDP Budapesti Pártbizottsága 1952. elején. – MOL-M-KS-276. f. 116/52. ö. e. Jelentés. 1952. febr. 7.

⁸⁶³ MOL XIX-C-4-a 10. d.

⁸⁶⁴ Erről az MDP KV határozott 1951. július 11-én. – MOL XIX-C-5 80. d. (Visszaminósított MTH-tük ir.) Az MTH elnökének jelentése. 1952. júl. 16.

⁸⁶⁵ MOL XIX-C-5 80. d. (Visszaminósított MTH-tük ir.) Beszámoló a fiatalok bűnözéséről. 1953. (Táblázat)

gyermeket (sic!) a fiúotthonokban lopásra, a leányotthonokban pedig prostitúcióra csábítják” – állapította meg egy a budapesti tanulóotthonokról készített jelentés.⁸⁶⁶

(A tanulók személyes ellátása 1953-ig) Az MDP vezetői úgy vélték, hogy a majdan kialakuló „ideális szocialista társadalom” egyik lényeges alkotórészét fogja képezni a „harcos”, „öntudatos”, „forradalmi” ifjúmunkásság.⁸⁶⁷ Ők lesznek azok, akik valóra fogják váltani a vezetés társadalomátalakító terveit, ezért megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Ennek számos jelét adták: 1953 tavaszán Gerő Ernő például arra utasította a sajtót (a Szabad Népet és a Rádiót nevezve meg), hogy propagálja a Minisztertanács egyik legújabb, az ifjúmunkásokról szóló határozatát, mert – mint mondta – nem lehet elégszer hangsúlyozni „a párt gondoskodását az ifjú nemzedékről”.⁸⁶⁸ Ezért ragaszkodott ahhoz is, hogy az évenkénti május elsejei felvonulásokon feltétlenül ott masírozzanak az egyenruhába öltöztetett szakmunkástanulók is.⁸⁶⁹ Kezdetben a tanulók személyes ellátását is ennek az elvnek megfelelően próbálták biztosítani: 1950 és 1953 között arra törekedtek, hogy a tanulók számára az egész oktatási folyamat majdnem teljesen ingyenes legyen, beleértve az étkeztetést, a felső- és alsóruházattal, a taneszközökkel való ellátást, továbbá azt, hogy minden diák (a helyi lakosok is) tanulóotthonban lakjon. 1952-ben a tanulók étkezésére 157,5, ruházatára 83,0, egyéb személyes kiadásaira 36–37, munkabérére 66 millió forintot fordítottak.⁸⁷⁰ Noha a gyerekek az első tanévtől kezdve dolgoztak (is), és munkájukkal hasznót hajtottak, az ellátás forintban kifejezett értéke – az elsőévesek esetében mindenképpen – meghaladta munkájuk értékét. (Egyébként a tanulók órábert is kaptak: 1952-ben tanulmányaik I. félévében 0,66, a II. félévben 0,88, a harmadikban 1,1 és a negyedikben 1,39 Ft-ot.).⁸⁷¹ Ha tehát korábban, az oktatási infrastruktúra kiépítése kapcsán állami szűkmarkúságot, súlyos pénzhiányt említettünk, a diákok személyes ellátása terén viszont 1953-ig kivételesen nagy bőkezűségről adhatunk számot. Még akkor is, ha súlyos szervezési és egyéb mulasztások következtében a diákok egy része sosem kapta meg például az ekkor rendszeresített egyenruhát: 1951 tavaszán a mintegy 56–57 ezer ipari tanuló közül csak 10 ezernek volt téli és további négyezernek nyári egyenruhája.⁸⁷² Az MTH hivatalos megállapítása szerint saját Gazdasági Osztálya

⁸⁶⁶ U. o.

⁸⁶⁷ A kifejezések egy az MTH által készített kollégiumi előterjesztésből valók. – MOL-M-KS-276. f. 116/mb./54. ö. e. Előterjesztés. 1951. febr. 2.

⁸⁶⁸ MOL-M-KS-276. f. 66/46. ö. e. Feljegyzés. 1953. máj. 23.

⁸⁶⁹ Pécsi János közlése, aki 1956 előtt az MTH elnökhelyettese, majd elnöke volt. Az interjút 1982-ben készítettem.

⁸⁷⁰ MOL XIX-C-4-a III. (Kollégiumi előterjesztések). 11. d. 1952. okt.-i ülés.

⁸⁷¹ U. o. Előterjesztés. 1952. okt. 24. – A tanulók előírt, bár gyakran be nem tartott heti munkaideje félévenként emelkedett: az első félévben 36 óra a negyedikben 48 óra volt. – XIX-C-5 80. d. (Visszaminósított MTH-tük ir.) Jelentés. 1952. szept. 3.

⁸⁷² MOL-M-KS-276. f. 116/52. ö. e. Előterjesztés. 1951. ápr. 7.

„súlyos mulasztásai” következtében 50 ezer garnitúra egyenruha (és egyéb felszerelés) „hollétéről és meglétéről már csak országos számbavétel útján lehetne képet alkotni”, magyarul: hollétüket még az arra illetékes hatóság sem ismerte, csak az volt biztos, hogy nem jutottak el rendeltetési helyükre.⁸⁷³ Több intézetben az élelmiszerellátás terén is komoly fennakadások voltak, a kollégistáknak járó napi háromszori ingyen étkezés helyett például helyenként csak egy ebédet osztottak. Sőt, a komlói vágáriskola igazgatósága csak azzal a feltétellel vette fel a diákokat az otthonba, ha havonta 1 kg zsírt és 3 kg lisztet hoznak hazulról.⁸⁷⁴ Nagy Imre miniszterelnöksége idején, takarékosági okokra és arra hivatkozva, hogy az ipar szükségletét meghaladó számban képeztek tanulókat,⁸⁷⁵ (utóbbi érv persze csak a vasipari szakmákkal kapcsolatban volt igaz), ezt az anyagiakat rosszul felhasználó, osztogató rendszert fokozatosan leépítették, és a tanulólétszámmal együtt csökkentették a képzésre fordított kiadásokat is.⁸⁷⁶

(Az oktatás ideológiai és politikai meghatározottságai) A tanulók által kapott anyagi juttatások közül különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak a fekete posztóból készült egyenruhának. Az ipari tanuló iskolák számára készült „1951. évi Rendtartás II.”, „Egyenruha viselési jog” c. fejezete például részletesen előírta az egyenruha viselésének szabályait.⁸⁷⁷ Azt ugyanis nem csak ruházatként, de egyben egy meghatározott szellemiség megtestesítőjének fogták fel, mégpedig a katonás, militarista szellemű nevelés megtestesítőjének. Ezt igen határozott formában fogalmazta meg az MDP KV Titkársága 1952-ben: „A katonai előképzés és az egyenruha által nyújtott lehetőségek felhasználásával alkalmazni kell az ipari tanulók közt a katonai nevelés módszereit”.⁸⁷⁸ Az egyenruha viselésével együtt bizonyos magatartási szabályokat is előírtak; ilyen volt például a feljebbvalók előtti kötelező tisztelgés. A 1951-ben bevezették az ipari tanulók ún. „48 órás szabadságharcos kiképzését”, amelynek során a fiataloknak katonai gyakorlatokat kellett végrehajtaniuk. A kiképzés hetenként öt órát vett igénybe, Budapesten a vasárnap délelőtti, vidéken az egyik hétköznapi délutánját volt

⁸⁷³ MOL XIX-A-16-b 248. d. Jelentés. 1951. dec. 7.

⁸⁷⁴ MOL XIX-C-4 2. d. Levél. 1950. jan. 24.

⁸⁷⁵ MOL XIX-A-16-b 1249. d. 1955. évi tervjavaslat.

⁸⁷⁶ MOL XIX-A-16-b 841. d. Előterjesztés. 1954. aug. 19. – A pénzügyminiszter állásfoglalása szerint az 1954/1955-ös tanévtől kezdve a nem állami gondozott diákok, valamint a vágár- és a kohász tanulók kivételével „elvonásra kerülnek az összes többi tanulóknál (sic!) az alsó és egyéb fehérnemű, a lábbeli, a tisztálkodási és egészségügyi felszerelések, valamint az összes szolgáltatási jellegű juttatások”, kivéve a mosatást. Az említettekén kívül még további juttatásokat is megszüntettek vagy csökkentettek: a tankönyveket és a tanszereket 50%-kal, a felsőruházatát teljesen.

⁸⁷⁷ PIL 933. f. 134. ö. e. Rendtartás az ipari tanuló iskolák számára. Kézirat. 1951.

⁸⁷⁸ MOL XIX-C-5 80. d. (Visszaminósított MTH-tük ir.) A Titkárság határozata. 1952. szept. 2. (Az iraton Friss István aláírása szerepel.)

kötelező erre a célra fordítani.⁸⁷⁹ A „munkahadsereg” kialakításának víziójába beletartozott az ideológiai muníció biztosítása is. Elsősorban az „osztályharcos” magatartást követelték meg, odáig menve, hogy a 14–17 éves fiatalokban az „ellenség iránti gyűlölet” kialakítását és folytonos növelését tartották szükségesnek!⁸⁸⁰ A tanulók politikai felügyeletébe beletartozott az is, hogy megfigyelték és számon tartották azokat, akik az „ellenséges” „imperialista nagykövetségek” (értsd: az USA és a nyugat-európai országok diplomáciai képviselői) vetítéseire jártak el filmet nézni.⁸⁸¹ Hasonlóképpen politikai és ideológiai eltévelyedésnek számított, ha valaki klerikális jelvényeket viselt, és még inkább az olyan – egyes diákok által hangoztatott – nézet, hogy „Ha Kína harcol Tajvanért, mi is harcoljunk Erdélyért”.⁸⁸²

(A tanulólétszám ugrásszerű növekedése 1956 után) Az 1956-os forradalmat követő években a tanulólétszám gyorsütemű, évente 8–15 ezres növekedésnek indult, amelyet a hatvanas évek második feléig egyetlen egyszer sem tört meg visszaesés. Ennek következtében 1952-höz képest már 1959-re megduplázódott, a hatvanas évek derekára pedig a háromszorosára nőtt az ipari tanulók száma. Ha pedig nem az ötvenes évek eleji, hanem az ebből a szempontból mélypontot képező 1954/1955-ös létszámot⁸⁸³ vesszük alapul, akkor a bő egy évtized alatti növekedés mértéke több mint négyszeres, bár azoknak a tanulóknak a száma, akik végzés után az iparban helyezkedtek el, nem nőtt ennyire gyors ütemben. Míg ugyanis az ötvenes évek elején alig képeztek más gazdasági ágak számára szakmunkásokat (sőt még a könnyű- és élelmiszeripar számára is alig), addig a hatvanas évek derekán a mezőgazdaság, a kereskedelem és a szolgáltatások területén helyezkedett el körülbelül minden ötödik végzett diák. 1967-ben az említett három gazdasági ág számára kiképzett tanulók együttes száma már megközelítette a 40 ezret.⁸⁸⁴ (Ami egyébként egészséges jelenség volt, mert valóságos szükségleteket elégített ki). A hatvanas évek első felében a végzett tanulók meglehetősen nehezen tudtak elhelyezkedni, 1962-ben például 8,9%-uk nem talált állást,⁸⁸⁵ ami egyértelműen arról árulkodik, hogy a szakmák egy részében továbbra is nagymérvű volt a szükséglet feletti képzés. Folyamatosan módosult a tanulók nemek szerinti összetétele, hiszen az 1956/1957-os és az 1966/67-es tanévek között eltelt időben a lányok aránya az összes tanulón belül 14-ről 22%-ra emelkedett. A szó szoros értelmében ipari

⁸⁷⁹ MOL-M-KS-276. f. 116/mb./54. ő. e. Előterjesztés. 1951. febr. 2.

⁸⁸⁰ Az MTH Kollégiumának egyik 1955-ös határozatában egészen pontosan az áll, hogy „fokozni kell tanulóinkban az ellenség iránti gyűlöletet”. – MOL XIX-C-4-a 13. d. MTH Kollégiumának Határozatok Tára (sic!). 11. sz. 1955. máj. 4.

⁸⁸¹ MOL XIX-C-4-a 10. d. Előterjesztés. 1952. szept. 12.

⁸⁸² MOL XIX-C-4. III. (Kollégiumi előterjesztések.) 13. d. Jelentés. 1955. ápr. 13.

⁸⁸³ 45 ezer fő.

⁸⁸⁴ Művelődésszisztiikai adattár. I. m. 52. o.

⁸⁸⁵ MOL XIX-C-5. 57. d. Jelentés. 1963. aug. 6.

szakmát tanulók között azonban a növekedés kisebb arányú volt, mivel a lányok az átlagosnál sokkal többen voltak a mezőgazdasági, a kereskedelmi és a vendéglátóipari, következésképpen kisebb arányban az ipari szakmát tanulók között.⁸⁸⁶ A lányok munkavállalási szándékának gyors erősödése egyébként nem elsősorban a szakmatanulásban éreztette hatását (persze ott is), hanem a középiskolai továbbtanulás terén. Társadalomtörténeti szempontból igen jelentős fejlemény volt, hogy az 1960-as évek elején a VIII. osztály után középiskolában továbbtanulók között abszolút (1963-ban 57,2%-os) többségbe kerültek a lányok, ellenben – mint láttuk – erősen kisebbségben maradtak a szakmunkástanulók között. Azt is meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy még mindig ebből a nemből került ki jóval több olyan fiatal is, akik egyáltalán nem tanultak tovább és munkát sem vállaltak, legalábbis az általános iskola elvégzését közvetlenül követő időszakban nem. (Utóbbiak többnyire falun éltek, és egy hagyományos, ekkor már inkább régiesnek nevezhető életstratégiát követtek: vártak a férjhezmenetelre, hogy aztán háziasszonyként és családayaként, esetleg segítő családtagként dolgozva találják meg a számukra megfelelő tevékenységeket és életmódot).⁸⁸⁷

(A tanulható szakmák számának növekedése) A képzés az ipari szakmákon belül is sokoldalúbbá vált, ám a vasipari szakmák vezető szerepe, ha mérséklődött is, de végig megmaradt; a legtöbb diák a hatvanas években is lakatosnak és esztergályosnak készült. A sokoldalúság tehát inkább a tanulható szakmák számának jelentős növekedésében mutatkozott meg, és nem az addig vezető szerepet játszó vasipari szakmák háttérbe szorulásában. A hatvanas évek közepén Magyarországon már mintegy 260 szakma közül választhattak a fiatalok.⁸⁸⁸ Közülük néhány rövid idő alatt igen népszerűvé vált, tanulólétszáma gyorsan nőtt (autószerelő, TV- és rádióműszerész, fodrász, kozmetikus). A népszerű illetve „divatos” szakmákat egyébként jóval többen szerették volna tanulni, mint amekkora az államilag korlátozott tanulólétszám volt, ezért nehéz volt oda bekerülni, olykor a „szocialista összeköttetést” is igénybe kellett venni hozzá. A tanulók származása és a tanult szakma közötti összefüggés a hatvanas években is fennállt, sőt határozottabbá vált: a városi, elsősorban a fővárosi gyerekek sokkal nagyobb arányban kerültek a fent említett „elit-szakmákba”, míg a falusi, paraszti környezetből származók aránya ezekben az években is a hagyományos vasipari, építőipari és bányász szakmák tanulói körében volt átlag feletti. A társadalom nagyarányú foglalkozási átrétegződésének, a paraszt-munkás mobilitásnak

⁸⁸⁶ Művelődésszatisztikai adattár. I. m. 47. és 51–53. o. Az 1966/1967-es tanévben a 40 343 lánytanuló közül 17 927-en tanultak mezőgazdasági, kereskedelmi és vendéglátóipari szakmát.

⁸⁸⁷ MOL XIX-C-5 58. d. Tájékoztató. 1963. máj. 15. (Melléklet). A tovább nem tanulók 67,8%-a volt lány.

⁸⁸⁸ MOL-M-KS-288. 23/1964/39. ö. e. A szakember szükséglet. 1964. júl. 16.

egyébként még ezzel együtt is ez volt a legegészségesebb útja, amikor a kiválás a mezőgazdaságból és az átkerülés az ipari munkásság soraiba a nemzedékek közötti mobilitás formájában, az iskolarendszer útján történt.

(A személyi és a tárgyi feltételek javulása) Míg a tanulólétszám felfutása már 1956–1957-ben megkezdődött, az oktatás személyi és főleg tárgyi feltételei tekintetében csak később, a hatvanas években történtek jelentős változások. Az 1950-es évek második felében a tárgyi feltételek inkább romlottak azokban az években, mert csökkentették az egy tanulóra jutó képzési költséget, mégpedig jelentős mértékben: 1953-ban még évi 8712, 1958-ban már csak 4311 Ft volt az egy főre eső összeg.⁸⁸⁹ A tanulólétszám ugrásszerű növelése következtében nőtt az épületek zsúfoltsága, és fokozódott az oktatási eszközök (taneszközök, berendezések és gyakorlógépek) igénybevétele. 1958-ban a 73 ezer ipari tanulóból 60 400-an tanultak a szakmunkásképző intézetek saját épületeiben és 12 600-an ún. fiókiskolákban. (Ezek általában délutánra vagy a koraesti órákra átengedett általános iskolai épületek voltak). A saját tulajdonú épületekben összesen 709 tanterem állt rendelkezésre, tehát 85 tanuló jutott egy teremre. Ez a magas szám ráadásul még nem is érzékelteti kellően a zsúfoltságot, mert a saját iskolaépületek jelentős része eredetileg nem oktatási célokra épült, és ezért 20–25 főnél nagyobb befogadóképességű tantermeket építészeti okok miatt nem lehetett kialakítani bennük. „A ... helyzet egyes helyeken annyira súlyos, hogy a társadalmi nyomás miatt már e területek országgyűlési képviselői is foglalkoztak vele, sokhelyütt igen jelentős felajánlások is történtek [a] szülők, [a] munkáltatók, a tanulók részéről (pl. Gyöngyös, Szolnok, Szombathely)” – jellemezte az oktatás céljára használt épületek szűkösségét és alkalmatlanságát a munkaügyi miniszter 1958 elején.⁸⁹⁰ A zsúfoltságot úgy mérsékeltek, hogy a saját iskolák egy részében váltott műszakban, délelőtt és délután egyaránt folyt a tanítás, bár ez tanárnak és diáknak egyaránt igen megterhelő volt. A kétműszakos tanítás ellenére is, 1958 táján az egy tanteremre jutó diákok száma tekintetében több iskolában még az ötvenes évek eleji viszonyoknál is rosszabb volt a helyzet, mint az alábbi felsorolás mutatja (megjegyezzük, hogy ezek a legkirívóbb esetek; az alább felsoroltaknál voltak ennél jobb helyzetű iskolák is, amelyekben csak 40–50 tanuló jutott egy teremre).⁸⁹¹

⁸⁸⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/10. ö. e. Előterjesztés. (Melléklet) 1958. nov. 6.

⁸⁹⁰ MOL XIX-C-5 97. d. Előterjesztés. 1958. február

⁸⁹¹ MOL XIX-C-5 97. d. Előterjesztés. 1958. február

Budapest Krisztina körút	185 fő/terem
Szondy utca	165 fő/terem
Wesselényi u. 52.	134 fő/terem
Tatabánya-Újváros	185 fő/terem
Miskolc	160 fő/terem
Ózd	159 fő/terem

A tanulólétszám gyors növekedésével nem tartott lépést az iskolai felszerelések, a taneszközök beszerzése. A tanműhelyek felszerelésének bővítésére és új műhelyek létesítésére 1959-ben mindössze 2,7 millió, 1960-ban is csak 4,2, millió Ft állt rendelkezésre.⁸⁹² Új iskolákat később, a hatvanas években sem építettek nagy számban, de azért fokozatosan javult a helyzet: 1960/1961-es tanévben 212, az 1966/1967-esben 254 szakmunkásképző iskola működött az országban. Az otthonok száma stagnált, számottevően emelkedett viszont a tanműhelyké, annak ellenére is, hogy ebben az időszakban a gyakorlati képzés fő színtere már az üzem és nem a tanműhely volt.⁸⁹³

Ami a képzés személyi feltételeit illeti, csak a hatvanas évek diákjai mondhatták el magukról, hogy az elméleti tantárgyakat túlnyomó részben már szakképzett, főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkező tanároktól tanulták, mert az ötvenes évek végén még ezek közül a tanárok közül is minden hatodik nem volt diplomás.⁸⁹⁴ Javított a helyzeten, hogy a főiskolát vagy egyetemet frissen végzett fiatal tanárok egy részét, a központi munkaerő-elosztás rendszerére támaszkodva, egyszerűen a szakmunkásképző iskolákba irányították. Ez persze a frissen végzett, igényesebb munkára vágyó fiatal tanároknak nem volt öröm, mert a pedagógusok szemében ez a munka mindvégig az átlagosnál alacsonyabb presztízsnak számított. Ami érthető is, hiszen szakmunkástanulónak ekkor is az általános iskolát gyengébb eredménnyel végző, az elméleti tárgyak tanulásában nem különösebben szorgalmas fiatalok mentek. A szakoktatók képzettsége sokkal lassabban javult; még 1965-ben is az volt az általános, hogy egy szakoktató csak szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezett, pedagógiai ismeretei azonban egyáltalán nem voltak.⁸⁹⁵

⁸⁹² MOL-M-KS-28823/1958/10. ő. e. Előterjesztés. 1958. november

⁸⁹³ Művelődésstatistikai adattár. I. m. 45. o.

⁸⁹⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1958/10. ő. e. Előterjesztés. 1958. nov. 6.

⁸⁹⁵ MOL XIX-C-5. 97. d. 1965. márc. 10-i értekeztet.

Az „iskola-otthon-tanműhely” egységével kapcsolatos merev és utópisztikus felfogás valamelyest már 1953-ban enyhült, de az oktatást irányító szervek szemében csak a hatvanas években vesztette el jelentőségét. A korábban létrehozott néhány ilyen intézmény természetesen továbbra is működött – ha már megvoltak, hiba is lett volna megszüntetni azokat. Ilyen volt például a Budapest IX. kerületében a Timót utcai 2. sz. Ipari Tanuló Intézet is, ahol az induláshoz képest javult a helyzet, és a hatvanas években már mintegy ezer tanulója volt. Közülük 300 dolgozhatott az intézet saját tanműhelyében, és szintén 300 volt a kollégisták száma.⁸⁹⁶ A tanműhelyi képzésben részesülők 30%-os aránya egyébként jóval az országos átlag felett volt, mert akkor már inkább csak az elsősök egy részét oktatták tanműhelyekben, a felsőbb évesek lehetőleg termelőüzemben dolgoztak: az 1952/1953-as tanévben országosan a diákoknak még mintegy 30%-át képezték tanműhelyben, az 1966/1967-es tanévben pedig csak 8,6%-át. (A tanulóműhelyben oktatott tanulók száma e másfél évtized alatt abszolút értékben is csökkent).⁸⁹⁷ A tanulóotthonok pedig egyszerűen kollégiumokká alakultak át, ahol a nem helyi lakos gyerekek egy részét helyezték el. Az otthonban lakó szakmunkástanulók száma az ötvenes évek eleji állapothoz képest lassan emelkedett ugyan, de messze nem olyan ütemben, mint az összes tanulóé, következésképpen másfél-két évtized alatt a kollégisták aránya csökkent.⁸⁹⁸ A kisipari képzés ezekben az években sem nyerte, nyerhette vissza korábbi súlyát, szerepe alárendelt maradt. Az itt képzett tanulók száma átmeneti, az ötvenes évek végén bekövetkezett növekedés után újra csökkent, és aztán ezen az alacsony szinten stabilizálódott.

(Az elméleti tárgyak oktatása) Az 1950-es évek végétől mérséklődött az elméleti oktatás ideologikus jellege és militarista szelleme. Többé nem merült fel például sem a kötelező egyenruhaviselés, sem a „szabadságharcos kiképzés” gondolata. A „kádári pragmatizmus” jegyében inkább a szakmára történő felkészítést tekintették elsődlegesnek, és csak másodlagos jelentőséget tulajdonítottak a diákok ideológiai felvértezésének és politikai hűségének. (A „világnézeti nevelés” irányultsága azonban, amely különösen a történelem tantárgy oktatásában, osztályfőnöki órákon és a különböző iskolai ünnepségeken ütközött ki, nem változott). Az egymást követő korosztályok – ha lett volna összehasonlítási alapjuk – lassú, evolúciós változásokat tapasztalhattak volna az oktatás rendszerében. 1957-től kezdve a szakmák túlnyomó többségében újra három évre emelték a képzési időt, és egyidejűleg

⁸⁹⁶ MOL XIX-C-5. 42. d. Előterjesztés. 1962. márc. 30. Az ötvenes évek elején az intézetben csak állami gondozott tanulókat helyeztek el, 1956 után azonban ezt megszüntették.

⁸⁹⁷ Művelődésszisztiikai adattár. I. m. 47. o.

⁸⁹⁸ U. o. – Az otthonokban lakók száma sajátos görbét írt le, mert 1952/1953-ban 20 ezer diák volt a tanulóotthonokban, 1956/1957-ben azonban csak 11 ezer, s egy évtizeddel később 25,5 ezer.

jelentős mértékben módosították az elméleti és a gyakorlati képzés arányát, az utóbbi javára. Már az elsőévesek számára is heti négy nap szakmai gyakorlatot írtak elő és csak két nap elméleti (iskolai) képzést, a felsőbb évfolyamokon pedig 5:1-es arányt tettek kötelezővé. Ez segített a gyakorlati ismeretek alaposabb elsajátításban – és végeredményben ez volt a legfontosabb cél, amit a szakképzésnek el kellett érnie. Ennek persze ára is volt: az egyébként is gyenge előképzettségű diákok elméleti felkészültsége sok kívánnivalót hagyott maga után, mint ezt az elméleti tantárgyak alacsony, az 1960/1961-es tanévben mindössze 2,7-es átlagosztályzata is tanúsítja.⁸⁹⁹ A tanulók között természetesen jelentős különbségek voltak, mint ahogy a felnőtt szakmunkások általános műveltsége és szaktudása között is, a megállapítás tehát nem érvényes mindenre egyformán, a nagy többségre azonban igen. A kivételt elsősorban az 1962-ben bevezetett új iskolatípust, a szakközépiskolát elvégzett fiatalok képezték, hiszen ők az ipari tanuló átlagnál jóval nagyobb tudásra tettek szert tanulmányaik során.⁹⁰⁰ Ennek a képzésnek az volt az eredeti eszméje, hogy a szakközépiskolákból olyan szakmunkások kerüljenek ki, akik a szakképzettség megszerzésével együtt középiskolai végzettségre is szert tesznek. Az 1960-as évek közepén a szakközépiskolába felvett diákok száma elérte a 15 ezret, bár csak egy részük fejezte be azt.⁹⁰¹ Mindenestre elsősorban a szakközépiskola bevezetésének tulajdonítható, hogy a ténylegesen szakmunkás munkakörben dolgozók között az 1965-ben már mintegy 9000 volt az érettségizettek száma.⁹⁰²

(Az elhelyezkedési lehetőségek) A végzett tanulók elhelyezkedési lehetőségei korszakunk nagy részében megfelelőek voltak, nem csak azért, mert – mint korábban említettük – a Munka Törvénykönyve kötelezővé tette munkahely biztosítását az újdonsült szakmunkások számára, hanem az ipar munkaerőhiánya miatt is. Kivételt csak az 1953–1954-es „racionalizálás” időszaka és hatvanas évek eleje képezett, ebben a két – nem hosszú – periódusban a frissen végzett fiatalok nehezen kaptak állást. A végzett fiatalok helyzete 1956 előtt nehezebb volt, mint a Kádár-rendszerben. Azokban az években gyakran megtörtént, hogy gyenge felkészültségük miatt nem tudtak megfelelni a szakmunkásokkal szembeni követelményeknek, emiatt rosszul kerestek, és hamar pályaelhagyóvá váltak. Azokban az években különösen sok volt a lakóhelyétől távol tanuló, tanulóotthonban elhelyezett diák.

⁸⁹⁹ MOL-M-KS-288. f. 23/1961/38. ö. e. Tájékoztató. 1961. jan. 30-i állapot.

⁹⁰⁰ MOL-M-KS-288. f. 23/1962/11. ö. e. Előterjesztés. 1962. nov. 2.

⁹⁰¹ MOL-M-KS-288. f. 23/1964/39. ö. e. A szakember szükséglet. 1964. júl. 16. – Megjegyezzük, hogy a hatvanas évek első felében a gyakorlati ismeretek elemi szintű elsajátítását megpróbálták kötelezővé tenni az általános gimnáziumok nagy részében is. Ebből a célból vezették be a gimnazisták számára az ún. „politechnika” oktatást, amelyet 5+1-es képzésnek is neveztek, mert a heti hat tanítási nap közül egy napon valamilyen gyakorlati képzésben részesültek a gimnazisták.

⁹⁰² Művelődéssziszti adattár. I. m. 47. o.

Végzés után azonban magától értetődően el kellett hagyni az otthont, s ha az iskola székhelyén kaptak munkát, albérletbe kellett menniük, vagy ingázni kényszerültek.⁹⁰³ 1956 után részben a béremelések hatására, részben a képzési és az állásba helyezési rendszer megszilárdulása következtében a pályakezdés ilyen jellegű problémái mérséklődtek. A hatvanas évek első felében a végzett tanulók mintegy kilenc-tized része tudott elhelyezkedni, tizedrésze nem. Utóbbiak többsége azonban nem azért, mert nem kapott munkát, hanem mert vagy behívták katonának (ez volt a többség), vagy folytatta tanulmányait, vagy valamilyen sajátos ok miatt nem is keresett munkát. Azoknak az aránya, akiknek akaratuk ellenére nem sikerült a végzés utáni hónapokban elhelyezkedni mindössze 3–4% volt.⁹⁰⁴

A szakmunkásképző elvégzése egyesek előtt mobilitási pályát nyitott meg, lehetővé téve alsó, majd középső szintű vezetői pozíciók elérését elsősorban a munkahelyi hierarchiában, de a KISZ vagy az MSZMP, esetleg a tanács helyi vezetői között is. A Várpalotán működő ipari tanuló iskola diákjaiból 8–10 évvel a végzés után igen sok bányamester, főaknász stb. került ki, sőt a városi KISZ bizottság titkára is ott végzett.⁹⁰⁵

A munkába álló fiatal szakmunkások döntő többségét a „szocialista szektor” szívtta fel, csak nagyon kevesen lettek kisiparosok alkalmazottai. Még a kisipari képzésben részesült csekély számú tanuló többsége is állami vállalatokhoz, vagy ipari szövetkezetbe ment dolgozni, és nem maszekhoz. Igen magas volt viszont azoknak az aránya (9–10%), akik a végzés után munkába álltak ugyan, de nem tanult szakmájukban helyezkedtek el. A végzés utáni, azonnali pályaelhagyás különösen néhány szakmát jellemzett: 1962-ben a munkába állt kovácsoknak, bányászoknak és kohászoknak 23–39%-a nem a saját szakmájában dolgozott. A hatvanas évek első felében a tanulók jelentős része máshol kezdett dolgozni, mint ahonnan származott. Amikor 14 éves korukban iskolájukat megkezdték, csak negyedrészüknak az állandó lakóhelye volt az ország hat legnagyobb városában (Budapesten, a négy megyei jogú városban és Győrben).⁹⁰⁶ A végzés után azonban 46–48%-uk ebben a hat településben helyezkedett el.⁹⁰⁷ (Ez egyébként nem teljesen a saját elhatározásuktól függött, mert a kötött munkaerő-gazdálkodási rendszerben a végzett tanulók egy részét elosztották a munkahelyek között). A végzés után támadt szociális problémák, főleg a lakáshiány nyomán azonban a vidékről származó fiatalok közül sokan visszatértek lakóhelyükre, de legalábbis elhagyták ezeket a városokat, főleg Budapestet. Volt olyan 14 éves fiú, aki a déli határ közelében fekvő

⁹⁰³ Munkások Magyarországon. I. m. 335. o.

⁹⁰⁴ MOL-M-KS-288. f. 23/1963/66. ö. e. Jelentés. 1963. aug. 6.

⁹⁰⁵ MOL XIX-C-5. 42. d. Előterjesztés. 1962. aug. 21.

⁹⁰⁶ Győr később kapta meg a „megyei jogú város” rangot, akkor ezzel még csak Debrecen, Miskolc, Pécs és Szeged dicsekedhetett.

⁹⁰⁷ MOL-M-KS-288. f. 23/1963/66. ö. e. Jelentés. 1963. aug. 6.

Tompa vidékéről, szülői engedély nélkül, egy tehervonatra felkapaszkodva szökött fel Budapestre, ahol többnapos bolyongás után egy régi szociáldemokrata „szaki” vette szárnyai alá Csepelen, és mentette meg – a szó szoros értelmében – az éhenhalástól. Iskolába is ez az öreg szakmunkás segítette, de előtte a Csepel Művek segéd munkásaként dolgozott hónapokon át. Végül két szakmát is kitanult (a másodikat már munka mellett), és a fővárosban helyezkedett el. A megélhetési gondok, elsősorban a lakáshiány végül arra kényszerítették, hogy elhagyja Budapestet. Egy Szeged környéki községben, Tiszaszigeten alapított családot. A faluban öreg házat vett, amelyet évek munkájával felújított, és abban nevelte két gyermekét hozzá hasonlóan dolgozó feleségével. Munkája Szegedhez kötötte, napi ingázóként járt be a városba, ahol vasipari szakmunkásként dolgozott. Otthon állatot tartott, kertet művelt és apró műhelyében „fusizott”. Dolgozott – ahogy tréfásan szokta volt mondani – „látástól Mikulásig”. 38 éves korában a munkahelyén rosszul lett, és néhány óra múlva meghalt.

(Az átképzés) A negyvenes ötvenes évek fordulójától a szakmunkás státus elérése nemcsak a szakmunkásképző iskolán, esetleg a szakközépiskolán keresztül, hanem azok megkerülésével, a felnőtt segéd munkások átképzése útján is lehetségessé vált. A negyvenes évek vége és a hatvanas évek eleje közötti időszakban a szakmunkásképzésének az átképzési rendszer volt a legproblematisabb eleme, mert: 1. színvonala alacsony volt, 2. túlságosan sok ember kapott ezen az úton szakmunkás-bizonyítványt (az új szakmunkásoknak előbb 40–50 és később is 15–30%-a az átképzősök közül került ki).⁹⁰⁸

Az átképzési rendszert központi politikai döntés nyomán 1949-ben vezették be. Szükségességét azzal indokolták, hogy az iskolai képzés nem bocsát ki évente annyi szakmunkást, amennyit a „szocialista nagyipar” igényelne. Ezért a gyárak alkalmazásában álló, felnőtt segéd-, esetleg betanított munkásokat kell szakmunkássá átképezni az üzemekben szervezett, rövid tanfolyamok segítségével, hogy az igényeket ki lehessen elégíteni. Kezdetben, 1949-ben még jobbra csak az építőiparban szerveztek tanfolyamokat,⁹⁰⁹ 1950-ben azonban már 153 szakmában.⁹¹⁰ Ezeknek az intézkedéseknek következtében az 1950-es években egy sajátos munkástípus kezdett kialakulni, a segéd- és a szakmunkás között átmeneti helyzetben levő, több vonatkozásban a betanított munkához közel álló, ám

⁹⁰⁸ Az átképzősök pontos számát nehéz megállapítani, de abban a források megegyeznek, hogy rendkívül magas volt. Az Országos Tervhivatal szerint 1950-ben 47 ezer fő végzett átképzős tanfolyamot, ami sokkal több volt a az abban az évben végzett tanulók számánál. (MOL XIX-A-16-a 150. d. Előterjesztés. 1951. eleje.) 1962-ben a Mű.M. szerint országosan 44 634 tanuló és 27 347 felnőtt, „tanulóviszonyban nem álló” felnőtt tett szakmunkásvizsgát. (MOL XIX-C-5. 56. d. Országos összesítő kimutatás, 1962.)

⁹⁰⁹ PIL (SZKL) MEDOSZ ir. 1949. 3. d. Feljegyzés. 1949. dec. 15.

⁹¹⁰ Addig csak az Országos Hadigondozó Hivatal égisze alatt a hadigondozottak számára, vagyis teljesen más céllal szerveztek átképző tanfolyamokat. Az átképzésnek ezt a formáját a Gazdasági Főtanács 1949. jan. 20-i határozatával véglegesen megszüntették.

szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkező átképzett munkás típusa. Az ötvenes évek elejétől ugyanis hivatalosan nem csupán azokat tekintették szakmunkásoknak, akik a szakmunkásképző iskolát elvégezték és arról bizonyítványt is szereztek, hanem azokat is, akik átképzős tanfolyamot végeztek, és sikeres „IV. kategóriájú technikai minimum vizsgát”, vagy egyszerűen csak tanfolyami záróvizsgát tettek.⁹¹¹ A tanfolyamokat – központi utasításokat és előírásokat követve – az üzemek szervezték saját munkásaik számára. A gyárak az újonnan felvett segédmunkásokat gyakran azonnal átképzős tanfolyamra küldték, hogy minél gyorsabban növelhessék a szakmunkáslétszámot. Ilyen esetekben azonban a képzési idő (elvileg) kétszer olyan hosszú kellett (volna) legyen, mint azoké, akik már korábban a gyár alkalmazásában álltak, és ott munkatapasztalatokat szereztek. A tanfolyamok képzési ideje 3 és 10 hónap között mozgott (többségük fél éves volt), de a szakminiszter a képzési időt saját hatáskörében le is rövidíthette. A képzés gyakorlati része munkaidőben folyt, az elméleti órákat viszont – elvileg – a munkaidő lejárta után kellett (volna) tartani. A kor jellegzetes megoldási módját követve azonban az előírások „kivételesen” lehetővé tették a munkaidő alatti elméleti képzést is – mondanunk sem kell, hogy a kivétel lett a szabály, nincs is tudomásunk olyan tanfolyamról, amelyet a munkaidő lejárta után tartottak volna.⁹¹² A tanfolyam időtartama alatt a vállalattal már korábban munkaviszonyba került „tanulómunkás” megkapta alapfizetését, munkaideje változatlan maradt. A központi előírások szerint a vállalatnak és a tanfolyamra beiskolázott munkásnak szerződést kellett kötni, amelyben a munkás kötelezte magát arra, hogy a bizonyítvány megszerzése után hat hónapig eredeti vállalatánál vagy ugyanazon szaktárca irányítása alatt álló másik vállalatnál helyezkedik el.

(Az átképzősök társadalmi eredete) Az átképzős tanfolyamra beiskolázottak elsőprő többsége segédmunkás volt, betanított munkások alig fordultak elő közöttük. Utóbbiak tartózkodásának oka kettős volt: e tanfolyamok révén sem alaposabb, mélyebb tudáshoz nem lehetett jutni annál, mint amit a betanításuk során korábban már megszereztek, sem jobb jövedelemhez. Erre egy korabeli jelentés is rámutatott: a betanított munkások azért nem jelentkeznek, mert keresetük „a tanfolyam ideje alatt, sőt a tanfolyam után is csökkentet volna”.⁹¹³ (A szocialista bérezésnek erről a paradoxonáról, ti. hogy a képzetlenebb munkaerőt alig fizették jobban, sőt gyakran rosszabbul, mint a képzetlent, a bérezés kapcsán már ejtettünk szót). Az átképzősök bére 1951-től kezdődően két részből állt: darabbérből és az ún.

⁹¹¹ MOL XIX-A-16-b 248. d. Előterjesztés. 1951. nov. 23.

⁹¹² „A szakmunkásképző tanfolyamok elméleti oktatását munkaidő után kell rendezni. Indokolt esetben azonban az illetékes miniszter a munkaidő alatt is engedélyezheti az elméleti oktatást” – foglalt állást 1951-ben az Országos Tervhivatal. – MOL XIX-A-16-b 248. d. Előterjesztés. 1951. nov. 23.

⁹¹³ MOL-M-KS-276. f. 116/o/7. ő. e. Jelentés. 1951. dec. 6.

betanulási pótlékból (ez 1951-ben óránként 2 Ft volt), amit azért kaptak, mert teljesítményük – érhetően – alacsony szinten állt.⁹¹⁴ 1953-ig a tanfolyamokra lényegében bárkit felvettek, aki oda jelentkezett, sőt egyes vállalatok egyenesen toborozták átképzőseiket. Ennek következtében egyre több lett az alacsony iskolázottságú, az iparban gyakorlatot még egyáltalán nem szerzett szakmunkás; sok volt közöttük a falusi vagy onnan származó ember.⁹¹⁵

(Az átképzés szakmai fogyatékoságai) Minden átképzőst egy „oktatómunkás” mellé osztottak be, aki saját munkafeladatának ellátása közben, a munkafogások ismertetésével kellett felkészítse a tanulómunkást. Az oktatók a kiképzésért pótlékot kaptak. Gyakran megtörtént azonban, hogy a tervleamaradások behozása vagy a saját norma teljesítése érdekében, illetve mert nem állt rendelkezésre kellő számú munkaeszköz és gép, az oktató munkás csak kiszolgáló feladatokkal bízta meg az átképzőst.⁹¹⁶ Többnyire persze az éppen aktuális gyári munkafeladat elvégzését el tudta sajátítani a „tanulómunkás”, de ez nem volt több egyfajta betanításnál egy konkrét feladat elvégzésére („munkadarab legyártására”), ám újfajta feladatok önálló megoldására nem készítette fel, hiszen ahhoz a 4–8 hónapos kiképzési idő nagyon kevés volt. „Már most [1951-ben – B. Gy.] megállapítható, hogy az MTH tanfolyamain résztvevők jó része számára ez az idő a szakma alapos elsajátításhoz nem lesz elegendő. Különös nehézséget okoz az előképzettség hiánya az esztergályos és egyéb szakmák gyakorlásához szükséges számolási és rajzolási ismeretek elsajátításánál” – sorolta a fontosabb nehézséget az OT.⁹¹⁷ Munkába állván a végzett átképzősök meg sem tudták közelíteni a 100%-os teljesítményt, hiszen a munkafeladatok gyakran változtak, s az új feladatok megoldásához nem rendelkeztek megfelelő, innovatív szaktudással. Az is gyakorta előfordult, hogy a gyárak vezetése az átképzősöket már a tanfolyam időtartama alatt olyan munkafeladatokkal bízta meg, amelyek a végzett szakmunkások ismertszintjét és gyakorlottságát feltételezte, ezért a feladatnak egyáltalán nem tudtak megfelelni. (Ez az eljárás éppen a legnagyobb és átképzősöket a legtömegesebben alkalmazó üzemekre, például a Rákosi Művek Szerszámgépgyárára, a Csepel Autógyárra, a Diósgyőri Szerszámgépgyárra stb. volt jellemző).⁹¹⁸ Azzal maga a vezetés is tisztában volt, hogy a tanfolyam elvégzése csak papíron és nem a valóságos tudás tekintetében adott szakmunkás képzettséget. Ezért egyenesen megróttá azokat a vállalatokat, amelyek a végzett átképzősöknek „magasabb

⁹¹⁴ MOL-M-KS-276. f. 116/34. ö. e. Körlevél. 1951. okt. 11.

⁹¹⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/o/7. ö. e. Előterjesztés. 1951. máj. 31.

⁹¹⁶ PIL (SZKL) Vasas 1–4. 183. d. Jelentés. 1953. jan. 17.

⁹¹⁷ MOL-M-KS-276. f. 116/o/7. ö. e. Előterjesztés. 1951. máj. 31.

⁹¹⁸ MOL-M-KS-276. f. 116/o/7. ö. e. Jelentés. 1951. dec. 6.

szakértelmet igénylő” munkát adnak. Azt javasolta, hogy a betanított munkások feladataihoz hasonlóan számukra is bontsák inkább mozzanatokra a műveleteket, és egy munkás a munkafolyamatnak csak egy elemét végezze. Az alacsony teljesítmény következtében kapott alacsony bér a végzett átképzősök egy részét arra ösztönözte, hogy visszamenjen segédmunkásnak. (Ugyanakkor viszont a régi, gyakorlott szakmunkások kisebb szakértelmet igénylő, „haladós” munkát kértek és kaptak, mert a darabbéres rendszerben – mint korábban rámutattunk – így lehetett jobban keresni).

Az átképzési rendszer negatívumai, továbbá a nagyarányú elbocsátások miatt 1953 és 1955 között átmenetileg a szakmák nagy részében szüneteltették az átképzést, mi több, a vállalatoknak megtiltották új átképzős szakmunkások munkakörbe helyezését. Ezzel azonban nem került pont e sajátos szakmunkás-képzési forma történetének végére, mert az 1950-es évek végén újra felfuttatták.⁹¹⁹ 1962-ben az összes szakmunkás-bizonyítvány 38%-át kapták felnőttek („tanulóviszonyban nem álló” személyek), ezen belül azonban a szakminisztériumi irányítás alatt állóknak közel kétharmada jutott az iskolarendszeren kívül, de persze vizsga letételével bizonyítványhoz.⁹²⁰

(Az átképzősök helyzetének rendezése) 1963-ban elérkezettnek látták az időt arra, hogy az előző időszakban iskolán kívül bizonyítványt szerzett átképzős és más, bizonyítványt nem szerzett, mégis szakmunkás munkakörben dolgozó munkások helyzetét rendezzék. Elrendelték, hogy aki szakmunkás munkakört szakképzettség vagy kellő begyakorlási idő nélkül tölt be, azt egy szakképzettségi fokozattal alacsonyabb bérkategóriába kell besorolni, mint azt egyébként munkaköre indokolná. Az ilyen dolgozónak, feltéve, hogy még nem múlt el 45 éves, a vállalat igazgatója felmondhatott, de adhatott egy év haladékot is ahhoz, hogy megkezdje a megfelelő képzettség megszerzését. Egyidejűleg, ugyancsak a képzett munkaerő védelmében, azt is elrendelték, hogy amennyiben egy bizonyítvánnyal rendelkező szakmunkást nem képzettségének megfelelő munkakörben foglalkoztatnak, akkor felmondhat, és a vállalat köteles elengedni (amire normál feltételek mellett a kötött munkaerő-gazdálkodási rendszerben a munkaadó nem volt kötelezhető).⁹²¹ Ezek a másfél évtized múltán meghozott intézkedések a helyes irányba tett lépésnek bizonyultak, és hozzájárultak ahhoz, hogy a képzettség, a szaktudás egyre többet nyerhessen vissza elvesztett rangjából.

Képzettebbé vált-e a munkás a második világháborút követő negyedszázadban, mint annak előtte volt? A kérdést megnyugtatóan csak akkor lehetne megválaszolni, ha ebben a

⁹¹⁹ 1964-ben az új szakmunkások mintegy 40%-a a felnőttek átképzése útján vált szakmunkássá. – MOL-M-KS-288. f. 32/1964/39. ö. e. A szakember szükséglet. 1964. júl. 16.

⁹²⁰ MOL XIX-C-5 56. d. Jelentés a szakmunkásvizsgákról. 1962. év. D. n. [2–4. sz. mellékletek.]

⁹²¹ MOL XIX-C-5 58. d. A 111/1962. sz. Mü.M. utasítás végrehajtása. 1963.

korszakban a munkaviszonyok nem változtak volna meg alapvetően. Mivel azonban éppenséggel alapvető változások történtek e téren is, az összehasonlítás csak viszonylagos értékű lehet. Ha mégis megkíséreljük, elsőként azt kell kiemelnünk, hogy a szocialista rendszer első évtizedében inkább visszalépés történt az ipari munkásság képzettsége terén. Ennek számos oka volt, de közöttük a legfontosabb az, hogy a szocialista gazdasági rendszerben a munkával szemben támasztott minőségi követelmények csökkentek. Ennek két fontos szimptomája is volt: a munkásság egészén belül visszaesett a szakképzettek aránya, másfelől pedig egy fiatal, frissen végzett szakmunkás jóval kevesebbet tudott az ötvenes években, mint 5–10–15 évvel idősebb társaik tudtak a végzés után. Az ötvenes években egyes gyárak vezetői és a gazdaságirányító apparátus munkatársai olykor hangot is adtak ezzel kapcsolatos aggályaiknak. Egy 1954-ben készült elemzés az ország egészét jellemezve megállapította: „a szakma minden fortélyát ismerő, képzett szakmunkások gárdája fokozatosan és erősen fogy”, mert nincs utánpótlása e rétegnek, és még azt is hozzátették, hogy „az ipari munkásság általános... képzettségi színvonala az [1949 óta – B. Gy.] eltelt 5 évben nem hogy emelkedett, hanem jelentősen romlott”.⁹²²

A szakmunkások számszerű növekedését tanúsító statisztikai adatok mögött tehát az átlagos tudásszint süllyedése húzódott meg, hiszen gyenge felkészültségű tanulók, illetve átképzősök is megkapták a szakmunkás bizonyítványt, mintha a papír és nem a tényleges tudás lett volna az igazán fontos. A magyar nagyiparnak csak néhány olyan nagyüzeme működött, amelyekben a szakmunkásság tudása valóban magas szintű volt, sőt folyamatosan javult (ilyen volt például már ebben a korszakban is az Egyesült Izzó). Ezek a nagyvállalatok magas felkészültségű szakmunkás réteggel rendelkeztek, amelyet igényes feladatokkal tudtak ellátni. E vállalatok saját hatáskörben szervezték meg e réteg utánpótlását is, illetve egyes esetekben a vidéki telephelyeken külön osztályokat indítottak az ottani ipari tanuló iskolákban. (A hatvanas években például így folyt a képzés az Egyesült Izzó gyöngyösi gyáregysége számára.) Azt is hozzá kell tennünk továbbá, hogy azért a szakmunkások képzettsége üzemi viszonyok között jobban hasznosíthatóvá vált azzal, hogy a tanulók képzését üzemben folyó, csoportos képzéssé tették. A hatvanas évek derekán az oktatás belső rendje megszilárdult, s ráadásul a kiképzett tanulók száma is megtöbbszöröződött, és ennek következtében jelentős mértékben emelkedett ipari munkásság felső rétegének tudásszintje is.

⁹²² MOL XIX-A-16-b 842. d. A bér- és munkaügy alakulása. 1954. okt. 22.